

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**ANADOLU'DAKİ AMERİKAN HASTANELERİ VE TIBBİ
MİSYONERLİK (1880-1930)**

İdris YÜCEL

**Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı İçin Öngördüğü
DOKTORA TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır**

ANKARA 2011

ÖZET

Bu çalışma, İsa'nın krallığını inşa etme iddiasıyla ülkelerini terk ederek okyanus aşırı topraklara, Anadolu sahasına gelen bir dizi Amerikalı misyonerin hikâyesini anlatmaktadır. Bir Protestan misyonerlik örgütü olarak 1810 yılında ABD'nin Boston şehrinde kurulmuş ve kısa süre içerisinde dünya çapında misyonerlik faaliyeti başlatmış olan Amerikan Bord örgütü, Osmanlı topraklarına ilk olarak 1820 yılında ulaşmış ve başta Anadolu sahası olmak üzere süratle ülkenin dört bir yanında teşkilatlanmıştır. Temel itibarıyla eğitim kurumları ve dinî çalışmaları içeren bu teşkilatlanma süreci, çok geçmeden ülkedeki ilk Protestan kiliselerinin tesisi ve 1850 yılında da Protestanların Babıâli tarafından bir cemaat olarak tanınmasıyla sonuçlanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısı, Anadolu'nun ücra köylerine kadar ulaşan misyoner tıbbına şahit olmuştur. Amerikan Bord, sayıları 11'e ulaşan misyon hastaneleri aracılığıyla bölgeyi tıbbî misyonerlik olgusuyla tanıştırmıştır. Formül, sağlık hizmeti sunmak üzere temas edilen bölge halkına Protestanlık propagandasında bulunmaktadır. Misyon hastaneleri, verilen ücretsiz sağlık hizmetlerinden ötürü yoğun bir ilgiyle karşılaşmıştır. Civar köy ve kasabalara gerçekleştirilen tıbbi turlar hem birçok hastayla hem de hasta yakınlarıyla temasa geçilmesini sağlamıştır.

Bu çalışma, Amerikan Bord örgütünün, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anadolu sahasında gerçekleştirmiş olduğu tıbbî misyonerlik temelindeki hastane hizmetlerini, Garbın Şark üzerinde uyguladığı nüfuz mücadelesi çerçevesinde ele almaktadır. Sınanmaya tâbi tutulan varsayımlar arasında, misyonerlik faaliyetlerinin fedakârlık (altruistik) boyutu temelinde Bord'un Amerikan dış politikası ve Amerikan çıkarları ile olan bağı, devlet yetkililerinin misyonerlik faaliyetlerini algılayış biçimleri ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci kapsamında yöneticilerin misyonerlik uygulamalarına bakış açılarındaki farklılıklar yer almaktadır. Ayrıca, tarihsel seyir içerisinde detaylandırılacak olan misyon hastanelerinin kuruluş ve meşruiyet kazanma süreçleri, faaliyet gösterdikleri bölgelerdeki konumları ve hastaneler aracılığıyla uygulanan misyonerlik metotları gibi hususlar, misyonerlik faaliyetlerine olgusal temelde ışık tutmayı hedeflemektedir.

ABSTRACT

This study presents the story of a number of American missionaries who arrived in Asia Minor with the claim to establish the Kingdom of Christ. Following the establishment as a Protestant missionary organization in Boston-the US in 1810 and starting missions throughout the world, the American Board arrived in Ottoman territories first in 1820 and rapidly organized in Asia Minor. The organization period mainly based on educational and religious works soon resulted with the establishment of the early Protestant churches around the country and the recognition of Protestants as a separate religious body by the Sublime Porte in 1850.

The second half of the 19th century witnessed the missionary medicine stretched through Asia Minor. The American Board introduced the region to medical missions by means of mission hospitals numbered eleven. The means of propaganda for the people was simply the free medical services whose repercussions were extremely positive. Mission hospitals were pleasingly welcomed by the people in connection with the medical services free of charge. The medical tours to neighboring villages and towns paved the way for new contacts not only with the numerous patients but also their relatives.

This study examines the medical missions of the American Board, mainly conducted during the late Ottoman and early Republican period, within the context of political infiltration practiced by the West over the Near East. It also analyses the relation between activities of the Board with American foreign policy and interests within the framework of altruistic aspects of the missionary activities and introduces some assumptions concerning the missionary perception of government authorities and the possible perceptual differences between Ottoman and Republican authorities. Furthermore, narration of the establishment and legitimization process of mission hospitals, impression of the people on their services and its propaganda methods through the hospitals aim to make a contribution to factual explanation of the missionary activities.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1
A- Konu	1
B- Amaç ve Kapsam	5
C- Literatür Özeti.....	9
D- Kaynaklar.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

AMERİKAN BORD’UN ANADOLU’DAKİ ÖRGÜTLENMESİ	14
1.1. ABD’de Misyonerlik Örgütlenmelerinin Ortaya Çıkışı ve Misyon Fikri.....	14
1.2. ABD’deki Dini Uyanış.....	17
1.3. Amerikan Bord’un Kuruluşu, Hedefleri ve Dünyaya Açılması.....	23
1.4. Amerikan Bord’un Anadolu’daki Teşkilatlanması	26
1.4.1. Bord’un Anadolu’yu Hedef Seçmesi	26
1.4.2. Teşkilatlanma Aşamasının Tamamlanması	33
1.5. Örgütün Osmanlı Topraklarındaki Meşruiyet Kaynağı	38
1.5.1. Ticari anlaşmalar, Kapitülasyonlar ve Benzeri Haklar	38
1.5.2. Örgütün Anadolu’daki Dayanak Noktaları ve Kazanımları	42
1.5.2.1. Bord ve İngiliz Konsolosları	42
1.5.2.2. Misyonların Osmanlı-Amerikan Ticaretine Katkısı.....	46
1.5.2.3. Anadolu’daki Amerikan Konsolosluk Yapılanması ve Bord ile Olan İlişkiler	50
1.5.3. Misyon Karşıtı Gelişmeler ve Osmanlı Hükümetlerinin Bord Örgütlenmesi Karşısındaki Tutumu.....	61
1.5.3.1. Payitahtın Misyonerlik Faaliyetlerine Bakışı ve Alınan Önlemler	64
1.5.3.2. I. Dünya Savaşı’nda Bord Misyonerleri.....	70

İKİNCİ BÖLÜM

TIBBİ MİSYONERLİK VE AMERİKAN BORD	75
2.1. Tıbbi Misyonerlik.....	75
2.1.1. Kavram Olarak Tıbbi Misyonerlik.....	75
2.1.2. Tıbbi Misyonerliğin Teorisi ve Tarihçesi	78
2.1.2.1. Tıbbi Misyonerlik ve İsa	78
2.1.2.2. Modern Tıbbi Misyonların Doğuşu	82
2.2. Amerikan Bord ve Tıbbi Misyonerlik.....	86
2.2.1. Amerikan Bord'un İlk Tıbbi Misyonerlik Girişimleri (1830-1875)	86
2.2.2. Anadolu'daki Tıbbi Koşullar	91
2.2.2.1. Misyoner Gözüyle Anadolu'daki Tıbbi Koşullar	91
2.2.2.2. Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Hizmetlerini Yaygınlaştırma Çabaları .	95
2.2.3. Tıbbi Misyonerliğin Amerikan Bord Açısından Önemi	98
2.2.3.1. Dini propaganda	100
2.2.3.2. Yerli Halkla Temas Sağlamak	102
2.2.3.3. Politik Kabul Sağlamak	103
2.2.3.4. Diğer Mezheplerle İlişkileri Düzenlenmek	106
2.2.3.5. Misyonerlik Faaliyetlerine Pratik İmaj Kazandırmak.....	107
2.2.3.6. Personelin Sağlık İhtiyacını Karşılama.....	108
2.2.3.7. Sağlık Personeli Yetiştirmek.....	109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DAKİ AMERİKAN BORD HASTANELERİ	111
3.1. Hastanelerin Kuruluş Aşaması	111
3.2. Misyon Hastanelerinin Çalışma Düzenleri ve Personel Kadrosu	114
3.3. Misyon Hastanelerinin Bütçeleri.....	119
3.3.1. Misyon Hastanelerinin Gelir Kalemleri.....	119
3.3.2. Misyon Hastanelerinin Gider Kalemleri.....	127
3.4. Tıbbi Misyonun Hedef Kitlesi	131
3.5. Hastanelerde Karşılaşılan Hastalıklar ve Gerçekleştirilen Ameliyatlar	137
3.6. Tıbbi Misyon Yoluyla Uygulanan Dini Propaganda Metotları.....	141
3.6.1. Hastane Ortamında ve Gezici Turlar Aracılığıyla Gerçekleştirilen Dini Propaganda.....	141
3.6.2. Hastaların Dini Propaganda Karşısındaki Tutumları	147
3.6.3. Dini Propagandanın Hastalar Üzerindeki Etkileri	151

3.7. Tıbbi Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Yetkililerin Tutumu ve Alınan Önlemler	154
3.7.1. Meşruiyet-Yasal Zemin	154
3.7.2. Hukuk Dışı Yapılanma ve Yerel Yöneticilerin Tavrı.....	157
3.7.3. Hastaneler Karşısında Alınan Önlemler	162
3.7.4. Diplomatik Baskı	169

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MERKEZİ TÜRKİYE MİSYONU HASTANELERİ	174
4.1. Antep Azariah Smith Amerikan Hastanesi	174
4.2. Adana Amerikan Hastanesi.....	191

BEŞİNCİ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİYE MİSYONU HASTANELERİ.....	199
5.1. Mardin Amerikan Hastanesi	199
5.2. Van Amerikan Hastanesi	204
5.3. Harput Anny Tracy Riggs Amerikan Hastanesi.....	219
5.4. Erzurum Amerikan Hastanesi	238
5.5. Diyarbakır Amerikan Hastanesi.....	244

ALTINCI BÖLÜM

BATI TÜRKİYE MİSYONU HASTANELERİ.....	250
6.1. Kayseri (Talas) Amerikan Hastanesi	250
6.2. Merzifon Amerikan Hastanesi	264
6.3. Sivas Amerikan Hastanesi	274
6.4. İstanbul’da Bir Misyon Hastanesi Girişimi.....	281
6.5. Konya Amerikan Hastanesi	286

YEDİNCİ BÖLÜM

BORD’UN CUMHURİYET DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ VE MİSYON HASTANELERİ.....	294
7.1. Misyonların Genel Durumu	294
7.1.1. Yeni Hedef Müslüman Nüfus	295
7.1.2. Misyon Şemasındaki Dönüşüm ve Yeniden Yapılanma.....	296

7.2. Cumhuriyet Yönetimi ve Misyonerlik Algılaması.....	301
7.3. Misyon Hastanelerinin Cumhuriyet Dönemindeki Faaliyetleri	305
7.3.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Faaliyetlerine Son Verilen Misyon Hastaneleri.....	305
7.3.2. Cumhuriyet Döneminde Faaliyetlerini Devam Ettiren Misyon Hastaneleri.....	309
7.3.2.1. Adana Amerikan Hastanesi.....	309
7.3.2.2. Kayseri (Talas) Amerikan Hastanesi	312
7.3.2.3. Antep Amerikan Hastanesi	314
SONUÇ.....	318
BİBLİYOGRAFYA	325
EKLER.....	346

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ABCFM	: American Board of Commissioners for Foreign Missions
A.H.İ.F.K.Ö.K. Koleksiyonu	: Andover Harvard İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Özel Koleksiyonu
a.g.b.	: Adı geçen belge
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
bkz.	: Bakınız
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Co.	: Company
FO	: Foreign Office
OTAM Merkezi Dergisi	:Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
Rev.	: Reverend (Papaz)
s.	: Sayfa
T. C.	: Türkiye Cumhuriyeti
V.	: Volume
v.d.	: Ve diğerleri
YMCA	: Young Men's Christian Association
YWCA	: Young Women's Christian Association

ÖNSÖZ

Henüz lisansüstü eğitim yıllarının başlangıcındayken Amerikan Bord arşivi üzerinden vâkıf olduğum Amerikalılar tarafından Anadolu sahasında sürdürülmüş olan geniş çaplı misyonerlik faaliyetlerinin örgütlenme şemasını, bir yüksek lisans tezi olarak ancak genel hatlarıyla özetleyebilmişim. Fakat Amerikan Bord Örgütü'nün, 1820'li yıllardan Cumhuriyet'in ilanı sonrasına dek Anadolu sahasında sürdürmekte olduğu operasyonları içeren ve en ücra yerleşim birimleriyle ilgili mikro düzeyde veriler sunan yaklaşık üç yüz bin sayfalık bu arşivi, bana misyonerlik olgusunu doktora düzeyinde bir çalışmayla inceleme ilhamını verdi. Batı'nın *özne*, *edimci*, *aktör* ve kısaca *fail*, Doğu'nun ise *içe kapanık*, *savunmacı*, *nesne* ve *meful* sıfatlarına büründüğü yaklaşık son beş asırlık süreç, *failin meful* üzerindeki çok sayıda ve türdeki operasyonuna sahne oldu. Bu tablo içerisinde Osmanlı Devleti'nin tecrübe ettiği özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan savunma süreci, Fransız, İngiliz, Amerikan, Alman ve Rus kolonyal aktörlerin ülkenin dört bir yanında gerçekleştirdikleri manevralara sahne oldu. Çalışmanın temasını teşkil eden tıbbî misyonerlik temelindeki Amerikan misyonerlik faaliyetleri de bu manevralar zemininde değerlendirilmelidir.

Araştırma konusunun uluslararası bir nitelik arz etmesi, meselenin karşılaştırmalı tarih esası temelinde, *öznenin* ve *nesnenin* gözünden ayrı ayrı okunması ve değerlendirilmesini gerektirdi. Bu çerçevede, İstanbul, Ankara, Londra, New York ve Boston şehirlerinde gerçekleştirilen araştırma sürecinde konuyla ilgili *içeriden* ve *dışarıdan* vesikaların temini için çalışmalar gerçekleştirildi. Bu kapsamda İngiltere'de gerçekleştirilen araştırma projemizi destekleyen TÜBİTAK ve oradaki çalışmalarımın danışmanlığını üstlenen sayın Prof. Feroze Yasamee'ye şükranlarımı sunarım. Yurtdışında gerçekleştirilen araştırma faaliyetleri çerçevesinde, ABD'de yürütmüş olduğum bir yıllık çalışmalarım esnasında danışmanlığında bulunan sayın Prof. Christine Philliou ve ziyaretçi araştırmacı olarak bulunduğum süre içerisinde güler yüzlerini ve yardımlarını esirgemeyen Columbia Üniversitesi Tarih Bölümü personeline teşekkürlerimi sunarım. Ziyaretçi araştırmacı olarak ABD'de gerçekleştirmiş olduğum araştırma projemi destekleyen

Fulbright Komisyonu'nun Ankara Ofisi çalışanlarına, komisyon başkanı Prof. Dr. Ersin Onulduran'a ve bursiyerlik süreci boyunca yakın ilgi ve yardımlarını esirgemeyen Sayın Gülesen Odabaşoğlu'na teşekkür ederim.

Ziyaret edilen birçok kütüphane ve arşivde görev yapan personel, göstermiş oldukları nezaket ve ilgi dolayısıyla araştırma sürecinin kolaylaşmasında önemli derecede rol oynayan kimselerdir. Başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanları olmak üzere, burada tek tek isimleri zikredilemeyecek olan SOAS Kütüphanesi Özel Koleksiyon Bölümü çalışanlarına, belgelerin temini hususunda göstermiş oldukları esneklikten dolayı Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi çalışanlarına ve sıklıkla gerçekleştirdiğim ziyaretlerim esnasında güler yüz ve yardımlarını sakınmayan Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi Görsel ve İşitsel Koleksiyonu çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Konunun belirlenmesinden, çalışmanın son halini almasına kadar geçen süre içerisinde desteğini esirgemeyen, süreci yakından takip ederek yazmış olduğum bölümleri titizlikle okuyup düzeltme ve yönlendirmelerde bulunan danışmanım Prof. Dr. Mustafa Yılmaz'a ayrıca teşekkür ederim. Çalışmanın son halini almasında ve düzeltmeler hususunda tavsiyeleriyle destek olan Doç. Dr. Ayten Sezer Arığ, Prof. Dr. Yonca Anzerlioğlu, Prof. Dr. M. Derviş Kılınçkaya, Yrd. Doç. Dr. Oktay Özel ve çalışmanın çeşitli aşamalarında yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Biray Çakmak, Araş. Gör. Emre Saral ve Araş. Gör. Ömer Gezer'e müteşekkirim.

Son olarak, özellikle araştırma süreci ve tez yazımı esnasında kendilerini sıklıkla ihmal etmek zorunda kalmama rağmen, sevgi ve desteklerini hep arkamda hissettiğim annem, kardeşlerim ve akademik hayatımın başlangıcında beni cesaretlendirerek bu çalışmanın gerçekleşmesinde büyük pay sahibi olan babam Ali Yücel'e şükranlarımı sunarım.

İdris Yücel

ANKARA, 27 Eylül 2011

GİRİŞ

A- Konu

Yeryüzü, tarih boyunca askeri ya da teknik manada ileri seviyede bulunan devletlerin, diğer bir coğrafya üzerinde ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda nüfuz oluşturma ya da göreceli *zayıf* toplumlara ait varlıkların güçlü olan tarafından ele geçirilmesi zeminindeki çok sayıda girişime sahne olmuştur. Bu olgu, yaklaşık son beş asırlık dönemi kapsayan ve 19. yüzyılda ortaya çıkan Sanayi Devrimi ile zirveye ulaşan bir modern çağlar sömürü düzenini yaratmıştır. Avrupa menşeli (ABD de dâhil) *medeni* toplumlar, Sanayi Devrimi gibi teknolojik gelişmelere paralel olarak, *ötekiler* karşısında oldukça önemli bir avantaj sağlamışlardır.¹ Teknik alandaki üstünlüğün aynı zamanda medenilik hususunda da kendilerine doğal bir faikiyet getirdiğini düşünen Avrupalı enteligenstia, dünyanın geri kalan kısmını *medenileştirmek* üzere, Amerika kıtaları, Afrika ve Asya dâhil olmak üzere yeryüzünün bütün sathını kapsayan tarihi bir hamlenin öznesi olmuşlardır. Amerika kıtalarının keşfiyle başlayan süreç İngilizlerin ve Hollandalıların önce Hindistan ve Çin, daha sonra da Afrika'ya uzanmasıyla devam etmiştir.² Bilinmeyen, uzak ülkelerin ve coğrafyaların keşfi, öncelikle ilmi kaygılar çerçevesinde teorileştirilmiştir. Bahsi geçen saha üzerindeki Batı yayılması, temel itibarıyla bilim adamları, din adamları, tüccarlar ve konsolosluklardan oluşan bir kadro tarafından gerçekleştirilmiştir.³

¹ Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, Çev. Halim İnal, E Yay., İstanbul, 2000, s. 18.

² Jacop S. Dharmaraj, *Colonialism and Christian Missions: Postcolonial Reflections*, Delhi, 1993, s. 11-14.

³ Bu noktada George Bernard Shaw'ın 1897 yılında kaleme almış olduğu *The Men of Destiny* isimli tiyatro oyununda *Napoleon* karakterinin yapmış olduğu *İngiliz* tanımlaması misyonerlik ve kolonyal bağlam adına ilginçtir. *Napoleon* karakteri, İngiliz'i şu şekilde tanımlamaktadır; "*ulusal bağımsızlık ve özgürlüğün büyük savunucusu olarak dünyanın yarısını fethedip adına Kolonizasyon der. Manchester'de üretilen mallara yeni pazarlar aradığı zaman yerlilere İncil'in huzurunu öğretmek üzere bir misyoner gönderir. Yerliler, misyoneri öldürür. Böylece Hristiyanlığı korumak adına silaha sarılır; bunun için savaşır, bunun için fetheder; ve pazarı, cennetten bir ödül olarak ele geçirir. Adasını muhafaza etmek üzere gemisine bir papaz koyar, direğinin en uç noktasına haç bayrağı diker; batırarak, yakarak ve denizler imparatorluğuna karşı gelen herkesi yok ederek dünyanın öbür ucuna*

Ulaşılan bölgeyle ilgili, politik, etnoğrafik, ekonomik, coğrafi ve kültürel veriler, kendi içerisinde kategorik olarak 18. ve 19. yüzyıllarda gelişmekte olan modern bilimin ışığı altında merkez ülkelere sunulmuştur. Bu veriler, maden kaynakları, arkeolojik eserler ve bölgesel ticari unsurlar gibi bilimum yer altı ve yer üstü zenginlikleriyle ilgili bilimsel boyutta, kapsamlı incelemeleri içermekteydi. Kitle iletişim araçlarının henüz yaygınlaşmaya başladığı süreçte, yeni sahaların keşfinde öncü rolü oynayacak olan kâşifler ile bilim ve din adamları çoğunlukla misyoner sıfatıyla sahaya ulaşmışlardır. Katolik, Protestan ve Ortodoks misyonerlik örgütlenmeleri, 19. yüzyılda, tarihin daha önceki hiçbir döneminde görülmediği boyutta dünya çapında misyonerlik faaliyetleri başlatmışlardır.⁴ Bütün bu misyon örgütlenmeleri, Kolonyalizm ile misyonerlik çalışmalarının aynı söylemde bulunduğu ve Tanrının Krallığının⁵ çıkarları ile kolonyal ülkelerin çıkarları arasında tercih yapıldığı bir süreci tecrübe etmişlerdir.

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Anadolu sahasındaki Amerikan misyonerlik faaliyetleri, 18. yüzyıl sonlarında ABD’de ortaya çıkan dinî canlanmanın bir sonucu olarak hem ülke içerisinde hem de dış dünyada başlatılan yoğun misyon çalışmalarının ürünüdür. Kısa süre içerisinde ciddi bir biçimde organize olmayı başaran Amerikalı misyonerler “saha, tüm dünya” felsefesiyle, Çin, Hindistan, Orta Amerika ve Afrika toprakları başta olmak üzere yeryüzünün büyük bir bölümünde faaliyet göstermeye başlamışlardır. Faaliyet alanını tüm dünya olarak belirleyen Amerikalı misyonerler, ancak yeryüzünün belirli bir bölümüne özel bir önem atfetmişlerdir. İşte bu özel önemi haiz saha, Osmanlı toprakları olmuştur. Amerikalı misyonerler, 19. yüzyılda, Osmanlı topraklarında daha önce eşî görülmemiş bir boyutta faaliyet başlatmışlardır.

yelken açar.” Oyunun tam metni için bkz. Bernard Shaw, *The Men of Destiny*, Forgotten Books, E-Book 2010, s. 81.

⁴ Dana L. Robert, “Introduction”, *Converting Colonialism*, Ed. Dana L. Robert, Cambridge, 2008, s. 6-7. İspanya, Portekiz ve Fransa’nın temsil ettiği Katolik güçler misyonerlik faaliyetlerini, İngiltere, Hollanda ve ABD menşeli Protestan misyonerlik faaliyetlerine kıyasla daha erken dönemlerde başlatmışlardır. Protestan misyon örgütlenmeleri, Katolik yayılcılığına bir tepki olarak ancak 17. yüzyılın başlarında İngiliz ve Hollandalılara ait *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi* ve *Hollanda Doğu Hindistan Şirketi*’nin Hindistan’da başlattığı ticari girişimlere paralel olarak gelişmeye başlamıştır.

⁵ Tanrının Krallığı, misyonerlerin faaliyet amacının ve nihai hedefinin kendisidir. Misyolojide, Tanrının Krallığını kurmak ve yüceltmek, şahsi ve milli çıkarlardan soyutlanarak, sadece Tanrı’nın hâkimiyetini inşa etmek biçiminde gerçekleştirilmelidir.

19. yüzyıl'da ABD'de, Doğuya ve Osmanlı ülkesine olan ilgi ticari anlamda artmış durumdadır. Yüzyılın ilk çeyreğinde karşılıklı ticarî alışveriş hızla gelişmekte ve ABD'nin Osmanlı Devleti'yle teması giderek artmaktaydı. Ancak bu dönemde Osmanlı topraklarına ilgi duyan Amerikalılar, yalnızca Amerikalı tacirler değildi. Aynı dönem içerisinde ABD'nin New England bölgesinde yeniden canlanmakta olan Protestan Hristiyanlık anlayışı, yeryüzündeki tüm insanları Protestanlaştırmak fikrini temel alarak yeni ve örgütlü misyonerlik cemiyetlerinin oluşumuna yol açtı. Bu şartlar altında 1810 yılında Boston'da kurulan *American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Amerikan Bord)⁶ çok geçmeden oldukça geniş bir saha üzerinde misyonerlik faaliyeti başlattı.⁷ Başlangıçta Hristiyanlığın Protestan mezhebini *dinsizler'e*⁸ tebliğ edip aşlamayı hedef edinen bu örgüt, *Kutsal Toprakları* ve Hristiyanlığın ilk dönem kiliselerini kapsayan Anadolu topraklarını sınırları içerisinde bulunduran Osmanlı Ülkesi'ni faaliyet sahası olarak belirlemiştir. Verilen uğraşlar sonucu 1 Temmuz 1846'da İngiltere'nin de yardımlarıyla Osmanlı ülkesindeki ilk Protestan kilisesi açılmıştır. Protestan cemaatinin Babîâli tarafından resmen tanınması ise 1850 yılında gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da çok az sayıda Amerikan vatandaşı bulunmasına rağmen, aynı dönemde Anadolu vilayetlerinin birçoğunda Amerikan konsoloslukları açılmıştır.

Misyonerlik çalışmalarında tıbbın bir araç olarak kullanımı, misyonerler adına oldukça pratik bir uygulama olmuştur. Misyonerler, tıbbi misyonerliğin temellerini, hastaları iyileştirmede tanrısal bir güce sahip olduğu gerekçesiyle İsa'ya dayandırmaktadırlar. Bu temele göre hastanın ruhen ve fiziken tedavisi bir bütün içerisinde ele alınmalı ve hasta, tedavi edilirken aynı zamanda İsa'nın buyrukları ona

⁶ Adının yabancı kökenli olmasına binaen Türkiye içerisinde gerçekleştirilmiş olan çalışmalarda örgütün Türkçe adıyla ilgili çoğunlukla bir kavram karmaşası yaşanmaktadır. Bu çalışmalarda örgüt, *ABCFM* (Uygur Kocabaşoğlu), *Amerikan Board* (Gülbadî Alan) ve *Amerikan Kurul* (Dilşen İnce Erdoğan) gibi isimlerle anılmıştır. Ancak özellikle cumhuriyet döneminde Türkçe olarak yayınlanan örgüte ait basılı kaynaklarda örgüt adı *Amerikan Bord* olarak kullanılmaktadır. Yani bu ismi örgütün kendisi belirlemiştir. Buna uygun olarak örgüt, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Amerikan Bord veya yalnızca Bord olarak anılacaktır.

⁷ Amerikan Bord örgütünün çalışma sistemi, yönetmelik ve tüzüğü için bkz. İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.

⁸ Bord, ilk etapta, uzak ülkelerde Hristiyan olmayan toplumları dinsiz-putperest-pagan olarak algılayıp bu şekilde adlandırmıştır. Bord'un kullandığı bu terimin içeriği, misyon sahasına inilip, dinsiz toplulukların sanılandan çok daha az olduğu gerçeğinin ortaya çıkmasıyla değişmeye başlamıştır.

tebliğ edilip, öğretilmelidir. Bu çerçevede, Amerikan Bord uygulamakta olduğu misyonerlik metotları arasında tıbbi çalışmalara oldukça ağırlık vermiş ve misyon bölgelerinde tıbbi çalışan bulundurmaya son derece özen göstermiştir. Amerikalı misyonerler Anadolu'nun önemli bölgelerinde misyon hastaneleri açmışlardır. Hastaların oldukça uzak yerlerden gelerek, kendi istekleri doğrultusunda ulaştıkları misyon hastaneleri misyonerlik çalışmaları için eşsiz bir faaliyet sahası olmuştur. Böylece misyonerler, ilerleyen dönemlerde tıbbi misyonun gücünün daha da farkına varmışlar ve bu alanda daha sistemli çalışmalar başlatmak üzere harekete geçmişlerdir.

Bord örgütüne bağlı Amerikalı misyonerler, Osmanlı topraklarına geldikleri tarihten itibaren eğitim, din, yetimhane ve sağlık kuruluşları olmak üzere farklı alanlardan çok sayıda kuruluş aracılığıyla faaliyet sürdürmüştür. Sağlık kuruluşlarını bahsi geçen diğer kuruluşlardan ayıran başlıca özellik bu kurumlar üzerinden ulaşılan kitlenin son derece geniş ve hemen her gruptan bireyin mevcut bulunduğu heterojen bir yapıda olmasıdır. Örneğin dinî kurumlarda, Hristiyanlığa inanan ya da sempati duyan kimseler üzerinde faaliyet gösterilmiştir. Eğitim kurumlarında da aynı şekilde eğitim alan öğrenciler ve bu öğrencilerin aileleriyle birebir iletişim söz konusu olmuştur. Ancak hastanelerde durum oldukça farklıdır. Misyon hastaneleri, gönüllülük veya tercih esasına dayalı olmaksızın sağlık ihtiyacı olan birçok bölge sakini tarafından ziyaret edilmiştir. Örneğin Antep'te bulunan Azariah Smith Amerikan Hastanesi, kuruluşundan kısa bir süre sonra yılda ortalama 50-60 bin tedavi gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu rakama, ulaşılan hasta yakınları ve ziyaretçileri de eklendiği zaman hedef kitlenin büyüklüğü daha net anlaşılabilir.

Amerikalı misyonerler, yaptıkları detaylı etüt çalışmaları sonucu Anadolu topraklarında sürdürülecek olan tıbbi faaliyetlerin, hedef kitle tarafından karşı konulamaz bir teşebbüs olduğunu fark etmişlerdir. Tıbbi hizmetlerin bir hayli zayıf olduğu bir bölge olan Anadolu, bu sahadaki misyonerlik faaliyetleri açısından oldukça savunmasız kalmıştır. Amerikan Bord ilk dönemlerdeki ufak çaplı girişimlerin ardından tıbbi alandaki gerçek atılımı 1880 sonrasında gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede kısa süre içerisinde Antep, Sivas, Talas, Konya, Merzifon, Harput,

Van, Mardin, Diyarbakır, Erzurum, Adana ve Bitlis'te klinik ve hastaneler açılmıştır.

Anadolu topraklarında açılan hastanelerde, kısa süre içerisinde talep patlaması yaşanmış ve mensup olduğu din ve ırk gözetilmeksizin her gruptan hasta tedavi edilmiştir. Müslüman unsurların yanı sıra Anadolu'da bulunan Rum, Ermeni, Yahudi ve Süryaniler başta olmak üzere gayrimüslim azınlıkların neredeyse tamamıyla temasa geçilmiştir. Bahsi geçen tedavi programı elbette misyonerlik metotları çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu sayede hem tedavi için gelen hasta, hem de hastayı ziyarete gelen çok sayıdaki hasta yakını propaganda çemberine dâhil olmuştur. Farklı giyim tarzı ve eğitilmiş ve kültürlü imajlarıyla bölge halkı tarafından “*şapkalular*” olarak adlandırılan Amerikalı misyonerler, aynı zamanda ait oldukları ülkenin yaşam tarzı ve insan profilini bölge halkına tanıtmışlardır. Amerikalı misyonerlerin faaliyet gösterdikleri birçok yerleşim biriminde yine çok sayıda Amerikalı tüccarın ticari girişimler içerisinde oldukları bilinmektedir. Son olarak bu tabloya, bahsi geçen bölgelerde açılan Amerikan konsoloslukları eklenmiştir.

B- Amaç ve Kapsam

Misyonerlik kavramı gerek Osmanlı dönemi gerekse cumhuriyet yıllarında yoğun olarak Ermeni meselesiyle ilintilendirilmiştir. Osmanlı devlet yetkilileri 1878 Berlin Antlaşması'nı takip eden süreçte Ermeni unsurlar arasında ortaya çıkan hareketliliği doğrudan misyonerlik faaliyetleriyle ilişkilendirmiş ve böylece misyonerlik olgusu özellikle II. Abdülhamit döneminde politik bir bağlam kazanmıştır. Cumhuriyetin ilanını takip eden süreçle birlikte, 1960'lı yıllarda Ermeni soykırım iddialarının hareketlilik kazanması, bu konuyla ilgili araştırmaların sayısını artırmış ve Ermenilerle doğrudan bağlantılı olan Anadolu sahasındaki Amerikan misyonerlik faaliyetleri araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Bu çalışmaların birçoğu, Amerikan misyonerlerinin eğitim kurumları aracılığıyla Ermeni meselesinde oynadıkları etkin role ve misyoner raporlarının aynı meseleyle ilgili propaganda boyutuna değinmektedir. Fakat misyonerlik olgusunun doğrudan Ermeni meselesi ile sınırlandırılması konunun neden sonuç ilişkisi içerisinde geniş bir perspektiften değerlendirilme şansını kısıtlamaktadır. Amerikan Bord misyonerlerinin tıbbi misyon

örgütlenmesini temel alan bu çalışma, Ermeni meselesinin ötesinde, yakın şarktaki son iki yüz yıllık Batı nüfuzu temelinde, Anadolu sahasındaki misyoner varlığının içeriğine ve arka planına odaklanmaktadır.

Bu çalışma, modern Türk tarihinin sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik açılardan anlaşılabilmesinde önem sahibi olan Anadolu sahasındaki misyonerlik faaliyetlerinin, misyonerlik cemiyeti, zaman ve mekan bakımından kısıtlanarak incelenmesini amaçlamıştır. Zeminini Osmanlı döneminde oluşturan ve Cumhuriyetin ilanı sonrasında da faaliyetlerine devam eden Amerikan Bord örgütünün geniş bir saha üzerinde sürdürmüş olduğu tıbbi misyonerlik faaliyetleri misyon hastaneleri bağlamında ele alınarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede Amerikalı misyonerlerce sunulan sağlık hizmetleri mikro düzeyde ele alınarak, misyonerlik faaliyetleri örgüsel boyutta, neden sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu araştırma temelde altı varsayımın sınanması üzerine kurgulanmıştır. Bu varsayımlardan ilki, okyanus ötesinden Osmanlı topraklarına ulaşarak sayı ve kesafet bakımından oldukça yüksek oranlara ulaşan Amerikan misyonerlik kurumlarının meşruiyet zeminleriyle ilgilidir. Osmanlı topraklarında sürdürülen misyonerlik faaliyetleri sıklıkla kapitülasyonlarla ilişkilendirilmekte ve payitahtın *en ziyade müsaadeye mazhar milletlere* tanıdığı imtiyazlarla açıklanmaktadır. Ancak son derece mühim rakamlara ulaşan misyonerlik kurumları, Batılı ülke vatandaşlarının kendi topluluklarıyla sınırlı kalan eğitim ya da sağlık hizmetlerinin birer parçası şeklinde açıklanamayacak boyuttadır. Kökleri dışarıda bulunan misyonerlik kurumları, ait oldukları milletlerin mensuplarının ötesinde, esas itibarıyla Osmanlı tebaası arasında faaliyet sürdürmüşlerdir. Bu nedenle, misyonerlik kurumlarının süreç içerisinde kazanmış olduğu meşru zemini yaratan ve yalnızca kapitülasyonlarla açıklanamayacak olan gelişmelerin mevcudiyeti, açıklık getirilmesi gereken bir husus olarak tezahür etmektedir.

İkinci varsayım, zaman içerisinde sayıları onlu rakamlara ulaşan misyoner hastanelerinin varlık nedenleriyle ilgilidir. Bord misyonerleri, bu hastanelerin birer hayır kuruluşu olduğunu ve bölge halkının bütününe, bedel olarak addedilemeyecek

miktarlarda cüzi ücretlerle sağlık hizmeti sunduklarını ifade etmektedir. Bu hastanelerin temel motivasyonu, *karşılıksız hayırseverlik (disinterested benevolence)* formülüyle açıklanmaktadır. Ancak hastanelerin birer misyonerlik kuruluşu olması ve dinî cihetlerinin oldukça belirgin bir görünüm arz etmesi, bu kuruluşların yalnızca karşılıksız yardım amacına yönelik olarak mı, yoksa arka planda yer alan farklı bir takım motivasyonlarla mı faaliyet sürdürdükleri hususunu muğlâk bırakmaktadır. Sade bir deyişle, bu sağlık kurumlarının faaliyet amaçlarının misyonerlerin tanımlamalarının ötesinde yer alan farklı yönlelere sahip olup olmadığı sorgulanmaya muhtaçtır.

Bu çalışma içerisinde test edilen üçüncü varsayım, mikro düzeyde bir misyonerlik aygıtı olarak ele alınan misyon hastanelerinin, oldukça ücra yerleşim birimlerindeki bölge halkı tarafından kabul görmüş olmasının arka planıyla ilgilidir. Osmanlı Devleti, özellikle 19. yüzyılda ülkeyi çöküşten kurtarmak adına başta askeriye olmak üzere mühendislik, eğitim ve tıp alanlarında bir dizi modernleşme ve reform girişiminde bulunmuştur. Taşra halkının sağlık hizmeti ihtiyacının bu reform süreci içerisinde nasıl bir tablo oluşturduğu ve bölgede devlet eliyle sürdürülen sağlık hizmetlerinin, misyon hastanelerinin kök salmasında ve derinleşmesinde nasıl bir faktör olarak rol oynadığı hususu sorgulanmalıdır. Bu sorgulama, bir anlamda payitahtta gerçekleştirilmek istenilen modernleşme girişimlerinin taşra halkına olan yansımalarıyla ilgili ipuçları içermektedir.

Dördüncü varsayım, Amerikan Bord misyonerlerinin temel itibarıyla Anadolu sahasında yer alan Gayrimüslim unsurlar üzerinde faaliyet gösterdiği ve Müslüman halkla ilgilenmediği hususuyla ilgilidir. Bord misyonerlerinin başta eğitim ve din kurumları olmak üzere sair misyonerlik araçları üzerinden çoğunlukla Ermeniler ve Rumlar arasında faaliyet göstermiş olduğu bilinmektedir. Müslüman halk arasında gerçekleştirilecek olan misyonerlik faaliyetleri ise hem devlet yetkilileri hem de Müslüman ahali tarafından hoş karşılanmayacak olan riskli bir girişimdir. Bu çerçevede, sağlık hizmetlerinin ne türden bir hasta grubuyla temas içerisinde olduğu, bu hastaların etnik ve dinî aidiyetleri ve Müslüman halkın misyonerlerce sunulan tıbbi hizmetlere ilgi gösterip göstermediği açıklık getirilmesi

gereken bir diğ er husus olarak karş ımıza çı kmaktadır.

Beş inci varsayım, Amerikan Bord misyonerlerinin gerçekleşt irmiş olduğu misyonerlik faaliyetlerinin özgeci yanıyla ilgilidir. Bord Misyonerleri, gerçekleşt irmiş oldukları misyonerlik faaliyetlerinin uhrevi bir nitelik arzettiğ i ve kolonyal değerler iç ermediğ ini iddia etmektedir. Onlara göre aslolan, tanrının krallığ ını inş a etmektir. Bu bağ lamda, tıbbi misyonerlik temel alınarak Amerikan Bord örgüt ünün Anadolu sahasında gerçekleşt irildiğ i teş kilatlanmasının ABD ile olan organik bağ ı sorgulanmalıdır. Bölgedeki Amerikan diplomatlarının Bord misyonerleriyle olan bağ lantısı ve misyonerleri himaye edip etmedikleri, özellikle taş rada oldukça geniş bir örgüt lenme ağ ı gerçekleştiren Bord misyonerlerinin Amerikan ticari ve kolonyal çıkarlarıyla olan bağ ları ve ABD hükümetlerinin, misyoner unsurları dış politika iç erisinde konumlandırılş tarzları gibi unsurlar mevcut kaynaklar ış ında test edilmelidir.

Altıncı olarak, temelleri 19. Yüzyılın ilk çeyreğ ine uzanan Anadolu'daki Amerikan Bord örgüt lenmesinin, cumhuriyetin ilanını takip eden süreç iç erisinde karşılaş mış olduğu ş artlar, örgüt ün cumhuriyet dönemindeki stratejisi ve devlet yetkililerinin Osmanlı ve cumhuriyet dönemlerindeki misyonerlik faaliyetlerini algılayış biçimleri karşılaşt ırmalı olarak değerlendirilmeye tabi tutulacaktır. Bu bağ lamda, misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı döneminde ulaş mış olduğu yoğunluk ile cumhuriyetin ilanını takip eden süreçte gerçekleşt irilen örgüt lenmenin karşılaşt ırılması ve her iki dönemdeki misyonerlik giriş imlerinin ayrış an ya da benzeş en yönlerinin tespit edilmesi gerekmektedir.

Çalış ma, kronolojik bakımından değerlendirildiğ inde, ilki 1879 yılında tesis edilen ve sayıları 11'e ulaş an Amerikan Bord'a ait misyon hastanelerinin, 1932 yılına gelindiğ inde birçoğ unun süreç iç erisinde kapanarak yalnızca bir hastaneyle faaliyetlerin devam ettirildiğ i yaklaşık yarım asırlık bir sürece odaklanmaktadır. Misyon hastanelerinin, anılan dönem iç erisindeki faaliyetleri, her bir hastanenin kuruluş undan kapanış ına kadar geçen süreç iç erisinde tecrübe etmiş olduğu tarihsel iş levlin ayrıntıları çerçevesinde ele alınmaya çalış ılmış tır. Ancak, Amerikan Bord örgüt ünün teş ekkül yılları, kuruluş felsefesi, örgüt ün 19. yüzyılın ilk yarısından

itibaren Osmanlı topraklarında gerçekleştirmiş olduğu teşkilatlanma süreci, tıbbi misyonerlik uygulamasının teorik temelleri, Anadolu sahasında gerçekleştirilen erken dönemli münferit tıbbi misyonerlik uygulamaları ve tıbbi misyonerlik olgusunun Amerikan Bord açısından önemi gibi esaslar, çalışmanın farklı bölümlerinde temas edilen hususlar arasındadır.

C- Literatür Özeti

Misyonerlik olgusu genel bir kapsam içerisinde ele alındığında, konunun ilahiyatçı ve tarihçilerce iki temel yaklaşım üzerinden değerlendirilmiş olduğu görülmektedir. İlahiyatçılar, tarihçilere kıyasla daha erken dönemlerde misyonerlik faaliyetleriyle ilgilenmeye başlamışlardır. Ancak ilahiyatçılarca gerçekleştirilen çalışmalar daha çok misyonerliğin teolojik boyutunu temel almakta ve Hristiyanlık ve misyonerlik aleyhinde, savunmacı bir söylem oluşturmaktadır. Anadolu sahasındaki misyonerlik faaliyetlerinin tarihçiler tarafından bir tarih olgusu olarak ele alınması ise daha gec dönemlere rastlamaktadır. Amerikan Protestan misyonerleriyle ilgili olarak örgütün kendi belgeleri çerçevesinde yapılan ilk müstakil çalışma Uygur Kocabaşoğlu tarafından *Anadolu'daki Amerika* başlığı altında 1989 yılında yayınlanmıştır. Bu çalışmada Kocabaşoğlu, örgütün faaliyetlerini ve yerleşme serüvenini genel bir çerçevede ortaya koymuş ve oldukça aydınlatıcı bilgiler sunmuştur.

Amerikan Bord'un faaliyetlerini inceleyen lisansüstü tez çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında, Amerikan Bord'un arşiv belgeleri ışığında yürütülen Türkiye'deki ilk tez çalışması Gülbadi Alan tarafından *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri* başlığı altında 2002 yılında yapılmıştır. Bu çalışmada, örgüte ait yüksek dereceli bir eğitim kurumunun bölgede yarattığı etkiler hususunda oldukça önemli bilgiler ortaya konulmuştur. Bir diğer lisansüstü tez çalışması kapsamında Dilşen İnce Erdoğan, Osmanlı Devleti'ndeki *ABD'li Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı* başlıklı doktora çalışmasında Amerikan Bord misyonerlerinin Van Ermeni isyanındaki rolüne açıklık getirmiştir. Tarafımızca 2005 yılında yapılmış olan *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı*

Ülkesindeki Teşkilatlanması isimli yüksek lisans tezi, örgütün Osmanlı topraklarına girmesi, yerleşme süreci ve ulaşılmış olduğu en ufak yerleşim birimlerinin ve buralarda sürdürülen faaliyetlerin çeşitliliklerinin ortaya konulması açısından veriler içermektedir.

Lisansüstü tez çalışmaları bağlamında, Amerikan Bord misyonerlerinin Bursa, Antep, Kayseri ve Harput gibi yerleşim birimlerindeki eğitim faaliyetleri ve çoğunlukla bu faaliyetlerin Ermeni isyanlarındaki rolüne değinilmiştir. Ancak Amerikan Bord örgütüyle ilgili gerçekleştirilen bu çalışmaların hiçbirisi örgütün Anadolu sahasında faaliyete geçirmiş olduğu misyon hastaneleri ve tıbbi misyonerlik olgusunu bir bütün içerisinde değerlendirmemiştir.

Konuyla ilgili olarak Türkiye dışında gerçekleştirilen araştırmalara bakıldığında da Anadolu'daki tıbbi misyonerlik faaliyetlerini doğrudan ele almış akademik bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak Amerikan Bord ile ilgili olarak yapılmış çalışmalar mevcuttur. William E. Strong'un *The Story of the American Board* isimli çalışmasında Amerikan Bord'un kuruluşu ve dünya çapındaki faaliyetleri genel çerçevede ele alınmıştır. Öte yandan benzer şekilde, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında Amerikan Bord'un Osmanlı topraklarındaki teşkilatlanmasıyla ilgili bazıları hatırat niteliğinde olan çok sayıda çalışma söz konusudur. Bu çalışmaların önemli bir kısmı bölgede faaliyet göstermiş olan Bord misyonerlerince kaleme alınmıştır. Bu eserler arasında James Barton, *Daybreak in Turkey* (Boston 1908), Joseph Greene, *Leavening the Levant* (New York 1916) ve Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East* (New York 1910) başlıklı çalışmalar ön plana çıkmaktadır. Ancak yurtiçinde gerçekleştirilen çalışmalara paralel olarak konuyla ilgili yurtdışında işlenen temalar arasında da sağlık alanındaki geniş çaplı misyonerlik faaliyetlerinin bütüncül olarak incelenmemiş olduğu görülmektedir.

D- Kaynaklar

Misyonerlik faaliyetlerinin uluslararası bir boyut arz etmesinden dolayı araştırma konusuyla ilgili birincil kaynaklar hem Türkiye'de hem de yurt dışında

bulunmaktadır. Yurt içinde bulunan birincil kaynakların başında Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri gelmektedir. Bu arşivler arasında Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler, Osmanlı Devleti'nin bahsi geçen misyonerlik faaliyetlerine ve bu faaliyetlerin dış politika ölçeğindeki siyasi konumuna açıklık getirecek niteliktedir. Osmanlı arşivinden temin edilen belgeler misyonerlikle ilgili genel vesikalar, misyonerlikle ilgili önlem önerileri sunan vesikalar ve tıbbi misyonerlik faaliyetlerine karşı önlem önerileri sunan vesikalar şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu üç ana grup altında sınıflandırılan belgeler, misyonerlik faaliyetlerinin olgusal manada işleyiş sürecini, Osmanlı devlet yetkililerinin süreç içerisinde misyonerlik faaliyetlerine bakış açılarını, misyonerlik karşıtı önlem önerilerini ve Babıali'nin tıbbi misyonerliği ve misyon hastanelerini algılayışıyla ilgili aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan belgeler her ne kadar nicelik bakımından Osmanlı Arşivi'ne kıyasla oldukça düşük oranda olsa da Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin cumhuriyet dönemindeki algılanışıyla ilgili ipuçları sunmaktadır.

Ulusal arşivlerin dışında, Amerikan Bord ve tıbbi misyonerlik faaliyetleri ile ilgili kaynakların başında örgütün kendi arşivi yer almaktadır. Bir bölümü Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'nde mikrofilm şeklinde bulunan arşivin tamamı, esas itibarıyla Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Bu çerçevede Houghton Kütüphanesi'nde gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda özellikle Amerikan Bord'un I. Dünya Savaşı yılları ve cumhuriyetin ilanı sonrasında gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerle ilgili oldukça değerli ve aydınlatıcı bilgilere ulaşılmıştır. Osmanlı dönemini kapsayan ve mikrofilm formatında bulunan belgeler Amerikan Bord hastanelerinin düzenli yıllık raporlarını içermektedir. Ayrıca bu raporlar, her bir misyon şubesinde gerçekleştirilen yıllık faaliyetler, misyonerler ve ABD dış işleri örgütü arasında gerçekleştirilen yazışmalar, Bord misyonerlerinin ülkedeki politik dengeler ve bölge insanıyla ilgili görüşleri gibi oldukça detaylı veriler içermektedir. Bu çerçevede, Amerikan Bord Arşivi, gerçekleştirmiş olduğumuz çalışmada sıklıkla yararlanılan birincil kaynak konumundadır.

Arşiv kaynaklarına ilaveten, yoğunlukla 19. yüzyılın ikinci yarısından

itibaren kaleme alınan hatırat, risale nitelikli kitapçıklar ve misyon faaliyetleriyle ilgili araştırma eserleri çalışmamızda yararlanılan bir diğer önemli kaynak grubudur. Misyon sahalarında uzun yıllar faaliyet sürdüren misyonerler süreç içerisindeki yaşantılarını anı formatında kaleme almış ve gelişmelerle ilgili gözlemler sunmuşlardır. Bu eserlerin, birincil kaynak olarak nitelenen mevcut arşiv belgelerinin eksik bıraktığı boşlukların kapatılması ve tablonun tamamının anlaşılması için önemli bir işlevi olmuştur. Örneğin Van misyon hastanesinin kurucusu Clarence D. Ussher'in hatıratı, Van'da gerçekleştirilen çalışmaların, *oyuncunun* gözünden bütüncül olarak aktarılması adına önem arzemiştir. Hatıratların haricinde, Bord merkezi tarafından risale olarak hazırlatılan, sahadaki mevcut misyonerlik faaliyetlerini ve misyon kurumlarını tanıtıcı nitelikteki kitapçıklar söz konusudur. Çoğunlukla ABD kamuoyundan bağış talep etmek amacıyla hazırlatılan bu kitapçıklar, içerdikleri derli toplu bilgiler açısından önem arzeder. Hatırat ve risalelere ilaveten, Bord'un Yakın Doğu'daki örgütlenmesiyle ilgili çoğunlukla 19. yüzyılın ikinci ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen bir dizi araştırma eseri söz konusudur. Bu üç grupta yer alan çalışmalar, İngiltere ve ABD'de bulunan ve çoğunlukla özel koleksiyon olarak muhafaza edilen kütüphanelerde gerçekleştirilen araştırmalar sonucu temin edilmiştir. İngiltere'de gerçekleştirilen araştırmalar çerçevesinde, *Londra Üniversitesi'ne (University of London)* bağlı *SOAS* fakültesinde (*School of Oriental and African Studies*) bulunan misyonerlik örgütleriyle ilgili geniş koleksiyon, araştırmamız açısından oldukça verimli sonuçlar sunmuştur. Yine Londra'da yer alan *İngiliz Milli Kütüphanesi (British Library)* anılan eserlerin tedariki için ziyaret edilen bir diğer kurumdur.

ABD'de sürdürülen araştırmalar, New York'ta bulunan *Columbia Üniversitesi* ve Boston'da bulunan *Harvard Üniversitesi* merkezli olarak gerçekleştirilmiştir. Columbia Üniversitesi'ne bağlı *Union İlahiyat Okulu'na (Union Theological Seminary)* ait kütüphane Amerikan Bord örgütü ile ilgili önemli oranda hatırat ve risaleye ev sahipliği yapmaktadır. Öte yandan Boston'da bulunan Harvard Üniversitesi bünyesindeki *Houghton Kütüphanesi* Amerikan Bord ile ilgili kaynakların merkezi niteliğindedir. Özellikle I. Dünya Savaşı ve cumhuriyetin ilanı sonrası süreçte gerçekleştirilen faaliyetlerle ilgili raporlar yalnızca Houghton

Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Araştırma projemiz açısından oldukça ehemmiyet sahibi belgeler bu kütüphanede gerçekleştirilen çalışmalar sonucu temin edilmiştir. Öte yandan Harvard Üniversitesi bünyesinde yer alan ve araştırma konumuzla ilgili değerli eserler içeren bir diğer önemli kurum *Andover-Harvard İlahiyat Okulu Kütüphanesi*'dir (*Library of Andover-Harvard Theological Seminary*). Aynı zamanda Bord'un kurucu misyonerlerini mezun eden ve çok sayıda Bord misyonerine ev sahipliği yapan bu okulun kütüphanesinde hatırat ve risaleler bakımından zengin bir katalog yer almaktadır. Son olarak, *Beacon Street 14* adresli misyonerlik raporlarının sıklıkla gönderilmiş olduğu Amerikan Bord örgütünün Boston'da yer alan genel merkezi, günümüzde Bord'a ait özel kütüphane olarak işlev yapmaktadır. Burada gerçekleştirilen araştırmalar da konuyla ilgili birçok araştırma eseri, hatırat ve risalenin elde edilmesinde önem arz etmiştir.

Konuyla ilgili yararlanılan kaynaklar arasında dönemin basın-yayın malzemeleri de yer alır. Başta *The New York Times*, *Chicago Herald* ve *Boston Daily Globe* olmak üzere Amerikan basınına ait yerel ve ulusal nitelikteki gazeteler, mevcut birincil kaynakların, tablonun tamamını görebilmek adına kifayet etmediği durumlarda başvurulmuş yayınlar arasındadır. Son olarak, çalışma esnasında zaman zaman başvurulmuş internet tabanlı kaynaklar söz konusudur. Bu tür kaynaklar, öncelikle halihazırda faaliyetlerini devam ettiren Bord örgütüne ait kurumlarla ilgili bir takım güncel bilgiler ve siber dünyanın sunmuş olduğu sınırsız ve öngörülemez bilgi akışı çerçevesinde ulaşılan geniş kapsamlı bir dizi veriyi içermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

AMERİKAN BORD'UN ANADOLU'DAKİ ÖRGÜTLENMESİ

1.1. ABD'de Misyonerlik Örgütlenmelerinin Ortaya Çıkışı ve Misyon Fikri

Tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde, misyonerlik olgusunun ilk izleri Hristiyanlığın ortaya çıkış dönemlerine, hatta İsa peygambere kadar uzanır. Katolik mezhebi içerisindeki Fransisken ve Cizvit gibi önde gelen misyon örgütlenmeleri, misyonerlik kurumunun modern çağlara dek uzanan yolculuğunda, faaliyetlerine sıklıkla rastlanılan gruplar olmuşlardır.⁹ 18. yüzyıla gelindiğinde Katolik misyonerlik örgütlenmelerine ilave olarak, Protestan Hristiyanlığının yarattığı enerji ile geniş çaplı Protestan misyonerlik örgütlenmeleri ortaya çıkmıştır. Takip eden süreçte misyonerliğin altın çağı olarak nitelenen 19. yüzyıl, bundan yaklaşık bir asır önce hareketlenmeye ve güç kazanmaya başlayan Protestan misyon örgütlenmelerinin Kuzey ve Güney Amerika'dan Afrika ve Hint Okyanusuna kadar dünya çapında oluşturdukları misyonerlik ağına sahne olmuştur. Misyon örgütlenmelerindeki bu hareketlilik şüphesiz bu çağlarda ortaya çıkan ilmi ve teknolojik bir takım gelişmelerle doğrudan ilintilidir. Matbaanın icadı, demiryolları, buharlı gemiler, telgraf, endüstriyel icatlar ve uluslararası ticaretin yaygınlaşması toplumlar arası diyaloga daha önce görülmediği boyutta zemin hazırlamıştır.¹⁰

Amerikan Bord'un, bir Protestan misyonerlik örgütü olması nedeniyle dünya çapındaki Protestan misyonerlik örgütlenmeleriyle ilgili genel bir değerlendirme

⁹ Katolik misyon örgütlenmeleri arasında Cizvitler, Kapuçinler, Dominikenler, Lazaristler ve Frerler Osmanlı sahasında en aktif olan gruplardır. Bu gruplar Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarından Irak Eyaleti'ne kadar Anadolu'nun birçok önemli şehri de dahil olmak oldukça geniş bir örgütlenme ağı gerçekleştirmişlerdir. Katolik misyon örgütlerinin 20. yüzyılın başına dek Anadolu'da gerçekleştirdikleri faaliyetler ve misyonerlik ağıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. P. Hilaire de Balenton, *La France Catholique En Orient Durant Les Trois Derniers Siecles: D'apres Des Documents Inedits*, Paris, 1902.

¹⁰ Rufus Anderson, *Foreign Missions Their Relations and Claims*, New York, 1869, s. 18.

yapıldığında, bu örgütlenmeler Avrupa ve ABD menşeli olmak üzere iki grupta sınıflandırılabilir. Avrupa’da ortaya çıkan ilk Protestan misyon girişimlerini 16. yüzyıla kadar götürmek mümkündür.¹¹ Fakat Avrupa’da ortaya çıkan modern misyonerlik dönemi 18. yüzyılda İngiliz misyoner William Carey ile başlatılır. Carey, 1792 yılında kurulan Baptist Misyonerlik Örgütü’ne bağlı bir misyoner olarak Hindistan sahasında görevlendirilmiş ve 1834 yılındaki ölümüne kadar Hindistan’ı kuşatacak olan kitlesel misyon hareketinin öncüsü olmuştur.¹² Carey’in Hindistan sahasındaki örgütlenmede oynadığı rol bu bölgeyle sınırlı kalmamış ve daha geniş bir etki oluşturmuştu. Onun ve onunla aynı dönemde misyon sahalarına ulaşan bazı öncü misyonerlerin ele aldıkları çalışmalar yeni kurulmakta olan birçok misyon örgütüne ilham kaynağı olmuştur. Bu çalışmalar içerisinde yer alan vaazlar ve doktrinler yeni kurulan misyon örgütlerince gerçekleştirilecek olan çalışmalarda birer kalıp olarak kullanılmıştır. Öte yandan Baptist Misyonerlik Cemiyeti, Carey’in öncülüğünde Hindistan sahasında gerçekleştirdiği örgütlenmeye ek olarak Afrika kıtasında, Japonya’da ve hatta Avrupa’da çok sayıda misyon oluşturmuştur.¹³

İngiltere’de erken dönemli olarak faaliyete geçen bir diğer misyon, *İncil Yayma Örgütü*’dür.¹⁴ Örgüt, başta Hindistan olmak üzere Kuzey Amerika, Rus sahası ve Avustralya gibi oldukça geniş bir saha üzerinde misyonlar oluşturmuştur. 1799 yılında kurulan İngiltere kökenli *Kilise Misyon Örgütü* (Church Missionary Society), faaliyetlerini Kuzey ve Güney Amerika, Afrika, Hindistan ve Yeni Zelanda topraklarında yoğunlaştırmıştır.¹⁵ Kökenleri 18. yüzyıl ortalarına dayanan bir diğer İngiliz misyon cemiyeti *Wesleyan Misyonerlik Örgütü*’dür. Bu cemiyet de diğer

¹¹ 16. yüzyılda ortaya çıkan ilk Protestan misyon girişimi Protestanlığın kurucularından olan John Calvin tarafından on dört misyonerin Brezilya’ya gönderilmesiyle başlamıştır. Takip eden dönemlerde benzer girişimler İsveçli ve Hollandalı misyonerlerce Uzakdoğu topraklarında başlatılmış ancak bu girişimler örgütlü ve uzun vadeli bir yapıya dönüşmemiştir.

¹² Douglas McClain Shaw, *The Great Commission in Protestant Missionary Apologetics*, Th.D, New Orleans Baptist Theological Seminary, Theological and Historical Studies, New Orleans, 1992. Carey tarafından kaleme alınan ve bazı dinî öğreti ve Hristiyanlığı yayma yükümlülüğüne değinen *Inquiry* adında bir çalışma Avrupa ve Kuzey Amerika’daki dinî çevrelerde yankı uyandırmıştır.

¹³ Stephen L. Baldwin, *Foreign Missions of the Protestant Churches*, New York, 1900, s. 93.

¹⁴ Orijinal adı *Society for Propagation of the Gospel* olan bu örgüt 1701 yılında kurulmuştur.

¹⁵ Kilise Misyon Örgütü’nün tarihçesi ve misyonları için bkz. Eugene Stock, *The History of the Church Missionary Society*, London 1899, “Church Missionary Society”, *Encyclopedia of Missions, Descriptive, Historical, Biographical, Statistical (1904)*, Ed. Edwin Munsell, New York and London, 1904, s. 163-164.

İngiliz misyon örgütlenmeleri gibi dünya genelinde çok sayıda misyona sahip olmakla birlikte çalışmalarını Batı Afrika, Avustralya ve Çin topraklarında yoğunlaştırmıştır.¹⁶ Birleşik Krallık topraklarında 19. yüzyılın ilk yarısı sona ermeden bir biri ardına kurulan ve dünyayı çevreleyen diğer örgütlenmeler arasında *Londra Misyonerlik Cemiyeti*, *İngiliz Presbiteryen Cemiyeti*, *İskoç Presbiteryen Cemiyeti*, *Güney Amerika Misyon Örgütü* ve *Kuzey Afrika Misyon Örgütü* yer almaktadır.¹⁷ Görüldüğü üzere 18. yüzyıl sonlarından itibaren hareketlenmeye başlayan çok sayıdaki İngiliz misyon örgütleri başta Kuzey Amerika'nın New England bölgesi olmak üzere Avustralya, Hindistan ve Afrika kıtasında İngiliz koloniciliğinin hüküm sürdüğü coğrafyalarda hızla yayılma imkanı bulmuşlardır.¹⁸

İngiliz kökenli misyonları takip eden Avrupa menşeli diğer Protestan misyon örgütlenmeleri arasında ön plana çıkan grup Alman misyon örgütlenmeleridir. Alman menşeli örgütlenmelerin temelinde Moravya Kilise yatmaktadır. Tarihi 15. yüzyıla uzanan Moravya Kilisesi, 18. ve 19. yüzyıllarda yoğunlaştırdığı misyon örgütlenmesinde Güney Amerika'dan Orta Asya'ya dek oldukça geniş bir sahada faaliyet göstermiştir.¹⁹ 1815 yılında kurulan Alman kökenli Basel Misyonerlik Cemiyeti'nin faaliyetleri Batı Afrika ve Çin toprakları üzerinde yoğunlaşmıştır. Aynı sahada faaliyet gösteren bir diğer kuruluş, Berlin Misyonerlik Örgütü'dür. 19. yüzyılın ilk yarısında örgütlenmelerini tamamlayıp Afrika, Hindistan ve Avustralya üzerine yoğunlaşmış olan Alman kökenli örgütlenmeler arasında Ren Misyon Cemiyeti, Kuzey Almanya Misyon Örgütü ve Leipzig Misyon Örgütü yer almaktadır.²⁰

İngiltere ve Almanya'da tesis edilen Protestan misyon örgütlerine ek olarak Avrupa'nın kuzeyinde yer alan ülkelerde de dünya çapında faaliyet gösterecek olan misyon kuruluşlarının vücuda getirilmiş olduğu görülmektedir. Danimarka,

¹⁶ Baldwin, *Foreign Missions...*, s. 104.

¹⁷ İngiltere kökenli misyonerlik cemiyetleri arasında Osmanlı topraklarında faaliyet sürdüren başlıca örgütlenmeler arasında *Özgür İskoç Kilisesi (Free Church of Scotland)*, *Baptist Misyoner Cemiyeti*, *İskoç Presbiteryen Cemiyeti*, *Dostlar Yabancı Misyon Cemiyeti (The Friends' Foreign Missionary Society)* ve *İngiliz İncil Cemiyeti* yer almaktadır.

¹⁸ Brian Stanley, *The Bible and the Flag*, Leicester 1990, s. 55.

¹⁹ Anderson, *Foreign Missions Their...*, s. 19.

²⁰ Alman misyonerlik örgütleri için bkz. "Germany", *Encyclopedia of Missions, Descriptive, Historical, Biographical, Statistical (1904)*, s. 258-265

Finlandiya, İsveç ve Norveç kökenli misyon örgütleri yoğunlukla Afrika ve Hindistan topraklarında faaliyet göstermişlerdir. Ayrıca faaliyetleri ve sayıları oldukça kısıtlı oranda olsa da Fransa, Hollanda ve İsviçre’de kurulan misyon örgütlenmeleri de bulunmaktadır.²¹

19. yüzyıl Avrupa’sında ortaya çıkan misyonerlik seferberliği yüzyılın sonuna gelindiğinde rakamsal olarak devasa boyutlara ulaşmıştır. Özellikle Hindistan, Çin ve Afrika topraklarında yoğunlaşan Batı Avrupa kökenli uluslararası Protestan misyonlarının sayısı 30’u aşmıştır. Yalnızca Britanya menşeli Protestan misyon örgütleri 1890’lı yıllarda toplam 3370 şehirde merkez şube boyutunda misyonerlik çalışması gerçekleştirmekteydi. Bu misyonlara bağlı okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı ise 450 bini bulmaktaydı.²²

1.2. ABD’deki Dini Uyanış

Avrupa’daki Protestan misyonları kaba hatlarıyla bu şekilde bir görünüm arz ederken paralel dönem içerisinde ABD’de de önemli bir hareketlilik söz konusudur. ABD’deki ilk misyon faaliyetlerinin kökeni Avrupalı göçmenlerin kıtaya ilk olarak ayak bastıkları dönemlere kadar gitmektedir. New England bölgesine ilk yerleşen göçmenler ile Massachusetts ve Plymouth kolonileri henüz 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren bölgedeki yerlilerin Hristiyanlaştırılması için faaliyet göstermişlerdir.²³ Bu faaliyetler, çok geçmeden kurulan *New England İncil Cemiyeti* adı altında sistematik bir boyut kazanmıştır.²⁴ Yerliler üzerine başlatılan misyonların motivasyonu 18. yüzyılda da canlılığını korumuş ve çeşitli eyaletlerde bu amaçla bölgesel misyon örgütleri ardı ardına açılmıştır.²⁵ Ancak dış dünyaya yönelik modern

²¹ Anderson, *Foreign Missions Their...*, s. 22,

²² Baldwin, *Foreign Missions...*, s. 257.

²³ Joseph Tracy, *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, New York, 1842, s. 2. Plymouth Kolonisi’nin valisi 1636 yılında yerlilerin Hristiyanlaştırılmasını öngören bir yasayı onaylamıştır. Benzer bir yasa 1646 yılında Massachusetts eyaleti tarafından onaylanmış ve böylece yerliler arasında kapsamlı boyutta misyonerlik faaliyetleri başlatılmıştır.

²⁴ *Society for Propogating the Gospel in New England* 1649 yılında kurulmuştur. New England olarak adlandırılan bölge ABD’nin kuzey doğu sınırlarında yer almakta olan Maine, New Hampshire, Vermont, Massachusetts, Rhode Island ve Connecticut eyaletlerinden oluşmaktadır.

²⁵ Bölgesel misyon örgütlerinin ilki *Connecticut Misyonerlik Örgütü*’dür. Bu örgütü takiben ABD sınırları içerisinde misyonerlik faaliyeti sürdürmek üzere *Berkshire ve Columbia Misyonerlik Örgütü*, *Rhode Island Misyonerlik Örgütü*, *Massachusetts Misyonerlik Örgütü*, *Hampshire Misyonerlik*

misyona örgütlerinin tesisi için ilk kıvılcıklar, İskoçya merkezli bir Protestan misyon örgütünün David Brainerd'i doğu yakasında yer alan New Jersey ve Pennsylvania gibi eyaletlere misyoner olarak atmasıyla başlamıştır. 1750 sonrasında İskoçya'da oluşan, yeryüzündeki bütün *dinsizlere* İncil'i tanıtmak üzere dünya çapında misyon ağı oluşturma düşüncesi Brainerd aracılığıyla ABD'ye ihraç edilmişti.²⁶

18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ülkenin bağımsızlığını ilan etmesi ve hükümet şeklinin belirlenmiş olmasını takip eden süreç istikrarı beraberinde getirmişti. Kuzey Amerika kıtasındaki ilk yerleşimlerden beri süregelen dinî hareketlilik bu istikrarlı ortamda farklı bir dinamizm kazanmaya başladı. Bu süreç, *İkinci Büyük Uyanış* olarak adlandırılan bir dini hareketlenmeye sahne olmaktadır. Birinci büyük uyanış 18. yüzyıl ortalarında kolonyal düzenin yıkılmasını müteakiben gerçekleşmişti. Uluslararası misyon örgütlerinin oluşmasıyla sonuçlanacak olan İkinci Uyanış ise ABD'nin birliğini tamamlamış ve istikrarlı bir sürece girmiş olmasını takiben gerçekleşmekteydi. Bu uyanış, devrim sonrası süreçte halkın ve yeni politik düşünce sisteminin şekillendirilmesi ve yeni inşa edilen ülkenin Hristiyanlık tonunun belirginleştirilmesini hedeflemekteydi.²⁷ İngiltere'deki değişime, Hollanda'nın bağımsızlığını kazanmasına ve New England'da yeni sahalar oluşturulmasına ön ayak olan Protestanlık bilincinin 18. yüzyılda eski gücünü kaybetmesi yüzyıl sonlarına doğru yeni bir dini yorumlama ihtiyacına neden olmuştu. Dine karşı oluşan tavır ve ateizm yanlısı görüşler, eski Kalvinist fikirlerin Jonathan Edwards, Joseph Ballamy ve Samuel Hopkins tarafından Amerikancı bir bağlamda yeniden yorumlanmasıyla frenlenebilecekti.²⁸ Edwards'ın Kalvinizm'e getirmiş olduğu seküler yorum 18. yüzyılın sonunda Hopkins'in her bir Hristiyan'ın karşılık beklemeksizin kendisini dine adanması gerekliliği rötuşlarıyla şekillenmeye başlamıştı.²⁹ Hopkins'in, *Doktrinler Sistemi* adını verdiği çalışmasında aktarmış

Örgütü, Piscataqua Misyonerlik Örgütü, Maine Misyonerlik Örgütü ve Vermont Misyonerlik Örgütü faaliyete girmiştir.

²⁶ Paul William Harris, *Nothing But Christ*, New York, 1999, s. 19., Tracy, *History of the American...*, s. 3.

²⁷ T. W. M. Marshall, *Christian Missions: Their Agents and Their Results*, New York, 1901, s. 51-52.

²⁸ James A. Field, *America and the Mediterranean World 1776-1882*, Princeton, 1969, s. 70. Douglas A. Sweeney, "Edwards and His Mantle: The Historiography of the New England Theology", *The New England Quarterly*, C. 71, Sayı: 1. Mart 1998, ss. 114-115.

²⁹ Oliver Wendel, *The Rise of the Missionary Spirit in America*, Philadelphia, 1980, s. 26.

olduğu, bireyin dini için gerekirse kendisini feda edebilmesi ve aslolanın tanrının krallığı olduğu yönündeki ideolojik örgü dışı dönük bir misyon kavramının oluşmasına ön ayak oldu.³⁰ Bu kişisel adanmışlık fikri, bireyin tanrının yeryüzünde ona sunmuş olduğu nimetlerle birlikte sonsuz mutluluğu yakalamak için çaba göstermesi vurgusuyla seküler bir yön de kazanmıştı. Bu formül, dinî alandaki büyük uyanışın ülke çapında kabul görmesini sağlayacak olan güç ve enerjiyi yaratmaktaydı.³¹ Büyük uyanış ile gerçekleşen bu dinî canlanmanın dünyevî yüzü, ABD başkanı Thomas Jefferson tarafından aynı dönemde ortaya konulan bireyseliğin ve terakkinin esas alındığı Amerikan aydınlanması ile tamamlanmaktaydı.³²

1800'lü yılların başlarında yayınlanan *Missionary Magazine*, *Connecticut Evangelical Magazine*, *Theological Magazine* ve *Panoplist* isimli dergiler bu yıllarda üniversite öğrencileri arasında yaygınlaşmakta olan misyonerlik olgusunu sistematize etmekte ve misyon fikrini kitlelere tanıtmaktaydı.³³ Misyonerlik olgusu Williams, Union ve Andover gibi kolejlerin öğrencileri arasında gittikçe yaygınlaşmaktaydı.³⁴ Öte yandan kiliselerde sürekli vurgulanan *milenyum* fikri bu uyanış için önemli bir itici güç olmaktaydı. Kiliseler, milenyumun yaklaşmakta oluşundan dolayı dünyanın acil bir biçimde Hristiyanlaştırılması gereğinden bahsetmekte ve sürenin azalmakta olduğu vurgusuyla misyonlara olan desteği ateşlemekteydi.³⁵ Buna ek olarak ülkedeki genel refah düzeyinin yükselmekte olması, gezgin ve kaşiflerin getirmiş olduğu coğrafi bilgiler ve halihazırda harekete

³⁰ Samuel Hopkins, *System of Doctrines, Contained in Divine Revelation*, Boston 1792, ss. 540-545 Samuel Hopkins, burada bahsi geçen bireyin kendisini dine adanması düşüncesini "karşılıksız yardımseverlik" (disinterested benevolence) parolası altında formüle etmiştir. Bu paroladaki *karşılıksızlık* fikri ilk dönem misyonlarının oluşmasında ve genç Hristiyanların misyon sahalarına yönelmelerinde motivasyon kaynağı olmuştur.

³¹ Phillips C. Jackson, *Protestant America and the Pagan World: The First Half Century of American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Cambridge, 1969, s. 6.

³² Field, *America and the Mediterranean...*, ss. 72-73. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ABD'nin çeşitli eyaletlerinde yayına başlayan sair misyon dergileri için ayrıca bkz. Jackson, *Protestant America...*, s. 16.

³³ Tracy, *History of the American...*, s. 22.

³⁴ Esasen burada bahsedilen kolejlere ek olarak Harvard Koleji öğrencileri de bu ilk dönemlerde misyonerlik olgusuna sıcak bakmaktaydılar. Ancak 1803 yılında liberal görüşlere sahip Profesör Henry Ware'nin Harvard İlahiyat Okulu'na atanması burada yeşermekte olan misyon fikirlerini bastırmıştı. Bu dönemde filizlenmeye başlayan Protestan misyonerlik fikirleri için en büyük tehdit, din ve tanrı karşıtı düşünceler üreten Uniteryanizm ve Liberalizm akımlarıydı.

³⁵ Jackson, *Protestant America...*, s. 8.

geçmiş olan İngiliz misyonlarına destek çıkma düşüncesi dışı dönük misyonların oluşumuna ivme kazandırdı.³⁶

Bu süreç 1810'lara gelindiğinde ardı ardına birçok uluslararası misyon örgütünün kurulmasıyla sonuçlandı. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Amerikan Bord örgütü (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) 1810 yılında bu misyon kuruluşları arasında ilk olarak tesis edilenidir. İkinci örgüt ise 1814 yılında Amerikan Bord'dan kopan *Amerikan Baptist Misyonerlik Örgütü* oldu. Örgütün kurucuları olan Adoniram Judson ve Luther Rice Amerikan Bord misyoneri olarak Hindistan'da misyonerlik faaliyeti sürdürürken bazı pratik nedenlerden dolayı karar değiştirip Baptist inanç sistemini benimsemiş ve bu inanç grubu içerisinde bir misyon örgütü teşkil etmişlerdi.³⁷ Bu örgüt başta Hindistan, Çin ve Japon toprakları olmak üzere Afrika ve Avrupa kıtalarında çok sayıda ve geniş ölçüde misyon sahaları oluşturmuştur.³⁸

ABD'de kurulan üçüncü uluslararası misyon örgütü *Methodist Episkopal Kilisesi*'ne aittir. Bu örgüt *Methodist Episkopal Kilisesi Misyonerlik Örgütü* adı altında 1819 yılında New York'ta kurulmuştur. Örgütün ilk yabancı misyonu Afrika'da ikincisi ise Güney Amerika topraklarında başlatılmıştır. 1850 sonrasında çalışmaları Hindistan, Çin, Japon ve Kore topraklarına uzanmış ve Uzak Asya'da yoğun bir misyonerlik çalışması başlatılmıştır.³⁹ Bu örgütün kuruluşunu takiben çok geçmeden 1821 yılında yeni bir misyonerlik oluşumu ortaya çıkmış ve *Dutch Bord* adı altında New York'ta tesis edilmiştir. Dutch Bord da yoğunlukla Hindistan ve Çin topraklarında misyon sahaları oluşturmuştur. Bu süreçte ortaya çıkan bir diğer önemli misyon kuruluşu *Presbiteryen Kilisesi* tarafından

³⁶ Wendel, *The Rise of the Missionary...*, s. 110.

³⁷ Judson ve Rice, Hindistan'da faaliyet gösterdikleri esnada İngiliz Baptist Misyoner Örgütü ile temas geçmişler ve onlarla rekabet etmek yerine Baptist fikirlerin kendi görüşlerinden daha mantıklı olduğunu kabul ederek İngilizlerle işbirliği yapmaya karar vermişlerdir. Bu çerçevede misyoner Rice ABD'ye dönerek 18 Mayıs 1814'te Amerikan Baptist Misyonerlik Örgütü'nün kuruluşuna ön ayak olmuştur.

³⁸ "American Baptist Missionary Union", *Encyclopedia of Missions, Descriptive, Historical, Biographical, Statistical* (1904), ss. 18, 19.

³⁹ *Methodist Episkopal Kilisesi Misyonerlik Örgütü'nün tarihçesi ve 1850 yılına kadar oluşturmuş olduğu misyonları için bkz. William Peter Strickland, History of the Missions of the Methodist Episcopal Church, Cincinnati, 1850.*

vücuda getirilmiştir. *Presbiteryen Misyon Örgütü* Osmanlı sınırları içerisinde Suriye ve Lübnan topraklarında faaliyet sürdürmüştür.⁴⁰

1810 yılından itibaren Amerika'daki Protestan misyonerlik örgütlenmesinde gerçekleşen bu hareketlilik 19. yüzyılın ikinci yarısında da canlılığını sürdürmüş ve yüzyılın sonuna gelindiğinde ABD kökenli onlarca misyon örgütü neredeyse dünyanın tamamını kapsayacak bir boyuta ulaşmıştı. 1899 yılında ABD merkezli uluslararası Protestan misyon örgütlenmelerinin sayısı 33'ü bulmaktaydı.⁴¹ Bu örgütler, bir çoğu yüksek dereceli eğitim ve sağlık kurumlarıyla donatılmış dünya genelinde 1067 merkez şube ve bu şubelere bağlı 5776 dış istasyona sahipti. 1067 merkez şube üzerinden 1898-99 faaliyet döneminde gerçekleştirilen eğitim uygulamasında toplam 237.487 öğrenci tedrisattan geçirilmişti.⁴² 1810 yılında Amerikan Bord'un kurulmasıyla başlayan ve 19. yüzyıl boyunca devam eden bu misyonerlik atılımı başlıca şu örgütlerin tesis edilmesiyle zirve noktasına ulaşmıştır.⁴³

American Baptist Missionary Union (1814)

American Bible Society (1816)

Methodist Episcopal Church (1819)

American Tract Society (1825)

Dutch Bord (1832)

Free Baptists (1833)

Protestant Episcopal Church (1835)

Reformed Presbyterian General Synod (1836)

Presbyterian Board (North) (1837)

Evangelical Lutheran, General Synod (1841)

Baptist Convention (1845)

⁴⁰ Presbiteryen Misyon Örgütü'nün Suriye'deki faaliyetleri ve bölgedeki etkileri için bkz. Fruma Zachs, "Toward a Proto-Nationalist Concept of Syria? Revisiting the American Presbyterian Missionaries in the Nineteenth-Century Levant", *Die Welt des Islams*, New Ser., C. 41, Sayı 2., Temmuz 2001, ss.145-173.

⁴¹ 19. yüzyıl sonunda bu örgütler 3500'ü Amerikalı ve geri kalanı yerli çalışan olmak üzere toplam 20 binin üzerinde bir personel kadrosuna sahipti. Ayrıca bu örgütlere bağlı toplam 3650 kilise bulunmaktaydı.

⁴² Baldwin, *Foreign Missions...*, s. 256.

⁴³ ABD'de tesis edilen bu misyon örgütleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. *Encyclopedia of Missions, Descriptive, Historical, Biographical, Statistical (1904)*, Ed. Edwin Munsell.

Evangelical Lutheran, General Council (1845)
 Methodist Episcopal Church (South) (1845)
 Seventh-Day Baptists (1847)
 United Brethren in Christ (1853)
 Reformed Presbyterian Church (1856)
 United Presbyterian Board (1859)
 Woman's Union Missionary Society (1860)
 Presbyterian Board (South) (1861)
 German Evangelical Synod of North America (1869)
 American Friends (1871)
 Reformed Church of the U.S. (1873)
 Associate Reformed Synod of the South (1874)
 Foreign Christian Missionary Society (1875)
 Evangelical Association (1876)
 Cumberland Presbyterian Church (1878)
 Free Methodist Church (1882)
 German Baptist Brethren (1884)
 Christian Church (1886)
 Methodist Protestant Church (1888)
 Wesleyan Methodist (1890)
 United Synod of Evangelical Lutheran Church in the South (1893)

Son olarak, orantısal boyutta bakıldığında dünya genelindeki Protestan misyonerlik faaliyetlerinin yaklaşık yüzde 80'i bahsetmiş olduğumuz ABD ve Britanya kökenli Protestan misyon örgütleri tarafından yürütülmekteydi.⁴⁴ Geriye kalan yüzde 20'lik oran ise kıta Avrupa'sı ve Kanada menşeli misyon örgütlerince kapatılmaktaydı. 19. yüzyıl boyunca bütün dünyayı faaliyet sahasına dahil etmiş olan bu örgütler bütüncül olarak değerlendirildiğinde misyon sahalarında toplam 5217

⁴⁴ ABD ve Britanya'da ortaya çıkan bu Protestan misyon örgütlenmeleri 19. yüzyılın başlarında ABD ile İngiltere arasındaki politik anlaşmazlıkların tersine birbirleriyle uyumlu bir biçimde faaliyet gösterme kararı almışlardır.

merkez şube ve yaklaşık 75 bin personel bulundurulmaktaydı. Bu misyonerlerce eğitime tabi tutulan öğrencilerin rakamı ise 685 bin gibi oldukça yüksek bir sayıydı.⁴⁵

1.3. Amerikan Bord'un Kuruluşu, Hedefleri ve Dünyaya Açılması

Uluslararası Amerikan misyonlarının ilki olan Amerikan Bord, kuruluşundaki ilk kıvılcımlarını genç yaştaki birkaç kolej öğrencisinin girişimlerine borçludur. Sıklıkla mitolojik bir anlatı ile aktarılan Bord'un kuruluş hikayesi, Massachusetts eyaletinde yer alan Williams Koleji öğrencilerinin 1806 yılında kendi aralarında yaptıkları bir toplantı ile başladı. Aralarında Samuel J. Mills'in bulunduğu beş kolej öğrencisinin kopan bir yağmur fırtınasının ardından yakınlardaki bir sap yığının altına sığınarak burada İncil'i bütün dinsizlere tanıtmaya and içmeleri literatürde Bord'un filizleniş anı olarak kabul edilmektedir.⁴⁶ Misyonerlik faaliyetleri için çevrelerini genişletmek amacıyla 1808 yılında bazı Williams Koleji öğrencileri *Brethren* adında gizli bir örgüt kurdu. *Brethren*'in liderliğini üstlenen Samuel Mills Williams Koleji'ndeki yakın arkadaşlarıyla birlikte Andover İlahiyat Okulu'na transfer oldu ve burada yabancı misyonların gerekliliği hususunda kendileri gibi düşünen Samuel Newell, Adoniram Judson ve Samuel Nott ile tanıştılar.⁴⁷ Mills'in de aralarında bulunduğu işte bu dört isim Andover'deki kısa süreli örgütlenmenin ardından Massachusetts'in *Congregational* ruhani liderliğine 27 Haziran 1810 tarihinde bir dilekçe sunarak dışa dönük bir misyon örgütü kurma düşüncelerini belirttiler.⁴⁸ Yabancı toprakları hedef alan bu oluşum kendilerini belirli bir coğrafyayla sınırlamamakta ve *dinsiz* olarak tabir ettikleri bütün insanları hedef almaktaydılar. *Andover İlahiyat Okulu*'ndan bazı profesörler ile bölgenin önde gelen isimlerinin projeye destek vermesiyle genç öğrencilerin başlatmış olduğu bu girişim

⁴⁵ Baldwin, *Foreign Missions...*, s. 260

⁴⁶ Harris, *Nothing But...*, s. 25, Jackson, *Protestant America...*, s. 21, *A Condensed Sketch of the American Board 1810-1885*, Stanley and Usher, Boston, 1885, *Harvard Üniversitesi Andover-Harvard İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Özel Koleksiyonu* (İlerleyen bölümlerde A.H.İ.F.K.Ö.K. olarak anılacaktır.), Risale No: 3, s. 1., William E. Strong, *The Story of the American Board*, Boston, 1910, s. 7.

⁴⁷ Rufus Anderson, *Memorial Volume of the First Fifty Years*, Boston, 1863, s. 39.

⁴⁸ Thomas Smith, *The Origin and History of Missions Vol II*, Boston, 1933, s. 236.

American Board of Commissioners for Foreign Missions adı altında formüle edilmiş ve toplam dokuz üyeden oluşan bir yönetim kurulu belirlenmiştir.⁴⁹

Kuruluşunu takip eden yıl içerisinde Bord çeşitli varlıklı hayırseverlerden ve kilise organizasyonlarından şaşırtıcı oranlarda bağış almıştı. Bu bağışlar örgütün ülke dışındaki ilk girişimlerini çabucak başlatması için önemli bir motivasyon oldu. Ancak Bord merkezi henüz yurtdışında hiçbir misyon girişiminde bulunmadığı için oldukça tecrübesizdi. Bu yüzden Bord, Adoniram Judson’u Londra Misyonerlik Örgütü ile görüşmelerde bulunmak ve tavsiyeler almak üzere İngiltere’ye gönderdi. İngilizler’in cevabı Bord’un ayrı bir misyon örgütü olarak sahaya inmesi yerine kendi çatıları altında faaliyet göstermesi yönündeydi. Bord merkezi bu yanıt karşısında bir miktar hayal kırıklığı yaşasa da bağımsız bir örgüt olarak faaliyet sürdürme yönünde karar aldı ve ilk misyonerlerini belirledi. Buna göre halihazırda misyon sahalarına dört misyoner gönderilecek ve akabinde iki misyoner daha tıbbi eğitim aldıktan sonra sahaya inecekti.⁵⁰ Bu esnada idari şemada da bir dizi değişimler olmaktaydı. Yönetim Kurulu’nun üye sayısı çok geçmeden 12’ye yükseltildi ve kurul *Prudential Committee* adını aldı. Komite artık bu isim ile anılacak ve Bord’un dünya genelindeki operasyonlarını yönetecekti.⁵¹

Misyon sahalarıyla iletişimde son derece önem sahibi olan genel sekreterliğe Samuel Worcester’in seçilmesinin ardından Bord ilk çıkarmasını 1812 yılında Hindistan topraklarına yaptı. Buradaki ilk yıllarında güçlüklerle karşılaşan misyonerler Hall ve Nott nihayet Hindistan’da bir misyon örgütlenmesini başardı. 1810’lu yıllar ülkedeki çeşitli misyon kuruluşlarının Bord çatısı altında birleşmesine sahne oldu. Bu durum Bord’un kısa süre içerisinde bir çok sahada yeni misyonlar oluşturmasına olanak sağladı. 1820 yılına gelindiğinde Bord misyonerleri ABD sınırları içerisindeki yerliler arasında, Hindistan’da, Pasifik bölgesinde ve Filistin

⁴⁹ Wendel, s. 141. Kurucu olarak seçilen bu 9 üye arasında Yale Üniversitesi rektörü ve Connecticut Eyaleti valisi bulunmaktadır. Ancak takip eden yıllarda daha geniş kapsamlı bir bölgeye yayılması amacıyla Bord’un yönetim kuruluna New Hampshire, New Jersey, New York, Vermont ve Rhode Island eyaletlerinden çeşitli oranlarda üye kabul edildi. Ayrıca Bord’un yasal onayları alması bu ilk dilekçenin ardından 2 yıl aldı. ABD’nin laik bir devlet olduğu ve devletin dini olmadığı gerekçesiyle bazı çevreler Bord’un onayını 1812’ye kadar geciktirmişlerdi.

⁵⁰ Strong, *The Story of the American...*, s. 12.

⁵¹ A.H.I.F.K.Ö.K., J. Humphrey, *The American Board What It Is, How It Works*, Klasör No: 3, s. 8.

topraklarında faaliyete koyulmuşlardı.⁵² İlk misyon girişimlerinin başlatıldığı bu dönemlerde ABD halkının Asya'nın uzak toprakları hakkında çok az fikri bulunuyordu. Üstelik Bord'a bağış yapacak olan sıradan vatandaşların misyon sahalarında ne olup bittiğinden hiçbir haberleri yoktu. Hem bağış gelirlerini artırmak hem de kilise üyelerini gerçekleştirilen faaliyetler hususunda bilgilendirmek üzere bir dizi literatür çalışması planlandı. Gazete haberleri, kitaplar, dinî vaazlar ve nihayet süreli yayımlar bu amaç için seferber edildi. 1820 yılında örgütün kendi yayın organı olarak *Missionary Herald* isimli dergi ayda bir yayınlanmak üzere faaliyete girdi.⁵³

Öte yandan 1830 yılına gelindiğinde Çin ve Suriye'de misyonerlik çalışmaları başlatılmış ve nihayet Osmanlı başkenti İstanbul'da da kalıcı bir misyon şubesi oluşturulmuştu. Yunan bağımsızlığını takiben 1831 yılında Atina'da Yunanlılar üzerine de bir misyon başlatıldı.⁵⁴ Çok geçmeden 1834 yılında İran'da Nasturiler arasında misyon çalışmaları başlatıldı. Bord, aynı dönemde dikkatini Afrika topraklarına da yoğunlaştırdı ve 1834-35 yıllarında Batı ve Güney Afrika'da misyonlar oluşturuldu. İlerleyen yıllarda Bord'un dünya genelindeki örgütlenmesi hız kesmedi. Uzakdoğu'da Japonya ve Singapur, Avrupa'da Balkan toprakları ve Orta Amerika'da Meksika üzerinde misyonlar oluşturuldu.⁵⁵ Bord'un yabancı ülkelerde oluşturduğu misyonların tamamı bütüncül olarak değerlendirildiğinde Hindistan, Çin ve Ortadoğu faaliyetlerin en yoğun gerçekleştirildiği coğrafyalardır. Bu üç saha üzerinde toplam 23 misyon bölgesi oluşturulmuştur. Bu coğrafyaları

⁵² A.H.I.F.K.Ö.K., *A Condensed Sketch of the American Board 1810-1885*, Boston, 1885, Klasör No: 3, s. 6. Hindistan'da karşılaşılan ilk güçlerden biri burada halihazırda faaliyet sürdürmekte olan İngilizlere ait *Doğu Hindistan Şirketi*'nin (*East India Company*) Bord misyonerlerinin bölgede faaliyet göstermelerine karşı çıkmasıydı. Şirket başlangıç sürecinde misyonerlerin halkı tahrik edebileceği ve böylece kendi ticari girişimlerine zarar verebileceğini düşünmekteydi. Ancak aradan fazla zaman geçmede misyonerlerin bu tür bir zarara yol açmayacağını fark eden şirket Bord misyonerlerine olan muhalefetinden vazgeçti.

⁵³ Harris, *Nothing But...*, s. 27 *Missionary Herald*, söylem olarak halka, sahadaki misyonerlerin kendilerini adayarak bu uzak topraklara ulaştığını aktarmaktaydı. Dergi, sık sık insanlara, kendilerini Hristiyanlık uğruna adanmış olan uzak coğrafyalardaki Bord misyonerlerine bağış göndererek bu adanmışlığa ortak olma çağrısında bulunmaktaydı.

⁵⁴ Bord'un Yunanistan'daki örgütlenmesi için bkz. Theodore Saloutos, "American Missionaries in Greece", *Church History*, C. 24, Sayı. 2., Haziran 1955, ss. 152-174., Minnie B. Mills, "The Work of the American Board in Athens", *Centennial of Constantinople Station-Near East Mission of ABCFM*, İstanbul, 1930.

⁵⁵ "A.B.C.F.M.", *The Encyclopedia of Missions*, Ed. Edwin Bliss Munsell, New York, 1891. s. 68.

takiben Güney ve Orta Amerika’da yer alan Katolik ülkeler, Afrika ülkeleri, Japonya ve Pasifik Adaları’nda toplam 13 misyon sahası oluşturulmuştur.

Bord, gelişme sürecinde misyon sahalarında görevlendirdiği personeli önemli oranda Andover İlahiyat Okulu’ndan devşirmekteydi. Bord’un kuruluşuna ön ayak olmuş olan Andover ekolü takip eden dönemde misyon sahalarının genişletilmesinde de oldukça hayati bir rol oynamıştı. Andover’e ek olarak Princeton, Auburn ve Lane gibi merkezlerde öğrenciler arasında misyonerlik ruhu aşılınmış ve deniz aşırı misyonların ihtiyacı olan personel açığı bu şekilde kapatılmıştı.⁵⁶ Bahsi geçen okullarda örgütlenen öğrenci kulüpleri yeni misyoner adaylarının belirlenmesinde önemli bir rol oynadı. Misyoner adayları olan bu öğrencilerin çoğunluğu köken itibarıyla küçük kasaba ve köylerde yaşayan ve dinî hassasiyeti bulunan ailelerden gelmekte ve lisansüstü eğitim görmekteydi. Bu öğrencilerin bir çoğu burslu olarak öğrenimlerine devam etmekteydiler. Bunun aksine büyük şehirlerden ve sahil yerleşimlerinden gelen öğrenciler ise Bord’un deniz aşırı misyonlarına son derece düşük bir oranda katılım göstermiştir.⁵⁷

1.4. Amerikan Bord’un Anadolu’daki Teşkilatlanması

1.4.1. Bord’un Anadolu’yu Hedef Seçmesi

Amerikan Bord misyonerlerinin Osmanlı topraklarına olan ilk ilgisi *Kutsal Topraklar* olarak adlandırdıkları bugünkü İsrail ve Filistin’in yer aldığı saha üzerine yoğunlaşmıştı. İngiliz misyonerlerin bu bölgede Yahudiler üzerine başlattıkları misyon çalışmaları ABD’deki dinî çevrelerin dikkatlerini bu bölgeye çekmişti.⁵⁸ Bord’un önde gelen liderleri ve ilk misyonerleri Orta Doğu’da bir misyon sahası

⁵⁶ Donald Philip Corr, *The Field is the World: Proclaiming, Translating and Serving by the American Board of Commissioners for Foreign Missions 1810-1840*, Pasadena, 1993, s. 64, Alan Frederick Perry, *The American Board of Commissioners for Foreign Missions and the London Missionary Society in the Nineteenth Century: A Study of Ideas*, Saint Louis, 1974, s. 60.

⁵⁷ Jackson, *Protestant America...*, s. 26. 1840 yılına kadar göreve alınan 170 misyonerin 106’sı New England, 25’i New York ve Ohio’dan ve geri kalanı ise sair orta ve güney eyaletlerindendi. Dolayısıyla Bord’un personel açığı önemli oranda, örgütün kurulmuş olduğu saha olan New England coğrafyasından karşılanmaktaydı.

⁵⁸ Kudüs ve dolaylarında İngilizlerce sürdürülen misyonerlik faaliyetleri 1816 yılında Boston’da bu sahaya ilgilenecek olan bir kadın misyonerlik örgütünün kurulmasına yol açtı. Bu örgüt Kudüs’teki İngiliz misyonerlerine ve dünyanın değişik bölgelerindeki Yahudiler üzerine sürdürülen misyon çalışmalarına maddi katkılarda bulundu.

oluşturulması gerekliliğinde hemfikirdiler. Böylece Bord merkezi Hristiyanlığın doğmuş olduğu *Kutsal Topraklar*'ı çok geçmeden gündemine aldı. Ancak Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde kalan bu saha, Bord merkezinin gözünde politik, etnik ve dinî açıdan son derece muğlak durumdaydı. Nitekim, nihai istikameti Kudüs olarak belirlenmiş olan Pliny Fisk ve Levi Parsons adında iki Bord misyoneri yola çıkmadan önce, Bord merkezince bu sahayla ilgili her yönüyle detaylı bir araştırma ve inceleme çalışması için vazifelendirilmişlerdi.⁵⁹ Bu inceleme vazifesinin kapsamı Osmanlı toprakları ve hatta İran'da yaşayan bütün topluluklar için nasıl bir misyon örgütlenmesinin formüle edilebileceği üzerine yoğunlaşmaktaydı. Bu çerçevede Parsons ve Fisk 1820 yılının Ocak ayında İzmir'e ayak bastılar. İlk olarak dil öğrenimiyle işe koyulan bu iki misyoner daha sonra aralarına katılan Jonas King ile birlikte Kudüs, Beyrut ve Şam dolaylarında hem ufak çaplı misyonerlik girişimlerinde bulundular, hem de saha taraması yaptılar. Ancak bu iki misyonerin saha araştırması 1822'de Parsons ve 1823'te Fisk'in ölümüyle yarım kaldı.⁶⁰

Bu ilk girişimin ardından Bord merkezi, bölgeye olan ilgisindeki ciddiyetini Fisk'in öldüğü 1823 yılında diğer iki Bord misyoneri olan Isaac Bird ve William Goodell'i Beyrut'a göndererek gösterdi.⁶¹ Bird ve Goodell'in Filistin Misyonu adı altında bu sahada heyecanla başladıkları misyon çalışmaları bölgede kendilerine karşı oluşan muhalefetten dolayı sekteye uğradı ve bir süreliğine Malta'ya dönmek zorunda kaldılar.⁶² Ancak onlar bu geri çekilme sürecini oldukça faydalı bir biçimde değerlendirmeyi bildiler. Malta'da geçirilen süre boyunca Bird ve Goodell önemli oranda çeviri ve basın yayın çalışması gerçekleştirdi.⁶³ Burada milyonlarca sayfa risale ve dinî yayın yerel dillere çevrildi. Ayrıca İncil'in Ermenice'ye, Osmanlıca'ya,

⁵⁹ David Brewer Eddy, *What Next in Turkey Glimpses of the American Board's Work in the Near East*, Boston, 1913, s. 58, Marshall, *Christian Missions...*, s. 30, Strong, *The Story of the American...*, s. 80.

⁶⁰ Fisk'in Parson ile birlikte Osmanlı topraklarında gerçekleştirdikleri bu erken dönemli saha araştırmasının detayları ve Osmanlı ülkesinin 1820'li yılların başındaki tasviri için bkz. Alvan Bond, *Memoir of the Rev. Pliny Fisk*, Edinburgh, 1828.

⁶¹ Henry H. Riggs, "Beginnings at Beirut", *Centennial of Constantinople Station-Near East Mission of ABCFM*, İstanbul, 1930, s. 2.

⁶² E. D. G. Prime, *Forty Years in the Turkish Empire or Memoirs of Rev. William Goodell*, New York, 1876, ss. 103-105.

⁶³ Eddy, *What Next in Turkey...*, s. 61.

Rumca'ya, İbranice'ye ve Bulgarca'ya çevirileri yapıldı. Bu yayınlar, başlamak üzere olan misyoner akını için oldukça önemli bir zemin teşkil etti.⁶⁴

Dil öğrenimi ve çeviri çalışmalarını takiben Bord'un Osmanlı topraklarındaki ilk yerleşimi Beyrut'ta oldu. Burada bir İngiliz konsolosunun bulunuyor olması çalışmaların Beyrut'ta başlatılmasının en önemli nedenlerinden biriydi. Her ne kadar bölgede bulunan Katolikler burada faaliyete başlayan Bird ve Goodell'e karşı ciddi bir karşıt propaganda başlatmış olsalar da bu iki misyoner, Ermeni ruhban sınıfından olan Gregory Wortabed ve Garabed Dionysius ile Maruni kökenli teolog olan Esad es Şidak'ı Protestanlığa geçirmeyi başardılar.⁶⁵ Ayrıca aynı dönemde Beyrut'ta faaliyete açtıkları okula çok sayıda öğrenci kaydettiler.⁶⁶

1820'li yılların sonuna gelindiğinde Bord misyonerlerinin Osmanlı sahasına ve bölgedeki merkezi ve yerel politik dengelere olan aşinalıkları önemli derecede arttı. 1829 yılında Bord'un genel sekreteri Rufus Anderson Osmanlı topraklarına bir ziyaret gerçekleştirerek bu geniş saha üzerinde neler yapılabileceğiyle ilgili tespitlerde bulundu. Ziyaretin ardından kısa süre içerisinde İstanbul'da bir teşkilatlanma gerçekleştirildi. Beyrut'taki çalışmalar ise kaldığı yerden devam ettirilecekti. İstanbul'un doğusunda kalan geniş Osmanlı toprakları da plana dahildi. Bu saha üzerinde başlatılacak olan misyonerlik çalışmaları için etüt hazırlığı yapmak üzere Eli Smith ve Harrison G. O. Dwight isimli iki Bord misyoneri Anadolu'yu baştan sona kat edip Tiflis, Erivan ve Tebriz'e kadar ulaştıkları meşhur araştırma gezisini gerçekleştirdiler. Bu detaylı gezi için gerekli izin ve fermanlar Odessa'da bulunan Amerikan Konsolosu Rhind ve Osmanlı topraklarında görevli İngiliz Başkonsolosu tarafından sağlanmıştı.⁶⁷ Smith ve Dwight, bu gezi esnasında uğradıkları çok sayıda irili ufaklı yerleşim biriminin ekonomik, etnik, dini ve sosyal

⁶⁴ Florence A. Fensham, Mary i. Lyman, H.B. Humphrey, *A Modern Crusade in the Turkish Empire*, Chicago, 1908, s. 36. İlk olarak 1822 yılında Bord misyoneri Daniel Temple tarafından Malta'ya getirilen matbaa kısa süre içerisinde adanın Bord'un basın yayın merkezi haline dönüşmesini sağladı. Bu dönemde matbaa 7 dilde yayın yapabilme teknolojisine sahipti. Ancak matbaada basılan nüshaların önemli bir çoğunluğu Rumca, Türkçe-Ermenice ve İtalyanca dillerindeydi. Matbaa açılışını takip eden ilk on yıl içerisinde 350 bin adet baskı yapmış ve toplam sayfa sayısı 21 Milyona ulaşmıştı.

⁶⁵ Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Cilt 1, Boston, 1972, s. 27.

⁶⁶ Strong, *The Story of the American...*, s. 86.

⁶⁷ Tracy, *History of the American...*, s. 234.

verilerini not ettiler.⁶⁸ Bu araştırma gezisi, Bord merkezine kısa süre sonra Anadolu topraklarında oluşturacağı misyonlar için gerekli saha bilgisini edindirdi.

William Goodell'in 1831 yılında Osmanlı başkentinde başlatmış olduğu örgütlenmeye William Schaufler ve gezisini tamamlayarak İstanbul'a dönen Dr. H. G. O. Dwight katıldı.⁶⁹ Devletin merkezi olması ve bütün hak ve imtiyazların buradan bağışlanıyor olması gerçeğiyle İstanbul'da başlatılan örgütlenme Bord'un Osmanlı topraklarında gerçekleştireceği misyonerlik çalışmalarının merkezi olarak kabul edilecekti. Öte yandan Bord, gerçekleştirdiği saha taraması ve nabız yoklamalarının ardından üzerinde çalışma sürdürülecek olan ilk önemli etnik unsuru belirledi. Bu unsur Ermenilerdi. Smith ve Dwight'ın araştırma gezileri sonucu hazırladıkları rapor Gregoryen Kilisesi'ne bağlı bulunan Ermenilerin bir çok yönden misyon çalışmaları için oldukça elverişli bir topluluk olduğunu göstermişti. Üstelik Ermeniler arasında halihazırda mevcut kiliseden memnun olmayıp kilise düzenlemesinde reform yapılması gerekliliğini düşünen bir kesim de bulunmaktaydı.⁷⁰ Öte yandan Goodell'in İstanbul'daki Ermeni patriği ile gerçekleştirdiği mülakat oldukça olumlu bir havada geçmişti. Peştimalciyan adında önde gelen bir Ermeni'nin reform yanlısı düşüncelerinin bir ürünü olarak Peştimalciyan Okulu adında reformist Ermeni din adamlarının yetişmesi için açılan okul kısa süre içerisinde önemli bir enerji ortaya çıkarmıştı.⁷¹ Bu oluşum, Ermeni Kilisesi bünyesindeki reform yanlılarının *Evanjelik Birliği*⁷² adında bir hareket

⁶⁸ Bu iki misyonerin bahsi geçen araştırma gezileri için bkz. Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia*, 2 Cilt, Boston, 1833. Smith ve Dwight Malta'dan yola çıkarak ilk olarak İzmir'e ulaşmışlar ve oradan İstanbul'a geçmişlerdir. Burada bir süre kalarak çeşitli temaslar gerçekleştirdikten sonra İzmit ve Bolu üzerinden Tokat'a ve Erzurum'a ulaşmışlardır. Daha doğuya ilerleyerek bugünkü Gürcistan ve Ermenistan topraklarında araştırmalarda bulunarak Tebriz ve Urumiye'ye ulaşmışlardır. Daha sonra Doğu Beyazıt'tan Osmanlı sınırlarına giriş yapmış ve Erzurum ve Trabzon üzerinden dönüşlerini gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca aynı dönem içerisinde bir diğer Amerikalı misyoner Horatio Southgate'nin Osmanlı sahasında gerçekleştirmiş olduğu araştırma gezisi için bakınız Horatio Southgate, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, New York, 1840.

⁶⁹ Harrison Gray Otis Dwight, *Christianity in Turkey*, London, 1854, s. 33. İstanbul şubesinin tarihçesiyle ilgili bkz. Charles T. Riggs, "History of Constantinople Station 1831-1931", *Centennial of Constantinople Station-Near East Mission of ABCFM*, İstanbul, 1930.

⁷⁰ Strong, *The Story of the American...*, s. 91.

⁷¹ Anderson, *History of the Missions...* s. 91., Dwight, *Christianity in Turkey...*, s. 40, Jackson, *Protestant America...*, s. 161,

⁷² Evanjelik Birliği bir tema olarak yüzyılın ikinci yarısında politik bir anlam kazanacaktır. İngiltere, İsveç, Hollanda ve ABD Osmanlı topraklarındaki Protestanların haklarının *savunulması* hususunda bir

geliştirmesine ön ayak oldu. İstanbul'da ortaya çıkan bu gelişmeler çok geçmeden diğer bölgelere de yayıldı ve Bord misyonerleri ABD'den gelen takviye personel eşliğinde ülkenin farklı bölgelerinde şubeler tesis ettiler. 1834 yılında Osmanlı topraklarına ulaşan misyonerlerden John B. Adger İzmir'e yerleşerek buradaki misyon çalışmalarına destek oldu. Aynı yıl B. Schneider Bursa'da T. P. Johnston da Trabzon'da örgütlenme gerçekleştirdi.⁷³

Diğer taraftan örgütlenme ve Ermeniler arasındaki misyonerlik çalışmaları pürüzsüz bir biçimde ilerlemiyordu. 1830'lu yılların sonunda misyon karşıtı yükselen sesler ve özellikle Patrikhane merkezli Protestanlık karşıtı girişimler Tanzimat'ın ilanını ile bir nebze olsun azaldı. Fakat Protestan Ermeniler ve Bord misyonerleri gerçek rahatlamaya İngiliz elçisi Stratford Canning'in 1840'lı yıllarda Babıâli nezdindeki girişimleriyle kavuştu.⁷⁴ Elçi Canning Osmanlı topraklarındaki ilk Protestan Ermeni kilisesinin 1846 yılında İstanbul'da resmi olarak tesis edilmesini sağladı.⁷⁵ Çok geçmeden aynı yaz Adapazarı, Trabzon ve İzmit'te de birer Protestan kilisesi tesis edildi.⁷⁶ Bu kiliselerin tesisi ve yetkililerce kabul edilmesi yaklaşık 25 yıldır Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Bord misyonerleri için önemli bir başarı olmuştu. Nitekim Babıâli nezdinde aralanmış olan bu kapı kısa süre sonra 1850 yılında Protestanların millet sistemi içerisinde ayrı bir unsur olarak kabul görmesi ile ardına kadar açılmış oldu. Artık Protestanlar ve Bord misyonerleri İngiliz elçisinin gölgesiyle muhafaza edilen yasal bir zemine kavuşmuştu. Nihayet bu tablo

Protestan ittifakı içerisinde hareket edecek ve Bord misyonerleri de bu ittifak çerçevesinde bahsi geçen ülkelerden destek görecektir. 1885-1887 yılları arasında İstanbul'da bulunan ABD diplomatik temsilcisi Samuel S. Cox "İngiliz, İsveç, Hollanda ve Amerika gibi ülkeler muazzam ve gittikçe büyüyen Evanjelik çıkarları kendi himayelerine aldıkça Protestan ittifakı, yabancı sefirlerin(Bord misyonerlerini kastediyor) yardımına koşacaktır" diyerek misyonerlere olan diplomatik desteği vurgulamaktadır. Bkz. Samuel S. Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2010, s. 307.

⁷³ Dwight, *Christianity in Turkey...*, ss. 44-45.

⁷⁴ **İngiliz Ulusal Arşivleri (National Archives of the UK -Public Record Office-İlerleyen sayfalarda PRO olarak anılacaktır.)**, FO 424/1 No: 90. Elçi Stratford Canning, 1840'lı yılların başlangıcından itibaren Osmanlı topraklarındaki Protestan unsurların içinde buldukları süreci yakından takip ederek gelişmelere yön vermiştir. Canning, özellikle Kudüs dolaylarında filizlenmeye başlayan erken Protestan cemaati aracılığıyla bölgede tesis edilen kilisenin Babıâli tarafından tanınması için girişimlerde bulunmuştu.

⁷⁵ Eddy, *What Next in Turkey...*, s. 71.

⁷⁶ Samuel Colcord Bartlett, *Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey*, Boston, 1889, s. 9.

1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilanı ile tamamlandı ve böylece 1856 sonrasında Bord'un Anadolu'daki örgütlenmesinde tam bir patlama yaşandı.

Bord misyonerleri 1820 yılında Osmanlı topraklarına ilk olarak ulaştıkları tarihten 1860'a kadar inişli çıkışlı bir 40 yıl geçirdi. Bu süreç, sahayı analiz etme, yerel dilleri öğrenme, basın yayın faaliyetlerinde bulunma, ilk misyon örgütlenmeleri gerçekleştirme, devlet nezdinde yasal statüye kavuşma ve nihayet ileriye dönük uzun vadeli bir misyon şeması belirlemek üzere bir hazırlık periyodu olarak kabul edilebilir.⁷⁷ 1850'li yıllar Bord'un Osmanlı topraklarını harita üzerinde ve zihinlerde parçalara ayırıştırarak nihai misyon şemasının belirlendiği bir dönem oldu. Bord'un 1850 yılına kadar Osmanlı topraklarında sürdürmüş olduğu faaliyetler *Türkiye Misyonu* adı altında gerçekleştirilmişti. Bu ad 1850 yılında *Ermeni Misyonu* olarak değiştirildi. 1856 yılına gelindiğinde Ermeni Misyonu kuzey ve güney olmak üzere iki parçaya ayrıldı. Çok geçmeden 1860 yılında nihai şema belirlendi ve Anadolu üç misyon bölgesine ayrıldı: *Batı Türkiye Misyonu*, *Merkezî Türkiye Misyonu* ve *Doğu Türkiye Misyonu*.⁷⁸ Böylece Ermeniler üzerinde derin etkiler bırakacak ve Ermeni Rönesansı olarak adlandırılacak olan süreç için gerekli üç önemli misyon örgütlenmesi tamamlanmış oldu.⁷⁹ Bu üç misyonun haricinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasında yer alan toprakları *Avrupa Türkiyesi Misyonu*, Anadolu'nun güneyi ise *Suriye Misyonu* olarak teşkilatlandırıldı.⁸⁰

Bu süreç zarfında Bord'un taşra teşkilatında önemli gelişmeler olmakta ve Anadolu'da şemalaşan üç misyon bölgesi dahilinde birçok önemli yerleşim biriminde yeni örgütlenmeler gerçekleştirilmekteydi. Ermeniler üzerine başlatılmış olan bu üç misyon bölgesinden en eskisi olan Batı Türkiye Misyonu'nun merkezi İstanbul'du.

⁷⁷ Bord'un Osmanlı topraklarındaki örgütlenmesinin ilk aşamasını oluşturan bu süreçte bir dizi önder misyoner karakteri ön plana çıkmaktadır. William Goodell, William Schaffler, Elias Riggs ve Cyrus Hamlin ilk dönem misyonerleri arasında önemli bir konuma sahiptir. İstanbul'daki faaliyetlerine değinmiş olduğumuz Goodell ve Schaffler'e ek olarak Elias Riggs 1832 yılında ilk olarak Atina'ya ulaşmış ve burada bir süre kaldıktan sonra İzmir'e geçerek burada uzun yıllar boyunca çeviri ve basın yayın çalışmalarında bulunmuştur. Toplam 20 dil bilen Riggs bu lisanların 12'sine ileri düzeyde hâkimdir. Riggs on yıllar boyunca Arapça, İbranice, Yunanca, Bulgarca, Ermenice ve Osmanlıca'ya İncil ve birçok dini yayınların çevirilerini gerçekleştirmiştir. Riggs gerçekleştirdiği basın yayın ve literatür çalışmaları ile Bord'un Anadolu'daki örgütlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

⁷⁸ Bartlett, *Historical Sketch...*, s. 15.

⁷⁹ Harris, *Nothing But...*, s. 53.

⁸⁰ Humphrey, *The American Board ...* ss. 16-17.

Sınırları İstanbul'un batısına düşen bölgeyi kapsamakta ve Trabzon ile Mersin arasına çekilecek bir hatta kadar ulaşmaktaydı. Hristiyanlığın ilk yedi kilisesini sınırları içerisinde bulunduran Batı Türkiye Misyonu, Bord için ayrı bir anlam taşımaktaydı.⁸¹ Batı Türkiye Misyonu sınırları içerisinde İstanbul başta olmak üzere İzmir, İzmit, Bursa, Trabzon, Merzifon, Kayseri ve Sivas şubeleri yer alır. Merkezi Türkiye Misyonu olarak adlandırılan bölge ilk misyonerlerden sayılan Aziz Paul'un doğum yeri olan Tarsus, Hristiyanlık için kutsal sayılan Antakya ve Urfa gibi şehirler ile Antep, Adana ve Maraş'ı kapsamaktadır. Anadolu'nun, bu iki misyonun dışında kalan doğu bölgelerini kapsayan Doğu Türkiye Misyonu'nun ilk şubesi Harput oldu. 1855 yılında Harput'ta başlatılan çalışmalar kısa süre içerisinde Erzurum, Van ve Bitlis gibi şehirlere yayılmıştır.⁸²

Anadolu sahasındaki örgütlenmenin detaylarına geçmeden önce bu örgütlenme şemasının arka planında yer alan oldukça ciddi bir kurumsal yapının mevcudiyetinden söz etmek gerekir. Bord, Boston'da bulunan merkezinden, dünyanın herhangi bir kıtasının en ücra köşesinde yer alan bir yerleşim biriminde faaliyet gösteren personeline oldukça etkili bir biçimde ulaşan bir idari teşkilat ağına sahipti. Her bir şube, ait olduğu misyon bölgesindeki herhangi bir şehirde gerçekleştirilen yıllık toplantılarda temsil edilerek faaliyetlerini rapor eder. Bu raporlar da bölgedeki pilot şube tarafından Boston'daki merkeze gönderilir. Misyonerlik çalışmaları, daha önceden belirlenmiş ve yazılı bir metne dönüştürülmüş olan bir tüzük ve buna bağlı bir Yönetim Kurulu aracılığıyla yönetilmektedir. Örneğin bu tüzüğe göre, yukarıda bahsetmiş olduğumuz Anadolu topraklarında örgütlenilen misyon bölgeleri, Başkan, Sekreter, iki Hazinesdar, Denetçi, Kütüphaneci, Yayın Komitesi, Eğitim Kurumları Kurulu ve bir Muvakkat Komite'den oluşmaktadır. Bu kimseler, Eğitim Kurumları Kurulu hariç olmak üzere

⁸¹ Hristiyanlığın ilk yedi kilisesi İzmir, Selçuk, Bergama, Denizli, Akhisar, Alaşehir ve Salihli'de yer almaktadır.

⁸² Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, New York, 1910, s. 116. Aynı dönem içerisinde Bord Osmanlı Devleti'nin Anadolu haricindeki topraklarında da örgütlenmeye devam etmekteydi. Avrupa Türkiye'si Misyonu Makedonya ve Bulgaristan toprakları üzerinde yoğunlaştı. Öte yandan Halep ve Şam gibi şehirlerde yoğunlaşan Suriye Misyonu 1870 yılına kadar Bord misyonerlerince kontrol edilirken bu tarih sonrasında kardeş misyon örgütlenmesi olan Presbyterian Bord'a terk edildi.

misyon üyeleri tarafından her yıl yeniden seçilerek iş başına geçmektedir.⁸³ İstasyonlar da bu komiteye benzer ancak daha küçük boyutlarda bir kurul tarafından yönetilmektedir. Bord'un Anadolu'da gerçekleştirmekte olduğu bütün çalışmalar, misyon sahasının en ücra köşeleriyle ilgili olup biten gelişmeler ve misyona ait her türlü kuruluşun yıllık faaliyetleri bu örgütlenme şeması içerisinde oldukça profesyonel ve kurumsal bir çerçevede denetlenebilmektedir.

1.4.2. Teşkilatlanma Aşamasının Tamamlanması

Filistin ve Suriye sahasında Araplar, Maruniler ve Dürziler arasında başlatılan misyon çalışmaları ağır aksak da olsa devam ederken Bord'un Ermenileri keşfetmesiyle Anadolu toprakları örgütün asıl odak noktası haline dönüşmüş ve faaliyetler bu saha üzerine yoğunlaştırılmıştı.⁸⁴ Osmanlı topraklarında yaşayan hemen her gayrimüslim grup Bord'un öncü misyonerlerince yoklanmış ve bu kimselerin Protestanlığa olan ilgileri test edilmişti. Toplulukların Protestanlığa olan ilgilerinin yanında misyonerlerin uygun çalışma şartlarını bulup bulamamaları hususu çalışmaların yönünün hangi topluluk üzerine yoğunlaştırılacağı konusunda belirleyici rol oynamıştır. Bu çerçevede Ermeniler Bord misyonerlerinin gözünde esas faaliyet sahası olarak belirlenirken ikincil olarak Anadolu'daki Rum nüfus üzerinde yoğunlaşıldı. Çoğunluğu Batı Türkiye Misyonu sınırları içerisinde yaşayan Rumlar arasında, İzmir merkezli bir *Rum Evanjelik Birliği* tesis edildi. Bu cemiyet, Bord ile işbirliği içerisinde ülke genelindeki Rum kesime Protestanlığı aşlamayı hedeflemekteydi. İzmir, Manisa, Ordu ve Bayındır'da birer kilise tesis eden birlik, İstanbul da dahil olmak üzere çeşitli merkezlerde literatür dağıtımı ile eğitim çalışmaları ve kadınlar arasında çalışmalar sürdürmüştür.⁸⁵ Anadolu'daki Rumlar arasında gerçekleştirilen bu kısıtlı misyon çalışmalarının dışında, belirtmek gerekir ki Bord misyonerleri Osmanlı topraklarına ilk olarak geldikleri 1820'li yılların

⁸³ ABCFM, *Constitution and Bylaws of the Turkey Mission*, İstanbul, 1854, s. 3. 24 sayfadan oluşan bu anayasa ve tüzük, örgütün genel yönetim şemasından, eğitim ve yayın işleri ile yıllık toplantıların nasıl bir usul üzerinden gerçekleştirileceğine dek oldukça detaylı maddeler içermektedir. Tüzükte her bir misyon şubenin görev ve ayrıcalıkları detaylı bir şekilde maddelendirilmektedir. Ayrıca tüzük içerisinde *Parlamentar Kurallar* başlığı altında yönetim şemasının çalışma prensiplerini ve toplantılar ve işleyiş hususlarını aydınlatıcı bir başlık da yer almaktadır.

⁸⁴ Jackson, *Protestant America...*, s. 150.

⁸⁵ "A.B.C.F.M.", *The Encyclopedia of Missions*, s. 75.

sonlarında oldukça hevesli bir biçimde Yunanistan'a yönelerek burada geniş çaplı bir misyon başlatma niyetindeydiler.⁸⁶ Başlangıçta bir takım olumlu ilişkiler geliştirilmesine rağmen Yunanistan'ın bağımsızlığa kavuşmasının akabinde Yunan yetkililer Bord'un bölgedeki faaliyetlerine kesin bir dille karşı çıkmış ve örgütün bu sahada faaliyet gösterme imkanı kalmamıştı.⁸⁷

Rumlar ve Ermenilere ek olarak Bord'un Osmanlı topraklarında takibe aldığı diğer unsurlar arasında Diyarbakır, Mardin ve Musul coğrafyasında 1840'lı yıllarda oluşturulan Asuri misyonu bünyesindeki Nesturiler yer almaktadır. Bu sahadaki dağlık bölgelerde bulunan çok sayıdaki etnisiteden Nesturiler bu misyonun birincil hedefi olarak belirlenmiştir. Bölgede yaşayan diğer unsurlar arasında yer alan Süryaniler, Yezidiler, Keldaniler ve Yakubiler arasında da misyonerlik çalışmaları başlatıldı.⁸⁸ Musul şehri bir merkez şube boyutunda değerlendirilmemiş ancak Mardin'e bağlı bir dış istasyon olarak buradaki misyonerlerce ziyaret edilmiştir. Asuri Misyonu olarak anılan bu saha 1860 yılındaki yapılanma sonucu Doğu Türkiye Misyonu sınırları içerisinde yer almıştır. Ancak belirtmek gerekir ki bu sahada sürdürülen çalışmalar yerel ruhani liderlerin Bord misyonerlerine olan tepkilerinden dolayı ileri boyutlara taşınamamış ve kısıtlı kalmıştır.⁸⁹

Bord Anadolu sahasındaki yayılma stratejisini eğitim ve öğretim üzerine kurmuştu. Amerikan misyonerlerin ulaştığı her bir bölgede ilk olarak temel düzeyde eğitim kurumları açılmaktaydı. Bu kurumlar, ilköğretim düzeyinde çoğunlukla Ermeni kökenli çocukların ve İncil'i okuyup anlayabilmeleri için okuma yazma bilmeyen yetişkinlerin eğitimini hedef edindi. Kimi bölgelerde sadece kız çocuklarına özel okullar açıldı.⁹⁰ Zaman ilerledikçe bu temel düzeydeki okullardan mezun olan çocuklar için bir üst düzey eğitim kurumu ihtiyacı ortaya çıktı ve bu ilerleyiş Bord'un Anadolu sahasında birçok kolej açmasına ön ayak oldu. Bu

⁸⁶ Saloutos, *American Missionaries*, ss. 157-158.

⁸⁷ Strong, *The Story of the American...*, s. 88.

⁸⁸ Jackson, *Protestant America...*, s. 152.

⁸⁹ "A.B.C.F.M.", *The Encyclopedia of Missions*, ss. 76-77.

⁹⁰ Bu okullardan ilki Üsküdar'da faaliyete giren Kız Lisesi'dir. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde buna benzer çok sayıda kız okulu Anadolu'da faaliyete girecektir. Bord, kızların eğitimine onların geleceğin anneleri ve dolayısıyla her bir çocuğun doğal öğretmenleri olacakları gerçeğiyle oldukça önem vermiştir.

kolejlerden İstanbul'da açılan, fakat doğrudan Bord'a bağımlı olmayan bir şekilde faaliyet gösteren Robert Koleji oldukça önemli bir prestij kazandı.⁹¹ Bord kendi bünyesindeki ilk yüksek dereceli eğitim kurumunu 1874 yılında *Merkezi Türkiye Koleji* olarak Antep'te açtı. Daha sonra 1876 yılında Harput'ta açılan *Fırat Koleji*'ni 1886'da *Merzifon Anadolu Koleji*, 1888'de *Tarsus Amerikan Koleji* (St. Paul Koleji) ve İzmir'de *Uluslararası Kolej* takip etti ve bu kurumlar Bord'un Anadolu topraklarındaki üst seviyeli eğitim yükünü üstlendiler.⁹² Aynı zamanda bu kolejler Anadolu geneline yayılmış olan Bord'a ait çok sayıdaki ilk ve orta düzeyli eğitim kurumlarının öğretmen ihtiyacını karşıladılar.⁹³

Konvansiyonel eğitim kurumlarına ek olarak teolog ihtiyacını karşılamak üzere Bord, Anadolu'da dört ilahiyat okulu tesis etti. Bu okullar, her bir misyon sahasına en az birer ilahiyat okulu düşmek üzere Harput, Merzifon, Maraş ve Mardin'de faaliyet gösterdi. Bu dört okulun öğretim dili Türkçe (Osmanlıca), Ermenice, Rumca ve Arapçaydı.⁹⁴ Bu okullardan mezun olan kadın ve erkek ilahiyatçılar Bord'un bölgedeki misyonerlik faaliyetlerine paralel olarak gelişmekte olan din adamı ihtiyacını karşılamak üzere üç misyon sahasında yer alan çeşitli yerleşim birimlerinde istihdam edildiler.⁹⁵

Anadolu genelinde sürdürülmekte olan bu çalışmalar için bazı Avrupa ve ABD merkezli misyon örgütleri Amerikan Bord'a finans ve personel desteği sağlamaktaydı. Bu örgütler arasında 1854 yılında İngiltere'de kurulan *Türk Misyonlarına Yardım Cemiyeti (Turkish Missions' Aid Society)* Bord'a kuruluş

⁹¹ Robert Koleji 1860 yılına kadar Bord personeli olarak faaliyet gösteren ancak eğitim metotlarıyla ilgili görüş ayrılıkları nedeniyle örgütten ayrılan Cyrus Hamlin tarafından 1863 yılında kuruldu. Kolej, finansörü New York'lu bir tüccar olan Christopher Robert'ten ismini aldı. Kolejde New York Üniversitesi'nin eğitim sistemi uygulandı ve uzun yıllar boyunca aralarında Bulgaristan'a başbakanlık edecek çok sayıda politikacının yetişmesine ön ayak oldu.

⁹² Merzifon Anadolu Koleji ve Harput Fırat Koleji için bkz.; Gülbadi Alan, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2002; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003. Ayrıca Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki Amerikan misyon okulları için bkz. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, İstanbul, 2005; Ayten Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, Ankara, 1999.

⁹³ *Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu*, Henry Harrison Riggs, ABCFM History in Turkey 1910-1942 1945, s. 4.

⁹⁴ *A.g.b.*, s. 5.

⁹⁵ Richter, *A History of Protestant...*, s. 126.

tarihinden itibaren düzenli olarak yardımda bulundu. 1893 yılında bütün yakın doğuda faaliyet gösteren misyon örgütlenmelerine yardımda bulunmak üzere kapsamlı bir değişim geçiren ve adı *İncil Toprakları Misyonlarına Yardım Cemiyeti*(*The Bible Lands Mission' Aid Society*) olarak değiştirilen örgüt 20. yüzyılda da Bord'a düzenli mali yardımlarda bulundu.⁹⁶ Öte yandan Bord'a personel desteği sunan kurumların başında Boston merkezli *Kadın Misyon Örgütü* (*Woman's Board of Missions*) gelmektedir. Bord'un başından beri kızların eğitimine verdiği önem ortadadır. Ancak Orta Doğu kültürü göz önüne alındığında Bord'un erkek misyonerleri kadınlar arasında misyonerlik çalışması yürütememektedir. Bu gerçeğin farkına varan kadın misyon örgütlenmeleri Bord'un çatısı altında çalışmak üzere Osmanlı topraklarına çok sayıda kadın misyoner göndermiş ve ülke çapında çok sayıda kız okulunun açılmasına önayak olmuşlardır.⁹⁷

Bord'un 1820 yılında Osmanlı topraklarına gelişinden 1870'li yıllara kadar aşamalı olarak gerçekleştirmekte olduğu teşkilatlanmasıyla ilgili buraya kadar vermiş olduğumuz bilgiler ışığında, örgütün bir bütünü parçalar halinde ele alıp her bir parça üzerine ayrı ayrı strateji belirlemekte olduğu görülmektedir. Şöyle ki, faaliyet altına alınan Osmanlı sahası yalnızca etnik ve dini açıdan analiz edilmemiş aynı zamanda aynı dine mensup insanların mezhepsel farklılıkları ile aynı etnik kökene ait kesimlerin kültürel farklılıklarına kadar detaylı bir etnografik harita ortaya konulmuştur. Bord'un misyonerlik çalışmaları işte bu etnografik haritayı temel almış ve her bir unsura kendi doğal dinamikleri çerçevesinde yaklaşım tarzı benimsenmiştir. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Anadolu'ya ve bu sahadaki yerel dillere artık uzun süreden beri aşinalık kazanmış olan Bord misyonerlerinin merkeze yazdıkları raporlar, bölgedeki etnik unsurlar hakkında daha detaylı verilerle süslenmeye başlamıştır.⁹⁸ Ancak belirtmek gerekir ki, Anadolu sahası söz konusu olduğunda Bord'un başlıca motivasyonu Ermeni ve Rum kesimi üzerine

⁹⁶ *A.g.e.*, s. 119.

⁹⁷ Bord'un denetiminde bulunan Anadolu genelindeki bütün kız okulları için bkz. Humphrey ve diğerleri, s. 38. Bu örgütle paralel amaçlarda kurulan bir diğer kadın misyon örgütü *Woman Board's of Missions Interior* da Bord'un Anadolu'daki birçok şubesine personel desteği sağlamıştır.

⁹⁸ Bu bilgiler, çoğunlukla bölgede bulunan etnik unsurların genel nüfusa olan oranları, coğrafi dağılımları, ticari ilişkileri, kültürel yaşamları ve gelenekleri gibi hususlarda etnografik, dinî ve politik bağlam içerisinde sunulmaktadır.

yoğunlaşmıştır. Bunda, bu kesimlerin Bord ile iyi ilişkiler geliştirmeye hevesli olması, Bord'un sunmuş olduğu, özellikle eğitim hizmetleri başta olmak üzere birçok çalışmayı pratik ve faydacı bulmaları gibi etkenler rol oynamıştır. Öte yandan Müslümanlar ile gerçekleştirilen doğrudan temaslar Osmanlı dönemi boyunca önemli ölçüde misyon hastaneleri üzerinden gerçekleşmiştir. Müslüman kesime olan ilgi 1908 sonrasında önemli bir artış gösterecek ve I. Dünya Savaşı ve sonrasında artık bu kesim Bord'un ana ilgi odağı haline dönüşecektir.⁹⁹ Bord misyonerleri, Osmanlı döneminde, özellikle de II. Abdülhamit'in yönetimi boyunca Müslüman kesimle yakınlaşmalarını iki temel gerekçeye dayandırmışlardır. Bunlardan birincisi devletin Müslümanlara din değiştirme olanağı tanımaması ve böyle bir girişimin ölüm cezasıyla sonuçlanacak olmasıdır. İkinci ve daha gerçekçi olan gerekçe ise 19. yüzyılın başlarından itibaren peyderpey gerçekleştirmiş oldukları misyon teşkilatlanması sonucu faaliyete geçirdikleri çok sayıda misyon kuruluşunu Müslüman halkla tehlikeli bir yaklaşma göstererek riske atmama eğilimidir.¹⁰⁰ Bord misyonerleri, Babîali her ne kadar kapitülasyon ve ikili anlaşmalar dolayısıyla misyonerlik faaliyetlerine göz yummak zorunda kalsa da kendilerine olan bakışının çok da pozitif olmadığını farkındaydılar. Dolayısıyla Müslüman kesimle yaklaşma sağlayıp, Osmanlı ülkesinde edinmiş oldukları imtiyaz ve misyon kuruluşlarını riske atmak istememişlerdir. Nitekim devletin 1908 sonrası parçalanma sürecine girdiği dönemde ve özellikle de I. Dünya Savaşı yıllarında, misyonerlerin artık Müslüman halk arasında ciddi düzeyde misyonerlik çalışmalarının başlatılması için sayısız yazışma ve istişarelerde bulunacak olmaları, Bord'un önceki dönemlerde Müslüman halka karşı uyguladığı ihtiyat stratejisine açıklık kazandırmaktadır.¹⁰¹

Bu örgütlenme aşamasında Bord'un toplumu parçalara ve hücrelere ayırarak değerlendirmekte olduğu gerçeğine ek olarak, Anadolu topraklarında yaşayan

⁹⁹ Esasen Bord merkezi, 19. yüzyıl başlarında, henüz II. Meşrutiyet ilan edilmeden birkaç yıl öncesinde Müslümanlar arasında düzenli misyonerlik çalışmaları için ilk sinyalleri vermişti. Üstelik Bord sekreteri James Barton bu çalışmaların metodlarını 1906 yılında gerçekleşen bir sempozyumda formüle etmişti. Barton'a ait ilgili çalışma için bkz. James L. Barton, "Moslems in Turkey", *100th Anniversary of the Haystack Prayer*, Williamstown, Mass. 1906.

¹⁰⁰ Prime, *Forty Years in the Turkish...*, s. 426.

¹⁰¹ 1910 sonrası dönemde Müslümanlar üzerine tasarlanan misyon girişimi ve bununla ilgili raporlar için bkz. **ABCFM Arşivi**, Reel 666, No: 26, Reel 667, No: 34, Reel 633, No: 56, Reel 631, No: 42, **ABCFM Arşivi**, 16.9.1 V. 1, 1921-22, *Moslem Work*.

insanları iki temel kategori üzerinde gruplaştırdığı görülmektedir. Yani çalışmaların gerçekleştirileceği hedef kitle ayrı bir etnik ya da dinî unsur olarak belirlenirken bölgede yaşayan toplulukların tamamı Müslüman ve Hristiyan olarak iki karşıt unsur çatısı altında değerlendirilmektedir. Bir tarafta uzaktan ve kısıtlı seviyede temas kurabildikleri Müslüman kesim ve diğer tarafta sıkı sıkıya ilişkilerin inşa edildiği Ermeni ve Rumların yer aldığı bu tablo, bu iki medeniyeti, karşıt ve hatta birbirleri için birer hasım kültür olarak söylemleştirmektedir. Nitekim bu söylem, Bord'a ait yazışmalarda, Anadolu'nun *dünyanın iki gözüpek medeniyeti olan Hristiyanlık ve Müslümanlığın sosyal ve manevi savaş meydanı* olarak tanımlanması şeklinde somutlaşmaktadır.¹⁰²

1.5. Örgütün Osmanlı Topraklarındaki Meşruiyet Kaynağı

1.5.1. Ticari anlaşmalar, Kapitülasyonlar ve Benzeri Haklar

Buraya kadar Osmanlı topraklarına geliş ve örgütlenmelerinden bahsettiğimiz Bord misyonerleri, yurtlarından binlerce kilometre uzakta yer alan bir ülke sınırları içerisinde, hangi hukuki şartlar altında en ücre köy ve kasabaları kapsayacak boyutta böylesine ileri düzeyde ve kapsamlı bir teşkilatlanma gerçekleştirebilmekteydi? Bu sorunun yanıtı kapitülasyonlar temelinde Osmanlı hukuk sistemindeki boşluklar ve Osmanlı Devleti ile ABD arasında gerçekleştirilen ticari anlaşmalarda yatmaktadır. İlk olarak hukuki boşlukların doldurulması ya da geçmişten gelen yasal düzenlemelerin Bord'un Osmanlı topraklarındaki varlığı için bir biçimde kılıfına uydurulması durumuna değinelim. Bord misyonerleri ilk olarak 1820 yılında Osmanlı topraklarına ayak bastıklarında kendilerinin bu topraklarda bulunma hakkını Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethini müteakiben şehirde yaşayan gayrimüslimlere tanımış olduğu din ve ibadet serbestisine bağlamaktaydılar.¹⁰³ Üstelik onlara göre bu hak, Bizans döneminden beri süre gelmekte olan,

¹⁰² ABCFM Arşivi, Reel 668, No: 679.

¹⁰³ Barton, "Moslems in...", s. 241.

İstanbul'daki farklı dinlerden kimselerin özgürce ibadet edebilmeleri geleneğinin devamıydı.¹⁰⁴

İkinci unsur ise özellikle ticaretle meşgul olan yabancı uyruklulara kapitülasyonlarla tanınmış olan hakların misyonerler için de geçerli olduğunu düşünmeleriydi. Önce tüccarlar için sağlanan bu haklar, daha sonra bu kesimi takiben Osmanlı topraklarına ulaşan din adamları, öğretmenler, hukukçular, çiftçiler, askerî eğitimciler, mühendisler ve sanatçıları da kapsamıştı. Fakat bu haklar din değiştirme hedefiyle Osmanlı topraklarına ulaşan misyonerlik mesleğine sahip kimseleri içine almıyordu. Hal böyle olunca misyonerler kendilerini yukarıda saymış olduğumuz legal statüdeki grubun içerisine dâhil edebilmek için kendilerinin dahi inanmayacağı bir formül geliştirmişlerdi. Buna göre, Amerikalı misyonerler agresif bir biçimde din değiştirmeyi hedefleyen kimseler değildi ve özellikle de sürdürmüş oldukları hayırseverlik çalışmaları ve faaliyete geçirdikleri eğitim kurumları dinî amaç gütmekten öte sosyal içerik arz etmekteydi. Böylece kendilerini yalnızca sosyal hizmetlerle meşgul olan bir kurum olarak yansıtarak kapitülasyonlara sahip kesim içerisine dâhil olmaya çalışmaktaydılar.¹⁰⁵ Üstelik bu formül bir adım daha ileri götürülerek Bord'un ticari bir kurum olduğu vurgulanmaktaydı. Şöyle ki, halihazırda Bord'a ait okulların ve yayın organlarının özellikle kitap satışları esnasında gerçekleştirdikleri nakit akışı ve ödenen vergiler, bu misyonerlik kurumlarının ticari yönünü oluşturmakta ve bu sayede Bord misyonerleri, kapitülasyonlarda tanımlanan tüccar sınıfına dâhil olmaktadır.¹⁰⁶

Görüldüğü üzere Bord misyonerleri kapitülasyonların getirdikleri hakların kendilerini de kapsadığı iddiasını meşru kılabilmek için önce dinî propaganda yani misyonerlik hedefinde olmadıklarını ve daha sonra da kendilerine ait eğitim ve basın-yayın kurumlarının birer ticari müessese cümlesinden kabul edilebileceğini beyan etmekteydiler. Böylece Bord misyonerleri, Levantenlere tanınmış olan mevcut yasal hakların kendilerini de kapsamaları için örgütün, *İsa'nın krallığını* inşa etmek üzere temellenen kuruluş felsefesini politika gereği tamamen *inkar* etmekteydiler. Ancak

¹⁰⁴ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 533.

¹⁰⁵ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 534.

¹⁰⁶ Aynı yer.

şüphesiz bu inkar, Osmanlı topraklarındaki mevcudiyetlerini meşru kılmak üzere kendileri ile Osmanlı yetkilileri arasındaki soyut iletişimin bir argümanı olmakta ve örgütün sahada gerçekleştirmekte olduğu misyonerlik çalışmalarıyla taban tabana zıt bir görüntü arz etmekteydi.

Öte yandan Amerikalı misyonerlerin Babîâli nezdindeki meşruiyet çabaları, 1830 Osmanlı-Amerikan Ticaret Anlaşması ile önemli bir temel kazanmaktaydı. Bu anlaşma, her ne kadar ticari içerikli olsa da anlaşmada yer alan *ticaret, iki ülke arasındaki her türlü ilişki ve girişimi kapsar* vurgusu misyonerlik çalışmaları ve misyonerler için bir dayanak olarak kabul edilecektir.¹⁰⁷ Anlaşma, Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Amerikan vatandaşlarının can ve mal dokunulmazlığı ile hareket serbestisini garanti altına almaktaydı. Bu serbestlik, anlaşmada yer alan Amerikan vatandaşları herhangi bir suç işledikleri zaman yalnızca kendi konsolosları tarafından yargılanıp cezalandırılacakları hükmüne binaen meşrulaşmaktaydı.¹⁰⁸

1830 Anlaşması'nda yer alan bir diğer can alıcı husus da Osmanlı topraklarında yaşayan Amerikalı bir din adamının, hekimin, öğretmenin veya hukukçunun kendi meskeni içerisinde ya da kendi vatandaşları arasında mesleklerini özgürce icra edebilecek olmalarıdır. Üstelik Osmanlı yetkilileri bu kimseleri mesleklerini icra etmekten hiç bir koşul altında alıkoyma yetkisine sahip değildir. 1830 Anlaşması'nın sağlamış olduğu bu yetkiler, kapitülasyonlarda yer alan *en ziyade müsaadeye mazhar millet mensuplarının* ticari, dinî ve sosyal özgürlükleriyle bir araya gelince Bord misyonerlerinin ihtiyaç duyduğu meşru zemin önemli oranda sağlanmış oluyordu. Görüldüğü üzere gerek kapitülasyonlar gerekse 1830 Anlaşması'ndaki hükümlerle ilgili yorum farkı Bord'u kendi içerisinde Osmanlı ülkesinde rahatlıkla misyonerlik yapabileceği yönünde ikna etmişti.¹⁰⁹ Ancak belirtmek gerekir ki, Babîâli Müslüman unsurlara karşı gerçekleştirilecek her türlü misyonerlik faaliyetine karşı reaksiyon gösterecekken, gayrimüslim unsurlar arasında

¹⁰⁷ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 535.

¹⁰⁸ Leland James Gordon, *American Relations with Turkey*, Philadelphia, 1932, s. 190.

¹⁰⁹ Gordon, *American Relations...*, s. 191. 1830 Anlaşması'nda yer alan Amerikan vatandaşlarının yararlanmasının öngörüldüğü kapitülasyonlarla ilgili maddeler birçok açıdan iki ülke arasında sorun teşkil edecektir. Bu haklardan özellikle Amerikan vatandaşlarının kendi konsolosları tarafınca yargılanacak olmalarıyla ilgili madde yorum farklılığından dolayı tartışmalar yaratmıştır.

sürdürülen misyonerlik uygulamalarının genel manzarasından çok da rahatsız görünmemekte ve bu girişimlere set çekmemektedir. Nitekim daha önce bahsettiğimiz üzere Osmanlı dönemindeki misyonerlik çalışmaları görünürde ve önemli oranda gayrimüslim unsurlar arasında başlatılmıştır.

Öte yandan, Babıâli'nin misyonerlik olgusuna bakışı, payitahtın, Batılı devletlerin de baskısıyla 19. yüzyıl boyunca Hristiyan tebaaya çeşitli ayrıcalıklar tanınmasına paralel olarak değişim gösterdi. Şöyle ki, gayrimüslim tebaaya verilen haklar çerçevesinde Bord'un faaliyet alanı hem genişledi hem de serbestlik kazandı. Gayrimüslim tebaaya tanınan her bir hak ve serbestlik aynı zamanda Bord'un çalışmalarını doğrudan etkilemekteydi. Bu çerçevede Tanzimat Fermanı ile gayrimüslimlere tanınan haklar ilk adımı oluşturdu. Daha sonra 1846 yılında ilk Protestan kilisesinin teşkili ve 1850 yılında Protestanların millet sistemi içerisine kabul edilmiş olması Bord'a geniş bir hareket sahası kazandırdı.¹¹⁰ 1856 yılındaki Islahat Fermanı ise her bir dinî topluluğu kendi eğitim kurumunu açabileceği yönünde serbest bırakarak, Bord'un mevcut kazanımlarının pekişmesini sağladı.¹¹¹ Gayrimüslim tebaayla ilgili bu yasa ve fermanlar içerisinde yer alan bazı hükümler Hristiyanların, yabancılara ait hayır kurumları ya da dini kuruluşlardan faydalanabileceklerini belirtmekteydi. Ayrıca dinî özgürlükler çerçevesinde yeni oluşan mezheplere payitaht tarafından belirli oranda özgürlük ve korunma sağlandığı da bir gerçektir.¹¹² Tanzimat fermanından beri süregelen Hristiyan tebaanın haklarıyla ilgili gelişmeler 19. yüzyılın son çeyreğinde de devam etti ve 1878 Berlin Antlaşması'nın yedinci maddesi bütün dinî unsurların eşit olduğu ve dinî pratiklerini özgürce yerine getirebileceklerinin altını çizdi. Aynı zamanda 19. yüzyılın son çeyreği, misyonerlik bağlamındaki Müslüman-Hristiyan algılamasında önemli bir dönüm noktası oldu.¹¹³ Bu döneme kadar peyderpey hareket sahasını genişleten ve Hristiyan nüfus arasında faaliyetlerini artırmak üzere mücadele veren Bord

¹¹⁰ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 541. Alan Alfred Bartholomew, *Tarsus American School 1888-1988 The Evolution of a Missionary Institution in Turkey*, Bryn Mawr College, Phd, Bryn Mawr, 1989, s. 17.

¹¹¹ Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Ankara, 1997, s. 68.

¹¹² James Levi Barton, *Daybreak in Turkey*, Boston, 1908, ss. 249-250. Nitekim bu husus, Babıâli'nin mezhepler arasındaki dengeleri gözetmek ve Hristiyanları kontrol altında tutmak üzere misyonerlik faaliyetlerine kolaylık sağladığı yönünde değerlendirilmektedir.

¹¹³ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 541.

misyonerleri artık 1880'li yıllardan itibaren başta misyon hastaneleri olmak üzere çeşitli misyonerlik kurumları vasıtasıyla Müslüman halka da ulaşmaya başladı.

Amerikalı misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki haklarıyla ilgili dikkat çekici bir diğer husus Amerikan vatandaşlarının da kısa süre içerisinde Avrupalılarla aynı türden haklara kavuşmuş olmalarıydı. Osmanlı Devleti ile yoğun politik ilişkiler içerisinde yer alan İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin vatandaşlarına sağlanan haklar zamanla doğrudan Amerikan vatandaşlarını da kapsar oldu. Örneğin Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Fransız eğitim kurumları ve Katolik misyonerlerin faaliyetlerini kolaylaştırıcı nitelikteki bir anlaşma, Fransa'nın baskıları sonucu 1901 yılında imzalanmıştı. Amerikalı misyonerler kendilerinin de en ziyade müsaadeye mazhar millet mensubu olmaları dolayısıyla bu antlaşmada Fransızlara tanınan kolaylıkların Amerikalıları da kapsamı gerekliliğini vurgulamışlardı.¹¹⁴ Nitekim aynı haklar Bord misyonerlerinin yoğun talepleri doğrultusunda Babıâli tarafından 1907 yılında Amerikalılara da tanındı.¹¹⁵

Protestanların millet olarak tanınıyor olması da dâhil 19. yüzyıl boyunca Hristiyan tebaaya tanınan haklarla ilgili gerçekleşen açılımların, istisnasız olarak tamamı Batılı ülkelerin diplomatik baskıları sonucu ortaya çıkmıştı. Batılı ülkelerin Hristiyan tebaaya ilgili bu hassasiyeti göz önünde bulundurulduğunda Bord'un, ortaya koymak istediği misyonerlik faaliyetleri için Osmanlı sahasında pek de yalnız olmadığı rahatlıkla anlaşılabilir. Nitekim Bord ile Büyük Güçler arasındaki ilişkilerin detaylarına çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde değineceğiz.

1.5.2. Örgütün Anadolu'daki Dayanak Noktaları ve Kazanımları

1.5.2.1. Bord ve İngiliz Konsolosları

Bord misyonerleri Osmanlı topraklarına ulaşmış oldukları ilk dönemlerde bölgede ABD'ye ait elçilik yahut konsolosluk türünden bir diplomatik temsilci bulunmamaktaydı. Osmanlı topraklarındaki ABD'ye ait ilk diplomatik temsilcilik,

¹¹⁴ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 534.

¹¹⁵ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 527.

1830 yılında iki ülke arasında bir ticaret anlaşması yapılmasını müteakiben ertesi yıl David Porter'in İstanbul'a Amerikan maslahatgüzarı olarak atanmasıyla tesis edilmiş oldu.¹¹⁶ Osmanlı başkentindeki Amerikan temsilciliği, maslahatgüzarlıkla başlayarak 1840 yılında mukim elçilik, 1882 yılında orta elçilik ve nihayet 1906 yılında büyükelçilik derecesine yükseldi. Öte yandan henüz bir Amerikan temsilciliğinin bulunmadığı yıllarda Osmanlı topraklarına ulaşan Bord misyonerlerinin hamiliği ilk etapta İngiliz konsolosluklarınca üstlenilmişti. İngiliz konsolosları Bord misyonerlerinin Doğu Akdeniz'e ulaşarak Malta'da hazırlık çalışmaları sürdürdükleri dönemde onlarla temas kurarak kendi himayelerinde faaliyet gösterebileceklerini belirtmişlerdi.¹¹⁷ Paralel biçimde Beyrut'taki ilk misyon girişimleri doğrudan İngiliz konsolosluklarının himayesi altında gerçekleşebilmişti.¹¹⁸ Zaman içerisinde İngiltere Osmanlı topraklarında bulunan Protestan halkın hem Babîâli tarafından tanınması hem de Protestanların haklarının devlet katında savunulması gibi hususlarda başrol oynayacaktı.¹¹⁹ Böylece Protestanların hamisi konumunda bulunan İngiliz elçiliği ve 19. yüzyıl boyunca bölgede etkisi giderek yükselen Amerikan diplomasisi Bord misyonerleri için birincil derecedeki dayanak noktalarını teşkil edecektir.

İlk olarak İngiliz himayesi göz önüne alındığında, Bord misyonerlerinin bu bölgede Protestanlığı canlandırma çalışmalarının İngiltere'nin Osmanlı coğrafyası

¹¹⁶ Çağrı Erhan, *Türk Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İstanbul, 2001, s. 142. Esasen bu tarih öncesinde resmi olmasa da bir çok Amerikalı tüccar Osmanlı başkentinde bulunmakta ve iki ülke arasında tesis edilecek olan diplomatik köprülerin altyapısını oluşturmaktaydı. Luther Bradish, George B. English, John Quincy Adams ve David Offley 1820'li yıllarda ticari amaçlı olarak İstanbul'da bulunmuş ve Babîâli ile ilk diplomatik temasları gerçekleştirmişlerdir.

¹¹⁷ Ussama Makdisi, "Reclaiming the Land of the Bible: Missionaries, Secularism, and Evangelical Modernity", *The American Historical Review*, C. 102, Sayı 3., Haziran 1997, s. 695.

¹¹⁸ Prime, *Forty Years in the Turkish...*, ss. 85-87, Smith, *The Origin and History...*, ss. 307-308, Strong, *The Story of the American...*, s. 83. Suriye sahasında Bord misyonerleri ile İngiliz konsoloslar arasındaki iletişim ilerleyen dönemlerde de devam etti ve Amerikalı misyonerler gerektiği durumlarda sık sık İngiliz konsoloslarıyla diyalog kurarak yardım ve himaye talep ettiler. Halep İngiliz Konsolosu ile Bord misyonerleri arasında himaye talebiyle ilgili bir yazışma için bkz. **ABCFM Arşivi**, Reel 643, No: 463.

¹¹⁹ İngiltere'nin, esas itibarıyla 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı topraklarında bir Protestan cemaati yaratılması ve yine bu sahadaki Hristiyan tebaa üzerinden politikalar oluşturularak bölgeye müdahalelerde bulunma eğilimi bu dönemle ilgili birçok İngiliz dış işleri raporlarına açıklıkla yansımaktadır. İngiltere, özellikle Tanzimat'ın ilanı sonrası 1840'lı yıllarda bu politika çerçevesinde hem bölgedeki Protestan misyonerleri desteklemiş hem de gayrimüslimlerin durumlarını oldukça yakından takip etmiştir. Bu hususla ilgili olarak payitahttaki İngiliz Elçiliği tarafından 1860 yılında, Hristiyan tebaanın Osmanlı ülkesindeki konumunu siyasi, sosyal, kültürel ve hukuki boyutlardan irdelemek üzere hazırlatılan rapor dikkat çekicidir. İlgili rapor için bkz. **PRO, FO 881/910, Papers Relating to the Condition of Christians in Turkey**.

üzerindeki politikaları ile bire bir örtüşmekte olduğu görülmektedir.¹²⁰ Bu bağlamda İngilizlerin Osmanlı topraklarındaki Amerikalı misyonerlere olan destekleri yalnızca diplomatik safhada kalmamış; misyoner hareketi aynı zamanda İngiliz halkından da ilgi görmüştü. İngilizler Protestanlığın yayılması için bölgede sıkı bir misyonerlik çalışması sürdüren Bord misyonerlerine, İngiltere’de vücuda getirilen yardım kuruluşları aracılığıyla maddi ve manevi yönden destek sağlamaktaydılar.¹²¹ Şöyle ki, İngiliz halkı dinî açıdan bölgedeki Protestanlık girişimlerine sempati duyup destek olurken İngiliz hükümetleri de bu çalışmalarını politik açıdan oldukça değerli görmekteydi.¹²² Bord’un Anadolu’daki girişimlerine maddi açıdan destek olmaları için sık sık İngiliz kamuoyu üzerinde basın-yayın aracılığıyla propaganda çalışmaları sürdürülmekteydi. Örneğin, propaganda amaçlı hazırlanan broşürler arasında İngilizlerin neden Amerikan Bord’a yardım etmeleri gerektiğiyle ilgili bir yazı İngiltere ile Bord arasındaki bağın anlaşılması için önem sahibidir. Broşürde sıralanan maddeler arasında, Bord’un çalışmalarının doğrudan doğruya Anadolu’daki İngiliz nüfuzunu ve böylece İngiliz ticaretini artıracığı, İngiliz hükümetinin bölgede uygulanmasını istediği reformlara katkı sağlayacağı ve İngiliz dilinin, kültürünün, geleneklerinin, medeniyetinin ve düşünce yapısının bölgede yaygınlaşmasına neden olacağı vurgulanmaktaydı.¹²³ Broşür maddelerinde açıkça ifade edildiği üzere İngilizlerin dilleri, kültürleri, yaşam tarzları ve düşünce yapılarının bölgede yaygınlaşması ve buna paralel olarak İngiliz medeniyetinin *üstünlüğü* ifade edilerek ticari ve siyasi kazançlar edinilmesini hedefleyen söylem, 19. yüzyılın kolonyalizm

¹²⁰ Osmanlı topraklarında filizlenen ve aynı dönemde Babiâli tarafından resmi olarak tanınan Protestan cemaatiyle ilgili İngiltere hükümetinin 1841-1851 yılları arasındaki politikaları ve bu süreci özetleyen 140 sayfalık dış işleri raporu için bkz. **PRO, FO 424/1** *Correspondence Respecting the Condition of the Protestants in Turkey 1841-1851*.

¹²¹ Bartlett, *Historical Sketch...*, s. 15.

¹²² Nitekim gerek İstanbul’da gerek taşra eyaletlerinde Amerikan Bord misyonerleri tarafından gerçekleştirilen çalışmalar İngiliz dış işleri personeli tarafından yakından takip edilmekte ve Amerikan misyonerlerinin Osmanlı sahasındaki faaliyetleri zaman zaman detaylı bir biçimde merkeze rapor edilmekteydi. Osmanlı topraklarında görev yapan İngiliz dış işleri personeli tarafından Protestan misyonerlik faaliyetleri ile ilgili olarak hazırlanan ve bu yıllarda Protestanlığa geçen birkaç Müslüman’ın Babiâli tarafından göz altına alınışıyla ilgili ayrıntılar içeren 1865 tarihli bir rapor için bkz. **PRO, FO 424/27**, *Protestant Missionaries and Converts in Turkey*.

¹²³ **ABC FM Arşivi**, Reel 653, No: 541. Bu broşür esasen Antep’te bulunan Merkezi Türkiye Koleji ile ilgili bir yardım çağrısı temelinde hazırlanmış ve broşürde yer alan maddelerin ilki kolejin eğitim faaliyetlerinin yararları ve gençlerin Hristiyanlaştırılmasındaki rolüne değinmiştir. Takip eden maddeler ise bölgedeki Amerikan misyonerliğinin İngiliz çıkarlarına olan doğrudan katkıları sıralanmıştır.

anlayışıyla bire bir örtüşen bir doku sergilemekteydi. Meseleye bu açıdan bakıldığında, İngilizlerin Anadolu'daki Bord misyonerleri ile olan dayanışmalarının arkasında yatan gerçek dinamikler rahatlıkla anlaşılabilir.

Burada bahsetmiş olduğumuz çıkar ilişkileri çerçevesinde Anadolu'daki İngiliz konsoloslarının Bord misyonerleri ile yoğun bir dayanışma içerisinde buldukları belgelere sıklıkla yansıyan bir gerçekliktir. Bu yardımlaşma, çeşitli misyoner kurumlarının açılması sırasında İngiliz konsoloslarınca maddi ve bürokratik destek sağlanmasından, kimi konsolosluk binalarının gerekli durumlarda Bord misyonerlerinin hizmetine sunulması ve misyoner haklarının gözetilmesine dek geniş bir yelpaze içerisinde karşımıza çıkar. Adana'daki İngiliz Konsolosu'nun Bord'un Adana'da açmak istediği misyon hastanesi için aktif bir rol oynayarak hem hastane inşası için para toplanması hem de hastane ruhsatı için izin alınması hususlarında devreye girmesi¹²⁴ ile Bitlis'te bulunan İngiliz Konsolosluğu'na ait binaların buradaki Bord misyonerlerince kullanılması ve hatta Bord misyoneri George Knapp'ın bir süre İngiliz konsolosuna vekalet etmesi¹²⁵ gibi yakınlaşmalar İngiliz konsolosları ile Bord misyonerleri arasındaki uzun süreli dayanışmaya örnek teşkil eder.

Buna ek olarak, İngiltere'nin yalnızca Osmanlı sahasıyla sınırlı kalmayıp dünyanın diğer bölgelerinde de Protestan misyonerliğini doğrudan desteklemekte olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, 19. yüzyılda Osmanlı sahasıyla sınırlı kalmayıp İran topraklarına geçen Bord misyonerleri buradaki İngiliz diplomatları tarafından oldukça sıcak bir biçimde karşılanmıştır. İran'daki İngiliz elçisi Tebriz'e ulaşan ilk Bord misyonerlerinin yerleşmeleri için ikametgah bulma işini dahi bizzat üstlenmiş ve misyonerlerin bölgede kalıcı olabilmeleri için elinden gelen yardımı

¹²⁴ ABCFM Arşivi, Reel 666, N0: 301

¹²⁵ ABCFM Arşivi, Reel 714, No: 105. Misyoner Knapp 1912-1914 yılları arasında Bitlis'te vekaleten İngiliz Konsolosu olarak görev yapmış ve bölgedeki gelişmeleri düzenli olarak tuttuğu raporlar aracılığıyla Erzurum'da bulunan İngiliz konsolosuna bildirmiştir. Knapp, bölgede bulunduğu esnada özellikle Ermeniler ile ilgili her türlü gelişme ve bölgedeki askeri hareketlilik gibi hususları İngiliz konsolosuna bildirerek bir anlamda İngiltere'nin bölgedeki gözü olarak hareket etmiştir. Knapp, İngiltere'nin Ermeni meselesi ile doğrudan taraf konumunda bulunduğu bu yıllarda bölgedeki Kürt-Ermeni mücadelesi ve Ermenilerle ilgili her türlü gelişmeyi İngiliz dış işlerine servis etmiştir. G. Knapp'ın Bitlis'te gerçekleştirmiş olduğu bu çalışmalar içeriği itibarıyla misyonerlik kurumunun dinî kaygıların ötesine geçerek ne derece siyasallaşmış olduğuyla ilgili çarpıcı bir örnektir.

esirgememişti.¹²⁶ Özetle, İngiltere, Osmanlı sahası da dahil olmak üzere Yakın Doğu'da faaliyet gösterecek olan Bord misyonerlerini bütünüyle desteklemeyi temel bir prensip olarak benimsemişti.

İngilizlerin bu hamilik rolü, bir anlamda misyonunu tamamlamış olarak, 19. yüzyılın son çeyreğinde Amerikan diplomasisinin süreç içerisinde Osmanlı sahasında etkinliğini artırmasıyla el değiştirdi. Başlangıçta doğuda politik sorunlara bulaşmaksızın yalnızca büyük çaplı ticari girişimler gerçekleştirmeyi öngören ve ABD dış politikasında oldukça önemsenen *Monroe Doktrini* 19. yüzyılın sonlarında etkisini kaybetmeye başlamıştı.¹²⁷ Özellikle Bord misyonerlerinin Ermeni sorunuyla ilgili olarak ülkelerine aktardıkları kışkırtıcı raporlar ile Osmanlı Devleti'nin artık ciddi bir çöküş sürecine girmekte olduğunu sezinleyen ABD, 19. yüzyılın sonlarından itibaren daha agresif ve politik içerikli yeni bir yaklaşım geliştirmekteydi.¹²⁸ Batılı güçlerin çeşitli nedenlerle müdahalelerde bulunduğu bu süreçte ABD, misyonerleri Osmanlı Devleti'ne karşı bir müdahale aracı olarak görmekteydi. Ermeniler arasında yeşeren Protestanlık inancı ve Amerikan okullarında eğitilen Ermeni toplumu hem İngiltere hem de ABD için bölgede içten içe gelişmekte olan önemli bir dış politika vasıtasıydı. Bu çerçevede bölgedeki Amerikalı misyonerler ABD'nin Doğu Sorunu'na müdahil olabilmesi ve bölgede politik varlık gösterebilmesi için önemli bir araç haline geldi.

1.5.2.2. Misyonların Osmanlı-Amerikan Ticaretine Katkısı

Misyonerler, ABD'nin bölgedeki politik varlığına yaptıkları katkının dışında iki ülke arasındaki ticaretin gelişmesinde de önemli oranda pay sahibi olmuşlardı. Bord misyonerleri ulaştıkları ücra köşelerde daha önce hiç bir biçimde bir Amerikalı

¹²⁶ Ahmad Mansoori, *American Missionaries in Iran 1834-1934*, Ball State University, Department of History, Phd, Indiana, 1986, s. 36.

¹²⁷ Monroe Doktrini, ABD başkanı James Monroe tarafından 2 Aralık 1823 tarihinde kongreye sunulan bir dış politika taslağıydı. Doktrin, temel itibarıyla Avrupalı ülkelerin yayılcı ve kolonyal fikirlerine karşı çıkmakta ve bu güçler arasındaki politik uyumsuzluklara mümkün olduğu kadar müdahil olmamayı ön görmekteydi. Doktrin her ne kadar yüzyıl sonuna doğru etkisini kaybetmiş olsa da ABD'nin 19. yüzyıl boyunca özellikle Avrupa'yı ilgilendiren büyük meselelere ve savaşlara doğrudan müdahil olmama ve ticari nüfuz geliştirme yönünde belirlediği dış politika felsefesinin temelini oluşturmuştur.

¹²⁸ Erhan, *Türk Amerikan İlişkilerinin...*, ss. 266 - 267.

ile tanışmamış olan kitlelere ilk kez bir Amerikalı imajı sunmaktaydılar. Bir imaj portresi olarak tasavvur edildiğinde Amerikalılara ait eğitim kurumları, yetimhaneler, hastaneler ve sair yardım kuruluşları bölge insanının zihnine ait oldukları ve temsil ettikleri ülkeyle ilgili olumlu mesajlar zerk etmekteydiler.¹²⁹ Bu imaj Amerikan yaşam tarzıyla bire bir bütünleşmekteydi. Kitle iletişim araçlarının son derece kısıtlı olduğu ve görsel medyanın henüz icat olunmadığı bir süreçte Amerikalı misyonierlerin çizmiş oldukları imaj ABD ve ona ait unsurların bölge insanına tanıtımı için son derece önemliydi. Bu Amerikalılar, beraberinde getirmiş oldukları Amerika'ya ait modern sanayi ürünlerinden ev eşyalarına kadar Batı tarzı her türlü araç gerecin tanıtımını çoğu zaman dolaylı ve kimi zaman doğrudan yapmaktaydılar. Kolonicilik fikriyatının oldukça güçlü olduğu 19. yüzyıl Amerika'sı, uzak diyarlarda faaliyet gösteren bir din adamı, tüccar ve bir Amerikalı konsolos üçlemesine oldukça aşinaydı. Nitekim bu formül Anadolu topraklarında da uygulandı. Bord misyonierleri önce yeni sahalara ulaştılar ve bölgedeki ticari ve politik dengeler hakkında ciddi anlamda veri sahibi oldular. Bu süreç çok geçmeden bölgeye Amerikalı tüccar ve konsolosların ulaşmasıyla tekamül etti. Amerikan Bord sekreteri James Barton'un Harput'taki Bord misyonierlerinin varlığının Amerikan ticaretine olan etkisini ifade etmek üzere aktarmış olduğu şu sözler manidardır:¹³⁰ *1881 yılında Harput'taki misyonierler aracılığıyla ABD'den tınav makinesi yapımı için 500 adet takım sipariş edildi. Ayrıca makineler için gerekli ağaç takımlarının yapımı için yerli marangozlara eğitim verildi. Bu tarihten itibaren Amerikan tarım malzemelerinin ithali yoğun nakliye masraflarına rağmen artarak devam etti. Avrupa'nın Mezopotamya'da üretilen buğdaya olan ihtiyacı göz önünde bulundurulunca*

¹²⁹ Başlangıçta misyonierlik ile ticari yani dünyevi ilişkilerin varlığı inkar edilirken 19. yüzyılın sonlarına ulaşıldığında artık misyon çevreleri misyonierliğin bilim ve ticaretle doğrudan ilintili olmasının gerekliliğini vurgulamaktaydılar. Böylece artık misyonierin başlıca görevleri arasında kolonyal güçlerin hakimiyet kurdukları Batılı olmayan toplumlar arasında faaliyet göstererek onları bir anlamda teskin etme ve Batı nüfuzuna açık hale getirmektir. Nitekim sahadaki misyonierin bağlı bulunduğu diplomatik güçler, misyonierlere ticari çıkarların kendileri için temel bir hedef olduğu yönünde ikna etmekteydiler. Misyonierlik ve ticaret arasındaki bağlantıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Jonathan Bonk, *The Theory and Practice of Missionary Identification (1860-1920)*, New York, 1989, s. 91-97.

¹³⁰ Barton, *Daybreak...*, s. 206. Bord misyonierlerinin Anadolu topraklarında Amerikan mallarının yaygınlaşmasıyla ilgili benzer bir diğer tespit Protestan Cemaatinin başkanı Hagop Efendi tarafından yapılmıştır. Hagop Efendi, Anadolu'nun en ücra noktalarında Yanki saatleri, Amerikan masaları, koltukları, tarım aletleri, eyerleri, hızarları ve Amerikan dikiş makineleri bulunduğunu belirterek misyonierlerin ABD adına gerçekleştirdikleri yararları vurgulamıştır. Hagop Efendi'nin Anadolu'daki Amerikan misyonier varlığıyla ilgili görüşleri için ayrıca bkz. Bartlett, *Historical Sketch...*, s. 25-28.

Amerikan tarım malzemelerinin Anadolu’da önemli bir pazara sahip olacağı gayet açıktır. Ayrıca Amerika’nın İstanbul Başkonsolosu Charles M. Dickinson da misyonerlerin yapmış olduğu harcamaların maddi karşılığının ticari nüfuz sayesinde geri dönmekte olduğunu belirtmektedir. Dickinson, Bord misyonerleriyle ilgili görüşlerini şu cümlelerle ifade etmişti:¹³¹ “Amerikalı misyonerler, bu bölgeyle olan Amerikan ticaretini artırmak, Amerikan mallarını tanıtmak üzere fuarlar düzenlemek ve New York’tan İstanbul’a doğrudan bir buharlı gemi seferini başlatmak için göstermiş olduğumuz bütün çabalarımıza, yerel dilleri bilmeleri ve insanlarla iyi ilişkiler geliştirmeleri dolayısıyla gönüllü birer elçi olarak katkı sağladılar. Bu yüzden, Türkiye’deki Amerikalı misyonerlerin bölgedeki Amerikan nüfuzu ve ticari çıkarları için son derece önemli bir avantaj sağladığını belirtmem gerekir.”

Gerçekten de sahadaki Bord misyonerleri ülkelerindeki teknolojik gelişmeleri ve modern sanayi ürünlerini bir biçimde Osmanlı ülkesinde tanıtmakta ve ticari ilişkilere canlılık kazandırmaktaydılar. Örgütün ticari ilişkilere getirmiş olduğu bu ivme Bord misyonerlerince *dolaylı kazanımlar* olarak kavramlaştırılmıştı.¹³² Yüzyıl boyunca ülkelerinden Osmanlı topraklarına dalga dalga gelmekte olan Bord misyonerleri Osmanlı ile bu ülke arasında doğrudan iletişim kaynağı olmakta, teknik gelişmelerin hızlı bir biçimde Anadolu’ya intikalinde önemli bir rol oynamaktaydılar. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına ulaşan Bord misyonerleri, Amerika’ya has, başta tarım malzemeleri ve hasat yöntemleri olmak üzere çeşitli teknolojik yenilikleri ve hatta Amerika kıtasında bulunan çeşitli gıda maddelerini Türkler’e tanıtmışlardır.¹³³ Örneğin, patates ve domates gibi çeşitli sebzeler,

¹³¹ Barton, *Daybreak...*, s. 206. Bu noktada Bord sekreteri ve ABD başkonsolosunun Bord misyonerlerinin Anadolu’daki ticari girişimlerde oynamış oldukları öncü rolü birincil elden tasvip ediyor olması önemlidir.

¹³² Gordon, *American Relations...*, s. 245. *Dolaylı kazanımlar* (indirect results) adı altında kavramlaştırılan bu olgu kendi içerisinde derin bir anlam ve ironi taşımaktadır. Diğer birçok misyon örgütlenmesi gibi yalnızca Hristiyanlığı yayma ideali ile yola çıkan Bord misyonerleri zaman içerisinde ulaştıkları bölgelerdeki şartların gerektirdiği boyutta yeniden belirlenmiş olan stratejilerin bir sonucu olarak dinî hedeflerin yanına ve hatta önüne dünyevi bir takım kaygılar eklenmiştir. Böylece, faaliyet sürdürdükleri bölgelerde kolonyal bağlamda alınan sonuç ve kazanımlar *dolaylı kazanımlar* şeklinde formüle edilerek meşrulaştırılmak istenmiştir.

¹³³ William Curtis, **Who Woke Up Turkey**, İstanbul, 1910, s. 1. Chicago Record Herald’a bağlı bir gazeteci olan William Curtis 1910 yılında İstanbul’a bir gezi düzenlemiş ve burada Amerikan Bord misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri ile ilgili araştırmalarda bulunmuştur. Curtis’in kaleme almış olduğu gözlemler ile Amerikalı ve İngiliz önde gelen diplomatların Bord ile ilgili

marangozluk araç gereçleri, dikiş-nakış makinesi, gaz lambası ve elektrikli telgraf gibi teknolojik cihazlar doğrudan veya dolaylı olarak Bord misyonerleri aracılığıyla Osmanlı topraklarına getirilmişti. Yine Bord misyonerleri, *endüstriyel çalışma* adını verdikleri bir sistem ile çeşitli Anadolu şehirlerinde genç öğrencilere meslek edindirme amacıyla zanaat faaliyetleri başlatmışlardı.¹³⁴ Öğrenciler başta marangozluk olmak üzere mobilyacılık, kalaycılık, nalbantlık, fırıncılık, dikiş-nakış ve oya işleri konularında meslek sahibi olmaktadır. Hatta Van misyon hastanesinin başhekimisi Dr. Ussher'in karısı Van'da bir oya işleri işletmeciliği başlatmış ve ürünleri ABD'ye ihraç etmişti.¹³⁵

Ayrıca Bord'a ait yüksek dereceli okullar da Amerikan ticaretinin gelişmesinde oldukça önem sahibiydi. Özellikle Robert Koleji mezunu birçok işletmeci Amerikan mallarının Osmanlı topraklarına getirilip pazarlanması hususunda birinci derecede rol oynamışlardır. Benzer şekilde bu kolejlerde eğitim gören öğrenciler Amerikan yaşam tarzı ve Amerikan ürünleriyle tanışarak bu tür ürünleri kendi yaşamlarına dâhil etmeye başladılar. Nitekim Bord misyonerlerinin Amerikan mallarının pazarlanmasındaki olumlu etkisi üst düzey Amerikalı yetkililerce ve hatta Amerikan başkanlarınca dahi olumlu karşılandı. Amerikan başkanı William Howard Taft, 1909 yılında kongrede yaptığı bir konuşmasında Amerikan Bord misyonerlerinin ve onlara ait eğitim kurumlarının Türk-Amerikan ticaretine oldukça önemli bir boyutta katkı sağladığını belirtmişti. Ayrıca Taft, ABD'nin Orta Doğu'daki prestijini Amerikan misyonerlerine borçlu olduğunu da ifade etmişti.¹³⁶

Ancak burada bahsetmiş olduğumuz *dolaylı kazanımlar* yalnızca ABD'nin Osmanlı Devleti ve Türkiye'yle gerçekleştirmiş olduğu ticari ilişkilere indirgenmemelidir. Avrupalı büyük güçlerde olduğu gibi ABD'nin de dünya haritasını hareket alanı olarak belirlediği dış politika anlayışı ticari, siyasi, sosyal ve

olumlu görüşlerini içeren yazısı Bord merkezince takdir edilmiş ve daha sonra broşür olarak yeniden basılmıştır.

¹³⁴ Endüstriyel çalışmalar Bord'un Anadolu'da faaliyet sürdürdüğü hemen her şehirde oldukça popüler bir konum kazandı. Öğrenciler birçok meslek grubunda eğitim alarak öncelikle okul masraflarını karşılar oldular. Ancak çalışmaların ilerletilmesiyle kimi zaman elde edilen ürünler yurtdışına dahi ihraç edilir duruma geldi. Merzifon, Antep, Urfa ve Van gibi şehirler Bord misyonerleri denetiminde sürdürülen endüstriyel çalışmaların merkezi haline geldi.

¹³⁵ John Otis Barrows, *In the Land of Ararat*, New York 1916, s. 86-87.

¹³⁶ Gordon, *American Relations ...*, s. 245.

hatta dinî içerikli geniş bir çıkar yelpazesini kapsar. Dünyanın herhangi bir köşesinde mevcut bulunmak, temsil edilmek, nüfuz sağlamak ve yer altı ve yer üstü her türlü zenginlikle ilgili veri toplamak bu dış politika anlayışının en temel gereklerindedir. Mesele bu çerçevede değerlendirildiğinde, Anadolu topraklarındaki Bord misyonerlerinin varlığı, ABD için bu geniş çıkar yelpazesinin bütünü adına önem arz etmektedir. Amerikan çıkarları için, 20. yüzyılın başlarında önem kazanan zengin petrol kaynaklarının paylaşılması ve uzun metrajlı demiryolu inşaları gibi büyük getirisi olan projelerde söz sahibi olabilmek adına bölgedeki Amerikan mevcudiyeti hayati bir önem taşımaktaydı. Nitekim İngiltere ve ABD'nin, Musul ve Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerindeki petrol kaynaklarının sömürsünü hedefleyen girişimleri Chester Şirketi örneğinde karşımıza çıkacaktır. Bu tür projeler, ticari ilişkilerin ötesine geçerek oldukça büyük oranda kâr getirisi bulunan ve doğal kaynakların sömürsünü amaçlayan girişimlerdir.¹³⁷ Batı Avrupalı büyük güçler ile ABD'nin bahsi geçen dönemdeki dış politika felsefesinin vazgeçilmez bir parçası olan bu anlayış, önce misyonerlerin ve daha sonra da konsüler ağın hedef bölge üzerinde gerçekleştireceği faaliyetlere doğrudan bağlıdır.

1.5.2.3. Anadolu'daki Amerikan Konsolosluk Yapılanması ve Bord ile Olan İlişkiler

Görüldüğü üzere Bord misyonerleri Amerikan ticaretinin Osmanlı topraklarında canlandırılmasında son derece önemli bir rol oynamıştı. O halde misyon ile ticaret arasında böylesine yakın bir bağ varken bu ikili arasındaki sebep-sonuç ilişkisi ne şekilde bir görünüm arz etmektedir? Osmanlı topraklarındaki Amerikan ticari girişimleri Bord misyonerlerinin bölgeye ulaşmasının daha öncesine rastlar.¹³⁸ Fakat gerçek manada ticari ilişkilerin yoğunlaşması ve misyonerlik

¹³⁷ PRO, FO 371/12314, *Turco-American Treaty of Lausanne and Chester Concession*, Chester Grup adındaki Amerikan şirketi demiryolu yapımından petrol kaynaklarının işletilmesine kadar oldukça geniş bir yelpazede hem Anadolu sahası hem de Musul dolaylarında girişimlerde bulunmaktaydı. Chester Şirketi'nin gerçekleştirdiği bu girişimler ABD hükümeti tarafından büyük bir azimle desteklenmekteydi. Nitekim 1926 yılında Lozan Antlaşması'nın ABD Senatosu'ndaki oylamasının olumsuz sonuçlanması sırasında Chester Şirketi'nin bölgede sahip olduğu imtiyazların genişletilmesi noktasında Türkiye'den bir takım yeni düzenlemeler yapması talep edilecekti.

¹³⁸ Robert L. Daniel, "American Influences in the Near East before 1861", *American Quarterly*, C. 16, Sayı: 1., 1964, s. 72. Osmanlı topraklarına ilk ulaşan Amerikalılar 1780'li yıllarda ticari amaçlarla

faaliyetlerinin ülke çapına yayılışı 1830 sonrası dönemde eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki Bord misyonerleri her ne kadar bölgedeki Amerikan ticaretinin gelişmesinde önemli bir pay sahibi olsalar da ilk etapta doğrudan bu hedef doğrultusunda Osmanlı topraklarına gelmemişlerdir.¹³⁹ Fakat zaman ve şartların değişmesiyle Bord'a ait misyon örgütlenmesi, Amerikalı tüccar ve akabinde Osmanlı topraklarına ulaşan Amerikalı konsoloslarla bir bütünün parçalarını oluşturmuşlardır.

Anadolu'da tesis edilen Amerikan konsoloslukları Bord misyonerleri ile daima oldukça yakın bir diyalog içerisinde olmuşlardır. ABD, 1830 ticaret antlaşmasını takiben seri bir biçimde Osmanlı topraklarında konsüler bir yapılanma gerçekleştirdi. Daha önce bahsetmiş olduğumuz üzere 1831 yılında İstanbul'a David Porter maslahatgüzar olarak atanmıştı. Aynı dönemde hali hazırda görev beklemekte olan David Offley İzmir'e konsolos olarak atandı. Bunu takip eden bir yıl içinde Selanik, İstanköy, Bozcaada, İskenderiye, Beyrut, Kudüs, Bursa ve Çanakkale'de birer ABD Konsolosluğu tesis edildi. Bu konsolosluklar oluşturulurken dikkate alınan en önemli esas, Amerikan vatandaşlarının yoğun olarak bulunduğu yerler ya da Amerikan çıkarları için önem arzeden stratejik bölgelerin tercih edilmesiydi.¹⁴⁰

1830'lu yıllarda Selanik'ten Beyrut ve İskenderiye'ye kadar oldukça stratejik noktalarda tesis edilmiş olan bu konsoloslukların başlıca görevleri bölgede olup biten siyasi gelişmeleri, Hristiyan azınlıkların faaliyetleri ve ticari yatırım imkanlarını

İzmir limanına ulaşan denizcilerdir. Bu tarihten 20 yıl sonra ilk ticari Amerikan gemisi İstanbul'a 1800 yılında ulaşmıştır.

¹³⁹ Amerikan misyonerlik anlayışında dışa dönük agresif bir yayılma zihni altyapısının mevcudiyetinden daha önce bahsetmiştik. Ancak açıklığa kavuşturmak gerekir ki, Amerikan Bord'un 1810 yılında kuruluşunu takiben bütün dünya genelinde misyonlar oluşturmaya başladığı süreç ve Osmanlı topraklarına yönelişi göz önünde bulundurulduğunda, örgütün merkezi hükümet tarafından bir kolonyalizm aracı olarak gönderildiğini destekleyen bulgular mevcut değildir. Fakat takip eden süreçte misyon sahalarında karşılaşılan ortam ve 19. yüzyıl Sanayi Devrimi'ni takip eden agresif pazar arayışları başta İngiliz ve Fransız misyon örgütlenmelerini olduğu üzere Bord'u da kolonyalizm sarmalı içerisine açık bir biçimde dahil etmiştir.

¹⁴⁰ Erhan, *Türk Amerikan İlişkilerinin...*, s. 146. Osmanlı topraklarındaki ilk konsolosluk yapılanmasını takiben 1840 yılına gelindiğinde ABD hükümetinin masrafları kısımaya yönelik almış olduğu bir tedbir İstanbul, İzmir ve Selanik dışındaki konsoloslukların kapatılmasını gerektiriyordu. Ancak bu bölgelerde bulunan Amerikan vatandaşlarının konsoloslukların kendilerinin ve dolayısıyla Amerikan çıkarlarının savunulmasında son derece önem sahibi olduğu merkeze iletmeleri ve konsoloslukların kapatılmaması hususunda ısrarcı tutum sergilemelerine binaen bu tasarruftan vazgeçildi.

İstanbul'daki elçilik aracılığıyla Washington'a bildirmek ve Amerikan vatandaşlarının her türlü sorunuyla ilgilenmekti. *The Pilot* isimli Amerikan gazetesinde çıkan *Türkiye'deki Konsoloslar* başlıklı bir yazı Osmanlı sahasındaki Amerikan konsoloslarının işlevini açık bir biçimde gözler önüne sermekteydi. Habere göre, ticari açıdan ABD çıkarları için gelecek vadeden verimli topraklarla kaplı Osmanlı ülkesinde oldukça iyi yetişmiş ve yetenekli Amerikan konsolosları görevlendirilmeliydi. Bu konsoloslar, halihazırda Avrupalı konsoloslarca donatılmış olan Osmanlı ülkesinde İngilizlerle işbirliği içerisinde olacak ve Amerikan çıkarlarını savunacaklardı.¹⁴¹

Özellikle Amerikan İç Savaşı'nın sona erdiği 1865 sonrası ABD'nin mevcut enerjisini artık dışa yansıtmaya başlayacak olmasına binaen Osmanlı topraklarındaki konsolosluk sayısında adeta patlama yaşandı. 1880'li yılların sonlarında İstanbul ve İskenderiye'de birer başkonsolosluk olmak üzere İzmir, Kandiye, Çanakkale, Bursa, Trabzon, Samsun, Adana, İskenderun, Antep, İstanköy, Beyrut, Kudüs, Sakız, Yafa, Rodos, Middilli, Sayda, Süveyş, Port Said, Lazkiye, Filibe, Selanik, Kandiye, Ozra, Hanya, Şam ve Resmo'da birer konsolosluk bulunmaktaydı.¹⁴² Bu şehirlere ek olarak, Cumhuriyet dönemi de dahil olmak üzere 1950'li yıllara kadar kısa süreli de olsa bir biçimde Amerikan konsolosluğu bulundurulmuş olan yerleşim birimleri arasında başta Ankara olmak üzere Edirne, Erzurum, Harput, Mersin ve Sivas yer almaktadır.¹⁴³

Görüldüğü üzere son derece geniş bir saha üzerinde Anadolu'nun oldukça iç ve uzak kesimlerinde dahi birer Amerikan diplomatik temsilcisinin bulundurulmasına özenle dikkat edilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında sıklaşan ve Babıali'yi oldukça

¹⁴¹ **ABCFM Arşivi**, Reel 624, No: 210. Yazıda aynı zamanda konsolos atanma usullerine eleştiri getirilmekteydi. Eski usule göre yeteneğinden emin olunan kimseler konsolos olarak atanmaktaydı. Ancak yeni sistemle yalnızca yapılan sınavları geçebilen ve teorik bilgi sahibi olan kimseler konsolos olarak atanabilecekti. Bu durumun sakıncalı yanı ise birçok yabancı ülke konsolosunun yer aldığı Osmanlı sahasında, Amerikan çıkarları için gerekli kazanımları koparabilecek, bölgeyi tanıyan, yetenekli ve mücadeleci konsolosların yetişmesine engel teşkil etmesiydi. Bu bağlamda, Küçük Asya'da daha fazla konsolosluk açılmalı, bu konsolosların maaşları iyi seviyede tutulmalı ve eğitim seviyeleri de oldukça iyi durumda olmalıydı. Orijinal başlığı *The Consuls in Turkey* olan bu yazı Bord arşivinde yer almakta ve 3 Eylül olarak not düşülen haberin yılıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır.

¹⁴² Erhan, *Türk Amerikan İlişkilerinin...*, s. 148.

¹⁴³ <http://politicalgraveyard.com/geo/ZZ/TK.html> (Erişim Tarihi: 03.02.2011).

rahatsız eden bu konsüler ağ dikkat çekici bir biçimde Amerikan Bord'un Anadolu'daki misyon şemasıyla birebir örtüşmekteydi. Bursa, İzmir, Trabzon, Sivas, Erzurum, Harput, Adana ve Antep gibi ABD konsolosu bulunan şehirler aynı zamanda Bord'un köklü ve en önemli misyon şubeleriydi. Artan misyonerlik faaliyetleri yeni Amerikan yatırımları ve tüccarlarını çoğu zaman beraberinde getirmiş ve bu süreç bir diplomatik temsilci ile tamamlanmıştı. Anadolu'nun bu önemli şehirleri çoğu zaman tüccar, misyoner ve konsolos üçlemesi göz önünde bulundurulduğunda klasik Amerikan koloni anlayışındaki çekirdek kadroyu oluşturmaktaydılar. Bu noktada dikkat çekici olan, burada bahsi geçen bölgelere çoğu zaman ilk etapta Bord misyonerlerinin öncü olarak yerleşmiş olmalarıdır. Bord misyonerleri bir anlamda bu bölgeleri ileride takip edecek olan ticari ve konsüler ağ için hazır hale getirmişlerdir.

Nitekim misyonerlerin buldukları yerleşim birimlerine birer Amerikan konsolosunun atanmasında çoğu zaman birincil derecede rol oynadıkları belgelerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin yukarıda adı geçen Harput ve Erzurum konsoloslukları doğrudan Bord misyonerlerinin çağrılarının sonucu olarak tesis edilmişlerdir.¹⁴⁴ Misyoner Frederick Greene tarafından hazırlanan detaylı bir dilekçe ile 1895 yılında Washington'a başvuruda bulunan Bord misyonerleri bölgedeki Amerikan çıkarları ve misyoner kurumlarının korunması için bir diplomatik temsilciliğin varlığını kaçınılmaz görmekteydiler. Bu dilekçe Amerikan Senatosu'nda seri bir biçimde tartışıldıktan sonra Erzurum ve Harput'a *önemli oranda nüfusa sahip olmaları ve Amerikan çıkarları için ticari ve stratejik birer merkez olmaları* dolayısıyla birer konsolos atanması tasarlanmıştı.¹⁴⁵ Nitekim ertesi

¹⁴⁴ **ABCFM Arşivi**, Reel 700, No: 542. Bord misyonerleri bu çağrıyı aynı zamanda kendilerinin güvenliğe olmadıkları gerekçesine dayandırmaktaydılar. Onlara göre bu bölgelerde yer alan eşkıyalar Amerikalılara ait mülkler ve hatta bizzat Amerikalıların can güvenlikleri için önemli bir tehdit oluşturmakta ve yerel yetkililer misyonerlik faaliyetlerini engelleyemedikleri için bu tür girişimlere karşı sessiz kalmaktaydılar. Ayrıca bu bölgede bulunan İngiliz konsolosunun gayri resmi olarak kendilerini korumakta olduğunu ancak bu korumanın resmi boyuta taşınmadığı için etkisiz kaldığını belirtmekteydiler.

¹⁴⁵ **ABCFM Arşivi**, Reel 700, No: 540. Bu iki şehrin stratejik önemi, aynı zamanda Doğu Anadolu'nun diğer önemli merkezlerine hâkim konumda olmalarından kaynaklanmaktaydı. Erzurum ve Harput ulaşım ve iletişim açısından oldukça elverişli bir durumdaydı. Bu iki şehirdeki telgraf, posta ve ulak hizmetleri Mardin, Van, Bitlis ve Musul gibi yerleşim birimlerinin Harput ve Erzurum'daki konsoloslarca denetim altında tutulmasına olanak sağlayacaktı. Kongrede bu iki şehre konsolos

yıl Leo Allen Bergholz Erzurum'da Amerikan konsolosu olarak göreve başladı. Harput'a gerçekleştirilecek olan atama ise bir süre sürüncemede kaldı.

Bord misyonerleri Amerikan diplomasisinin sihirli sözcüğü olan *Amerikan çıkarlarına*¹⁴⁶ uygun düşecek her türlü yerel gelişmeyi bir manada gönüllü birer Amerikan diplomasi personeli olarak ilgili mercilere iletmışlerdir. Örneğin bu hususla ilgili olarak İzmir'de görev yapan Bord personeli J. P. M. Naughton şehirdeki ticari ve politik dengelerle ilgili yaptığı bir gözlem neticesinde burada bir başkonsolosluk bulundurulmasının Amerikan çıkarları açısından önem arz ettiğini örgüt merkezine, yazdığı bir raporla bildirmiştir. Misyoner Naughton, ticari açıdan Anadolu'nun en önemli şehri konumundaki İzmir'de ABD hariç hemen her Avrupalı gücün başkonsolosluk bazında temsil edildiğini ve bu temsil gücünün ülke çıkarları için son derece ehemmiyet arz ettiğini belirtmiştir. Naughton, Bord sekreteri James Barton'dan bu hususla ilgili olarak dış işleri örgütü ya da doğrudan ABD başkanı ile temasa geçmesi ve ülke çıkarları için buraya bir başkonsolos atanmasını sağlamasını rica etmiştir.¹⁴⁷ Tamamen uhrevi amaçlar doğrultusunda çaba gösterdiklerini her fırsatta ifade eden Bord misyonerleri, görüldüğü üzere dünyevi çıkarlar hususunda da alarm halindedir ve Amerikan çıkarları adına ortaya çıkan fırsatları yetkili mercilere bildirmekten geri durmamışlardır.

Bord misyonerlerince benzer konsolosluk talepleri takip eden süreçte diğer Anadolu şehirleri için de geldi. Bitlis'te bulunan Bord misyonerleri 1895 yılında Boston'da bulunan örgüt merkezine bir rapor yazarak bölgenin oldukça acil bir biçimde bir Amerikan konsolosuna ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Ancak bu acil ihtiyacın belirtildiği dönemde aynı raporda Bitlis'te yer alan toplam Amerikan

atanması fikri *Amerikan gücünün* temsil edilmediği bölgelerde Amerikan çıkarlarının korunamayacağı beyanıyla savunulmuştu.

¹⁴⁶ *American Interests* olarak formüle edilmiş olan bu terim ABD dış politikasının günümüzde de vazgeçilmez parolası olarak kullanılmaktadır.

¹⁴⁷ **ABC FM Arşivi**, Reel 623, No: 349. Misyoner Naughton bu isteğinde şüphesiz ait olduğu ülkenin çıkarlarını göz önünde bulundurmaktadır. Ancak bu noktada gözden kaçırılmaması gereken husus onun İzmir'e atanacak bir başkonsolosun yalnızca bölgedeki ticari çıkarları değil aynı zamanda özellikle Katolik misyonerlerle rekabet halinde bulunan Bord örgütlenmesi için de önemli bir dayanak noktası teşkil edeceğinin farkında olmasıdır.

vatandaşı sayısı 14 olarak belirtilmişti.¹⁴⁸ Bu derece az sayıda Amerikan vatandaşının yer aldığı bir şehre diplomatik temsilci talep edilmesi şüphesiz bu coğrafyada takip edilen politik çıkarlarla bire bir bağlantı içerisindedir. Nitekim bu durum Babiâli tarafından da dikkatle değerlendirilmekte ve bu tarz politik içerikli konsolosluk talepleri anlamsız bulunmaktaydı. ABD hükümeti çoğu zaman Bitlis örneğinde olduğu gibi, ticari ilişkilerin yahut yerleşik Amerikan tüccarlarının bulunmadığı yerleşim birimlerine de sadece misyonerlerin korunup gözetilmesi için birer konsolos atamak istemiştir. *Meclis-i Vükela*, 1886 yılında ABD'nin Sivas'a bir konsolos atmasına yönelik talebini, *izahat-ı vakiya göre Sivas'ta Amerikalı olarak bir iki rahipten başka kimse olmadığı gibi oralarca Amerikalıların münasebat-ı ticariyeleri dahi bulunmamasına mebni* diyerek reddetmişti.¹⁴⁹ Babiâli, Sivas'ta bulunan Amerikalı misyonerleri bir iki rahip olarak değerlendirmiş ve burada bir Amerikan konsolosluğunun varlığını lüzumlu görmemişti. Ancak, ABD Elçiliği'ne bildirilen bu karar iki ülke arasında ciddi bir diplomatik tartışma başlatmıştı. ABD, her ne kadar bu bölgede ticari girişimde bulunmasa da burada bir konsolosluk açabilme yetkisinin tamamen kendi tekellerinde olduğunu ve Babiâli'nin buraya atanacak konsolosu onaylamakla yükümlü olduğunu belirten oldukça sert ve cüretkarane bir yaklaşım sergilemişti.¹⁵⁰ ABD her ne kadar 1830 Ticaret Anlaşması'na dayanarak buraya bir konsolos atama yetkisine sahip olduğunu belirtse de anlaşma açık bir biçimde ticari ilişkilerin bulunduğu bölgeleri işaret etmekteydi. Babiâli ise bu tutum karşısında ABD'nin kendi kendine konsolos atamasının mümkün olamayacağını belirtiyordu.¹⁵¹

¹⁴⁸ **ABC FM Arşivi**, Reel 701, No: 282. Bitlis'te bulunan Bord misyonerlerinin konsolosluk talebi mevcut dilekçelerinde değinmiş oldukları Ermeni meselesi ile bağlantılıdır. Rapora göre, Bitlis'in oldukça ücra bir konumda bulunması ve özellikle kış mevsiminde şehrin diğer yerleşim birimleriyle bağlantısının kesilmesi burada olup bitenlerin Avrupa ve ABD'ye aktarılmasına mani olmaktadır. Ayrıca bu bölgede bu yıllarda hiçbir ülkeye ait konsolosluk bulunmamaktaydı. İngiltere'nin Doğu vilayetlerindeki Ermenilerin durumlarıyla yakından ilgilendiği ve Rusya ile Ermeniler üzerinde ciddi bir rekabet yaşadığı bu süreçte Bitlis'te yer alan Bord misyonerlerinin bir yandan Ermenilerle yalnızca kültürel ilişkiler boyutunda temasta kaldıklarını iddia ederken, ABD'yi şehre bir konsolos atayarak Ermeni meselesine dahil etmeye çalışmaları ilgi çekicidir. Bu noktada Doğu Anadolu'daki İngiliz konsoloslarının Ermeni meselesindeki rolü için bkz. Musa Şaşmaz, İngiliz Konsolosları'nın Ermeni Katliamı İddialarındaki Etkileri 1878-1914 (TÜBİTAK-SOBAG Proje No:105K044 2008)

¹⁴⁹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 13/8.

¹⁵⁰ **BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.)**, 370/67, 1830 ticaret antlaşmasının ikinci maddesi "*menafi-i ticariyeye nezaret etmek üzere ticaretgahlara ve lüzumu sabit olan mahallere Amerikalılardan konsolos veya konsolos vekili tayin edilebilir*" demektedir.

¹⁵¹ **BOA, HR. TO.**, 370/67 Babiâli ABD elçiliğine verdiği cevapta duruma şu şekilde bir savunma getirmektedir: *Binanenaleyh Sivas'ın hakikaten bir ticaretgah olduğu farz edilse bile Amerikalıların Sivas'ta bir konsolosa ihtiyacı olup olmadığı hotbehod (kendi kendine) tayin idebileceklerine dair*

Neticede Babiâli'nin direniş göstermesine rağmen 1890'lı yıllarda Sivas'ta bir Amerikan konsolosu faaliyete başladı. Öyle ki bu bölgede ticari ilişkilerin bulunmadığı koyu harflerle belirtilmiş olmasına rağmen Sivas'a atanan konsolos bire bir misyonerleri himaye etme amacıyla bölgeye gelmişti. Bu durum ilerleyen dönemlerde su götürmez bir biçimde açıklığa kavuştu ve 1894 ile 1905 yılları arasında bir misyoner oğlu olan Milo A. Jewett Sivas'ta Amerikan konsolosluğunda görev yaptı. Üstelik Konsolos Jewett, aynı zamanda bir hekim olmasına binaen Bord'a ait misyon hastanesinde tedavilerde dahi bulunmuştu.¹⁵² 1907 yılına gelindiğinde misyon ve konsüler yapılanma arasındaki çizgiyi tamamen ortadan kaldıran bir gelişme ortaya çıktı ve Bord misyoneri C. E. Clark misyonerlik görevine ek olarak aynı zamanda Amerikan konsolosluğunda çalışmaya başladı.¹⁵³

Anadolu'daki Amerikan diplomatik örgütlenmesinin Sivas'a gerçekleştirmek istediği konsolos ataması, burada faaliyet gösteren konsolos, şehirdeki Amerikalı misyoner yapılanması ve Babiâli'nin bu gelişmeler karşısında gösterdiği tutum, 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyıl başlarındaki Türk-Amerikan ilişkileri ve Bord misyonerlerinin bu tablodaki konumu hakkında önemli ipuçları vermektedir. Sivas'a bir konsolos atanması mevzuunda ilk olarak ön plana çıkan unsur ABD hükümetinin Amerikan tüccarlarının bulunmadığı ve yalnızca Amerikalı misyonerlerin faaliyet gösterdiği bu bölgeye bir konsolos atanmasında sergilediği kararlı tutumdur. Bu tutum ilk olarak ABD hükümetinin Anadolu topraklarındaki misyonerlik çalışmalarıyla son derece yakından ilgilendiği ve bu çalışmaları sıkı sıkıya desteklediğini ortaya koymuştur. Ayrıca Amerikan konsüler yapılanması dolaylı yollardan değil, doğrudan misyonerlik çalışmalarına müdahil olmuş ve konsolosluk ile misyonerlik olgusu iç içe geçmiştir. Bu gelişmelerden çıkarılacak ikinci sonuç ise Babiâli'nin mevcut 1830 Ticaret Anlaşması esaslarına göre haklı dahi olsa, bahsi geçen dönemde Amerikan diplomasisi karşısında bu hakkını savunamıyor ve ısrarlar

muahede-i mezkurede bir sarahat yoktur. Ve bu babda bir şartın fıkdanı (yokluğu) hasebiyle hukuk-u milelin "bir hükümet ve bir devlet ile itilaf hasil etmedikçe bu devlet memalikinde tesis edemez" mealindeki kaide-i umumiyesini icra etmek mecburiyeti hasil olmaktadır.

¹⁵² ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 357.

¹⁵³ ABCFM Arşivi, Reel 619, No: 787. Misyoner Clark, 1897 yılı itibarıyla Sivas'ta atanmış bir Amerikan konsolosluğunda bulunmamasına binaen kendisine teklif edilen bu görevi kabul etmişti. İlk etapta yardımcı konsolos olarak atanacak olan Clark ilk iki ay yarım konsolos maaşı alacak ve iki ay sonrasında da konsolos maaşının tümüyle göreve devam edecekti.

karşısında ABD'nin, kendi toprakları üzerinde istediği bölgeye istediği usul üzerinden bir konsolos atmasına göz yumuyor olmasıdır.

Anadolu'daki diğer birçok yerleşim birimindeki Amerikan konsüler yapılanması ve payitahttaki ABD elçiliğinin, misyonerlerin haklarının korunması noktasında çeşitli dönemlerde sıklıkla gerçekleştirdikleri müdahaleler, Sivas örneği üzerinden gerçekleştirdiğimiz bu değerlendirmeleri desteklemektedir. Elçiliğin misyonerlik bağlamında Babıâli nezdinde gerçekleştirdiği çok sayıda girişim kaba hatlarıyla, Bord misyonerlerinin faaliyete açmak istediği sair misyonerlik kurumları için gerekli izinlerin alınması, Amerikan vatandaşlarının haklarının korunması, onlara karşı gerçekleştirilen saldırılarla ilgili soruşturmalar açılması ve Ermeni meselesinden kaynaklanan pürüzlerle ilgili müdahaleler şeklinde sınıflandırılabilir.¹⁵⁴ Bu müdahaleler, meselenin hallinin gecikmesi durumlarında çoğu zaman Osmanlı hariciyesine bir nota verme boyutunda gerçekleşirken diplomatik krizlerin derinleşmesi halinde Osmanlı sularına savaş gemilerinin gönderilmesi şeklinde oldukça saldırgan aşamalara ulaşabilmiştir. Bunlardan ilki 1895-96 Ermeni olayları esnasında bazı Amerikan mülklerinin zarar görmesini müteakiben gerçekleşti. Misyoner Henry O. Dwight olayların üzerinden henüz dört ay kadar bir süre geçmesinin ardından örgüt merkezine bir rapor yazarak Osmanlı Devleti'nin misyonerlerin hakları hususunda hizaya getirilmesi için vakit kaybetmeden ABD hükümeti tarafından Türk sularına birkaç savaş gemisi gönderilmesinin gerekliliğini vurgulamıştı.¹⁵⁵ Bu hususla ilgili olarak misyonerlerin taleplerini ciddiye alan ABD Dışişleri, Babıâli nezdinde girişimler başlattı. Ancak uzun süren diplomatik yazışmaların aradan dört yıl geçmesine rağmen bir türlü sonuç getirmemiş olması ABD hükümetinin 1900 yılının Kasım ayında *Kentucky* isimli savaş gemisini İzmir

¹⁵⁴ Amerikan Elçiliği, Bord misyonerleri ve Babıâli üçgeninde gerçekleşen bu temaslara ilgili detaylar için bkz. **ABCFM Arşivi**, Reel 609, No: 796, Reel 624, No: 377, Reel 625, No: 203, Reel 628, No: 518, Reel 655, No: 313, Reel 685, No: 327, Reel 693, No: 466, Reel 694, No: 974,

¹⁵⁵ **ABCFM Arşivi**, Reel 609, No: 803. Misyoner Dwight raporunda Fransız hükümetinin Osmanlı topraklarındaki Katolik misyonerlerin hakları için son derece aktif bir rol oynadığını ve benzer bir tavrın ABD hükümetince de ortaya konulması gerekliliğini vurgulamaktaydı. Ona göre ABD'nin bu olay karşısında göstereceği tavır Sultan'a işin ciddiyetini göstereceğini ve onu, Amerikan misyonerlerini haklarının gözetilmesi hususunda bundan sonra daha titiz bir tavır sergilemek zorunda bırakacağını belirtmekteydi.

limanına göndermesiyle sonuçlandı.¹⁵⁶ Amerikan donanmasının en güçlü savaş gemisi olarak anılan Kentucky'nin¹⁵⁷ İzmir'e ulaşması kısa süre içerisinde İstanbul'da yankı bulmuş ve II. Abdülhamit geminin üst düzey yetkililerini bir görüşme yapmak üzere İstanbul'a davet etmiştir. Bu görüşmeyle birlikte II. Abdülhamit, ABD'nin tazminat konusundaki ciddiyetinin farkına varmış ve nihayet istenilen rakamın kısa süre içerisinde misyonerlere ödeneceğini beyan etmiştir.¹⁵⁸ Öte yandan tazminat meselesine ek olarak Kentucky'nin İzmir limanına gelişyle ilgili Amerikan basınında ikinci bir iddia ortaya atılmıştı. İddiaya göre, ABD'nin Harput'a bir konsolos atama isteğinin Babiâli tarafından reddediliyor olması bir başka sebepti.¹⁵⁹ ABD, Dr. Thomas H. Norton'u bölgedeki Amerikan çıkarlarını korumak üzere Harput'a konsolos olarak atamış ancak Babiâli bu bölgede hiçbir yabancı ülkeye ait temsilci bulunmaması gerekçesiyle atamayı reddetmişti.¹⁶⁰

ABD'nin İzmir limanına bir savaş gemisi demirlemesi kendiliğinden gelişen bir olay değildi. Bu, Osmanlı sahasına yönelik ABD dış politikasının 1890'lı yıllarda geçirmiş olduğu değişim sürecinin bir yansımasıydı. Şöyle ki, bu dönemde Ermeni meselesinin uluslararası bir kriz haline dönüşmesi, Amerikalı misyonerlerin bir çok ihtilalci ve devlet karşıtı Ermeni'nin eğitimiyle doğrudan ilintili olmaları¹⁶¹ ve ABD'nin Osmanlı sahasına yönelik dış politikasındaki ticari rengin siyasi içerikli tonlara dönüşmesi¹⁶² iki ülke arasında yeni bir süreç başlattı. Bu süreç ABD'nin, Babiâli'den istediği çoğu zaman emperyal temelli taleplerin karşılanması için sabırla

¹⁵⁶ "Warship Sent to Turkey", *The New York Times*, November 20, 1900.

¹⁵⁷ "Kentucky Going to Turkey", *Boston Evening Transcript*, November 20, 1900. Boston Evening Transcript gazetesinin haberine göre Kentucky gemisi esasen Filipinler'e ulaşmak üzere yola çıkmış ve İtalya'da duraklamıştı. Bu Amerikan savaş gemisinin misyonerlerin kayıplarıyla ilgili tazminatın ödenmesi hususunda Osmanlı Sultanı'na gözdağı vermesi düşünülmüştü. Ancak geminin Türk sularında olmaması Sultan'da bir etki yaratmamış ve böylece Kentucky İtalya'dan İzmir limanına sevk edilmişti.

¹⁵⁸ "Porte Alarmed", *Boston Daily Globe*, November 30, 1900.

¹⁵⁹ "It's Squally for Turkey", *Dubuque Daily Herald*, November 25, 1900, "An American Warship Sent to Smyrna", *Grey River Argus*, November 29, 1900.

¹⁶⁰ **BOA, İrade Hariciye (İ. Hr.)**, 373, 23 Ra 1319 / 10 Temmuz 1901

¹⁶¹ ABD'ye göçmüş olan Ermenilerin bir iç politika enstrümanı olarak ABD hükümetinde etkili olmaya başlaması ve Bord misyonerlerinin ülkelerine Ermenilerin durumları ve yapılması gerekli reformlarla ilgili sıklıkla gönderdikleri raporlar meselenin Amerikan dış politikasını bir biçimde etkilemesiyle sonuçlandı. Misyonerler dönem dönem ABD dış işleri yetkililerine Ermenilerle ilgili reform sürecinde daha aktif rol oynamaları yönünde çağrıda bulunmaktaydılar. Bu reform çağrısıyla ilgili örnek bir belge için bkz. **ABCFM Arşivi**, Reel 700, No: 476.

¹⁶² Erhan, *Türk Amerikan İlişkilerinin...*, s. 267.

diplomatik yazışmalar gerçekleştirmek yerine artık doğrudan sonuca götürecektir olan askeri müdahale seçeneğini tehdit unsuru olarak kullandığı bir dönem oldu. Bu çerçevede, daha önce bahsettiğimiz 1900 yılında bir Amerikan savaş gemisinin İzmir limanına demirlemesi olayını kısa süre sonra benzer müdahaleler takip etti. 1902 yılında Fransız misyonerlerine tanınan haklardan Bord misyonerleri kısa süre zarfında haberdar olmuştu. Amerikalı misyonerler benzer hakların kendilerine de tanınması konusunda vakit kaybetmeden sıkı bir propaganda süreci başlattılar.¹⁶³ Bu süreç hem Babıâli nezdinde hem de ABD hükümetine yapılan başvurular çerçevesinde çok geçmeden yeni bir diplomatik krizle sonuçlandı. ABD hükümeti halihazırda Fransızlara tanınmış olan haklar hususunda Bord misyonerlerinin markajı altındayken, 1904 yılı başlarında bazı Amerikan vatandaşı Ermenilerin tutuklanması ve bu kimselerin sığındıkları misyoner okullarının kapatılması bardağı taşıran son damla oldu.¹⁶⁴ İstanbul'daki Amerika elçisi John G. A. Leishman'ın tavsiyesi üzerine ABD hükümeti hızlı bir biçimde sonuç almak için Avrupa'da bulunan Amerikan donanmasını 1904 yılının Ağustos ayında İzmir'e sevk etti.¹⁶⁵ Elçi Leishman, donanmanın bir müdahale için kendisinden haber beklemekte olduğu uyarısıyla Babıâli'ye bir nota verdi.¹⁶⁶ Gelişmeler üzerine durumun ciddiyetini fark eden saray, elçiye istediği taleplerin karşılanacağı yönünde güvence verdi.¹⁶⁷ Saray'ın 1904 yılında vermiş olduğu irade ile Bord misyonerleri oldukça önemli haklara ve hareket serbestisine sahip oldular. Merkezî hükümetin misyonerler üzerinde uygulamaya çalıştığı birçok kısıtlama 1904 yılı sonrasında ortadan kalktı. Üstelik Bord

¹⁶³ **ABCFM Arşivi**, Reel 628, No: 548-550, Reel 624, No: 165, 377. Bord misyonerleri gerçekleştirdikleri yazışmalarla ABD hükümetini diplomatik ya da askeri müdahale konusunda ajite etmekteydiler. Misyonerler, Fransızlara tanınmış olan bu haklardan kendilerinin de yararlanması hususunda Babıâli'nin içten içe, ABD hükümetinden bir talep beklediğini ve böyle bir talep vuku bulmadığı sürece Amerikan hükümetinin bu hakları talep etme gücünde olmadığı şeklinde bir imajın ortaya çıkacağını iddia etmekteydiler. Bord misyonerleri, bu hakların ne şekilde talep edileceğiyle ilgili dahi tavsiyelerde bulunmakta ve bir ada işgalinin gereksiz olduğu, yalnızca birkaç Amerikan savaş gemisinin gönderilmesinin yeterli olacağını belirtmekteydiler.

¹⁶⁴ Erhan, *Türk Amerikan İlişkilerinin...*, s. 335.

¹⁶⁵ "American Warships Ordered to Smyrna", *The New York Times*, August 7, 1904, "Expect Sultan to Back Down", *Paterson Daily Press*, August 10, 1904.

¹⁶⁶ "Admiral Jewell's Fleet at Smyrna", *The Newburgh Daily News*, August 12, 1904.

¹⁶⁷ "Our Warships to Leave Turkish Waters", *The New York Times*, August 15, 1904.

misyonerleri artık arazi vergisi ödemekten dahi muaf tutulacak ve gümrük dokunulmazlığına sahip olacaktı.¹⁶⁸

ABD hükümeti 1900 yılındaki örnekte görüldüğü gibi 1904 yılında da tehditkar bir müdahale sonucu Bord misyonerlerinin hakları için savaşı göze alan bir girişimde bulunmuştu. Bu tarihlere kadar çoğu zaman misyonerlerle ilgili bireysel haklar hususunda Osmanlı Devleti ile sık sık temas kuran ABD elçiliğinin savaş gemilerini tehdit unsuru olarak kullandığı bu iki örnek, Amerikalı misyonerlerin Amerikan çıkarları açısından sahip olduğu işlevin anlaşılması adına önemlidir.¹⁶⁹ Nitekim bu destek, takip eden yıllarda Amerikalı misyonerlerin oldukça iyi çalışma koşullarına kavuşmasını sağlamıştır. 1904 Fermanı'nın üzerinden üç yıl geçmesinin ardından 1907 Mayıs'ında Babıâli misyonerlerin neredeyse bütün vergilerden muaf tutulacağını belirten bir irade çıkardı.¹⁷⁰ 1904 yılında tanınmış olan hakların genişletilmesi şeklindeki 1907 İradesi artık Bord misyonerleri hem rahat bir biçimde misyonerlik faaliyetleri sürdürme hakkını tanımakta hem de sınırsız bir vergi muafiyeti getirmekteydi.

Amerikan elçiliğinin 1900'lü yılların başlarında gerçekleştirmiş olduğu yoğun baskının bir sonucu olarak elde edilen bu geniş haklar 1908 yılında meşrutiyetin ilanını takiben İttihat ve Terakki liderlerinin çabucak dikkatini çekti. Böylece devlet yetkilileri Meşrutiyet'in ilanı öncesi 1907 Mayıs'ında getirilen geniş vergi özgürlüğüne karşı bir duruş sergilemekte ve yeniden Bord misyonerlerinden çeşitli vergiler talep etmekteydi. Ancak bu karşı duruş da ciddi bir tutarlılıkla

¹⁶⁸ **ABCFM Arşivi**, Reel 628, No: 535. 1904 yılında verilen bu haklar 1907 yılına gelindiğinde daha da genişletilmişti. Bu tarihte Bord misyonerleri daha önce sahip olmadıkları ölçülerde oldukça geniş yasal haklar ve hareket serbestisine sahip olmuştu.

¹⁶⁹ ABD'nin Bord misyonerlerini korumak üzere gerçekleştirdiği girişimlerden bahsetmişken aynı zamanda belirtmek gerekir ki Amerikan Bord yapısal olarak ABD iç politikasındaki karar alma mekanizmalarını etkileyebilecek bir konuma sahiptir. 1894-1924 yılları arasında Bord'un genel sekreteri James Barton görevde kaldığı süre boyunca ABD senatosu ve dış işleri örgütlenmesiyle sürekli bir biçimde temas halindeydi. Ayrıca Bord ile doğrudan bağlantılı senatörler bulunmaktaydı. Örneğin Washington'da oldukça etkili bir konumda olan Massachusetts Eyaleti senatörü George Frisbie Hoar'ın Bord ile kuvvetli bağlantıları bulunmaktaydı ve onun aracılığıyla devlet katında nüfuzlu birçok isimle irtibat kurulabiliyordu. Bord'un ABD dış politikası üzerindeki etkisiyle ilgili ayrıntılar için bkz. James James Eldin Reed, "American Foreign Policy, the Politics of Missions and Josiah Strong, 1890-1900", *Church History*, C. 41, Sayı:2., Haziran 1972, American Society of Church History, ss. 230-245.

¹⁷⁰ **ABCFM Arşivi**, Reel 628, No: 535.

desteklenememiş ve ABD elçiliğinin devreye girmesiyle bu geniş vergi muafiyeti İttihat Terakki liderlerine de kabul ettirilmişti.¹⁷¹ 19. yüzyılın başlarından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar değişen yönetimlere ve şartlara rağmen ABD diplomasisinin Bord misyonerlerine sağladıkları destek daimiydi. Böylece, Bord misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki mevcudiyeti kronolojik sıra esas alındığında sahip oldukları hareket serbestîleri ve imtiyazları sürekli bir biçimde arttı.¹⁷²

1.6. Misyon Karşıtı Gelişmeler ve Osmanlı Hükümetlerinin Bord Örgütlenmesi Karşısındaki Tutumu

Bord'un Anadolu topraklarındaki örgütlenmesi ve vücuda getirdiği çok sayıdaki misyonerlik kurumu göz önünde bulundurulduğunda bölgedeki dengelerin örgüt lehine son derece elverişli olduğu yönünde doğal bir manzara ortaya çıkmaktadır. Ancak misyon sahasındaki dinamikler genel görünümün ötesinde oldukça hassas bir takım denge unsurları içermektedir. Bu denge unsurları kaba hatlarıyla bölgedeki çeşitli ruhani liderliklerden, Babıâli ve yerel yöneticilerden ve sahadaki rakip misyonerlerden oluşmaktadır. Bu kesimlerin haricinde, çeşitli eşkıya saldırıları ve soygun olayları Bord misyonerlerine dönem dönem sıkıntılı anlar yaşatsa da bu tür girişimler ideolojik temeli olan bir muhalif hareket olarak nitelendirilemez. İdeolojik temelli muhalif hareketleri irdelediğimizde ilk olarak Bord misyonerlerinin bölgedeki varlığını fark eden kesim Katolikler olmuştur. Henüz 1820'li yıllarda keşif turlarının yapıldığı süreçte Katolik liderler Suriye bölgesindeki Maruni ve Süryani patrikliklerini örgütleyerek Protestan misyonerliği karşısında bir hareket başlatmışlardır.¹⁷³ Katolikler, Bord misyonerlerinin dağıtmış oldukları İncil ve dini risalelere şiddetle karşı çıkmakta ve bu yayınların ne

¹⁷¹ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 536

¹⁷² Osmanlı dönemi göz önünde bulundurulduğunda son olarak belirtmek gerekir ki ABD'li diplomatlar Bord misyonerlerinin I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasındaki durumlarını yakından takip etti ve gerekli durumlarda sıklıkla devlet yetkilileriyle temaslar gerçekleştirildi. Savaş dönemindeki bu temasların birçoğu, özellikle Ermeni meselesine müdahil olmaları dolayısıyla haklarında soruşturma başlatılan ya da tevkif edilen Bord personelinin serbest bırakılmaları yönünde protestolardan oluşmaktaydı.

¹⁷³ Anderson, *History of the Missions...*, s. 42.

Müslümanlık ne Musevilik ne de Hristiyanlıkla ilgisi bulunduğunu ve dinsizlik olduğunu belirtmekteydiler. Maruni ve Süryani Patrikleri de benzer türden fetvalarda bulunup Protestanlığa ait düşünceleri lanetlediler.¹⁷⁴

Ancak gerçek muhalefet Bord'un enerjisini yoğunlaştırmakta olduğu Ermeni kesim arasında yani eski Ermeni kilisesince başlatılmıştır. Katolik Ermeniler Protestanlık fikri karşısında oldukça koyu bir muhalefet benimsemiş ve Bord misyonerlerince dağıtılan her türlü dini risale ve İncil kopyalarının kendi cemaatleri arasında yayılmaması için bu tür yayınların okunmasını yasaklamıştır.¹⁷⁵ Katolik Ermenilerin yanında 1830'lu yıllarda artan Protestanlık yanlısı eğilimler bir tehdit unsuru olarak Ermeni Patrikliği tarafından da fark edilmişti. İstanbul'da gerçekleştirilen çalışmalar sonucu kısa süre içerisinde bazı önde gelen Ermenilerin Protestanlık inancını benimsemesi ve bu düşüncelerin yeni filizlenmekte olan eğitim kurumlarınca yayılmaya başlaması bir anda Protestanlık karşıtı Museviler de dahil olmak üzere başkentteki ruhani şefliklerin blok halinde muhalefete geçmelerine neden oldu. Bu muhalif hareketin uygulayıcısıysa Gregoryen Ermeni Patrikliği oldu. Patriklik, misyonerlerin Protestanlık fikirlerini Ermeni cemaati arasında yaygınlaştırarak Ermenileri böleceği düşüncesindeydi.¹⁷⁶ Ermeni Patrikliği Ermeniler üzerinde oldukça etkili bir yaptırım gücüne sahipti ve hızla harekete geçti. Bu yaptırımlar ihtida etmiş olan Ermenilerin zaman zaman tutuklanarak sürgüne gönderilmelerine kadar genişledi.¹⁷⁷ Benzer türden müdahaleler Rum Patrikliği tarafından da gerçekleştirildi. Patriklik misyonerlerin dağıttıkları kitapları okuyan veya bunların alım satımıyla uğraşan herkesi aforoz etmekle tehdit etti. Öyle ki bu yaptırımlar Bord misyonerlerinin faaliyetlerine bir süre ara vermelerini gerektirdi ve hatta İzmir'de bulunan misyon matbaası bir süre baskı yapmadı.¹⁷⁸ Ancak bütün bu

¹⁷⁴ Tracy, *History of the American...*, s. 146-147.

¹⁷⁵ Dwight, *Christianity in Turkey...*, s. 93, Anderson, *History of the Missions...*, s. 106.

¹⁷⁶ Ömer Turan, "Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesinin Tepkisi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Yay. Haz. Metin Hülâgü ve diğerleri, C. 3., Kayseri, 2009, s. 415.

¹⁷⁷ **Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Henry Harrison Riggs, *ABCFM History in Turkey 1910-1942*, s. 15. Ermeni patrikliğinin 1830lu yıllardaki muhalefeti 1839 yılına gelindiğinde oldukça sert bir yapıya büründü. İhtida eden Protestan Ermenilerden Bogos Fizika ve Sahagyan tutuklanarak hapse atıldı. Daha sonra bu iki kişi Kayseri yakınlarındaki bir manastıra sürülerek başkentten uzaklaştırıldı. Benzer şekilde Protestanlığı benimseyen ve Bord misyonerleriyle temasta bulunan banker ve tüccarlar da kovuşturmayla uğradı.

¹⁷⁸ Bartlett, *Historical Sketch...*, s. 6.

yaptırımlar 1840'lı yıllarda İngiltere'nin desteği sonucu bir Protestan cemaatinin Babiâli'ce tanınmasıyla azaldı.¹⁷⁹ Protestanlık cemaatinin teşkiline binaen 19. yüzyılın ikinci yarısındaki misyonerlik faaliyetleri eskiye nazaran daha elverişli koşullarda sürdürülmekteydi. Öte yandan Protestanların devlet katında temsil ediliyor olması Ermeni patrikliğinin Bord misyonerlerinin faaliyetlerine tamamen göz yumacağı anlamına gelmedi. 19. yüzyılın ikinci döneminde de patriklik tarafından bir takım misyonerlik ve Protestanlık karşıtı girişimler gerçekleştirildi.¹⁸⁰ Özellikle Ermeni meselesinin Babiâli'nin gündemine oturduğu 1890'lı yıllarda dönem dönem bazı yerleşim birimlerindeki misyonerlik karşıtı bölge sakini Ermeniler bir araya gelerek Payitahta başvurularında bulundular. Örneğin Elazığ'da meydana gelen Ermeni olayları sonrasında bölgedeki Ermeni önde gelenleri 1896 yılında bir araya gelerek toplam 57 imza toplamış ve şehirdeki Ermenileri kandırarak tahrik etmekte olan Bord misyonerlerinin bölgeden uzaklaştırılmaları hususunu hem Babiâli'ye hem de İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesine bir dilekçe ile arz etmişlerdi.¹⁸¹ Fakat yine de bu tür çabalar Bord'un artık örgütlenme aşamasını çoktan tamamlamış olmasına binaen etkili olamadı ve Ermeniler arasındaki Protestan sayısı yılbeyıl artarak çoğaldı.¹⁸²

Öte yandan ruhani liderlerin muhalefetine ek olarak bölgedeki Katolik misyonerler de Bord'u kendileri için rakip olarak algılamaktaydılar. Özellikle teşkilatlanma aşamasında Bord misyonerlerinin bütün faaliyetleri Katolik misyonerlerce takip edilmekte ve gelişmeler seri bir biçimde Katolik liderlere aktarılmaktaydı. Devlet ve misyon arasındaki çizginin Katolik misyonlarında

¹⁷⁹ Eddy, *What Next in Turkey...*, s. 71.

¹⁸⁰ Turan, *Amerikan Misyonerlerine...*, s. 435.

¹⁸¹ **BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (MKT. MHM.) 657/45 14 C 1313 / 2 Aralık 1895.**

¹⁸² Bord misyonerlerinin yoğun olarak Ermeniler arasında gerçekleştirmiş oldukları misyonerlik faaliyetleri sonucu Anadolu sahasındaki Protestan nüfusun artışı şu şekilde gerçekleşmiştir: 1837 yılında Anadolu genelinde Protestan cemaatine ait yalnızca 1 adet ibadet yeri ve 30 katılımcı mevcuttur. Bu yıl henüz bir Protestan kilisesi mevcut değildir. Bu rakamlar, Bord'un gerçekleştirdiği faaliyetler sonucu 1860 yılında toplam 80 ibadet yeri ve 5378 ortalama Pazar cemaati sayısı şeklinde gerçekleşmiştir. Aynı yıl kilise sayısı 41, kilise üyesi sayısı ise 1366'dır. 1860 yılındaki bu rakamlar, bu tarihten yaklaşık 50 yıl sonrasında, 1910'lu yılların başında 283 ibadet yeri, 39616 katılımcı, 153 Protestan kilisesi ve 14453 kilise üyesi şeklinde artmıştır. 1837 yılındaki 30 olan katılımcı sayısı 1910'lu yıllarda 40 bin dolaylarına ulaşmıştır. Şu halde, tamamına yakını Ermeni olan bu Protestan cemaatinin, Bord misyonerlerinin bölgedeki faaliyetleri sonucu ortaya çıkmış olduğu görülmektedir.

oldukça belirsiz olması ve onların açık devlet desteğiyle faaliyet gösteriyor olmalarına binaen Bord misyonerleri İngiltere ve ABD'nin Protestan cemaatini ve Protestan misyonerleri Katolikler karşısında desteklemesi ve güçlendirmesi gerekliliğini dile getiriyorlardı.¹⁸³ Esasen Katolik misyonerlerle Bord arasındaki teolojik temelli çekişme oldukça derindi ve Osmanlı sahasının haricindeki bölgelerde de bu rekabet kıyasıya sürmekteydi.¹⁸⁴

1.6.1. Payitahtın Misyonerlik Faaliyetlerine Bakışı ve Alınan Önlemler

Görüldüğü üzere Bord misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki örgütlenmesi her bir dinî aidiyetin ruhani liderleri tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmakta ve yüzyıl boyunca Protestanlık karşıtlığı olarak bir mukavemetle karşılaşmaktaydı. Bu süre zarfında Osmanlı başkenti ilginç bir biçimde çoğunlukla bu tartışmaların dışında kalmış ve Bord örgütlenmesine karşı epeyce bir süre müdahalelerde bulunmamıştır. Bord'un önde gelen yetkilileri bu durumu Osmanlı yöneticilerinin, Protestan cemaatini ve bu istikametteki misyonerlik faaliyetlerini gayrimüslim kesim arasındaki rekabet ve ayrıştırmayı körüklemek amacıyla desteklemekte oldukları şeklinde açıklamaktadırlar.¹⁸⁵ Paralel şekilde, yine devlet yetkililerinin Ermeni toplumunda bir bölünme yarattığı gerçeğiyle bu kesim arasındaki misyonerlik faaliyetlerine sessiz kaldığı yönünde görüşler mevcuttur. Esasen Babiâli, Protestan misyonerlik faaliyetlerini kaba hatlarıyla Hristiyanlığın bir mezhebini temsil eden ve ülke sınırları içerisinde yer alan diğer Hristiyan kesimi kendi mezhebine çekmek isteyen kimseler olarak görmekteydi.¹⁸⁶ Ancak çok geçmeden misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı yönetimini de rahatsız eden boyutları 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan bazı gelişmeler sonucu anlaşılacaktı.

¹⁸³ Anderson, *Foreign Missions...*, s. 269 Üstelik Anderson, Katoliklerin içinde bulunduğu yanlış yoldan kurtarılmaları ve Protestanlık çizgisindeki İsa inancına tabi olmaları için faaliyet gösterilmesi gerektiğine inanmaktaydı.

¹⁸⁴ Perry, *The American Board...*, ss. 179-182. Bord'un Katolik misyonerlik örgütlenmelerine olan husumeti öylesine derindi ki Bord misyonerleri Katolikleri şeytani misyonerler olarak nitelemekteydiler. Üstelik Bord, bu husumeti Katolik örgütlerinin bugün birinde ABD'yi tamamen Katolik bir ülke haline getirmeyi hedefledikleri yönünde formüle etmekteydi.

¹⁸⁵ Barton, *Daybreak...*, s. 249.

¹⁸⁶ Barton, *aynı yer*.

Babîâli'nin misyonerlik karşıtı ilk esaslı girişimleri 19. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşmiştir. Bunda şüphesiz 1878 Berlin Antlaşması'nı takip eden süreçte Ermeniler arasındaki ihtilal fikirlerinin süratli bir biçimde yayılmasının etkisi bulunmaktadır. Ermeniler arasındaki hareketlenmeler Babîâli'nin dikkatini doğrudan Bord misyonerlerine çekmiştir. Mevcut Osmanlı yazışmaları, Babîâli'nin 1880'li yıllarda özellikle misyoner okullarıyla ilgili bir takım denetlemeler gerçekleştirdiğini göstermektedir.¹⁸⁷ Ancak Babîâli'nin misyonerlik mefhumuna merak sarışı yoğun bir biçimde 1890'lı yıllara rastlamaktadır. 1890'lı yıllar misyonerlik faaliyetlerine karşı bir takım önlem önerilerinin tartışıldığı kritik bir dönem olmuştur. Yani payitaht misyonerlik faaliyetlerinin etkilerini 1880'li yıllarda fark etmeye başlamış ve bu faaliyetlere karşı 1890'lı yıllarda bir takım önleyici tedbirler düşünmüştür.

Payitaht ilk etapta misyoner okullarının etkisini ve Ermeni ahalinin bu kurumlar aracılığıyla ihtida ettirildiğini fark etmişti. Devlet merkezi uzunca bir süre görmezden geldiği misyonerlik faaliyetlerini Ermeniler arasında önemli oranda bir Protestan topluluğunun oluşmasıyla fark etmeye başlamıştı. Ya da daha iyimser bir ihtimalle bu misyonerlik faaliyetlerinin doğurmakta olduğu ciddi sonuçlardan artık haberdar olmaktaydı. Kısaca devlet merkezi misyonerlik olgusunu ilk olarak Ermeniler ve daha sonra da Müslüman ahali üzerindeki etkileri dolayısıyla fark etmeye başlamıştı. Sarayın sadarete göndermiş olduğu 1887 tarihli sitem dolu bir layiha misyoner okullarının etkisiyle ilgili önemli ipuçları içermektedir. Yazışmaya göre, *Cebel-i Bereket* sancağı sınırlarında yer alan Kozan ve civarındaki Ermenilerin önemli bir kısmı Bord misyonerlerine ait eğitim kurumlarının faaliyetleri sonucu Protestanlaştırılmıştır. Üstelik bu eğitim kurumları yalnızca Ermeniler değil aynı zamanda Müslüman çocuklarını da hedef edinmektedir. Maarif Nezareti'nin bir türlü bu bölgede ihtiyaç duyulan eğitim kurumlarını inşa etmemiş olması padişahça esefle karşılanmakta ve Kozan ve dolaylarında eğitim kurumlarının inşa edilmesi için emir

¹⁸⁷ Misyonerlik faaliyetleri 1880'li yıllar öncesinde de Babîâli'nin gözünden kaçan bir husus değildir. Nitekim yöneticiler, 1860'lı yıllarda ülke genelindeki misyonerlik faaliyetleriyle ilgili bazı raporlara sahiptirler. Ancak 1880'li yılların öncesindeki bu raporlar misyonerlik olgusunun neden-sonuç ilişkisi içerisinde detaylı olarak anlaşılmasına yönelik tetkikler değildir. Söz konusu neden-sonuç ilişkisi Ermenilerin ihtilal hareketlerine başladıkları 1880'li yıllarda netlik kazanacaktır. 1880 öncesi misyonerlik mefhumuyla ilgili bazı Osmanlı yazışmaları için bkz. **BOA, HR. SFR.** 99/16, 100/18, 109/15.

verilmektedir.¹⁸⁸ 1890'lı yıllara gelindiğinde Ermenilerle Bord misyonerleri arasında gerek ülke içerisinde gerekse ABD'de gerçekleşen temaslar Payitaht tarafından titizlikle takip edilmekteydi. Bord misyonerlerinin faaliyetlerinin bir sonucu olarak bazı Ermeniler ABD'ye göç etmişlerdi. Bu kimseler Anadolu'da olduğu üzere ABD'de Bord misyonerleriyle temas halinde bulunarak kimi zaman Osmanlı Devleti aleyhinde söylemlerde bulunmakta ve etkinlikler gerçekleştirmekteydiler. Babıâli, Amerikalı misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki Ermeniler arasında faaliyet gösterip onları devlete karşı kışkırtmalarından duyduğu rahatsızlığı ABD Dış İşleri Bakanlığı'na açık bir dille iletmişti.¹⁸⁹

Öte yandan misyonerler yalnızca Ermeniler arasında yoğunlaşmamış, fırsat ve cesaret bulduğu ölçüde başta çocuklar olmak üzere Müslüman halk arasında da faaliyet göstermişti. Misyonerlerin Müslüman halk arasında gerçekleştirmiş olduğu dinî propaganda Babıâli'yi Ermeniler arasında yaygınlaştırılan bağımsızlık ve ihtilal düşünceleri kadar rahatsız etmekteydi. Müslüman ahali arasında gerçekleştirilen bu faaliyetler dönem dönem bölgedeki yerel yöneticiler tarafından devlet merkezine rapor edilmekteydi. Bu raporlar çoğunlukla detay içermemekle birlikte kaba

¹⁸⁸ BOA, İrade-i Dahiliye, (İ.DH.), 1038/81678 22 L 1304 / 14 Temmuz 1887, 1880'li yıllarda eğitim kurumları ve misyonerlik faaliyetleri arasındaki ilişkiyle ilgili bir diğer örnek Yemen Vilayeti'ndeki İngiliz misyonerlik faaliyetleriyle ilgilidir. Yemen Vilayeti'nde bulunan Taiz Sancağı ahali İngiliz misyonerlerinin faaliyetlerinden etkilenmektedir. Yazışmaya göre, eğitim seviyesi son derece düşük olan bu kimselerin cehaletten kurtarılması ve misyonerlik faaliyetlerinden etkilenmemeleri için bölgede bir medrese inşası ve müderris tayininin gerçekleştirilmesi emredilmektedir. İlgili belgenin detayları için bkz. BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH. MKT.), 1428/86. Ayrıca yine İngilizlerce aynı dönemde Bağdat Vilayeti'nde gerçekleştirilen konsolosluk çalışmaları ve misyonerlik faaliyetleri için bkz. BOA, Yıldız Perakende Askeri Maruzat Evrakı (Y.PRK. ASK.), 37/52.

¹⁸⁹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik Tahrirâtı, (Y.PRK.EŞA.), 17/19, 3 N 1310 / 21 Mart 1893. Bord misyonerlerinin Ermeniler arasında devlet aleyhtarı fikirler yaymalarıyla ilgili ilk gelişmelerden biri Merzifon'da bulunan Anadolu Koleji bünyesinde 1893 yılında meydana gelen olaylarla bağlantılıdır. Merzifonda bulunan Bord misyonerlerinin Ermeni Hınçak komitesine üye bazı kimselere silah yardımıyla buldukları ve bu kimselere evrak-ı muzırır dağıttıkları yönünde tespitler mevcuttur. Bu olayla ilgili başlatılan tahkikatın detayları için bkz. BOA, İrade Hususi, (İ.HUS.), 8/1310/B-36. Osmanlı Devleti'nin Washington elçisi Mavroyani Bey 1893 yılında ABD dış işleri yetkililerine Bord misyonerlerini ilginç bir benzetmeyle şikayet etmişti: *Mesela farz ediniz ki Fransız misyonerler Amerika'ya gelüb Hindliler(Kızılderili yerliler) yani yerli ahali arasında sarf-ı mesai ile kifayet etmeyip tebdil-i mezheb etmelerine çalışmaları ve bunlara her güna muavenette bulunsalar ve Hindliler de Cemahir-i Müctemianın (Birleşik Devletler) bazı nokatında ika-yı fesada cüret etseler! Cemahir-i Müttefike hükümeti bu sırada ne gibi muamelede bulunacak ve Fransız misyonerlerinin Hindlilere muavenet etmelerinden ve Hindlilerin fesada kalkışmalarından memnun ve hoşnud mu olacaktır? Elbette bu gibi ahvale Cemahir-i Müctemia Hükümeti hiçbir vakit tahammül idemeyecek ve icabını kemali şiddetle ifa idecektir.*

hatlarıyla misyonerlerin Müslüman çocuklarını ve kimi zaman da yetişkinleri Protestanlığa çekmeye çalıştıklarını belirtmekte ve önlem olarak bölgedeki eğitim kurumlarının ve eğitimci personel sayısının artırılmasını tavsiye etmektedir. Örneğin Diyarbakır vilayetinden 1891 yılında merkeze gönderilen bir layiha vilayet sınırları içerisinde yer alan başta Mardin, Midyat ve Nusaybin olmak üzere birçok yerleşim biriminde Amerikalı ve Avrupalı misyonerlerin yoğun bir biçimde faaliyet göstermekte olduğunu belirtmekte ve çözüm önerisi olarak bölgedeki eğitim kurumlarının bir biçimde artırılmasını tavsiye etmektedir.¹⁹⁰ Benzer bir diğer talep 1899 yılında Suriye Vilayeti'nin valisi Nazım Bey'den gelmekteydi. Vali, merkeze yazdığı dilekçesinde, Protestan misyonerlerinin faaliyetleri sonucu Suriye Vilayeti'nde bulunan Müslüman ahalinin inançlarına hanel getirilmemesi için bölgede acilen iki mektep inşa edilmesini talep etmişti.¹⁹¹ Ayrıca aynı yazışmada gerek bölgede tıbbi misyonerlik sürdüren misyoner hekimler gerekse misyoner okullarına devam eden kitlenin gizliden gizliye takip altında bulundurulmakta olduğu ve buralara kaydolun Müslüman çocukların ailelerinin derhal bölgedeki kaymakamlık aracılığıyla uyarıldığı belirtilmektedir.¹⁹² Mektep talebi bölgedeki ahalinin oldukça eğitimsiz durumda olmasına binaen bölge halkının eğitilip bilinçlendirilmesi ve misyoner okullarına duyulan ihtiyacın ortadan kaldırılmasına yönelikti. Daha önceki birçok örnekte görüldüğü üzere bu bölgede de daha önceden önlemi alınmamış misyonerlik faaliyetlerine bir reaksiyon olarak okul inşası tasarlanmaktaydı.

¹⁹⁰ BOA, MKT. MHM., 501/64 23 B 1308 / 4 Mart 1891. *Mardin sancağının ve hususiyle Midyat ve Nusaybin kazaları ahalisinin hal-i cehalet ve vahşetlerinden bilistifade milel-i gayri müslime rüesa-yı ruhanisinin ve hususiyle Amerika ve Avrupa'dan her tarafa saldırılmış olan memurin-i mahsusa-i ruhaninin bir takım tertibat-ı maddiye ve maneviye ile akaid-i diniyeleri ne suretle temsil edilmekte olduğunu ve bunların taruzat ve işğalat-ı vakıalarına karşı efrad-ı milletin muhatarattan muhafazası zımında sancak dahilinde ve alel husus Midyat ve Nusaybin kazalarında lüzum-u mikdar mekatib-i ibtidaiye tesisıyla.*

¹⁹¹ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, (Y.MTV.), 185/33.

¹⁹² BOA, Y.MTV., 185/33 “taht-ı nezaret ve teftiş-i daimi ve İslama icra-ı tebabet için şimdiye kadar her nereye gitmiş ise murakebe altında bulundurulmaktadır gerek nefis-i Şamda ve gerek vilayetin her tarafında bulunan mekatib-i ecnebi'ye evlad-ı müslimenin devamı meselesine gelince bu cihet dahi nazar-ı dikkat ve ehemmiyetten duur tutulmayı ve aleddevam tahkikat-ı hafiyeye ve celbe bilicra evlad-ı müslimenin men-i devamına fevkalade gayret edilmekte olup çocuklarını ecnebi Hristiyan mekatibine gönderdikleri haber alındıkda heman lüzumu suret-i şedide ve ekidede mahalli kaymakamlığına tebliğ ve ihtar edilmiştir”

Her ne kadar misyonerlik faaliyetlerinin gidişatını önceden kestirememiş olsa da 1900'lü yılların başlarında artık Babiâli'nin özellikle Müslüman çocukların misyoner okullarına muhtaç olmamaları hususuna ciddiyle yaklaşmakta olduğu görülmektedir. Misyoner okullarının iyi derecede eğitim vermekte olduğunu ve bu yüzden Müslüman halkın da bu okullara yöneldiğinin farkında olan devlet yetkilileri devlet okullarının iyileştirilmesi, *mekatib-i müslimenin ıslah ve tamimi* ve en azından misyoner okullarına *denk* bir dereceye yükseltilmesi konusunda görüş bildirmekteydiler.¹⁹³ Ancak bir taraftan okulların iyileştirilmeye çalışılması ve diğer taraftan ailelerin uyarılması hususları çoğu zaman misyonerlik faaliyetlerine ve misyoner okullarına karşı etkili birer girişim olamadı ve ülke genelinde bazı Müslüman aileler çocuklarını misyoner okullarına göndermeye devam etti. Kudüs civarında oldukça dindar seyit aileleri¹⁹⁴ ya da Maraş'taki bir Osmanlı paşası ve Antep'teki bir kaymakam¹⁹⁵ gibi dinen ve siyaseten ön saflarda bulunan bazı kimseler çocuklarını ve yeğenlerini Amerikan Bord okullarına göndermekten imtina etmediler.¹⁹⁶ Yani Bord'a ait okullarda özellikle 19. yüzyıl sonuna doğru belirli oranda Müslüman öğrenci bulunduğu bir gerçektir. Ancak çalışmamızın daha önceki bölümlerinde de belirttiğimiz üzere bu okulların ana hedefi Müslüman kesim olmamıştır.¹⁹⁷ Müslümanlarla yalnızca fırsat bulunduğu ölçüde temaslar gerçekleştirilmiştir ve Babiâli'nin gayesi çoğunlukla bu temasları sıfır noktasına çekme yönünde olmuştur.

¹⁹³ BOA, DH.MKT., 2227/30. Benzer bir diğer yazışma için bkz. DH.MKT., 2302/99.

¹⁹⁴ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.), 51/2. Aynı belgede Müslüman halkın çocuklarını misyoner okullarına göndermelerinin engellenemeyişi şu şekilde açıklanmaktadır: *Hristiyan mekteplerine giden etfal-i İslam hakkında malumat alındıkça bunların ihracı için velilerine tenbihat-ı şedide ve haklarında mücazat-ı kanuniye ifa kılınmakda ise de mucazatın ceza-yı nakdiyeden ibaret olması ve daha fazla şey yapılmağa mezuniyet olmaması gibi bazı esbabdan naşi aradan az müddet mürrunda yeniden hafiyen mekteplere etfal-i müslüme idhal kılınmakda ve bu hal tekerrür ve tevali eylemekde bulunmuştur.* Görüldüğü üzere halk, yaptırım olarak uygulanan para cezası ve sözlü uyarıları ciddiye almamakta ve aradan çok kısa bir vakit geçmesinin ardından gizliden gizliye çocuklarını misyoner okullarına yeniden göndermektedir.

¹⁹⁵ ABCFM Arşivi, Reel 663, No: 543.

¹⁹⁶ Yine benzer bir örnek olarak Amerikan Bord Arşivinde bulunan ABCFM Arşivi, Reel 660, 247 no'lu belgeye göre Antep Valisinin kızlarını Bord'a ait okullara göndermek istediği ancak gelecek olan tepkilerden çekinmekte olduğu belirtilmektedir. Valinin bu çekinceden dolayı kızlarını Bord okullarına kaydettirmek yerine bu okullardan bazı öğretmenlere kızlarına özel dersler verdirttiği aktarılmıştır.

¹⁹⁷ BOA, Y.PRK.UM., 67/29. Örneğin 1903 yılında gerçekleştirilen bir tahkikat Amerikan Bord'a ait İstanbul'da bulunan Robert Koleji'nin 600 öğrencisinden yalnızca 6'sının Müslüman kökenli olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Sivas, Manisa, Trabzon, Van ve Adana vilayetlerinden verilen cevaplar buralardaki Protestan okullarında Müslüman öğrencinin bulunmadığı yönündedir.

Okullarla ilgili gösterilen bu hassasiyet yine aynı dönemde sair misyonerlik kurumlarıyla ilgili olarak da belgelere yansımaktadır. Yetkililer, misyonerlerce Anadolu'nun birçok noktasında açılan yetimhaneleri de bir tehdit unsuru olarak algılamaktaydılar. Bununla ilgili bir örnek olarak, 1900 tarihinde sadrazamlık makamının padişaha gönderdiği bir layiha dikkat çekicidir. Layihada Diyarbakır'da bulunan misyoner yetimhanesinde başta çok sayıda Ermeni yetim olmak üzere birçok milletten çocuğun toplandığı ve bu çocuklara *fesadpezir* fikirler aşılandığı aktarılmıştır. Bu duruma karşı çözüm önerisi olarak Anadolu'nun uygun bir bölgesinde bir devlet yetimhanesi açılması ve bütün yetim çocukların burada toplanması tavsiye edilmektedir.¹⁹⁸

Misyoner kurumlarıyla ilgili 1890'lı yıllarda yoğunlaşan takibat 1900'lü yılların başlarında da devam etti. II. Abdülhamit döneminde misyonerlik faaliyetleriyle ilgili gerçekleştirilen takibat ve müdahaleler padişahın bu konuyla doğrudan ilgilenmekte olduğunu göstermektedir. Okul, yetimhane ve hastane gibi misyonerlik kurumları daha önceleri hiç olmadığı derecede II. Abdülhamit döneminde teftiş altında tutulmuştur. Zaman zaman yerel yöneticilerin konuyla ilgili merkeze sunduğu raporlar ve yine dönem dönem payitahtın kendi inisiyatifiyle gerçekleştirdiği takibatlar ülke geneline yayılmış olan misyonerlik kurumlarının faaliyetlerine son veremese de bazı kısıtlamalar getirmeyi hedeflemiştir. Merkezi hükümetin ilk reaksiyonu, başta eğitim kurumları olmak üzere çeşitli misyonerlik kurumları karşısında halkın bu tür yerlere itibar etmemesi ve ihtiyaç duymaması için devlet eliyle benzer kurumların tesisine çalışmak olmuştur. İkinci olarak, yaklaşık 19. yüzyıl boyunca oldukça elverişli çalışma şartlarının bir sonucu olarak türeyen çok sayıdaki ruhsatsız misyonerlik kurumu kayıt altına alınmak istendi. Örneğin 1903 yılında bütün eyaletlere gönderilen bir genelge ile misyonerlerin ruhsatsız olarak bina inşasına hiçbir biçimde müsaade edilmemesi emredilmiştir.¹⁹⁹ Ayrıca aynı genelgede, valiliklerin sınırları içerisinde yer alan ruhsatlı veya ruhsatsız bütün

¹⁹⁸ BOA, Y.A. RES., 101/39. *Anadolu'nun münasib bir yerinde hükümetce bir eytamhane inşasıyla oraya her sınıf teba-yı şahane eytamının kabulü ve bunların milliyetlerini muhafaza ve ahlakını tehzibe kefil olmak üzere tedrisine lüzum görülecek kitapların programına idhali halinde misyonerler ile sair ecanib tarafından o misüllü darül terbiyeleri tesisine mahal kalmamış olacağı..*

¹⁹⁹ BOA, DH. MKT., 564/74.

misyonerlik kurumlarını listeleyerek merkeze rapor etmesi istenilmekteydi. Bu kayıt sistemi, temelde ruhsatsız olarak faaliyet gösteren misyonerlik kurumlarının kapatılması ve bu sayede nispeten de olsa sayılarının azaltılmasını hedeflemiştir.

Gerçekten de 1900'lü yıllara gelindiğinde Osmanlı yönetimi gözünde misyonerlik faaliyetleri açısından umumi manzara son derece vahim durumdaydı. Osmanlı topraklarında bulunan birçok misyonerlik örgütü 19. yüzyıl boyunca teşkilatlanma aşamasını başarılı bir biçimde gerçekleştirmiş ve artık yüzyılın sonlarına gelindiğinde çalışmalarının meyvelerini toplamaya başlamışlardır. İşte Babıâli'nin misyonerlik faaliyetlerine müdahale etmek istediği dönem, misyonerlik örgütlerinin ülke çapında kontrolsüz bir biçimde genişleyerek oldukça köklü birer yapılanma haline büründükleri ve olgunlaşma aşamalarını tamamladıkları bir döneme denk gelmektedir. Babıâli'nin ülke genelindeki misyonerlik faaliyetleriyle ilgili umumi durumu görebilmek için 1900'lü yılların başlangıcında yaptığı bir tahkikat bu manzarayı onaylar niteliktedir. Örneğin 22 Ekim 1903 tarihi itibarıyla Suriye Vilayeti sınırları içerisinde toplam 90 adet İngiliz ve Amerikan misyon okulu yer almaktadır. Bu okullardan 37'si İngiliz, 53'ü Amerikalılara aittir. Bu okulların yalnızca 38'i ruhsat sahibidir. Geriye kalan 52 okul ise ruhsatsız olarak yıllardan beri faaliyet göstermektedir.²⁰⁰ Bu manzara karşısında merkezi hükümetin bu yıllarda bazı ruhsatsız Amerikan Bord okullarını kapatma girişiminden ve bu girişime yanıt olarak ABD'ye ait savaş gemilerinin İzmir limanına demirleyişinden çalışmamızın önceki bölümünde bahsetmiştik. Her ne kadar Osmanlı hükümetleri misyonerlik karşıtı bazı önlemler almaya çalışsalar da Osmanlı Devleti'nin yıkılışına sayılı yılların kaldığı bu dönemde, kontrolden çıkmış olan misyonerlik faaliyetlerine tahammül etmekten başka bir seçeneğinin olmadığı aşikârdır.

²⁰⁰ **BOA, Y.PRK.UM.**, 67/29. Suriye Vilayeti süreç içerisinde İngiltere ve Amerikalı misyonerlerin oldukça rahat bir biçimde faaliyet gösterdiği bir saha olmuştu. Ancak bölgede görev yapan valiler çoğu zaman bu misyonerlik faaliyetlerini detaylı bir biçimde merkeze rapor etmekteydiler. Bu raporlar Irak ve Suriye bölgesindeki Arap nüfus arasında hastane ve eğitim kurumları aracılığıyla yoğun bir biçimde faaliyet gösteren İngiliz misyonerlerin, İngiltere'nin bu coğrafyadaki politikaları ile birebir örtüşen ve bölge halkını Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçirmeye hedefleyen bir bağlam içerisinde çalıştıklarını aktarmaktadır. İngiliz misyoner ve İngiliz konsolosların bölgedeki faaliyetleriyle ilgili 1887 tarihli örnek bir diğer belge için bkz. **BOA Y.PRK. ASK.**, 37/52. Ayrıca Suriye vilayetinde faaliyet gösteren İngiliz misyonerlerin, İngiliz elçiliğiyle olan yazışmaları ve korunma talepleriyle ilgili bkz. **PRO, FO 226/199**.

1.6.2. I. Dünya Savaşı'nda Bord Misyonerleri

II. Meşrutiyetin ilanı, takip eden dönüşüm süreci ve 1910'ların başında ardi ardına girilen savaşlar artık Babıâli'nin mevcut misyonerlik faaliyetlerine ayıracak zaman ve enerjisinin kalmadığı bir süreç oldu. Babıâli'nin 1904 yılında ABD'ye misyonerlerin hareket alanının genişletilmesiyle ilgili verdiği imtiyazların ardından I. Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içerisinde neredeyse hiçbir önemli misyonerlik karşıtı önlem ve kovuşturmanın gerçekleştirilmediğini söylemek mümkündür.²⁰¹ Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve aynı dönemde Babıâli'nin kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını ilan etmesi Anadolu'da faaliyet gösteren misyonerler için sarsıcı bir gelişme olmuştur. 1900'lü yılların başlarından itibaren ülkedeki misyonerlik faaliyetlerini eli kolu bağlı bir biçimde izlemek zorunda kalan yöneticiler savaşın başlaması ve kapitülasyonların ilgasıyla ülke genelindeki misyonerlik faaliyetlerine karşı sert ve aktif bir politika geliştirmişlerdir. Diğer yandan savaşın patlak vermesini takiben çok geçmeden Ermeni isyanlarının en üst seviyeye tırmanması, Ermeniler ile birçok bölgede doğrudan temas halinde bulunan Bord misyonerlerini olayların merkezine çekmiştir. Birçok defa Bord misyonerleri Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Ermeni isyancılara yardım ve yataklık suçlamalarından dolayı kovuşturma geçirmiştir.²⁰²

1915 yılı başlarında Osmanlı yetkilileri bir genelge yayınlayarak yabancılara ait bütün kurumların yeni bir düzenlemeye tabi olduğunu ilan etti. Bir çok maddeden oluşan bu düzenleme temel itibarıyla bu kurumların ruhsatlı olanlarının devamına karar vermekte ancak bu kurumların kapitülasyonlarla gelen imtiyazlardan ve yabancı konsolosluk ve diplomatik unsurlardan tamamen bağımsız olacağını ilan etmekteydi. Yani bu kurumların bazılarında çalışma hakkı tanınmakla birlikte devletin

²⁰¹ Osmanlı Arşivinde 1904-1914 yılları arasında misyonerlik olgusuyla ilgili yazışmalara bakıldığında birçok belgenin dış işleri kaynaklı (Harici Siyasi) olduğu görülmektedir. Bu belgeler içerik olarak çoğunlukla misyonerlerle ilgili idari meseleler yahut çeşitli bölgelerde saldırıya uğrayan misyonerlerin devletçe korunmasını gerekliliğine atıfta bulunan türdendi. 1880'li yıllarda başlayıp 1890'lı yıllar ve nihayet 1904'e kadar devam eden misyonerlik karşıtı önlem önerileriyle ilgili yazışmalar bahsi geçen 1904-1914 yılları arasında son derece seyrek.

²⁰² Bahsi geçen soruşturma ve gözaltılarla ilgili Osmanlı Arşivinde yer alan çok sayıdaki yazışmadan bazıları için bkz. **BOA, HR. SYS., 2791/35, DH. MKT., 1809/5, Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye 5. Şube, (DH. EUM. 5. Şb.), 19/55, DH. EUM. 5. Şb. 35/45, Y.PRK. ASK. 37/52, Yıldız Sadaret Hususi Evrakı, (Y.A. HUS.), 483/47.**

son bir asırdır acı bir biçimde tecrübe ettiği üzere bu kurumların diplomatik koruma altında bulunması sorununu açık bir biçimde çözmeye niyetindeydi. Bu kurumlar bundan böyle artık yalnızca Babiâli'nin denetimi altında olacak ve başka hiç bir saikin bu kurumlar üzerinde söz hakkı bulunmayacaktı.²⁰³ Bir diğer maddeye göre Osmanlı hükümeti ülkesinde herhangi bir yabancı kurum açılmak üzere kendisine iletilen bir dilekçeyi adet olduğu üzere altı ay gibi bir sürede cevaplamakla yükümlü değildi ve herhangi bir sebep göstermeksizin böyle bir izin talebini reddedebilecekti. Ayrıca bütün yabancı kurumlar yeniden vergiye tabi tutulacaktı.²⁰⁴ Eğitim kurumlarının açılması ve yönetimiyle ilgili benzer şekilde oldukça kısıtlayıcı yeni düzenlemeler söz konusuydu. Böylece Babiâli uzun yıllar boyunca topraklarındaki yabancı kurumlarla ilgili gerçekleştirmek istediği ancak telaffuz dahi edemediği çok sayıdaki düzenlemeyi savaşın başlamasını ve kapitülasyonların ilgasını fırsat bilerek bir çırpıda uygulamaya koymuş oldu.

Bord misyonerleri Babiâli'nin getirmiş olduğu uygulamaları bir felaket olarak değerlendirmekle meşgulken çok geçmeden 1915 yılı baharında başlayan Ermeni tehciri onlara ikinci bir şok yaşattı. Tam bir asırdır aralarında faaliyet gösterdikleri Ermeni toplumu ya da onların tabiriyle “yeniden parlatmaya çalıştıkları Anadolu'nun sönmeğe üzere olan yıldızları” bir anda ülkenin güney eyaletlerine, Anadolu dışına sürülmüşlerdi. Tehcir, Bord misyonerlerinin yoğunlukla Ermenilerin buldukları bölgelerde yapmış oldukları yatırımlar ve çok sayıdaki misyonerlik kurumunun bir anda atıl duruma düşmesi demekti. Üstelik aynı dönemde yetkililerce başta misyon hastaneleri olmak üzere çok sayıdaki misyonerlik kurumuna askeri nedenlerle el konulmaktaydı.²⁰⁵ Ard arda ortaya çıkan bütün bu gelişmeler Bord misyonerlerinin Osmanlı devletine karşı daha önce olmadığı kadar son derece olumsuz ve hatta zaman zaman zaman düşmanca düşüncelerle dolmalarına yol açtı.²⁰⁶ Kimi Bord

²⁰³ ABCFM Arşivi, Reel 629, No: 633.

²⁰⁴ ABCFM Arşivi, Reel 629, No: 634.

²⁰⁵ ABCFM Arşivi, Reel 632, No: 408-414.

²⁰⁶ Savaş döneminde birçok Bord misyoneri Osmanlı Devleti'nin yenik düşmesi ve ülkenin batılı güçler tarafından işgal edilmesini ummaktaydılar. 1917 yılında Bord misyonerleri örgüt merkezine gönderdikleri “Yakın Doğu'nun Yeniden Yapılandırılması” başlıklı bir raporda Türkiye'nin İngiltere ve ABD egemenliğinde yeniden yapılandırılmasını ön gören projeler sunmaktaydılar. İlgili raporun detayları için bkz. ABCFM Arşivi, Reel 636, No: 841.

misyonerleri bu düşmanlığı Türkiye'nin biran evvel Batılı ülkelerce işgal edilmesi gerekliliği çağrısında bulunarak radikal bir biçimde dışa vurmaktaydı.²⁰⁷

Amerikan misyoneri adına ortaya çıkan tablo genel hatlarıyla değerlendirildiğinde, Anadolu'daki Bord yapılanması I. Dünya Savaşı'nın başlangıcıyla Lozan Antlaşması'nın 1927 yılında ABD senatosunca onaylanışına kadar 13 yıllık bir kaos sürecine girmişti. Savaşın başlangıcı, sonrasındaki mütareke süreci ve takip eden Milli Mücadele dönemi Bord misyoneri için belirsizliklerle doluydu. Konsoloslukların uyarıları sonucu²⁰⁸ savaş şartlarının oldukça ağırlaştığı 1917 yılında Bord misyonerlerinin önemli bir bölümü ABD'ye döndü.²⁰⁹ Ancak Bord misyoneri, iki yıl kadar bir süre sonra mütarekenin imzalanmasını takiben şartların çok daha elverişli olduğu düşüncesiyle yeni bir misyoner çıkarması yaptılar. Neredeyse tamamı misyonerlerden oluşan 250 kişilik kadro, *Leviathan* isimli gemi ile 1919 Şubatında yola koyuldu. Bu çıkarma *Yakın Doğu Yardım Cemiyeti (Near East Relief)* adı altında misyoner George White'nin önderliğinde gerçekleşti.²¹⁰ Aynı dönemde Bord misyonerlerinden oluşan başka bir yardım komitesi grubu *Amerikan Kızıl Haçı* ile birlikte İngiliz hâkimiyetindeki Suriye ve Filistin sahasında faaliyet göstermeye başlamıştı. Ayrıca paralel çizgideki *YMCA (Young Men's Christian Association)*, *YWCA (Young Women's Christian Association)* ve *Hristiyan İşçi Birliği (Christian Workers' Union)* gibi dini yardım kuruluşları bu dönemde Bord ile işbirliği içerisinde faaliyete başladılar.

Öte yandan Anadolu'da henüz sular durulmak bilmiyordu. Türk-Yunan Savaşı, ülkenin bir çok bölgesinin işgal altında oluşu ve Ankara'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde oluşan *de facto* hükümetin mücadele kararı Anadolu'daki Bord yapılanmasını derinden etkilemekteydi. Ankara Hükümeti kontrolü altında bulundurduğu topraklarda Yakın Doğu Yardım Cemiyeti üyelerinin politik

²⁰⁷ **ABCFM Arşivi**, Reel 636, No: 1398. Talas'ta bulunan Amerikan Erkek Lisesi'nin müdürü Henry K. Wingate 18 Eylül 1919 tarihinde merkeze yazdığı raporunda ülkenin acilen işgal edilmesi gerektiği çağrısında bulunmaktadır.

²⁰⁸ **ABCFM Arşivi**, Reel 638, No: 582.

²⁰⁹ **Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Charles Riggs, History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934, No: 65. Bu yıl Talas, Bahçecik, Bursa, Van, Diyarbakır ve Bitlis gibi merkezler tamamen atıl durumdaydı.

²¹⁰ "Near East Relief Expedition Leaves", *The New York Times*, , February 17, 1919.

propaganda gerçekleştirmekte oldukları düşüncesiyle cemiyetin önderlerinden olan Henry H. Riggs'i 1920 Kasımı'nda Harput'tan uzaklaştırdı. Riggs bu tarih sonrası İstanbul'a giderek faaliyetlerine burada devam etti. Ancak Ankara Hükümeti'nin misyonerlik faaliyetlerine indirdiği ikinci ve daha geniş çaplı darbe 1921 yılında geldi ve Merzifon'da bulunan çok sayıda misyon mensubu bölgeden uzaklaştırıldı.²¹¹ Bu iki örnekte görüldüğü üzere Ankara Hükümeti Bord misyonerlerine karşı tavrını açık bir biçimde ortaya koymuştu. Takip eden süreçte Fransızlar'ın Çukurova'yı tahliyesi ve İzmir'den Yunanlıların çıkarılması sırasında bu bölgeleri terk eden gayrimüslimlerle birlikte Bord personeli de ayrıldı. Aynı dönemde İstanbul'daki Bord personelinin de bölgeyi terk ederek Atina'ya geçmesi kararlaştırıldı. Böylece 1820 yılında başlayan ve tam bir asır boyunca oldukça hararetli bir faaliyet süreciyle devam eden Anadolu topraklarındaki Bord mevcudiyetinin ilk raundu tamamlanmış oldu.

²¹¹ Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu, Charles Riggs, *History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934*, No: 72.

İKİNCİ BÖLÜM

TIBBİ MİSYONERLİK VE AMERİKAN BORD

2.1. Tıbbi Misyonerlik

2.1.1. Kavram Olarak Tıbbi Misyonerlik

Tıbbi misyonerlik tanımsal çerçevede değerlendirildiğinde beraberinde bir takım kavramsal tartışmaları su yüzüne çıkarır. Bu tartışmalar daha çok tıbbi misyonerin kimliği, tıbbi misyonerliğin görev sınırlaması ve genel misyonerlik faaliyetleri içerisindeki konumu üzerine yoğunlaşır. Bu kavramsal tartışmalar misyon çevrelerinin, sağlık hizmetlerinin misyon sahasında uygulanması esnasında karşılaşılan tanımlama ve sıfatlandırma gereksinimine bağlıdır. Tıbbi misyoner ve tıbbi misyonun kavramsal olarak tanımlanmasındaki başlıca tartışma tıbbi misyon olgusunun, misyonerlik çalışmalarına zaman ve şartlar gereği yeni bir misyonerlik sahası olarak eklenmesine bağlıdır. Örneğin tıbbi misyonerlik, modern misyonlar çağı olarak değerlendirilen 19. yüzyıl öncesinde sistemli olarak ilk kez Katolik Cizvit ve Fransisken misyonerlerince 16. ve 17. yüzyıllarda ifa edilmiştir. Onlar kendilerini eczacılık, muayene ve cerrahi müdahalelerde bulunan misyonerler olarak tanımlıyordu.²¹² Takip eden süreçte 18. yüzyılda Danimarkalı misyonerler, Tranquebar misyonunda yer alan hekimlere gerektiğinde bölge insanına ve hatta *dinsizlere* de tıbbi hizmet sunulmasını tavsiye etmişlerdir. Benzer biçimde İngiliz Kilise Misyon Örgütü de halihazırda Yeni Zelanda'da misyon sahaslarında görevde olan hekimlerinden halkın güvenini sağlamaları için sağlık hizmeti sunmalarını

²¹² Christoffer H. Grundmann, *Sent to Heal*, New York, 2005, s. 1.

istemmiştir.²¹³ Yani bu dönemde ne misyon çalışmalarında tıbbi uygulamaların ne de bu rolü üstlenecek olan personelin görev tanımı tam olarak yapılmıştır.

19. yüzyılın başından itibaren ivme kazanan Protestan misyonerlik faaliyetlerinde ise tıbbi misyonerlik ilk etapta sahada faaliyette olan misyonerlerin sağlık ihtiyaçlarının karşılanması için sınırlı sayıda hekimin görevlendirilmesiyle filizlenmiştir. Bu hekimler çoğu zaman belirli derecede misyonerlik bilgisine sahip ve misyon çalışmalarına aşinadrlar. Ancak görev tanımlamalarında bir din adamı olmaktan öte tıbbi yönleri ağırlık kazanmaktadır. Çoğu zaman misyon yerleşkesinde diğer misyonerlerle iç içe, ailesiyle birlikte ikamet eden bu hekimlerin birincil görevi faaliyet sahası üzerindeki misyon personelinin sağlık ihtiyaçlarının giderilmesidir. İkincil olarak yine misyona ait okul, ibadethane ve yetimhane gibi kurumların üyeleri de misyon hekiminin zamanı elverdiği oranda sağlık hizmetine haiz olmuşlardır. Misyon personeline sağlık hizmeti sunan bu hekimler özellikle temel düzeyde hekimlik bilgisi olmayan misyonerlerin bulunduğu sahalarda oldukça ön plana çıkmıştır. Erken dönemli yazışmalarda Amerikan Bord bu görevi yerine getiren personeli yardımcı personel statüsünde değerlendirmekte ve ilk etapta “tıp adamı” ya da “hekim” olarak nitelemektedir. Yine ilerleyen yıllarda Bord “tıbbi misyoner” terimini sıklıkla kullanmaya başladı.²¹⁴ Bord ilk olarak 1897 yılına gelindiğinde halen yardımcı personel statüsünde bulunan tıbbi misyonerleri artık misyoner olarak değerlendirmeye başladı.²¹⁵ Böylece tıbbi misyonerin görev tanımı zaman içerisinde

²¹³ Kilise Misyon Örgütü (Church Missionary Society) 1799 yılında Londra’da faaliyete başlayan Protestan misyonerlik kuruluşudur. Kilise Misyon Örgütü, kuruluşunu takiben kısa süre içerisinde Afrika, Kuzey Amerika, Asya ve Akdeniz coğrafyasında çok sayıda misyon oluşturmuştur. Örgütün Osmanlı topraklarındaki ilk misyonu 1819 yılında oluşturulmuştur. Bu girişim her ne kadar kısa süreli olsa da İngiliz misyonerler 1830-1877 yılları arasında İzmir ve civarında faaliyet göstermişlerdir. Ayrıca örgüt Bağdat (1883-1919) ve Musul’da da (1900-1919) faaliyet göstermiştir. İngiliz Kilise Misyon Örgütü’nün tarihçesi ve faaliyetleri için bkz. Eugene Stock, *History of the Church Missionary Society, Church Missionary Society Press*, London 1916.

²¹⁴ Amerikan Bord, bu terimleri orijinal dilde “medical men”, “physician” ve “medical missionary” olarak kullanmıştır.

²¹⁵ Grundmann, *Sent to...*, s. 3.

evirilerek sağlıklı sıfatının yanında din adamı niteliğini de taşıyan bir karakter kazandı.²¹⁶

Öte yandan *Tıbbi misyon* kavramı terminolojideki yerini ilk olarak 1830’lu yıllarda almaya başladı. 1838 yılında İngilizlerce Çin’in Guangzhou eyaletinde kurulan *Çin Tıbbi Misyon Cemiyeti* ile ilk kurumsal tıbbi misyon çalışması başlatılmış oldu. Cemiyetin birincil amacı tanrının inayetiyle ve “hastaya şifa ver” ilkesiyle Çin halkına tıbbi yardım götürmektir. Böylece cemiyet misyonerlik ile tıp bilimini sistemli bir biçimde harmanlayıp misyonerlik faaliyeti yürütecek bir kurum sıfatıyla ortaya çıktı.²¹⁷ Bu cemiyetin kuruluşunu takip eden birkaç yıl sonra tıbbin misyonerlik alanında kullanımını daha ileri boyutlara taşıyacak bir gelişme yaşandı. Halihazırdaki misyon sahalarına misyonerlik vasıflarıyla donatılmış tıpçıların sistemli bir biçimde destek güç olarak gönderilmesini amaçlayan *Edinburgh Tıbbi Misyon Cemiyeti* 1841 yılında İskoçya’da kuruldu. Cemiyet, kuruluşunu takip eden dönemde hem tıbbi misyonerliğin önemi ve yaygınlaştırılmasının gerekliliği konularına vurgu yapmış hem de misyon sahalarına gönderilen tıbbi misyonerlerin eğitimi konusunda önemli adımlar atmıştır.²¹⁸ Böylece cemiyet, 1840’lı yıllarda başlayan faaliyetleriyle tıbbi misyonerliğe kurumsal bir anlam kazandırmış ve tıbbi misyon teriminin misyon çevrelerince yaygın bir biçimde kullanımına önayak olmuştur. Öte yandan Amerikan Bord bünyesindeki çalışmalarda kavram olarak tıbbi misyonerlik henüz başlı başına bir misyonerlik alanı olarak tanınmamış idi. Örneğin Bord 1850’li yıllarda yaptığı bir çağrı ile alanında uzman ve becerikli doktorları, sahadaki misyonerlerin sağlık bakımının sağlanması için görevlendirmek istemişti.²¹⁹ Benzer biçimde Amerikan Bord’un genel sekreteri Rufus Anderson da 1850’li yıllarda görevlendirilen bu misyoner hekimlerin birincil görevlerinin misyonerlerin

²¹⁶ Ancak belirtmek gerekir ki yetenekli bir hekim, bir vaiz ile Hristiyanlığın yayılması uğruna aynı ruh haline sahip olsa da ondan bir vaiz kadar detaylı derecede din bilgisiyle donatılmış olması beklenilmez.

²¹⁷ J.G. Kerr, *Medical Missions at Home and Abroad*, San Francisco, 1878, s. 12.

²¹⁸ “Edinburgh Medical Missionary Society”, *The Encyclopedia of Missions*, s. 351. Edinburgh Tıbbi Misyonerlik Cemiyeti (Edinburgh Medical Missionary Society) 1841 yılında Amerikalı misyoner Peter Parker’in öncülüğünde İskoçya’nın başkenti Edinburgh’da kurulmuştur. Uzun yıllar boyunca Protestan misyonları için tıbbi misyoner yetiştirilmesinde önemli bir rol oynayan cemiyetin ilk başkanı İskoç Dr. Abercrombie olmuştur.

²¹⁹ Mary E. Niles, “Henry Sergeant West” *American Heroes on Mission Fields*, Ed. H. C. Haydn, New York, 1890, s. 8.

sağlık hizmeti ihtiyacının giderilmesi olduğunu belirtmiş ve bağımsız bir tıbbi misyon dalından söz etmemiştir.²²⁰ Bord'un yeni bir misyon dalı bağlamında tıbbi misyon kavramını kullanışı, daha önce görevlendirdiği münferit tıp adamlarına bölge halkınca gösterilen yoğun talebe istinaden 1870'li yıllarda gerçekleşmiştir.

2.1.2. Tıbbi Misyonerliğin Teorisi ve Tarihçesi

2.1.2.1. Tıbbi Misyonerlik ve İsa

Bir misyonerlik metodu olarak tıbbın kullanılışı misyonerlerce Hristiyanlığın kuruluşuna ve İsa'ya dayandırılmaktadır. İncil'de yer alan İsa'nın gerçekleştirmiş olduğu birçok mucizevî tedavi misyonerlerin sağlık alanında faaliyet göstermeleri için en önemli referans kaynağıdır.²²¹ Tıbbi misyonerler İncil'de İsa'nın hastaları iyileştirmesiyle ilgili olarak geçen "*İsa, Celile bölgesinin her tarafını dolaştı. Buralardaki havralarda öğretiyor, göksel egemenliğin müjdesi'ni duyuruyor, halk arasında rastlanan her hastalığı, her illeti iyileştiriyordu. Ünü, bütün Suriye'ye yayılmıştı. Türlü hastalıklara yakalanmış bütün hastaları, acı çekenleri, cinlileri, sarahları, felçlileri O'na getirdiler; hepsini iyileştirdi. Celile, Dekapolis, Kudüs, Yahudiye ve Şeria Irmağı'nın karşı yakasından gelen büyük kalabalıklar O'nun ardından gidiyordu.*" şeklindeki bölüme sıklıkla göndermede bulunurlar.²²²

İncil'de yer alan göndermelerde görüldüğü üzere İsa'nın şifa veren yönü oldukça ön plana çıkarılmıştır. Öyle ki onun gerçekleştirmiş olduğu 36 mucizeden 24'ü şifayla ilgilidir. Hristiyanlığın bu ilk döneminde sağlıkla ilgili göndermelerde tedavi uygulamaları üç başlık altında değerlendirilebilir. Buna göre ilk iki uygulama İsa tarafından gerçekleştirilen kitlesel ve bireysel şifa dağıtımını üzerine, sonuncusu ise havarilerce gerçekleştirilen tedaviler üzerindedir. İsa'nın çok sayıda şifa talep eden

²²⁰ Anderson, *Memorial Volume...*, s. 276.

²²¹ John Lowe, *Medical Missions Their Place and Power*, Fleming Rewel, New York, 1886, ss. 12-13.

²²² Matt, IV. 23, Gerçekten de İncil İsa'nın hastaları doğaüstü bir biçimde iyileştirme yeteneğinden yoğun olarak bahsetmektedir. İncil'in yukarıdaki ifadeyi takip eden bölümlerinde daha sonra İsa'nın kendisine gelip şifa dileyen bir cüzamlıyı tek dokunuşla iyileştirdiği, kendisinden felçli uşağı için şifa talep eden bir yüzbaşıya yardımcı olduğu ve kendisine getirilen cinli hastaları da benzer biçimde kötü ruhları tek sözle kovarak iyileştirdiği gibi çok sayıda tedavi örneğinden bahsedilmektedir. İsa'nın İncil'de yer alan diğer tıbbi müdahaleleri ve gerçekleştirdiği her türlü ruhi ve bedeni tedavilerden örnekler için bkz. İncil, Matta, Bölüm IX. 35, Bölüm X. 1., 7-8., Bölüm XIV. 8.

bireyler bir yana toplulukları dahi tedavi etmesi ve hastalıktan kurtarması onun mucizeleri arasında gösterilmektedir.²²³

Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki modern misyonerlerin tıbbi misyonerliğin piri olarak kabul ettikleri İsa'nın tıbbi uygulamalarının tamamı doğaüstü bir biçimde karşımıza çıkar. İncil'de atıfta bulunulan göndermelerin tamamı onun hastaları mucizevî bir biçimde iyileştirmesiyle ilgilidir. Yani o hiçbir tedavide bir takım pratik tıbbi uygulamalardan yararlanmamış, İncil'e göre yalnızca insanlara dokunarak ya da onlara sözle hitap ederek şifa vermiştir. Örneğin kan sorunu olan bir kadın onun kıyafetine dokunarak şifa bulmakta, gözleri görmeyen iki adam onun "inancınıza binaen" sözü üzerine görmeye başlamakta ve yatakta ateşler içerisinde yatan yaşlı bir kadın İsa'nın eline dokunmasıyla iyileşmektedir. Misyonerler bütün bu mucizevî örnekleri tıbbi misyonerliğin teorik temellerini inşa etmek üzere çalışmalarının başlangıç noktası olarak içselleştirmektedirler.²²⁴ Misyonerler İsa'nın bu doğaüstü yetilerinin modern zamanlarda uygulanabilir olmadığını her ne kadar bilseler de temel olarak İsa'nın şifa verici yönünden tıbbi misyonerlik adına bazı teorik ve pratik çıkarımlar yapmışlardır. Bunlardan ilki İsa'nın tebliğ konusunda iyileştirme sanatına atfettiği önemdir. İsa gerçekleştirdiği tedavilerin tamamında oldukça açık bir biçimde tebliğ mesajları yer almıştır. İkinci olarak İsa, gerçekleştirdiği tedavilerle insanlara kendi misyonunu güçlü biçimde inandırıcı kılacak olan bir kanal oluşturmuştur. Misyonerlere göre İsa'nın şifa dağıtıyor oluşu insanları onun misyonunu anlamaya yardımcı ve inandırıcı bir rol oynamıştır. Üçüncü olarak ise İsa, gerçekleştirdiği tedavilerle tebliğ için zemin oluşturacak güçlü bir ikna aracına sahip olmuştur.²²⁵ Bütün bunlara ek olarak misyolojide hastalık ile günah arasında kurulan derin bir bağlantıdan söz edilebilir. Buna göre fiziksel sorunlar doğrudan ruhun içerisinde bulunduğu günahkâr vaziyetten kaynak bulmaktadır. Böylece fiziksel sorunların yani hastalıkların tedavisi

²²³ J.G. Kerr, *Medical Missions*, Philadelphia, 1895., s. 5.

²²⁴ Fletcher Moorshead, *The Appeal of Medical Missions*, Edinburgh, 1913, s. 28.

²²⁵ Arthur J. Brown, "Factors in the Medical Missionary Aim", *Conference on the Work of Medical Missions*, Baltimore, 1926, s. 312.

onların kaynağı olan günahları yok etmekle mümkündür. Hal böyle olunca fiziksel tedavi ile beden ve tebliğ ile ruh hastalıktan arındırılmalıdır.²²⁶

İsa, hastaların iyileştirilmesi konusunda havarilerine İncil’de açık tavsiyelerde bulunmaktadır.²²⁷ Böylece onu takiben havariler de sıklıkla sağlık yardımında bulunarak ya da misyolojik dil ile şifa dağıtarak çalışmalarını devralmışlardır. Örneğin benzer biçimde erken dönem misyonerlik faaliyetlerine bakıldığında misyonerlerin piri olarak kabul edilen Aziz Paul ve diğer havariler de işe hastaları iyileştirerek koyulmuşlardır.²²⁸ İsa ve havarilerinin dönemlerini takip eden yüzyıllarda da birçok dini referans tıbbın Hristiyanlık dini ve tebliğ yöntemi içerisinde kapladığı öneme atıfta bulunmakta ve İsa sonrası dönemde de sağlık hizmeti uygulamasının devam ettiğini göstermektedir.²²⁹

İlerleyen dönemlerdeki tıbbi misyon uygulamalarına bakıldığında Katolik misyonlarında 16. yüzyılda meydana gelen gelişmeler dikkat çekicidir. Bu yüzyılda Katolik Cizvitler, Güney Amerika, Afrika ve Uzak Doğu’da deniz aşırı misyonlar teşkil etmeye başlamışlardır. Portekizli Hekim Almeyda’nın Japonya’da açtığı hastane ilk düzenli Katolik misyon hastanesi olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak din adamları arasında tıp ile uğraşmanın beklenmedik bir biçimde yasaklanması Almeyda’nın henüz filizlenen çalışmalarına son verdi. Öte yandan bir diğer Katolik mezhebi olan Fransiskanlar Almeyda’nın yarım bıraktığı işi devralıp 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyıl boyunca özellikle Latin Amerika’da önemli oranda sağlık kurumları oluşturdu. Böylece Katolik misyonlarındaki sağlık çalışmaları Meksika, Hindistan, Çin ve Mısır gibi dünyanın değişik bölgelerinde 16. yüzyıldan itibaren süregeldi. Bu çalışmalarda yer alan çok sayıda tıbbi misyonerin arasında ön plana çıkan isimlerden bazıları Hindistan’da görev yapan Pedro Alfonso, Çin’deki ilk tıbbi

²²⁶ James Moore Hickson, *Heal the Sick*, London, 1924, s. 243., Jan. A.B. Jongeneel, *Philosophy, Science and Theology of Mission in the 19th and 20th Centuries*, Cilt 2, Peter Lang Press, Frankfurt AmMain, 1997, s. 319, Moorshead, *The Appeal of...*, s. 30.

²²⁷ Matta 10:1’de “ve o 12 havarisini çağırarak onları, bozuk ruhları iyileştirip tüm hastalıklara şifa vermek üzere yetkili kıldı”

²²⁸ James Miller, “Introductory”, *Lectures on Medical Missions*, Edinburgh Medical Missionary Society, Edinburgh, 1849., s. 30.

²²⁹ Hickson, *Heal the...*, ss. 255-256. St. Justin ve St. Irenaeus’un II. yüzyıl, Yunanlı Origen’in III. yüzyıl, Kayseri Piskopos’u Eusebius’un ise IV. yüzyılda halihazırda tıbbın, misyon çalışmalarındaki önemine örneklerle atıfta bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Hickson, *Heal the...*, ss. 255-265

misyoner Johannes Terrentius ve Paraguay'da uzun yıllar faaliyet sürdürmüş olan Sigismund Aperger'dir.²³⁰

Protestan misyonerlerinin sürdürdüğü tıbbi misyon çalışmalarının ilk izleri 17. yüzyılın ilk yarısına kadar gitmektedir. Bu dönemde Hollandalı misyonerler Endonezya'da sürdürdükleri misyon çalışmalarında yerel dillere hakim doktorlardan faydalanmak istemişlerdir. 18. yüzyılın başlarında ise Danimarkalı misyonerler Tranquebar'da yerli bazı doktorları misyon çalışmalarına dahil etmişler ve onlardan yerli halkı ve çocukları tedavi etmelerini istemişlerdir. Üstelik bu girişim münferit kalmamış ve bölgede bu dönem içerisinde Danimarkalı tıbbi misyonerlerin intizamlı bir biçimde görevlendirilmesiyle sağlık çalışmaları sistemli bir hal almıştır.²³¹ Danimarkalı misyonerlere ek olarak Hindistan'da *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*'ne ait gemilerden birinde görevli doktor olan John Thomas 1793 yılında Baptist Misyoner Örgütü üyesi olarak Hindistan'da tıbbi misyoner olarak göreve başlamıştır.²³²

Yine benzer şekilde 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında Hollandalı ve İsviçreli misyoner örgütlerinin çeşitli tıbbi misyon uygulamaları görülmektedir. Ancak bütün bu cılız tıbbi misyon girişimlerindeki gerçek canlanma 19. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelmiştir. Amerikan Bord personeli olan Dr. John Scudder 19. yüzyıl boyunca tıbbi misyonerlik ekolüne oldukça önemli katkılarda bulunacak olan öncülerdendir. Scudder ilk olarak 1819 yılında Hindistan ve Seylan'da misyoner hekim olarak göreve başlamakla kalmamış aynı zamanda ülkesinde çok sayıda hekimi misyon sahasına çekmeyi başarmıştır.²³³ Yine aynı dönemde bir diğer Amerikan misyonerlik kuruluşu olan Baptist Cemiyeti 1821 yılında Dr. Jonathan Price'yi Uzak Doğu'ya tıbbi misyoner olarak göndermiş ve Dr. Price'nin ünü kısa süre içerisinde yöneticilerin hoşgörüsünü kazanacak derecede yayılmıştır.²³⁴ Son olarak belirtmek gerekir ki eski çağlardan 1800'lü yıllara dek gerçekleşmiş olan bütün tıbbi misyon girişimleri, temelde tıbbi pratik bir uygulama olarak

²³⁰ Grundmann, *Sent to...*, ss. 23-27.

²³¹ Grundmann, *Sent to...*, ss. 32, 33.

²³² J.G. Kerr, *Medical Missions at Home...*, s. 11.

²³³ Walter Russell Lambuth, *Medical Missions the Twofold Task*, New York, 1920, s. 111.

²³⁴ Kerr, *Medical Missions at Home...*, s. 12.

değerlendirmiş olan zaman ve mekan bakımından kısıtlı girişimlerdir. Bu girişimleri kısıtlı kılan başlıca faktör ise tıp biliminin henüz ideal bir teknolojik düzeye ulaşmamış olması olarak kabul edilebilir.

2.1.2.2. Modern Tıbbi Misyonların Doğuşu

Avrupa ve Kuzey Amerika kökenli birçok misyonerlik örgütü 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısında dünya çapında önemli oranda misyon örgütlenmelerini tamamlamış durumdadırlar. Buna rağmen modern çağlarda tıbbın sistemli bir biçimde misyonerlik faaliyetlerine dâhil edilmesini 19. yüzyılın ikinci yarısında görmekteyiz. Üstelik tıp biliminde ortaya çıkan gelişmeler de göz önünde bulundurulduğunda bu tarih, modern tıbbi misyonların oluşumu için geç sayılabilir. Bunun altında temelde birkaç neden bulunmaktadır. Bunlardan ilki, kimi misyon örgütlerinin ve dini çevrelerin tıp bilimine bakışında aranmalıdır. Protestan misyonerliğinin gelişmeye başladığı 18. yüzyılın sonunda Protestan çevrelerde hekimler pekte saygın bir pozisyona sahip değildiler. Tutucu Protestanlara göre hekimler, zengin ve seçkin müşterilerinin kaprisleriyle meşgul olan güvenilirmez sağlıkçılardı. Üstelik Kalvinist geleneğe göre sağlıklı bir yaşam temizlik, sadelik ve dindarlıktan geçmekteydi. Ayrıca din adamlarının duaları ve bir takım doğaüstü reçeteleri Paganizm'den kaynaklanan ruhi ve bedeni hastalıkların tedavisi için son derece yeterli görülmekteydi.²³⁵ Bu dönemde tıbbın misyonerlikte uygulanmasını erteleyen bir diğer neden ise misyon yöneticilerinin tıp bilimine ve doktorlara olan genel güvensizliğinden kaynaklanır. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısı henüz tam olarak sonuca ulaştırılmamış birçok tıbbi girişimle yüz yüzedir. Belirsiz hijyen koşullarında ampütasyon, diş çekimi ve hastalıklı dokuların temizlenmesi esnasında umulmadık mikropların bulaşma riski mevcuttur. İşte bu risk, misyon yöneticilerine göre yabancı topraklarda faaliyette olan misyonerlik kurumlarını ve misyonerleri tehlikeye atacak boyuttadır. Son olarak misyon sahasına sağlıkçı veya tıbbi misyoner gönderilmesi misyonlar açısından ekstra bir maliyet demektir.²³⁶ Hal böyle olunca, tıbbi misyonlarla ilgili yukarıda saydığımız kuşku ve önyargıların bulunduğu mevcut

²³⁵ David Hardiman, "Introduction", *Healing Bodies Saving Souls*, Ed. David Hardiman, Rodopi B.V., New York 2006, s. 10,11.

²³⁶ Hardiman, *Introduction...*, s. 12.

şartlara bir takım finansal kaygıların da eklenmesi misyon sahalarına tıp adamlarının ve tıbbi misyonların intikalini geciktirdi.

19. yüzyılda ortaya çıkacak olan sanayi devrimini takiben tıp alanında gerçekleştirilen devrim niteliğindeki gelişmeler bu döneme kadar sürdürülen kısıtlı çerçevedeki tıbbi misyonlara yeni bir boyut kazandırmıştır. Öyle ki 19. yüzyılın ikinci yarısı ilaçlar, ameliyat, hijyen ve eczacılık bilimi açısından oldukça önemli atılımlara şahit olmuştur. 1846 yılında ilk anestezi ameliyatın gerçekleştirilmesi, 1847’de mikropları nötralize etmek üzere asepsis kullanımının keşfi ve bunun ameliyat ve yeni doğumlarda uygulanması, salgınları önlemek için hijyen kurallarının sistematikleşmesi ve bakteriyoloji alanındaki çalışmalar artık tıp alanında meydana gelmekte olan köklü bir değişimin habercisiydi.²³⁷ Tıptaki bu gelişmeler çok geçmeden ilerleyen yıllarda çüzzam, tifo, kolera, veba ve sıtma gibi bulaşıcı hastalıklara neden olan bakterilerin keşfine yol açtı. Bir başka deyişle artık 19. yüzyılın tıbbi misyoneri tifo, kolera, dizanteri ve veba gibi çok sayıda hastalığı tedavi edebilecek ve anestezi sayesinde ağrısız bir biçimde ameliyat gerçekleştirebilecek donanıma kavuşmuştu.

Bu şartlar altında 19. yüzyılda modern tıbbi misyonların oluşumunda öncü rolü Amerikalı ve İngiliz misyonerler oynadılar. Amerikalı misyon örgütlerinin bu sahaya giriş hikayesi Çin’de başladı. 1830’lu yıllarda Çin’in Canton şehrinde görevli olan Amerikalı misyoner E. C. Bridgman İngiliz Doğu Hindistan Şirketi doktorlarının özellikle göz hastalıkları hususunda yerel halk arasında önemli bir konum edindiğini fark etmişti. Bridgman, Çin’li yöneticilerin yabancılarla yerli halk arasındaki iletişim ve yakınlaşmayı onaylamadığı bu dönemde Amerikan misyoner örgütlerine çağrıda bulunarak bölgeye misyoner doktorlar gönderilmesini talep etti. Bridgman’ın bu çağrısına ilk yanıt veren Amerikan Bord oldu. Paralel biçimde aynı dönemde Bord’un dikkatini tıbbi misyonerlik üzerine çekmekte olan bir diğer isim Çin’de faaliyet gösteren Alman asıllı bağımsız misyoner Karl Gützlaff oldu. 1830’lu yıllarda Çin’de görev alan Gützlaff bu dönemde gerek Amerikan Bord merkezine gönderdiği raporlar gerekse Bord’un düzenli yayın organı olan *Missionary Herald*’da

²³⁷ Grundmann, *Sent to...*, s. 45.

tıbbi misyonerlere olan ihtiyaçla ilgili yayınladığı yazılarla örgütün dikkatini bu alana çekmeyi başardı.²³⁸ Bunun üzerine Bord, Yale Üniversitesinde hem teoloji hem de tıp eğitimi görmüş olan Peter Parker'ı 1834 yılında Çin'e tıbbi misyoner olarak yolladı. Çin'deki tıbbi misyon olanakları için Bord'u aydınlatmakla kalmayıp aynı zamanda Çin'e henüz ulaşan Parker'e dil öğrenimi ve misyon sahasıyla ilgili yardımlarda bulunan Alman misyoner Gützlaff'ı Amerikalı misyonerlerin düzenli tıbbi misyonerlik çalışmaları başlatmasında önemli bir basamak olarak addetmek yanlış olmaz. Öte yandan Parker'ın Canton'da açtığı hastane özellikle göz hastalıkları hususunda kısa süre içerisinde ünlenmiş ve kitlelerin umulmadık oranda ilgisiyle karşılaşmıştı.²³⁹ 1830'ların başından itibaren Çin'de alevlenen tıbbi misyon çalışmaları ve artan talep çok geçmeden çalışmaların kurumsal bir boyuta dönüşmesine yol açtı ve 1838 yılında Çin Tıbbi Misyonerlik Cemiyeti kuruldu.²⁴⁰ Cemiyet Çin'de başlatılmış olan bu tıbbi misyon çalışmalarını hem genişletmeyi hem de çalışmalara süreklilik kazandırmayı amaçlamıştı. Cemiyet, bölgeye yeni tıbbi misyonerlerin davet edilmesi ve onların hastane ve dispanserlerde görevlendirme işlerinin koordinasyonunu üstlenmekteydi.²⁴¹

1840'lı yıllara kadar tıbbin misyonerlik faaliyetlerinde bir araç olarak kullanımıyla ilgili gelişmeler genel olarak değerlendirildiğinde, kat edilen mesafenin bireysel girişimler sonucu ortaya çıktığı görülmektedir. Bu girişimlerin başlıca özelliği ise bir sürecin ve dönüşümün sonucu olarak ortaya çıkmalarıdır. Şöyle ki tıp sahasında varılan noktadan, artan kolonyal ticari girişimlere dek bir takım faktörler tıbbin kitlelere ulaşımı için bir araç olarak kullanımını yeniden fakat canlı bir

²³⁸ Grundmann, *Sent to...*, s. 54. Gützlaf 1833-1839 arasında Macao'da kaldığı dönemde İngiliz ve Cizvitler de dahil olmak üzere çok sayıda misyonerlik örgütleriyle irtibata geçmiş ve onlara yazdığı mektuplarla tıbbi misyonun gerekliliğini anlatmaya çalışmıştı. Gützlaff'ın tıbbi misyonların filizlenmesindeki önemli oranda pay sahibi olan bu gayretleri arasında aynı zamanda Tubingen Tıbbi Misyon Cemiyeti'nin kuruluşu da yer alır.

²³⁹ Kerr, *Medical Missions at Home...*, s. 13.

²⁴⁰ Lambuth, *Medical Missions the...*, s. 112.

²⁴¹ *Çin Tıbbi Misyonerlik Cemiyeti*, 1830'lu yıllarda Dr. Colledge ve Dr. Parker ile onların Çinli halk arasında hızlı bir biçimde kabul görme başarısına şahit olan Matheson&Co. Şirketi'nin sahibi ve aynı zamanda bir doktor olan Robert Jardin'in de aralarında bulunduğu bazı ticari girişimcilerin bir araya gelmesiyle 1838 yılında kuruldu. Dr. Colledge'nin ilk başkanlığını yaptığı cemiyetin amacı öncelikli olarak Parker'ın hastanesine destek olmak ve daha fazla doktoru Çin'e davet etmektir. Ayrıca cemiyet, sağlık hizmetleri aracılığıyla "Çin halkı arasındaki önyargıları yıkıp kendilerine kötü gözle bakıp ülkelerinden uzaklaştırmak istedikleri yabancıların aslında kendilerine yarar sağlayan kimseler olduklarını" göstermeyi amaç edinmişti. Kerr, *Medical Missions at Home...*, s. 14.

biçimde gündeme getirmiştir. Batılı şirketlerin faaliyette oldukları dünyanın birçok bölgesinde şirket doktorlarının yerli halk arasında gerçekleştirdikleri ufak çaplı tedavi hizmetleri bazı zeki misyonerlerin gözünden kaçmayarak bunun misyon sahasında uygulanmasıyla elde edilecek olan kazanımlar kısa süre içerisinde misyon merkezlerine iletilmiştir. Ancak 1830 ve 40'lı yıllarda her ne kadar önemli derecede farkındalık yaratılmış olsa da uzun boylu tıbbi misyonerlik girişimleri birkaç on yıl daha gerektirecektir.

Münferit girişimlerle tıbbi misyon sahasında 19. yüzyılın ilk yarısında atılan adımlar çok geçmeden dünya genelinde kurulacak olan tıbbi misyon cemiyetleri için altyapı oluşturmuştur. 1840'lı yılların başından itibaren organize edilmeye başlanılan bu cemiyetlerin başında 1841 yılında İskoçya'da kurulan *Edinburgh Tıbbi Misyon Cemiyeti* gelir.²⁴² Aynı yıl Almanya'da *Tübingen Tıbbi Misyon Enstitüsü* kurulmuştur. İngiltere'de 1870'li yıllarda *Londra Tıbbi Misyon Cemiyeti* teşkil edilmiştir. ABD'de kurulan cemiyetler arasında ilk olarak misyon sahasındaki kadın ve çocuklara sağlık hizmeti vermek üzere kadın hemşire ve doktor eğitimini hedef edinen *Kadın Tıbbi Misyon Cemiyeti* ön plana çıkmaktadır. Daha sonraları 1885 yılında New York'ta kurulan *New York Tıbbi Misyon Cemiyeti* ve Chicago'da kurulan *Amerikan Tıbbi Misyon Cemiyeti* Kuzey Amerika'daki düzenli tıbbi misyon çalışmalarının organizasyonunda önemli rol oynamışlardır.²⁴³ Bu cemiyetlerin başlıca özelliği kurucularının, İsa'nın iyileştirici yönünü misyonlara yeniden uygulaması için son derece hevesli doktor misyonerler olmasıdır. Cemiyetler, vücuda getirdikleri çok sayıda süreli yayın aracılığıyla tıbbin misyonerlik çalışmalarında kullanımını dünya çapında yaymak ve misyonerlik örgütlerinin bu alana ilgisini çekmek üzere faaliyet sürdürmüşlerdir. Yine bu cemiyetler tıbbi misyonerlerin

²⁴² *Edinburgh Tıbbi Misyon Cemiyeti* 19. yüzyılın ilk yarısında kurulan tıbbi misyon cemiyetleri arasında en aktif faaliyet sürdürenidir. Cemiyet 1841'de kuruluşunun hemen ardından misyon sahalarna gönderilmek üzere çok sayıda tıbbi misyonerin eğitimini üstlenmiştir. Günümüzde halen varlığını sürdüren cemiyetin güncel faaliyetleri için bkz. <http://www.emms.org> Cemiyetin tarihçesi için bkz. John Wilkinson, *The Coogate Doctors: the History of the Edinburgh Medical Missionary Society*, Edinburgh, 1991., Herbert Francis Lechmere Taylor, *A Century of Service 1841-1941*, Edinburgh, 1941.

²⁴³ 1840 yılından itibaren Avrupa ve Kuzey Amerika'da yüzyıl boyunca onlarca irili ufaklı tıbbi misyon cemiyetleri kurulmuştur.

hakkıyla yetiştirilmesi ve ihtiyaç duyulan sahalara gönderilmesi işini de üstlenmişlerdir.

Bu cemiyetlerin faaliyetlerine borçlu olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında tıbbi misyonlarda geline nokta rakamlarla ifade edildiğinde, yarım yüzyıllık bir süre içerisinde oldukça önemli bir atılım gerçekleştirildiği görülmektedir. Hindistan ve Çin’de 1850’li yıllarda yer alan tıbbi misyoner sayısı yalnızca yedi iken bu rakam 1900’lü yılların başında 280’e ulaşmıştır. Bu rakamlar dünya geneli için yine 1900’lerin başında toplam 680 tıbbi misyonere ulaşmış ve 1916 yılına gelindiğindeyse 1052 olmuştur. Bir başka deyişle ortalama her iki tıbbi misyonerin bir hastane yönettiği düşünülürse 1850’lerde henüz onlu rakamlarla ifade edilen misyon hastanesi sayısı yaklaşık yarım yüzyıl içerisinde 500’ü aşmıştır.²⁴⁴

2.2. Amerikan Bord ve Tıbbi Misyonerlik

2.2.1. Amerikan Bord’un İlk Tıbbi Misyonerlik Girişimleri (1830-1875)

Amerikan Bord dünya çapında ilk misyonlarını oluşturmaya başladığı 1810 ve 1820’li yıllarda bir biçimde sağlıkçı sıfatına haiz misyonerlerini misyon sahalalarında görevlendirmekteydi. Amerikan Bord’un bu ilk dönemlerde sahaya gönderdiği sağlıkçı sıfatını haiz personeli genel sağlık bilgisine sahip papazlar, modern tıp eğitimi almış papazlar ve teoloji bilgisi olmayan sağlıkçılar olmak üzere üç grupta değerlendirmek mümkündür. Bord’un ilk sağlıkçı misyonerleri 1819 yılında Sandwich Adalarına gönderilen Thomas Holman ve W. W. Pride’dir. Yine aynı yıl *New York Hekimlik ve Cerrahlik Okulu* mezunu olan Dr. John Scudder, Bord tarafından önce Seylan Adası ve daha sonra Hindistan’a gönderilmiş ve bu sahada tıbbi misyonerlik çalışmaları başlatmıştır. Dr. Scudder’in başlattığı bu çalışmalar ileride onun çocukları tarafından devralınıp bölgede uzun yıllar boyunca tıbbi çalışmalar sürdürülmüştür.²⁴⁵ Bord’un tıbbi misyon tarihçesinde bir diğer önemli isim olan Dr. Peter Parker ise daha önce modern tıbbi misyonların ortaya çıkışı

²⁴⁴ Hardiman, *Introduction...*, s. 16.

²⁴⁵ Lambuth, *Medical Missions the...*, s. 110.

başlığında değindiğimiz üzere Bord tarafından resmi anlamda tıbbi misyoner olarak atanan ilk isim olmuştur.²⁴⁶

Takip eden yıllarda da bu sahada daha fazla misyoner görevlendirilmiş ve 1830-40 arası Bord'un dünya genelindeki misyonlarında toplamda 12 sağlıkçı misyoner görevlendirilmiştir.²⁴⁷ Ancak belirtmek gerekir ki her ne kadar bu yıllarda tıbbın misyonerlik çalışmalarında kullanımı yönünde donanımlı bazı tıbbi misyonerler görevlendirilmiş olsa da sağlık bilgisini haiz personelin çoğunluğu temelde Bord personelinin sağlık sorunlarıyla ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir. Yani bu yıllarda Bord'un sağlıkçı misyoner atamasına verdiği önem esas itibarıyla misyon sahasında bulunan personelin karşılaştığı ciddi boyutlardaki sağlık sorunlarına bağlıdır. Öyle ki 1843 yılına gelindiğinde halihazırda dokuz misyon personeli sağlık sorunları dolayısıyla misyon sahalarında yaşamını kaybetmiştir. Yine aynı dönemde yaşadıkları ciddi sağlık sorunları nedeniyle dört misyoner ABD'ye dönmek zorunda kalmıştır. Misyon şubelerinin her üç ila altı ay arasında karantinaya alındığı ve çalışmaların sekteye uğradığı bu dönem, her bir misyon bölgesine birer sağlık personeli atanması fikrini ortaya çıkarmıştır.²⁴⁸ Bu şekilde atanan sağlıkçı personel "papaz olarak atanmış olan" ya da "papazlık rütbesine sahip olmayan" şeklinde unvanlarını tanımlayıcı ibarelerle misyon sahasına gönderilmiştir.

Bord'un Anadolu'daki tıbbi misyon tarihçesi sahaya keşif amaçlı gelen ve genel sağlık bilgisine sahip olan misyonerlerle başlar. Yani bu sağlıkçı misyonerlerin çoğunluğu papazlık rütbesine sahiptirler. Bu ilk dönem tıbbi misyonerlerinin hepsinin de ortak yanı gitmiş oldukları coğrafyalarda temsil ettikleri örgütün gelecekteki faaliyetleri için müsait birer ortam oluşturmuş olmalarıdır. Bu çerçevede bölgeye ulaşan ilk tıbbi misyoner Dr. Asa Dodge olmuştur. Dr. Dodge 1833 yılında Beyrut'a ulaşmış ve ertesi yıl Kudüs'e transfer edilmiştir. Ancak yakalandığı tifüs hastalığı sonucu Dr. Dodge iki yıllık misyon çalışmasının ardından

²⁴⁶ Corr, *The Field is the World...*, s. 290.

²⁴⁷ Thomas Laurie, *The Ely Volume: Or, the Contributions of Our Foreign Missions to Science and Human Well-Being*, Boston, 1885, s. 416. Amerikan Bord'un bahsi geçen dönemde tıbbi misyoner gönderdiği başlıca coğrafyalar Seylan, Sandwich Adaları, Anadolu, İran, Hindistan, Güney Afrika, Çin ve Siam'dan oluşmaktadır.

²⁴⁸ Daniel, "American Influences...", s. 82.

1835 yılında hayatını kaybetmiştir.²⁴⁹ Aynı dönemde Osmanlı ülkesinde Anadolu sahasına Bord tarafından gönderilmiş olan ikinci isim ise Dr. Asahel Grant'tır. Grant, ilk olarak 1835 yılında İzmir'e ulaşmıştır. Kendisi, takip eden dönemde Anadolu'yu baştan sona dolaşarak Güney Doğu Anadolu ve Musul dolaylarında Nasturi ve Kürt aşiretleri arasında faaliyet göstermiştir.²⁵⁰ Grant 1839 ve 1845 yılları arasında Van, Diyarbakır, Mardin ve Harput'ta yaptığı gezici hekimlik çalışmalarıyla bölgeye kısa süre sonra yapılacak olan misyonerlik yatırımları için önemli bir keşif süreci gerçekleştirmiştir.²⁵¹ Grant'ın bu dönemdeki tıbbi faaliyetleri ona bölge halkı arasında önemli derecede saygınlık kazandırmıştır. Öyle ki Grant özellikle yabancıların seyahati için son derece tehlikeli olan Musul ve dolaylarında hekim sıfatı sayesinde rahat bir biçimde konum edinmiştir.²⁵² Yine aynı dönemde Anadolu'da tıp hizmeti sunan Bord personeli arasında Dr. Henry Lobdell ve Dr. Azariah Smith'in Antep'te gösterdikleri faaliyetler dikkat çekici boyuttadır. Asıl görev sahası Musul olan Dr. Lobdell'in Antep'te kısa bir süre görev yapmış olmasına rağmen Dr. Smith Antep'e daimi görevli olarak gelmişti. Gerçekleştirdikleri tedavilerle henüz birkaç yıl önce şehirde yoğun bir mukavemetle karşılaşmış olan Amerikan misyonerlerinin 1850'lerin başında bölge halkınca kabul ve saygı görmesini sağlayacak olan bu iki misyonerden özellikle Dr. Smith'in Antep'teki hikâyesi ilgi çekicidir.²⁵³

Dr. Smith'in 1847 Sonbaharında Antep'e ulaşmasının hemen öncesinde daha önce bu bölge için Bord tarafından görevlendirilmiş olan Thomas P. Johnson bölge halkınca taşlanarak şehirden uzaklaştırılmıştı. Smith ise şehre gelir gelmez karısını tedavi ettiği hancının rızası sonucu kalacak bir yer edinebilmişti. Smith 1852 yılında yakalandığı tifo hastalığı sonucu ölümüne kadar geçen süre zarfında Antep'te çok sayıda tedavi gerçekleştirmiş ve dini propagandada bulunmuştu. Smith'in bu

²⁴⁹ Mary Alice Shepard, *Doctors Care-Medical Missions in Turkey*, İstanbul, 1970, s. 1.

²⁵⁰ Annie Ryder Gracey, *Medical Work of the Woman's Foreign Missionary Society Methodist Episcopal Church*, Boston, 1888, s. 16, John Mason, *Three Years in Turkey-Medical Missions to the Jews*, John Snow, London 1860, s. 5.

²⁵¹ Barton, *Daybreak...*, s. 130.

²⁵² Thomas Laurie, "Asahel Grant M.D." *American Heroes on Mission Fields*, Ed. H. C. Haydn, New York, 1890, s. 25.

²⁵³ Laurie, *Ely Volume...*, s. 408.

girişimlerinin, daha sonraları Antep'e ulaşacak olan Bord misyonerlerinin gerçekleştireceği faaliyetlerin sağlam temeller üzerine oturmasına önyak olmuş ve şehirde açılacak olan misyon hastanesine onun isminin verilmesi Smith'in faaliyetlerine anlam kazandıracaktır.²⁵⁴

Bahsi geçen dönemin tıbbi misyonerleri arasında önemli bir konuma sahip bir diğer isim Dr. Henry Sergeant West'tir. West, 1859 yılında Orta Anadolu'ya gelerek bölgenin tıbbi misyon tarihçesinde önemli bir figür olmuştur. West'i kendisinden önce Anadolu'ya ulaşmış olan tıbbi misyonerlerden ayıran başlıca husus onun modern tıp eğitimiyle donatılmış olması ve papazlık sıfatını haiz olmamasıdır. Önce Yale Üniversitesi'nde ve daha sonra New York Hekimlik ve Cerrahlik Okulu'nda eğitim görmüş olan West 1860'lı yıllarda Sivas merkezli olmak üzere, Tokat, Kayseri ve Harput istikametinde genişçe bir sahada faaliyet göstermiştir. Dr. West yalnızca ufak çaplı muayenelerle yetinmemiş ve bu dönem zarfında başta göz hastalıkları olmak üzere çok sayıda cerrahi müdahalelerde de bulunmuştur. Sivas'ta görev yaptığı 17 yıl boyunca West 1400'ün üzerinde göz ameliyatı gerçekleştirmiştir. Dr. West henüz birer sağlık görevlisi bulunmayan Kayseri, Harput ve Tokat gibi misyon merkezlerinde faaliyet sürdüren Bord personelinin sağlık bakımlarından da uzun yıllar boyunca sorumlu olmuştur. Ayrıca Dr West 1876 yılında ölümüne dek Sivas'ta çok sayıda sağlık görevlisi yetiştirmiştir. West'in öğrencileri takip eden dönemde Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hekimlik görevinde bulunmuşlardır.²⁵⁵

Anadolu sahasında görev yapan bu tıbbi misyonerlere ek olarak Amerikan Bord'un Beyrut'ta başlattığı sağlık çalışmaları kayda değer boyuttadır. Suriye Misyonu olarak belirlenecek olan bu sahada ön plana çıkan tıbbi misyonerler arasında Dr. C. V. A. Van Dyck önemli bir konuma sahiptir. Philadelphia'da bulunan Jefferson Tıp Okulu'ndan mezun olan Van Dyck Suriye'de görev aldığı süre zarfında Arapça dil bilgisini ilerleterek retorik, gramer, mantık, coğrafya, tarih ve tıp alanlarında çok sayıda eserin çevirisini gerçekleştirmiş ve Bord'un Beyrut'ta açmış

²⁵⁴ A.H.I.F.K.Ö.K., Brief History of the Medical Work in Antep, Turkey, 1957, Klasör No: RA 990 T8 Z 91, s. 1.

²⁵⁵ Niles, "Henry Sergeant...", s. 9-10. Ayrıca Dr. West tıbbi çalışmaları sonucu elde ettiği gelirin önemli bir kısmını West Kilise İnşa Fonu adında bir fon oluşturarak Anadolu'da çok sayıda irili ufaklı kilise ve okul binası inşasına da katkı sağlamıştır.

olduğu *Suriye Protestan Koleji Tıp Fakültesi'nin* gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Van Dyck burada 12 dönem boyunca eğitim vermiş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.²⁵⁶

Anadolu'da göreve atılan tıbbi misyonerlerin, gerçekleştirmiş oldukları çalışmaları önceden planlanmış olan belirli aşamalar doğrultusunda vücuda getirmiş oldukları görülmektedir. Şöyle ki tıbbi misyonerlerin hedef sahaya ulaştıklarında ele aldıkları ilk husus bölge halkının dilinin öğrenilmesi olmuştur. Türkçe ve diğer yerel dillerin öğrenilmesi bu misyonerler açısından yalnızca iletişim aracı olmanın ötesinde başka anlamlar da ifade etmekteydi. Dil, bölge halkının dini inançları, yaşam felsefesi, hurafeleri, alışkanlıkları ve gelenekleri hakkında hem bireysel hem de toplumsal boyutta önemli ipuçları sunmaktaydı. Bölge dilinin yazılı olarak da öğrenilmesi yine mevcut tıp, tarih ve felsefe literatürünün taranmasında önem arz etmekteydi.²⁵⁷ Dr. Grant ve diğer ilk dönem tıbbi misyonerleri ikinci aşama olarak at üstünde gezici köy ve kasaba turlarıyla basit manada temel tedavi uygulamaları gerçekleştirdiler. Bu sayede bölge halkıyla olan ilk temaslar sağlanmış ve ileri düzeydeki tıbbi çalışmaların altyapısı hazırlanmıştı. Ve nihayet son aşama olarak da küçük ölçekli dispanserler aracılığıyla misyon çalışmaları yoğunlaştırılmıştı.

1835-1875 yılları arasındaki dönem Bord'un Anadolu'daki misyonlarını altyapısal olarak tamamlama ve ileri düzeyde misyonerlik faaliyetlerine geçişi açısından oldukça kritik yıllar olmuştur. Bu bağlamda Anadolu'da 1830'lu yıllardan itibaren görev yapan bu ilk dönem tıbbi misyonerleri Amerikan Bord açısından iki hususta öneme haizdir. Özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da faaliyetlerini yoğunlaştıran Grant, Smith ve West gibi tıbbi misyonerler bu coğrafya üzerinde henüz filizlenmekte olan misyon oluşumları için uygun atmosferin sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır.²⁵⁸ İkinci olarak bahsi geçen sağlık hizmetleri, Bord'un takip eden dönemde modern hastaneler aracılığıyla sürdüreceği örgütlü tıbbi misyon çalışmalarına altyapı oluşturmak bakımından önemlidir. 1860 ve 70'li yıllara

²⁵⁶ Lutfi M. Sa'di; George Sarton; W. T. Van Dyck, "*Al-Hakim Cornelius Van Alen Van Dyck (1818-1895)*", *Isis*, 1937, Vol. 27, s. 33.

²⁵⁷ Lambuth, *Medical Missions the...*, s. 121.

²⁵⁸ Joseph Greene, *Leavening the Levant*, New York, 1916, ss. 146-147.

gelindiğinde halihazırda atanmış olan Bord misyonerlerinin mevcut sağlık ihtiyacı açığını kapatamayacağını anlayan Bord bu yıllarda Beyrut ve Antep'te tesis edilen tıp okulları ve deneyimli misyonerlerin kişisel girişimleri aracılığıyla sağlık personeli yetiştirmek istemiştir. Nitekim Dr. West'in 1876 yılındaki ölümünün ardından çok geçmeden hem onun yetiştirdiği öğrenciler hem de Bord'un Anadolu'da görevlendirdiği yeni tıbbi misyonerler aracılığıyla tıbbi misyon çalışmalarının birçok şehre sistemli bir biçimde uzandığı görülmektedir.

2.2.2. Anadolu'daki Tıbbi Koşullar

2.2.2.1. Misyoner Gözüyle Anadolu'daki Tıbbi Koşullar

19. yüzyıl boyunca gerek Anadolu'yu ziyaret eden seyyahlar gerekse bölge halkıyla uzun yıllar boyunca bir arada yaşayan misyonerler bölge halkının sağlık koşullarıyla ilgili mikro düzeyde tasvirler ortaya koymuşlardır. Kimi seyyahlar Anadolu'yu baştan sona dolaşıp gözlemledikleri genel sağlık koşullarını aktarırken uzun yıllar boyunca köy ve kasabalarda yerli halk ile hemhal olan misyonerlerse yaşadıkları bölgelere has tıbbi şartları örneklerle ifade etmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrasına denk düşen bu tasvirlerde başlıca öne çıkan etken, modern tıp eğitimi almış sağlık görevlilerinin sayılarının son derece az oluşu ve mevcut sağlık görevlilerinin de asgari düzeyde tıp bilgisine haiz olduğudur. Misyonerlerin bölgedeki tıbbi koşullarla ilgili sunmuş oldukları örneklerle geçmeden önce, tıbbi koşulların ifade edildiği bu söylemle ilgili olarak, misyonerlerin *şarkiyatçı* zihniyet altyapısıyla bölgedeki sağlık koşullarını açıklama eğiliminde bulunmaları ihtimali dikkat edilmesi gereken bir husustur. Nitekim misyonerler çoğu zaman Hristiyan ülkelerin haricinde kalan dünyanın herhangi bir bölgesindeki sağlık koşullarını oldukça ilkel benzetmelerle tanımlamakta ve kendilerinin bu bölgelerde faaliyet göstermelerini meşru kılmaya çalışmaktadırlar.²⁵⁹

²⁵⁹ Bu hususla ilgili bir örnek olarak F. H. McIlvaine, *Medical Missions*, Pittsburgh, 1914, s. 1'de geçen "Onların tıbbi uygulamaları cehaletin, hurafenin, zulmün ve kirliliğin kombinasyonudur" şeklinde Batı ve Hristiyan toplumlarının haricinde kalan bütün milletleri ötekileştiren ifadelerle sıklıkla rastlanmaktadır.

Bahsetmiş olduğumuz şarkiyatçı anlayışın farkında olma gerekliliğini vurgulamakla birlikte Bord misyonerlerinin Anadolu'daki sağlık koşullarıyla ilgili sunmuş olduğu veriler dikkate değer durumdadır. Bu çerçevede, 1870'li yılların başında Antep'te bir tıp okulu açmayı planlayan Bord misyonerleri Anadolu'da mevcut sağlık personeli açığının had safhada olduğunu belirterek hali hazırda taşra halkının sağlığının emanet edildiği sağlık görevlilerini şu satırlarla tasvir etmişlerdir: *“Küçük Asya on milyonu aşan nüfusuyla bu açıdan oldukça çaresiz durumdadır. Askerlerin sağlık ihtiyaçları için çeşitli kırsalalarda bulunan az sayıda askeri doktor mevcuttur. Bunlar İstanbul'daki Askeri Tıp Okulunda vasat bir tıp eğitimi almışlardır. Askeri doktorların haricindeki diğer sağlık görevlileri ise daha önce modern eğitim görmemiş, atalarından öğrendikleri basit tıp bilgisine sahip rutin sağlık işleriyle uğraşan Ermenilerdir. Üstelik bu kimseler yalnızca önemli şehirlerde mevcuttur. Geriye kalan on binlerce köyde hiçbir biçimde sağlık görevlisi bulunmaz. Anatomi ve fizyoloji bilgisi bulunmayan ve yalnızca atalarından öğrendikleri basit bandaj tekniklerini uygulayabilen eğitimsiz kadın ve erkek kırık çıkıkçılarının haricinde cerrahi uygulama yapabilecek hiç kimse bulunmamaktadır. Göz hastalıkları içinse ülke genelinde sürekli seyahat halinde olan ve eski tekniklerle katarakt tedavisi uygulayan göz doktorları bulunmaktadır. Bu kimseler de gözün yapısı hakkında hiçbir geçerli bilgi sahibi değillerdir. Ebeler ise eğitimsiz kadınlardan ibarettir.”*²⁶⁰

Amerikalı misyonerlere göre Anadolu'da yaşayan insanlar genel manada yakalandıkları hastalıkların doğasını bilmemekte, yani hastalığı hazırlayan kaynakların neler olduğu hususunda fikir sahibi olmamaktadırlar. Hal böyle olunca da tedavi olarak yoğunlukla fizik ötesi güçlerden ve dini referanslardan medet ummaktadırlar. İnsanların temel hijyen kurallarına vakıf olmadıkları ve mütemadiyen yakalandıkları hastalıkları bir takım hurafelerle tedavi etmeye çalıştıklarından sıklıkla bahsedilmektedirler.²⁶¹ Özellikle yeni doğan bebek ölümlerinin yüzde 60'lara

²⁶⁰ ABCFM Arşivi, Reel 643, No: 295-296.

²⁶¹ Cyrus Hamlin'in Anadolu sahasında 1840'lı yıllarda yaygın olarak rastlanılan veba, sıtma ve kolera hastalıklarıyla ilgili betimleme ve anılarıyla ilgili bkz. Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, Robert Carter and Brothers, New York, 1878, s. 302.

yaklaşmasını hijyen kurallarının ihlaline bağlamaktadırlar. Çok küçük yaşta evlendirilen ve çabucak anne olan kızlar çocuk yetiştirme hususunda oldukça bilgisizdirler. Bord misyonerlerinin 1912 yılında bir annenin Adana misyon hastanesine muayene ettirmek üzere getirdiği bebeğiyle ilgili gözlemleri bu noktada ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Bebeğin boynunda asılı özenle hazırlanmış kolye Kuran'dan iki nüsha ayet, beş adet mavi boncuk, küçük beyaz bir taş ve ufak bir kemik parçasından oluşmakta ve çocuğu şeytandan ve hastalıklardan korumak için kullanılmaktadır. Ancak kolye aracılığıyla alınmak istenilen bu önleme tezat olarak bebeğin kirli ve bakımsız halinin ve tükettiği hijyenik olmayan gıdaların, hastalığının doğrudan doğruya birincil kaynağı olduğu işaret edilmektedir.²⁶² Anadolu'da dini referanslarla hazırlanan tedavi yöntemleriyle oldukça önemli hastalıkların tedavi edilmeye çalışılmasının günümüzde dahi bazı kimselerce uygulanıyor olması misyonerlerin tasvir ettikleri bu tabloya haklılık payı kazandırmaktadır.

Kasaba ve köylerdeki gelişmemiş sıhhi şartlar 19. yüzyıl boyunca yoğun olarak karşılaşılan sıtma, kolera, tifüs, tifo, verem ve dizanteri gibi bulaşıcı hastalıkların tetikleyicisi olarak gösterilmektedir. Köy ve kasabalardaki alt yapı ve kanalizasyon sorunu halkın başlıca su kaynağı olan su kuyularının çoğu zaman mikroplarla temasına yol açıyordu. Böylece küçük-büyük her türlü yerleşim biriminde salgın hastalıklar ansızın baş gösterebiliyordu.²⁶³ Öte yandan halk sağlığıyla ilgili misyoner kaynaklarından yansıyan veriler, karşılaşılan hastalıklarla ilgili hem doğrudan örnekler sunmakta hem de bölgesel hastalıklarla ilgili veri sağlamaktadır. Örneğin Harput ve Van'da görev yapmış olan tıbbi misyoner Dr. Clarence D. Ussher Harput bölgesinde karşılaştığı çok sayıda körlük vakasından bahsetmektedir. Ussher'in 1890'ların sonlarında görev yaptığı Harput bölgesinde bulaşıcı karakterde olan oftalmi (göz iltihabı) ve trahomanın (bulaşıcı konjonktivit) yanında doğrudan suççuğu hastalığının bir sonucu olarak ortaya çıkan körlük vakaları oldukça yüksek orandadır. Ussher'e göre göz iltihabına yakalanan kimselere

²⁶² **ABCFM Arşivi**, Reel 666, No: 321. Misyonerler yine bu hususta örnek olarak bir valinin hastalanan oğlunun muayenesi için uygulanan yöntemi aktarmaktadırlar. Doktor çocuğun tedavisi için bir kaseinin içerisine "Allah" yazmakta ve daha sonra kaseye eklenen suya bu yazının karışmasıyla elde edilen karışımı çocuğa içirmektedir. (Moorshead, *The Apeal of...*, s. 66.)

²⁶³ J.G. Kerr, *Medical Missions at Home...*, s. 8.

uygulanan çinko sülfatla şeker karışımı solüsyon her ne kadar hastalığı tedavi etse de korneaya zarar verdiği için ciddi oranda görme bozukluğuyla sonuçlanmaktadır.²⁶⁴

Misyonerler taşra vilayetlerinde eczacılık ve ilaç tedariki hususunun da diğer tıbbi hizmetlere paralel biçimde pek de iç açıcı olmadığını aktarmaktadır. Bölge halkı modern tıp ürünlerini yalnızca Batılı gezginler, misyonerler ve konsoloslardan temin edebilmektedir. Örneğin Samsun'da ortaya çıkan sıtma vakaları esnasında şehir halkı sıtma ilacı için sıklıkla İngiliz Konsolosu Stevens'e başvurmuştur. Hatta zaman zaman gelen bu ilaç taleplerinin son derece artmış olması konsolosun rutin işlerini etkiler duruma gelmiştir.²⁶⁵ Anadolu coğrafyasındaki ecza ve tıbbi malzeme yetersizliği benzer şekilde misyonerlerin faaliyet raporlarına da yansımaktadır. Örneğin 1911 yılında Talas misyon hastanesinde ortaya çıkan tıbbi araç gereç ve malzeme açığı bütün araştırmalara rağmen Amerikan Bord'a ait diğer hastane ve doktorlardan edinilememiş ve de bu malzemelerin tüm ülke genelinde başka bir yerde bulunamayacağı beyanıyla yurtdışından temin edilmiştir.²⁶⁶

Amerikan Bord misyonerlerinin Anadolu'daki sağlık anlayışı içerisinde gözlemlemiş oldukları bir diğer husus, hastaların diyet uygulaması ve hemşirelik hizmetlerinden mahrum oluşlarıdır. Hastanın gerek ameliyat sonrası gerekse ilaçlı tedavinin ilk günlerinde ihtiyaç duyduğu bakım süreci çoğunlukla tıp eğitimi bulunmayan hasta yakınlarının yardımlarıyla atlatılmaktadır. Benzer şekilde kronik hastalık sahibi yaşlıların ve yatalak durumda olanların sağlık durumlarını gözetim altında tutacak bir sağlık personeli bulunmamaktadır.²⁶⁷ İnsanlar diyet konusunda da oldukça bilinçsizdirler. Yaygın inanış hastanın bir an evvel iyileşmesi için mümkün olduğu kadar her türden gıda alması yönündedir. Böylelikle henüz kritik bir evrede olan hasta çoğu zaman etrafındaki insanların boğazına tıkıştırdıkları yiyecekleri yemek zorunda kalmaktadır.²⁶⁸

²⁶⁴ Grace Higley Knapp-Clarence Douglas Ussher, *An American Physician in Turkey a Narrative of Adventures in Peace and War*, Boston and New York 1898, s. 11.

²⁶⁵ Henry Van Lennep, *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, John Murray, London, 1870, s. 285.

²⁶⁶ ABCFM Arşivi, Reel 636, No: 1214.

²⁶⁷ A.H.İ.F.K.Ö.K., *American Medical Work in Turkey*, 1905, Klasör No: RA 990, T 8, Z 91

²⁶⁸ Lennep, *Travels in Little...*, s. 285.

2.2.2.2. Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Hizmetlerini Yaygınlaştırma Çabaları

Misyonerler Anadolu'daki tıbbi şartları bu şekilde tasvir ederken Osmanlı yetkilerinin özellikle Tanzimat'ın ilanı sonrası devletin modernizasyonunda gerçekleştirmeye çalıştıkları bir dizi reform çerçevesinde sağlık hizmetlerinin içinde bulunduğu genel durum dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti'nin yaklaşık altı asırlık tarihi boyunca tıp bilimine önemli katkıları bulunmuş çok sayıda hekim söz konusudur. Bu hekimler, hekimbaşı namı altında öncelikli olarak padişah ve hanedan mensuplarının sağlık sorunlarıyla ilgilenmişlerdir.²⁶⁹ Aynı zamanda saray halkına da sağlık hizmeti sunmuş olan hekimbaşılardan haricinde taşranın önemli yerleşim birimlerinde bulunan ve sivil halka sağlık hizmeti sunan darüşşifalar mevcuttur. Darüşşifalar henüz 19. yüzyılın ikinci yarısına ve hatta sonlarına dek yerel yönetimlerde belediye teşkilatlanmasının bulunmayışına istinaden vakıflar aracılığıyla işletilen birimler olarak karşımıza çıkar. İstanbul'daki çok sayıdaki vakfiye darüşşifasına ek olarak Bursa, Edirne, Manisa, Konya ve Kayseri gibi Anadolu'nun önemli yerleşim birimlerinde darüşşifalar bulunmaktadır.²⁷⁰ Öte yandan tarihin her döneminde olduğu üzere Osmanlılarda da mevcut sağlık tecrübesi içerisinde hayati bir yer tutan ordunun sağlık ihtiyaçlarının karşılanması için önemsenen bir askeri hekimlik kurumu mevcuttur. Nitekim Osmanlı Devleti'nde ilk modern tıp eğitimi ordunun hekim ihtiyacının karşılanması amacıyla 1827 yılında açılan *Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyye* ile başlar. Mekteb-i Tıbbiye, açılışını takip eden kısa süre içerisinde bünyesine eklenen cerrahhane ile çağın şartlarına uygun modern tıp eğitimi vermeye başlamıştır.²⁷¹ İlerleyen yıllarda bu okuldan mezun olan hekimler

²⁶⁹ Sabahattin Aydın, "Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış" *Osmanlılarda Sağlık*, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, Cilt 1, Bioforma, İstanbul 2006, s. 31.

²⁷⁰ Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, "Osmanlı Hastane Yönetmelikleri: Vakfiyelerde Osmanlı Darüşşifaları", *Osmanlılarda Sağlık*, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, Cilt 1, Bioforma, İstanbul 2006, s. 41.

²⁷¹ Erdem Aydın, "19. yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", **OTAM**(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) Sayı: 15 Yıl 2004, s. 185. Osmanlı Devleti'nde askeri sağlık hizmetlerinin modernleştirilmesi bağlamında 1830 sonrasında İstanbul'da açılan çok sayıdaki askeri hastaneden bazıları arasında Kuleli Askeri Hastanesi, Haydarpaşa Askeri Hastanesi, Gümüşsuyu Askeri Hastanesi, Emirgan Askeri Hastanesi ve Yıldız Askeri Hastanesi yer alır. 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı ordusundaki sağlık hizmetleri için ayrıca bakınız: Abdülkadir Özcan,

Anadolu'nun önemli yerleşim birimlerinde bulunan kışlalara atanmışlardır. 1839 yılında yeniden organize edilerek modernizasyonu tamamlanmış olan okul, bu tarihten itibaren *Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyye-i Şahane* olarak isimlendirilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye mezunlarının çoğalmasına binaen takip eden dönemlerde özellikle payitahtta birçok yeni askeri hastanenin inşası mümkün olmuştur.²⁷²

Payitaht ve ordunun sağlık hizmetleri için bir dizi atılımlarda bulunulduğu bu dönemde Anadolu halkı 19. yüzyılın ikinci yarısına dek serbest olarak sanatlarını icra eden *gedik usulüne* tabi hekimler veya ruhsat sahibi olmayan ya da oldukça asgari düzeyde tıp bilgisine sahip kimselere emanetti.²⁷³ Askeri amaçlı sağlık atılımlarının dışında, sivil amaçlı sağlık hizmetleri için ilk önemli girişimin 1840'larda oluşturulan karantina teşkilatı olduğu söylenebilir. Karantina teşkilatı, her ne kadar doğudan batıya salgın hastalıkların yayılmasını önlemeyi amaçlayan Batılı ülkelerin inisiyatifinde kurulmuş olsa da ilerleyen zamanlarda devlet eliyle uygulanacak olan karantina önlemlerinin temelini oluşturmuştur.²⁷⁴

1850 yılında kurulan *Tıbbiye Nezareti* ile *Meclis-i Umur-ı Tıbbiyye-i Mülkiye ve Sıhhiyye-i Umumiye*, sivil sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi için önemli birer basamak olmuştur. Nezaret, kuruluşunu takip eden dönemde sivil amaçlı hekim yetiştirmek ve halk sağlığı adına düzenlemelerde bulunulmak üzere bir takım çalışmalar gerçekleştirmiştir. Osmanlı yöneticileri 1860'lı yıllara gelindiğinde artık halk sağlığı hususunda bazı somut adımlar atmak istemişlerdir. İlk olarak, yapılan bir tahkikatla toplam sağlık personeli sayısı ve personelin niteliği tespit edilmiştir. Takiben 1861 yılında yayımlanan kapsamlı bir sağlık nizamnamesi, düzenlemelerin taşraya yansması için önemli bir adım olmuştur. *Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname* başlığı altında yayımlanan bu nizamname ile yetkililer Osmanlı sınırları

“Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, *Osmanlılarda Sağlık*, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, Cilt 1, Bioforma, İstanbul 2006.

²⁷² Yeşim Işıl Ulman, “Medical Modernization in the 19th Century with Special Reference to the Introduction of Roentgen Rays in Turkey”, *Perilous Modernity, History of Medicine in the Ottoman Empire and the Middle East from the 19th Century Onwards*, Ed. Anne Marie Moulin- Yeşim Işıl Ulman, ISIS Press, İstanbul 2010, s. 108.

²⁷³ Aydın, “*Modern Tıp Penceresinden...*”, s. 35. Gedik Usulü, sınırlı sayıda tutulan hekimlik kontenjanı çerçevesinde yeni açılan gedik kadrolarına bedeli ödenmek koşuluyla hekimbaşınca atamalar yapılması şeklinde zuhur etmekteydi. Bu sistem 1860 yılında kaldırılmıştır.

²⁷⁴ Daniel Panzac, *Population et Sante Dans L'empire Ottoman*, İstanbul, 1996, s. 85.

içerisinde küçük-büyük her türlü yerleşim biriminde hali hazırda sürdürülmekte olan sağlık hizmetleri ve sağlık görevlilerinin çalışma şartlarına intizam vermek istemişlerdir. 17 maddelik *Tababet-i Belediye Nizamnamesi* özellikle hekimlik ruhsatı edinimi, ecnebi hekimlerin diploma onayları ve genel çalışma koşullarıyla ilgili düzenlemeler içermektedir.²⁷⁵

1850 yılında kurulan *Meclis-i Umur-ı Tıbbiyye-i Mülkiye ve Sıhhiyye-i Umumiye* sivil halkın sağlık sorunlarını çözmek üzere yavaş da olsa çalışmalara başlamıştı. Taşranın sağlık ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli sağlık personeli öncelikle bir sivil tıp okulunun inşasını gerektirdi ve 1866 yılında modern tıp eğitiminin verileceği ilk sivil tıp okulunun kurulması kararlaştırıldı. Taşra halkına hekim ve sağlık personeli yetiştirmeyi hedefleyen okulun açılış gerekçesi, ilgili sadrazamlık tezkeresinde şu şekilde belirtilmişti: “Allah’ın lütfettiği bu büyük devletin genişliği ölçüsünde şehir ve kasabalarda birer, ikişer tabibe ihtiyaç duyulduğu ve halkın da bunlara memnuniyetle değişik derecelerde maaş vermeyi kabul ettiği halde pek çok yerde doktor bulunmamaktadır. Bundan başka ecneblerden tayin edilen doktorlar da arasına askeri idareye alındıklarından taşralarda doktor sayısı azalmaktadır. Pek çok şehir ve kasabaları olan böyle muazzam bir devletin şehirlerinde doktorların çok yetersiz oluşu ve sanat dalında yetiştirilen talebelerin azlığı memleket ve milletin varlığının teminatı olan padişah hazretlerinin yüce himmetine nisbetle asla uygun görülmeyeceğinden böyle bir *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*’nin kurulması uygun olacaktır.”²⁷⁶ *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye* adı altında 1867 yılında eğitime başlayan okul ilk mezunlarını 1874’te vermiş ve takip eden dönemde de çok sayıda sağlıkçının yetişmesini sağlamıştır. Taşra halkına sağlık hizmeti sunmak üzere gerçekleştirilen bu girişimin özü kısaca ihtiyaç duyulan sağlık personelinin payitahtta yetiştirilmesi ve maaşları belediyelerce karşılanmak üzere memleket tabipliği adı altında doktor ve eczacıların ihtiyaç duyulan mahallere atanması biçimindedir. Merkezin bu niyeti, belediyelerce hekimlerin görevlendirilmesi ve ilgili personelin tabii olduğu hukuka açıklık getirilmesi için 1871 yılında yayımlanan *İdare-i Umumiyye-i Tıbbiye*

²⁷⁵ Aydın, “19. yüzyılda Osmanlı...”, s. 191.

²⁷⁶ *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*’nin kuruluş tezkeresinin tam metni için bakınız Aydın, “19. yüzyılda Osmanlı...”, ss.193-194.

Nizamnamesinde açıkça görülmektedir.²⁷⁷ Taşranın sağlık ihtiyacının karşılanması için gerçekleştirilen girişimler cumhuriyet dönemine dek zaman zaman yayımlanan nizamnameler ile sistemli bir sağlık örgütünün teşkili için atılan adımlar olmuşlardır. Ancak yine de taşrada modern anlamda düzenli bir sağlık örgütünün tesis edilmesinde muvaffakiyet sağlanamamıştır. Öte yandan benzer biçimde sivil amaçlı tesis edilen hastanelerin ekseriyeti İstanbul'da inşa edilmiş ve payitaht çok sayıda sağlık kuruluşuyla donatılırken bu gayretler taşraya istenilen oranda yansımamıştır.²⁷⁸ 1827 yılında Tıbbiye-i Askeriyye'nin açılışından itibaren hem askeri hem sivil sağlık hizmetlerinin modernleştirilmesi bağlamında bu çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde sağlık alanında önemli adımların atılmış olduğu görülmektedir. Ancak temelde iyi niyetli olan bu girişimler devletin dağılma sürecinin yaşandığı 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında özellikle taşrayı kapsayan sistemli bir sağlık örgütünün oluşmasını sağlayamamıştır. Merkezi hükümetin sağlık örgütlenmesinde bırakmış olduğu bu boşluk batılı sair kurum ve kuruluşlarca doldurulmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2.2.3. Tıbbi Misyonerliğin Amerikan Bord Açısından Önemi

19. yüzyılın son çeyreğinden günümüze dek ulaşacak olan düzenli sağlık çalışmalarının temeli Amerikan Bord'un 1840'lı yıllardan itibaren Anadolu'da görevlendirmiş olduğu öncü tıbbi misyonerler tarafından atılmıştı. Bu ilk dönem öncü hekimler yalnızca yeni misyon şubelerinin oluşturulmasına zemin hazırlamakla kalmamış aynı zamanda hem misyon personeline sağlık hizmeti sunmuş hem de halk arasında gerçekleştirdikleri sağlık hizmetleri üzerinden geniş bir saha üzerinde kitlelere ulaşma imkanına erişmişlerdi. Tıbbi misyonerlerin hizmetlerinin Bord'un bütüncül faaliyetleri içerisinde kazanmış olduğu bu anlam, misyon merkezinde sağlık hizmetlerine daha fazla ağırlık verilmesi ve çalışmaların bir üst boyuta taşınması

²⁷⁷ Aydın, "19. yüzyılda Osmanlı...", s. 196.

²⁷⁸ Esin Kahya, A. D. Erdemir, *Science of Medicine in the Ottoman Empire*, Karacı, 2003, s. 164. 19. yüzyılda İstanbul'da inşa edilen sivil hastanelerden ilki 1836 yılında kurulan Mabeyn Hastanesidir. Takiben 1845 yılında Vakıf Gureba Hastanesi, 1862 yılında Zeynep Kamil Hastanesi, 1878 yılında Beyoğlu Belediye Hastanesi, 1887 yılında Kuduz Hastanesi, 1895 yılında Dar-ül Aceze Hastanesi ve 1899'da kurulan Şişli Etfal Hastanesi bu dönemde payitahtta sivil amaçlı tesis edilen sağlık kuruluşlarından bazılarıydı.

yönünde kanaat oluşturdu. Bu kanaatin ilk ciddi yansıması 1876 yılına gelindiğinde Antep'te faaliyet gösteren Merkezi Türkiye Koleji bünyesinde bir tıp okulunun açılmasıyla karşımıza çıkar. Kolej bünyesinde açılacak olan bu okul modern manada bir tıp fakültesi olarak tasarlanmıştı. Fakülte bir yandan sağlık personeli yetiştirirken aynı zamanda bünyesine eklenecek olan bir hastane vasıtasıyla bölge halkı ile eğitim ve dini kuruluşları kapsayan misyon çevrelerinin sağlık ihtiyaçlarını karşılayacaktı.²⁷⁹ Suriye Protestan Koleji'nde cerrahi profesörü olarak görev yapan ve aynı zamanda papazlık rütbesini haiz George E. Post, Antep'te açılacak olan bir tıp okulunun ve sağlık kurumunun getireceği çok yönlü faydaları okulun kuruluş aşamasında vermiş olduğu şu beyan ile dile getirmişti:²⁸⁰ *“Merkezi Türkiye Koleji, Edebiyat fakültesinde yeterli miktarda mezun verir vermez bir Tıp bölümü açmalıdır. Bu bölüm sayesinde Merkezi Türkiye Koleji insanların gözünde oldukça saygın bir noktaya yükselecektir. Protestan olmayan gençler tıp eğitimi almak üzere okula yönelecek ve bu öğrencilerin eğitimleri boyunca uzunca bir süre dini etki altında bulunmaları sağlanacaktır. Tıp okulu kin ve nefretten ötürü iş kapılarının kapandığı Protestanlara onurlu bir rekabet alanı hazırlayacaktır. Protestanlar sağlık alanında yaptıkları hasenat sayesinde güçlü bir konuma erişeceklerdir. Bu okul hastane ve dispanseri aracılığıyla hasta ve yoksulların fiziksel olduğu kadar ruhsal yönden iyileşmesine de önayak olacaktır. Okul, dinler ve mezhepler arasındaki fanatizmi yok ederek Müslüman, Yahudi ve Hristiyan'ı, Hristiyanlık inancının bilimsel temelinde birleştirecektir. Aynı zamanda hastane ve dispanserin sürekliliği hususunda yerli halkla sağlanılacak olan işbirliği, bu kurumu, dini toleranssızlık ve saldırılardan korumuş olacaktır. Hastane, hastalara şifa veren İsa imajıyla insanların zihninde daimi bir yer edinecektir.”* Dr. Post'un bu sözleri analiz edildiğinde Antep'te açılacak bir sağlık kuruluşunun Bord'un misyonerlik çalışmalarına getireceği çok sayıda fayda göz önüne serilmektedir. Şöyle ki hastane aracılığıyla dini propaganda yapılması, saygınlık ve prestij kazanılması, yeni iş kapıları açılması, bölge halkıyla olan ilişkilerin düzenlenmesi ve diğer din-mezheplerin fanatizminin azaltılması hedeflenmektedir. Böylece Amerikan Bord'un tıbbi misyonerliğe atfedeceği önem

²⁷⁹ ABCFM Arşivi, Reel 643, No: 295.

²⁸⁰ ABCFM Arşivi, Reel 643, No: 296.

değerlendirildiğinde bu sahanın dini, politik, sosyal ve pratik boyutlarının derinliği ayrı ayrı irdelenmeye değer hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.3.1. Dini propaganda

Tıbbi misyonerlik faaliyetlerinin Amerikan Bord açısından temel motivasyonu şüphesiz dini propaganda sağlanması ve Protestanlığın kitlelere tanıtılması temelindeydi. Pratik amaçlı sağlık ihtiyaçları ve bölgenin sağlık görevlilerine olan ihtiyacı ortadaydı. Ancak temel vurgu tıbbın Anadolu topraklarının Protestanlaştırılması amacına hizmet etmekte olduğu üzerinedi. Öyle ki bu hususla ilgili olarak, tutucu bazı misyon çevreleri dönem dönem sağlık çalışmalarının seküler boyutuna eleştiriler yöneltmekteydi.²⁸¹ Bu çevreler, yüksek kapasitede hastanelerin teşkili ve bu saha için çok sayıda personelin tahsis edilmesinin, mevcut tempo içerisinde misyonerlik çalışmalarını ikinci plana iteceği yönünde endişe duymaktaydılar. Doktor, bedenleri mi yoksa ruhları mı iyileştirecekti?²⁸² Bord'un tıbbi misyonerleri bu kaygıların giderilmesi için raporlarında sıklıkla “hakiki iş” (the original work) olarak adlandırdıkları dini propaganda boyutundaki misyonerlik çalışmalarına atıfta bulunmuşlardır.²⁸³ Bu tartışmalar bir kenara gerçekte, Bord personeli sağlık misyonunun kitlelere ulaşmak açısından sahip olduğu potansiyelin son derece farkındaydı. Kendilerini misyonerlere ve Protestanlık inancına oldukça yabancı gören ve halihazırda misyonerlerle yolu kesişmeyecek olan kitleler, sağlık hizmetleri aracılığıyla ansızın misyonerlerin etki/hareket alanına dahil olmaktadır. Her insan er ya da geç kaçınılmaz olarak hasta olacak veya bir yakının hastalığı dolayısıyla bir sağlık kurumuna yolu düşecekti.²⁸⁴ Savunmasız ve koşulsuz bir biçimde tıbbi hizmet talep eden kimselerse gerek hastane ve dispanser gerekse gezici hekimlik çalışmaları çerçevesinde oldukça rahat bir biçimde dini propagandaya tabi tutulabilecekti. Sağlık hizmetleri üzerinden gerçekleştirilen dini propaganda modern

²⁸¹ Grundmann, *Sent to...*, s. 217.

²⁸² Corr, *The Field is the World...*, s. 294. Tıbbi misyonerliğin dini ve dünyevi boyutlarıyla ilgili tartışma için ayrıca bakınız Walter Russell Lambuth, *Medical Missions the Twofold Task Student Volunteer Movement for Foreign Missions*, New York, 1920, s. 57.

²⁸³ ABCFM Arşivi, Reel 673, No: 827., Reel 703, No: 827.

²⁸⁴ George E. Post, “The Place of Medical Work in Missions”, *Foreign Missions Conference in North America*, New York, 1916, s. 3.

tıp aracılığıyla bir yandan yerel inanışa has hurafelerin alt edilmesini sağlamakta diğer yandan misyonerlere, hasta ve hasta yakınlarıyla diyalog oluşturabilecekleri genişçe bir zaman dilimi sunmaktaydı.²⁸⁵

Bord'un Anadolu'da henüz 1870'li yıllarda sistematik olarak yoğunlaşmaya başlayan tıbbi misyon çalışmalarının dini aroması önde gelen Bord misyonerlerince sıklıkla vurgulanmaktaydı. Suriye Misyonu bünyesinde Beyrut'ta uzun yıllar görev yapan meşhur hekim Cornelius A. Van Dyck bu dönemde Antep'te yoğunlaşan tıbbi girişimlerin dini propaganda açısından önemine dikkat çekmekteydi. Dr. Dyck, bu şehirde açılacak bir misyon hastanesi ve tıp okulunun öncelikle insanların vücutlarının ve daha sonra da ruhlarının ihtiyaçlarına cevap vereceğini, burada eğitim almış olan Hristiyan hekimin, İncil'in insanlara ulaşması için önemli bir köprü vazifesi göreceğini ifade etmekteydi.²⁸⁶ Dr. Dyck'in henüz sistemli tıbbi çalışmaların başlangıç arifesinde yapmış olduğu dini propaganda ile ilgili bu vurgulamalar çok geçmeden sahada kendini göstermiş ve çalışmalar planlandığı şekilde filiz vermeye başlamıştı. Her ne kadar sağlık hizmetlerine bağlı olarak doğrudan gerçekleştirilen ihtidalar ve kilise üyelikleri yılbeş yıl istatistiklere yansıtılmamış olsa da misyon sahasından gelen faaliyet raporlarında çalışmaların dini yönden getirileri sıklıkla not düşülmekteydi. Bu bağlamda bir örnek olarak Kayseri'de henüz tıbbi misyon çalışmalarına yeni başlamış olan Dr. William Dodd'un 1889 yılında merkeze sunmuş olduğu bir rapor, sağlık hizmetlerinin dini boyutunu anlamak adına ilgi çekicidir. Dr. Dodd raporunda, şehre gelişinden kısa süre sonra sağlık hizmetleri sayesinde kiliseye kaydedilen üye sayısının çarpıcı oranda artmış olduğunu aktarmaktadır. Dr. Dodd Talas'taki Protestan kilisesine 1889 yılı itibarıyla yapılan 98 yeni üye kaydının daha önceki yıllarda ulaşılamamış bir oran olduğunu ve bu ilerlemenin sağlık hizmetlerine bağlı olarak gerçekleştiğini belirtmektedir.²⁸⁷ Bu noktadan hareketle çalışmamızın ileriki bölümlerinden detaylarından bahsedeceğimiz dini propagandanın, tıbbi misyonerlik faaliyetleri içerisinde oldukça önemli bir boyut oluşturduğunu ve

²⁸⁵ R. F. Moorshead, *The Way of the Doctor-a Study in Medical Missions*, The Carey Press London, 1926, s. 49., Emma Cummings, *Medical Missions in Theory and Practice*, The Woman's Baptist Foreign Missionary Society, Boston, 1886, s. 13-14.

²⁸⁶ **ABCFM Arşivi**, Reel 643, No: 305.

²⁸⁷ **ABCFM Arşivi**, Reel 606, No: 25-27.

Anadolu'daki misyon hastanelerinin sunduğu sağlık hizmetlerinin, Bord'un dini çalışmalarına önemli oranda katkı sağladığını söyleyebiliriz.

2.2.3.2. Yerli Halkla Temas Sağlamak

Yeni bir misyon sahasına adım atıldığı dönemde bölge halkının yabancı misyonerlere karşı doğal bir önyargıya sahip olmaları kaçınılmaz bir durumdu. Ayrıca misyonerler bu süreçte yerli halk tarafından doğrudan “küffar” olarak nitelendirilmekteydi. Böylelikle salt dini bilgiyle donanmış bir misyonerin karşısında aşılması oldukça güç bir set bulunmaktaydı. Bu şartlar içerisinde yerli halka kutsal mesajın iletilebilmesi için ancak tıbbi misyonerlik sayesinde güvenli bir patika oluşturulabilecekti.²⁸⁸ Doktorun kısa süre içerisinde gerçekleştirdiği çok sayıda tedavi sonucu sağlanacak olan güven bütün misyon çevrelerinin halk nezdinde sempati görmesini sağlayacak ve yeni misyonerlik kurumlarının tesisini kolaylaştıracaktı. Üstelik bu olumlu etki eğitim ve kilise örgütlenmeleri gibi diğer misyonerlik araçlarının aksine hafta veya aylarla ifade edilebilecek oldukça kısa bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmekteydi.

Amerikan Bord'un 1870'li yıllara dek Anadolu sahasında görevlendirdiği tıbbi misyonerlerin öncü bir rol oynamış olduğu çalışmamızın önceki bölümlerinde de bahsetmiş olduğumuz bilinen bir gerçektir. Bu ilk dönem tıbbi misyonerleri ulaştıkları bölgelerde yerli halkın önyargılarını kırarak daha sonraları genişletilecek olan misyonerlik faaliyetlerine ve kurulacak olan misyonerlik kurumlarına altyapı hazırlamışlardı. Örgütün Osmanlı topraklarında yer edinmeye çalıştığı süreçte tıbbi misyonerlerin önemli bir köprü görevi üslendiğini söylemek yanlış olmaz.²⁸⁹ Ancak 1870'li yıllara gelindiğinde daha önce birçok yeni misyon şubesinin oluşturulmasına ön ayak olan sağlık hizmetleri örgütün genel misyonerlik stratejisinin bir parçası haline gelerek sistemli bir biçimde kitlelere ulaşmak üzere kullanılacaktı. Daha önce

²⁸⁸ Moorshead, *The Way of the Doctor...*, s. 75.

²⁸⁹ Tıbbi bilgiyle donanmış misyonerler örgütlenmenin henüz yeni başladığı 1840 ve 50'li yıllarda özellikle doğu ve güneydoğu Anadolu başta olmak üzere birçok sahada gerçekleştirdikleri turlarla bölge halkını ilk kez hem Amerikalılar hem de Protestanlık ile tanıştırmışlardır. Ancak bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki Amerikan Bord'un Osmanlı topraklarında teşkil ettiği misyon şubelerinin her birinin birer tıbbi misyoner öncülüğünde kurulmuş olduğu tarzında bir iddia söz konusu değildir.

doğrudan iletişim kurulamayan başta Müslümanlar olmak üzere Protestanlığa sempati duymayan Yahudi ve Süryani gibi çeşitli dini ve etnik gruplar sağlık hizmetleri aracılığıyla hareket sahasına dâhil edilebilecekti.²⁹⁰

Misyonerler, tıbbi misyonerlerin din değiştirmenin ölüm cezasıyla sonuçlandığı Müslüman ülkelerde özel bir öneme sahip olduğunu sıklıkla aktarmaktadır. Yabancı inançlara karşı katı bir biçimde kapalı olan ve doğrudan misyonerlik faaliyetlerine sert bir biçimde karşı olan Müslümanların diğer bütün insanlar gibi hastalanıp acı çekeceğini ve misyoner doktorla iletişime girmek zorunda kalacağını vurgulamışlardır.²⁹¹ Tıbbi hizmetlerin Türklere ulaşacak yegâne yol olduğu misyoner raporlarına yansıyan önemli tespitler arasında yer alır.²⁹² Gerçekten de Anadolu'daki birçok yerleşim biriminde ardı ardına açılan misyon hastaneleri başta Müslümanlar olmak üzere daha önce olumlu iletişimin kurulamadığı hemen her etnik ve dini kökenden kesimlerce ziyaret edilmeye başlanmıştı. Tıbbi misyon aracılığıyla ulaşılan Müslüman kesim mevcut hasta rakamları içerisinde çoğu zaman yüzde 50 oranına ulaşmış durumdaydı.²⁹³

2.2.3.3. Politik Kabul Sağlamak

Tıbbi misyonerlik ve sağlık hizmetlerinin, ilk etapta kitlelere ulaşma ve önyargıların yok edilmesi hususlarında göstermiş olduğu yarar misyonerlik çalışmalarının derinleştirildiği ilerleyen safhalarda da farklı boyutlarda kendini göstermeye devam etmiştir. Bu boyut daha çok misyon çalışmalarının gerek devlet yetkilileri gerekse bölgede bulunan sair halk tarafından meşru görülmesi üzerinedir. Bu bağlamda Bord'un yürütmüş olduğu sağlık hizmetlerinin örgütün Anadolu sahasında halihazırda gerçekleştirmekte olduğu ileri düzeydeki her türlü misyonerlik faaliyetine karşı müsamaha sağlanması ve başka bir deyişle meşruiyet

²⁹⁰ Barton, *Daybreak...*, s. 210.

²⁹¹ George E. Post, "The Place of Medical Work in Missions", *Foreign Missions Conference in North America, 1916*, s. 5.

²⁹² ABCFM Arşivi, Reel 633, No: 483.

²⁹³ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 276, 296., Reel 661, No: 495, 533, Reel 618, No: 427, Reel 628, No: 569, Reel 666, No: 394, William Dodd, *Medical Missionary Work, Report of the American Christian Hospital at Konia, Asia Minor June 30, 1913* Library of Princeton Theological Seminary, s. 18.

kazandırılmasını amaçladığı görülmektedir.²⁹⁴ Sağlık hizmetleri aracılığıyla hem payitaht hem de yerel yöneticiler ve bölge halkının Bord'un kurum ve personeline olan bakışları yumuşatılmak istenmişti. Bu çerçevede geliştirilen strateji, özellikle salgın hastalıkların patlak verdiği durumlarda ve savaş dönemlerinde sağlanacak olan sağlık hizmetleri, karantina önlemleri ve üst düzey devlet yetkililerine sunulacak sağlık hizmetleri üzerine kurulmuştu. Tıbbi misyon çalışmalarının bu yönü fiiliyatta değerlendirildiğinde gerçekten de Bord misyonerlerince sıklıkla patlak veren salgın hastalıklarına sayısız defa müdahalelerde bulunduğu görülmektedir. Gerek 1870'lerin öncesinde münferit boyutta tıbbi hizmet sunan Dr. West ve gerekse sonrasında Harput, Antep ve Van gibi önemli şehirlerde Dr. Shepard ve Dr. Ussher gibi önde gelen tıbbi misyonerlerce sıklıkla salgın hastalıklara karşı mücadele verilmişti.²⁹⁵ Öyle ki Antep'te görev yapan Dr. Shepard felaket dönemlerinde göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı 1909 yılında Babîâli tarafından bir devlet nişanı ile ödüllendirilmişti.²⁹⁶ Devlet yetkililerin misyon hastanelerine ve doktorlara olan teveccühüyle ilgili benzer bir diğer örnek Mardin'de yaşanmıştır. Mardin'de uzun yıllar görev yapmış olan Dr. Daniel M. B. Thom gerek tedavisini gerçekleştirdiği yüz binlerce bölge halkı gerekse Diyarbakır'da 1894 yılında patlak veren bir kolera salgınında gösterdiği yararlılıklardan dolayı payitaht tarafından devlet nişanıyla ödüllendirilmiştir.²⁹⁷ Yine Van misyon hastanesinin kurucusu olan Dr. Ussher da şehirde zaman zaman ortaya çıkan salgın hastalıklar esnasında gösterdiği yararlılıklardan dolayı Van valisince sunulan yazılı teşekkürle tevcih edilmiştir.²⁹⁸

Benzer biçimde idari ve askeri düzeydeki yerel yöneticilere verilen sağlık hizmetleri de bu kimselerin olumlu görüşlerinin kazanılması noktasında tıbbi misyonerliğin bir meşruiyet aracı olarak değerlendirmesine örnek teşkil eder. Hakeza Bord'a ait misyon hastaneleri ve tıbbi misyonerlerin askeri ve idari üst düzey Osmanlı yetkililerinin sağlık sorunlarıyla ilgilenmesi ve gerçekleştirilen tedaviler ile

²⁹⁴ ABCFM Arşivi, Reel 629, No: 477.

²⁹⁵ Alice Shepard Riggs, *Shepard of Aintab*, New York 1920, s. 29, ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 604. Dr.Ussher'in Van'da salgın hastalıklar için gerçekleştirdiği çalışmalarla ilgili ayrıca bakınız Grace Higley Knapp, Clarence Douglas Ussher, *An American Physician in Turkey a Narrative of Adventures in Peace and War*, Boston and New York, 1917.

²⁹⁶ Riggs, *Shepard of...*, s. 82.

²⁹⁷ Greene, *Leavening...*, s. 150.

²⁹⁸ Knapp ve Ussher, s. 201.

ilgili çok sayıda örnek söz konusudur. Örneğin Merzifon misyon hastanesinde çok sayıda yüksek dereceli askeri ve sivil devlet yetkilisi, Van misyon hastanesinde Van valisinin eşi ve askeri yetkililer ve yine olağanüstü hallerde birçok misyon şubesinde askeri personel tedavi görmüştür. Misyon hastanelerine gerek kendileri ve gerekse ailelerinin tedavileri için başvuran çok sayıda askeri rütbeliye ilaveten yerel yönetici ve hatta parlamenterlerin de tıbbi hizmetleri hoşnutlukla karşılamış olduklarını söyleyebiliriz.²⁹⁹

Paralel biçimde çeşitli illerde belediye hekimlerinin misyon hastaneleriyle işbirliği içerisinde olmaları ve özellikle misyon hastanelerinin modern ameliyathanelerinden yararlanmaları söz konusudur.³⁰⁰ Bütün bu girişimler devlet yetkilileri ve yerel yöneticiler nezdinde kabul görme ve meşruiyet bağlamında değerlendirildiğinde kısa vadede birçok noktada alınan olumlu sonuçlar söz konusudur. Örneğin Sivas bölgesini parlamentoda temsil eden Şevki Bey'in Sivas'taki misyon hastanesinin çalışmalarını teveccühle karşılamış olduğu raporlara yansıyan anekdotlar arasında yer alır. 1910 yılında Sivas'ı ziyaret eden Şevki Bey aynı zamanda cerrahlık mesleğinden gelmesi hasebiyle misyon hastanesinde bazı ameliyatlara katılmıştır. Şevki Bey hem gerçekleştirdiği ameliyatlara misyon hastanesine katkı sağlamış hem de varlıklı arkadaşlarını hastanede tedavi olmaya teşvik ederek hastane gelirlerine katkıda bulunmuştur.³⁰¹

Sağlık hizmetleri aracılığıyla hem bölge halkının sempatisinin kazanılması hem de halk nezdinde meşruiyet sağlanması hususunda da oldukça ilginç örnekler söz konusudur. Bord misyonerleri bu hususu, daha önce askeri güçlerin dahi ulaşamadığı topraklara iğnesiyle silahlanmış tıbbi misyonerlerin girmeyi başardıkları şeklinde aktarmaktadırlar. Çeşitli bord misyonerleri sıradan bölge halkı bir yana kendilerini eşkıyalara dahi kabul ettirebildiklerini dile getirmişlerdir. Örneğin Antep misyon hastanesinin kurucusu olan ve bölgede uzun yıllar faaliyet gösteren Dr. F. D. Shepard'ın Harput'tan Antep'e dönerken karşılaşmış olduğu eşkıyaların ona karşı tavrı ilgi çekicidir. Dr. Barton bu karşılaşmayı şu şekilde özetlemektedir: Bir süre

²⁹⁹ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 275-296.

³⁰⁰ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 276.

³⁰¹ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 588.

Harput'ta tedavilerde bulunduktan sonra Antep'teki kolera salgınına haber alan Dr. Shepard ivedilikle Antep'e ulaşmak üzere yola koyulmuştur. Gece vakti Toros dağlarında bir grup eşkıya Dr. Shepard'ın önce paralarını ve sonra da atını almak istemişlerdir. Eşküyalar karşısında oldukça rahat olan Shepard kendisinin Hekim Shepard olduğunu söylemesi üzerine eşküyalar önce şaşkınlık duymuş ve daha sonra da kendisini Antep'e hızla ulaştırmak üzere yanına bir koruma görevlendirmişlerdir.³⁰² Benzer bir durum yine Harput'ta yaşanmıştır. Gezici turlar esnasında Dr. Atkinson'un tedavi ettiği oldukça tanınmış bir eşkıya, tedavisi sırasında doktora ordulardan ve hiçbir askeri güçten korkmadığını lakin hekimden çok çekindiği ifade etmişti.³⁰³ Görüldüğü üzere sunulan sağlık hizmetleri yalnızca idari ve askeri üst düzey yöneticiler ve payitahtın sempatisini kazanmamış aynı zamanda bölge halkının ve hatta eşkıyaların dahi saygıyla karşıladığı bir boyuta ulaşmıştır. Tıbbi çalışmalar ve misyon hastanelerinin bu yönüyle, buldukları bölgelerdeki gergin havanın yumuşatılmasında ve sair misyonerlik çalışmaları üzerindeki husumetin azaltılmasında göstermiş olduğu yararlılık çoğu zaman Bord misyonerlerince dile getirilen ve takdir edilen bir husus olmuştur.

2.2.3.4. Diğer Mezheplerle İlişkileri Düzenlenmek

Anadolu'daki Sağlık hizmetlerinin Bord açısından ifade ettiği bir diğer anlam Katoliklik ya da Gregoryenlik gibi rakip mezheplerin husumet ve kıskançlığını azaltmak hususunda idi. Özellikle Ermenilerin Gregoryen mezhebinin önderi olan Ermeni Apostolik Kilisesi Bord'un Ermeniler üzerine başlatmış olduğu büyük misyon seferberliğine en önemli muhalefet odağı olmuştur. Bord'un girişimleri sonucu takipçilerinin önemli bir kısmını hızlı bir biçimde Protestanlığa kaptıran Patriklik birçok şehirde Bord karşıtı faaliyetler başlatmıştı.³⁰⁴ Benzer biçimde

³⁰² **ABCFM Arşivi**, Reel 668, No: 643. Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki Dr. Shepard seyahatleri esnasında benzer çok sayıda soygun girişimiyle karşılaşmış ve bu vakalardan birinde soyguncular tarafından yaralanmıştır. Dr. Shepard'ın hatıraları için bakınız Alice Shepard Riggs, *Shepard of Aintab*, Interchurch Press, New York 1920.

³⁰³ **ABCFM Arşivi**, Reel 704, No: 638.

³⁰⁴ Patrikhanenin Amerikan Bord misyonerlerinin faaliyetleri karşısında aldığı tavır ve bu faaliyetleri engelleme çabaları için bkz. Ömer Turan, "Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesinin Tepkisi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Yay. Haz. Metin Hülagü ve diğ., C. 3., Kayseri, 2009,

Katolik ruhani liderleri de 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Protestan misyonerleri ciddi bir tehdit olarak algılamaktaydı. Her bir misyon şubesinin sıklıkla rekabet içerisinde olduğu ve Bord'a ait özellikle başarılı eğitim kurumlarının ciddi oranda kıskançlık yarattığı bir süreç içerisinde Bord personelinin sunmuş olduğu sağlık hizmetleri bahsi geçen rakip mezheplerle olan iletişimin sağlanması ve husumetin azaltılması adına önemli bir araç olacaktı. Nitekim bu hususla ilgili örnekler değerlendirildiğinde misyon hastaneleri Protestanlık dışındaki mezhep ve inanç mensubu kimselere rahatlıkla ve geniş oranda ulaşabilmişti. Öyle ki yalnızca sıradan insanlar değil aynı zamanda karşıt mezheplerin ruhani liderleri de misyon hastanelerine sağlık ihtiyaçları için başvurmuşlardır. Örneğin 1910 yılında Sivas'taki Ermeni piskoposu, yıl içerisinde misyon hastanesinde tedavi gören kimseler arasındadır. Tifüs hastalığına yakalanmış olan piskopos hastanede almış olduğu tedavinin ardından iyileşerek taburcu olmuştur.³⁰⁵ Patrikhane bünyesindeki üst düzey bir ruhani liderin Bord'a ait bir misyon hastanesinde tedavi olması ve buradan iyileşerek ayrılması, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Ermeni Patrikhanesinin Anadolu'nun bir çok noktasındaki Protestan misyonerlik faaliyetleri karşısında göstermiş olduğu sert muhalefet ve engelleme çabaları göz önünde bulundurulduğunda oldukça anlamlıdır. Bu çerçevede karşıt mezheplerle diyalog kurulması ve şiddetli muhalefetin azaltılması bağlamında değerlendirildiğinde tıbbi misyon faaliyetlerinin, Bord'un genel misyonerlik faaliyetleri açısından oldukça önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.3.5. Misyonerlik Faaliyetlerine Pratik İmaj Kazandırmak

Tıbbi misyonun Bord açısından bir diğer olumlu yönü, hastane hizmetlerinin misyonerlere bölge halkına sunacakları pratik boyutlu bir materyale sahip olma olanağı tanınmasıdır. Özellikle dini boyutu ele alındığında misyonerlik faaliyetleri, çoğunlukla teorik, ruhsal ve felsefi boyutta insanların karşısına çıkmaktadır. Bu imaj, ağır ve gereğinden fazla derecede bir ruhani boyut teşkil edebilmektedir. Bu çerçevede, sunulan sağlık hizmetleri Bord misyonerlerine pratik boyutta insanların

Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches, Vol. 1*. Congregational Publishing Society, Boston, 1972.

³⁰⁵ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 570.

ulaşacağı birtakım faydacı girişimler ortaya konulması yönünde olanak tanımaktadır. Bu hususla ilgili olarak Van şubesinde görevli Dr. Kimball'ın tıbbi çalışmaların getirmiş olduğu pratik etkiye istinaden yaptığı tespitler dikkat çekicidir. Dr. Kimball 1890'lı yılların ortalarında Van'daki Bord kurumlarına karşı bölge halkınca getirilen eleştirilere dikkat çekmekte ve insanların uygulanan misyonerlik metotlarını aşırı ruhani bulduklarından bahsetmektedir. Dr. Kimball, 1894 yılında kaleme aldığı raporunda Van ve civarındaki sağlık hizmetlerinin hali hazırdaki misyon faaliyetlerine karşı yöneltilen bu eleştirileri *sessizleştirdiğini* ve çalışmalara pratik-faydacı bir boyut katıldığını ifade etmektedir.³⁰⁶

2.2.3.6. Personelin Sağlık İhtiyacını Karşılama

Tıbbi misyon aracılığıyla bir yandan geniş kitlelere ulaşıp Bord adına önemli gelişmeler kaydedilirken öte yandan neredeyse masrafsız bir biçimde örgüt personelinin sağlık ihtiyaçları karşılanmış oluyordu. Mali anlamda çoğunlukla kendi kendilerini idare edebilen misyon hastaneleri, ilgili şube bünyesinde yer alan Bord'a ait eğitimle alakalı, dini ya da endüstriyel olsun her türlü misyon kuruluşunun sağlık ihtiyaçlarına ücretsiz olarak cevap vermekteydi. 1900'lerin başına gelindiğinde Anadolu'da bulunan birçok önemli misyon şubesinde birer misyon hastanesi mevcuttu. Ancak örgüte ait tıbbi misyoner ve sağlık görevlisi sayısının düşük olmasına binaen özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren sağlık görevlisi bulunmayan bölgeler sıklıkla mevcut sağlık görevlilerinin gerçekleştirdiği turlarla ziyaret edildi. Örneğin Sivas'ta ikamet eden Dr. H. S. West uzunca bir süre Merzifon, Harput ve Kayseri'yi kapsayan ve hatta zaman zaman daha uzak noktalara ulaşan geniş bir daire içerisinde örgüt personelinin sağlık işlerinden sorumluydu.³⁰⁷ Sair misyon hastanelerinde görev yapmakta olan tıbbi misyonerler ilerleyen dönemlerde de Bitlis, Maraş, Mersin ve Urfa gibi sağlık görevlisi bulunmayan şube personelinin sağlık ihtiyaçlarının giderilmesi için benzer tıbbi turlar düzenlemişlerdir.

³⁰⁶ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 461.

³⁰⁷ Niles, "Henry Sergeant...", s. 13, 24-25.

2.2.3.7. Sağlık Personeli Yetiştirmek

Anadolu'da görev alan birçok öncü tıbbi misyoner ulaştıkları sahadaki sağlık personeli açığının farkına varmış ve ellerinden geldiğince yerli halk arasında bu işe yatkın olanlara sağlık eğitimi vermeye çalışmışlardır. Benzer biçimde ilk olarak Beyrut'ta açılan tıp okulu ve daha sonra Antep'teki Merkezi Türkiye Koleji bünyesinde faaliyet gösteren tıp bölümü 1870'li yıllarda profesyonel boyutta sağlık personeli eğitimini üstlenmişti. Gerek Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde yer alan tıbbi misyonerler gerekse Beyrut ve Antep'te faaliyet gösteren tıp okulları 19. yüzyılın ikinci yarısında önemli sayıda sağlıkçının yetişmesini sağlamışlardır.³⁰⁸ Çoğunlukla Ermeni kesimden seçilen öğrenciler tıbbi misyonerlerden uzun yıllar boyunca aldıkları eğitim sonunda hemşire, sağlık görevlisi ve hekim olarak göreve başlamışlardır. Üstelik bu sağlık görevlilerinin bazıları çalışmalarını daha ileri boyuta taşımak için Avrupa ve ABD'ye staj yapmak üzere gönderilmişlerdir. Bord personeli tarafından eğitilmiş olan çok sayıda hekim arasında bazı isimler oldukça ön plana çıkmış ve bölge halkının yanında devlet görevlilerince de taltif görmüştür. Örneğin Antep'te Dr. Shepard'ın eğitmiş olduğu Ermeni asıllı Dr. Bezciyan'ın sunmuş olduğu sağlık hizmetleri Antep havalisinin ordu komutanı Tümgeneral Şevket Paşa'nın takdirini kazanmıştır. Dr. Shepard, Şevket Paşa'nın 1894 yılında kendisine eğer toplamda Dr. Bezciyan gibi üç hekim yetiştirmiş olursa Osmanlı ülkesindeki çalışmalarının had safhada tatmin edici olacağını söylediğini aktarmıştır.³⁰⁹

Zamanla Bord'a ait birçok misyon hastanesi birer sağlık elemanı yetiştiren kurum haline dönüşmüştür. Hastaneler özellikle uygulamalı eğitim imkanı sağlamaları bakımından hemşire eğitimi için oldukça elverişli birer üs haline gelmiştir. Bir dönem Merzifon misyon hastanesinde görev yapan Dr. Thomas Carrington Anadolu'da hemşirelik kurumunun var olmayışını fark ederek daha

³⁰⁸ Barton, *Daybreak...*, s. 208.

³⁰⁹ ABCFM Arşivi, Reel: 652, No: 260.

sonraları İstanbul'da açılacak olan hemşirelik okuluyla ilgili ilk girişimleri burada gerçekleştirir.³¹⁰

³¹⁰ Bkz. Thomas Carrington, *American Hospital and Training School for Nurses*, New York, 1908.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DAKİ AMERİKAN BORD HASTANELERİ

3.1. Hastanelerin Kuruluş Aşaması

Daha önce 1875 yılına kadar Bord'un Anadolu sahasında görevlendirmiş olduğu sağlık personeli ve sürdürülen tıbbi misyon çalışmalarına ana hatlarıyla değinilmişti. 1870'li yıllara dek Sivas'ta uzun yıllar faaliyet gösteren Dr. H. S. West'in sunduğu sağlık hizmetleri ve kazanmış olduğu ün Bord'un Anadolu'daki diğer misyon şehirlerine de birer tıbbi misyoner göndermesine ön ayak olmuştu.³¹¹ Eş zamanlı olarak Amerikan Bord merkezi, Osmanlı topraklarında ilk misyon hastanesini 1870'li yıllarda Beyrut Amerikan Koleji bünyesindeki tıp okulu ile hizmete açmıştı. Anadolu'daki ilk Amerikan misyon hastanesi ise Antep'te 1879 yılında tesis edildi. 1880'li yıllara gelindiğinde daha önceleri Dr. West'in yetiştirdiği öğrencilerin yanında Beyrut ve Antep'teki Bord'a ait tıp okullarının mezun ettiği doktorlar Anadolu'nun önemli şehirlerinde göreve başlamışlardı.³¹² Öte yandan sahaya yeni ulaşan tıbbi misyonerler de usta çırak ilişkisiyle çok sayıda sağlık personelinin yetişmesini sağladı. Böylelikle 1880 sonrasında sırasıyla özellikle Anadolu'nun orta ve doğu kesimlerinde çok sayıda misyon hastanesi oluşturuldu. İlk olarak açılan Antep hastanesi de dahil olmak üzere Anadolu'da faaliyete geçen Amerikan misyon hastaneleri ve hizmete giriş tarihleri kronolojik olarak şu şekildedir:³¹³ Antep (1879), Mardin (1885), Kayseri (1887), Merzifon (1897), Van

³¹¹ Greene, *Leavening...*, s. 147.

³¹² **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Charles Riggs, *History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934*, s. 33.

³¹³ Bu tarihler her bir misyon şubesinde çoğunlukla büyük çaplı bir hastane inşasının öncesinde küçük çaplı sağlık hizmetlerinin sunulduğu dispanser boyutunda çalışmaların başlatıldığı tarihlerdir. Hastane binaların tamamlanışı ve hizmete giriş tarihleriyle ilgili diğer detaylar çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde sunulacaktır.

(1899), Harput (1903), Sivas (1903), Adana (1904), Erzurum (1904), İstanbul (1906), Diyarbakır (1908), Konya (1911).

Açılış tarihlerinden de anlaşıldığı üzere misyon hastaneleri Bord merkezince belirli bir tarihte verilmiş bir kararın ürünü olarak eşzamanlı bir biçimde kurulmamıştır. Bu hastaneler daha çok Bord'un 1870'li yılların sonrasında gündemine almış olduğu Türkiye misyonlarına daha fazla sağlık personeli yani tıbbi misyoner gönderme politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır.³¹⁴ Her bir misyon şubesinde görevli tıbbi misyoner, aşamalı olarak önce misyon çevrelerine daha sonrada ihtiyaç duyan bölge halkına kısıtlı imkanlar doğrultusunda bireysel sağlık hizmeti sunarak işe koyulmuştur. Kitlelere açılan sağlık hizmetleri, ilk adım olarak çoğunlukla basit bir evin dispanser olarak kiralanmasıyla filizlenmişti. Aşamalı olarak ilerleyen yıllarda gerekli izinlerin tamamlanması ve finans kaynaklarının yaratılmasıyla büyük çaplı hastane binalarının tesisine gidildi. Ülke çapındaki misyon hastanelerinin tesisleri, politik atmosfer ve fiziki şartların elverdiği boyutta belirli süre aralıklarıyla tamamlandı. Bu şekilde ilk olarak hizmete giren sağlık kurumu 1870'li yılların sonunda açılan Antep misyon hastanesi oldu. Bu ilk hastaneyi 1885 yılında Mardin ve 1887 yılında Kayseri misyon hastaneleri takip etti. Takip eden süreçte, yüzyıl sona ermeden Merzifon ve Van'da da birer misyon hastanesi açılabilmişti. Paralel dönemde, kuruluşları içten içe tasarlanmakta olan Harput, Sivas, Adana, Erzurum, İstanbul ve Diyarbakır misyon hastaneleri 20. yüzyılın ilk on yılında hızla hizmete açıldı.³¹⁵ Ve nihayet tıbbi misyon çerçevesinde tesis edilen sağlık kuruluşlarının inşa süreci, aynı zamanda Kayseri misyon hastanesinin kurucusu olan William Dodd'un 1912 yılında Konya'da hizmete açtığı hastane ile tamamlandı.³¹⁶

Bord'un Anadolu'da tesis ettiği misyon hastaneleri, örgütün teşkilatlanma şeması içerisinde değerlendirildiğinde Batı Türkiye Misyonu sahasında Sivas, Kayseri, Merzifon, İstanbul ve Konya hastaneleri yer alır. Bu misyon sahasında

³¹⁴ Greene, *Leavening...*, s. 146.

³¹⁵ Barton, *Daybreak...*, s. 208.

³¹⁶ Konya misyon hastanesi Amerikan Bord ile olan bağlantısı hususunda özel bir konuma sahiptir. Detaylarından ilerleyen bölümlerde bahsedeceğimiz bu bağlantı Konya hastanesinin Dr. Dodd'un şahsi imkanları sonucu Bord'dan bağımsız olarak tesis edilmiş olmasıyla ilgilidir.

başlatılan tıbbi misyon çalışmaları ilk olarak Sivas'ta Dr. Henry S. West, Trabzon'da Dr. Moses A. Parmelee ve Kayseri'de Dr. William Dodd'un öncülüğünde başlamıştır. Ancak Batı Türkiye Misyon sahası içerisinde ilk misyon hastanesi 1887 yılında Kayseri'de hizmete girmiştir.³¹⁷

Örgütün Merkezi Türkiye Misyonu olarak adlandırdığı saha Anadolu'da ilk misyon hastanesinin oluşturulduğu Antep şubesi ile ön plana çıkar. Antep ilk olarak henüz 1840'lı yılların sonunda genç hekim Azariah Smith tarafından ziyaret edilmiş ve buradaki misyonerlik çalışmaları onun vücuda getirmiş olduğu girişimler sonucu başlamıştır. Ancak Antep'te bir misyon hastanesinin tesisi Dr. Smith'in 1851 yılında ölümünden yaklaşık 28 yıl kadar sonrasına denk düşer. Bu dönemde Bord merkezince Antep'e atanan Dr. F. D. Shepard şehirdeki düzenli tıbbi misyon çalışmalarının önderliğini üstlenmiştir. Merkezi Türkiye Misyonu sınırlarında profesyonel boyutta sağlık hizmeti sunacak olan bir diğer şube Adana olmuştur. Adana'daki tıbbi misyon çalışmaları da Dr. Jesse K. Marden'in şehre tayiniyle 1904 yılında başlamıştır.³¹⁸

Son olarak Anadolu'nun doğusunu sınırları içerisine alan Doğu Türkiye Misyonu çok sayıda misyon hastanesini bünyesinde barındırmıştır. Bu misyon sahası içerisinde ilk olarak 1885 yılında Dr. Daniel M. B. Thom tarafından Mardin'de düzenli olarak sağlık çalışmaları başlatılmıştır. Mardin misyon hastanesinin epeyce bir süre tek sağlık merkezi olduğu Doğu Türkiye Misyonu, 1899 yılında Dr. Clarence D. Ussher'in Van'da hizmete açtığı dispanser ile ikinci bir sağlık kurumuna sahip olmuştur. Takip eden kısa süre içerisinde Dr. Henry H. Atkinson önderliğinde 1903 yılında Harput'ta, Dr. H. L. Underwood tarafından Erzurum'da ve son olarak Dr. Edwin St. John Ward tarafından Diyarbakır'da birer tıbbi misyon örgütlenmesi gerçekleştirilmiştir.³¹⁹

³¹⁷ **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Charles Riggs, History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934, s. 33

³¹⁸ **ABCFM Arşivi**, Reel 703, No: 827.

³¹⁹ **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Charles Riggs, History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934, s. 58-59.

3.2. Misyon Hastanelerinin Çalışma Düzenleri ve Personel Kadrosu

Misyon hastaneleri yapısal olarak değerlendirildiğinde günümüzdeki modern sağlık kuruluşlarına önemli oranda benzerlik göstermektedir. Bir vakıf hastanesi şeklinde değerlendirildiğinde kendi içerisinde gelir gider bütçesine sahip, bir yönetim kurulu ve tıbbın çeşitli dallarıyla ilgili personel kadrosuna sahip sağlık kuruluşlarıdır. İşleyiş olarak modern sağlık kuruluşlarıyla önemli oranda benzeşen misyon hastanelerinin ayırt edici özellikleri bir misyoner kadrosunca yönetilmeleri, kuruluş felsefeleri ve çoğunlukla bağışlardan karşılanan finans kaynaklarında yatar. Amerikalılarca hayır kurumları olarak nitelenen Bord'a ait misyon hastaneleri, salt sağlık hizmeti sunmanın ötesinde örgüt merkezinin ve hayırsever Hristiyanların bir başka deyişle finansörlerinin beklentileri doğrultusunda faaliyet gösteren misyon kuruluşlarıdır. Bu kuruluşlarca yıllık olarak tutulan düzenli çalışma raporları bir anlamda performans raporu olarak da düşünülebilir. Bord'a ait misyon hastanelerinde sunulan düzenli sağlık hizmetleri haftanın beş gününün ameliyat, muayene, personel eğitimi ve şehir içi turlara ayrılması şeklinde gerçekleşir. Yine haftanın belirli günlerinde yalnızca kadınlar ve de yoksul hastalar için sunulan klinik hizmeti söz konusudur. Hafta sonları ise çoğunlukla civar bölgelere tıbbi turlar düzenlemektedir.³²⁰ Bahsi geçen sağlık hizmetlerinin yanında hafta içi ve hafta sonu düzenli olarak sunulan dini ayin ve dua seremonileri de hastane rutininin önemli bir parçasıdır.³²¹ Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki Bord'un Anadolu'da faaliyete açtığı misyon hastaneleri tek bir sistem üzerinden hareket eden kurumlar olmamıştır. Hastanelerin kuruluşları, inşa aşamaları ruhsat alımıyla ilgili yaşanan sıkıntılar gibi hususlarda benzerlik yaşanırken diğer yandan her bir hastanenin kurucusuna has bazı şahsi uygulamalar söz konusu olmuştur. Bu uygulamalar arasında hastanenin rutin haftalık işleyişi, çalışan kadrosu, tıbbi turlara verilen önem, gerçekleştirilen ameliyat ve tedavi türleri gibi hususlar hastaneler arasında farklılık gösteren başlıca unsurlardır.

³²⁰ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 603,

³²¹ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 287, Reel 704, No: 112, Reel 661, No: 533, Reel 620, No: 218, Reel 618, No: 427.

İlk olarak hastanelerin yönetim şeması değerlendirildiğinde her bir hastanenin bir yönetim kurulu olduğu görülmektedir. Hastanelerin yönetim kurulları çoğunlukla bağlı bulunduğu misyon şubesinden sorumlu misyonerlerin ve hastaneyi yönetmekte olan tıbbi misyonerlerin bulunduğu bir kuruldur.³²² Yönetim kurulu üyelerinin sayıları önceden belirlenmiş bir çoğunlukta değildir ve hastaneler arasında farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Adana misyon hastanesinin yönetim kurulu toplam altı üyeden oluşurken Merzifon misyon hastanesi dört üyeye sahiptir.³²³ Üyeler hemşirelerden, doktorlardan ve atanmış misyonerlerden seçilebilmektedir. Bu kurulun görevi hastanenin idari işleyişini sağlamak, personeli denetim altında tutmak, hastane bütçesini düzenlemek, yıllık faaliyetleri gözden geçirmek ve çalışmalar için stratejik plan belirlemek şeklinde özetlenebilir. Ortalama bir misyon hastanesinde görevli sağlık personeli şu şekildedir:³²⁴

- Başhekim ya da hastane müdürü
- Yardımcı hekimler
- Başhemşire,
- Anestezi uzmanı
- Denetçi
- Eczacı
- Cerrahi hemşiresi
- Nöbetçi hemşireler
- Staj hemşireleri (öğrenci hemşireler)
- Hizmetliler: Aşçı, temizlikçi, ütücü, çamaşırcı kadın, tadilat işlerinden sorumlu eleman.

³²² Bazı durumlarda hastanenin bağlı bulunduğu şube misyonerlerine ek olarak civar şubelerde görevli personel de hastane kuruluna dahil edilebilmektedir. Örneğin Adana misyon hastanesinin 6 kişiden oluşan yönetim kurulunun üyelerinden biri Maraş, diğeri Antep şubelerine ait personellerdir. Adana misyon hastanesi yönetim kurulu şeması için bkz. **ABCFM Arşivi**, Reel 667, No: 89.

³²³ **ABCFM Arşivi**, Reel 628, No: 441, Reel 667, No: 89. **A.H.İ.F.K.Ö.K., The New Anatolia Hospital, Marsovan, Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 3.**

³²⁴ Çeşitli misyon hastanelerinin örnek personel listeleri için bkz. **ABCFM Arşivi**, Reel 628, No: 217, 441, Reel 666, No: 405, 613, Reel 667, No: 89, Reel 712, No: 317. Burada sunulan çalışan listesi Bord'a ait birçok hastanedeki ortalama personeli belirtmekte olup kimi misyon hastanelerinde değişik uzmanlık alanlarına sahip sair sağlık görevlileri de bulunmaktadır.

Başhekim, çoğunlukla hastanenin kurucusu olan ya da Bord merkezince ilerleyen tarihlerde atanmış olan tıbbi misyonerdir. Misyon hastanelerinin her ne kadar birer yönetim kurulları olsa da hastanenin işleyişiyle ilgili en önemli görev aynı zamanda başhekim ya da müdür sıfatını taşıyan tıbbi misyonere aittir. İlgili tıbbi misyoner bir misyon hastanesinin kuruluşundan işleyişine dek baştan aşağıya sorumluluk sahibidir. Gerekli finans kaynaklarının yaratılması, gelir gider bütçesinin dengelenmesi, personel alımı, sağlık hizmetlerinin düzenlenişi gibi pek çok önemli mesele tıbbi misyonerin sorumluluğundadır.³²⁵ Ayrıca tıbbi misyonerler her yıl düzenli bir hastane faaliyet raporu hazırlayıp şube aracılığıyla merkeze sunmak zorundadır.

Hastanede başhemşire olarak görev alan eleman ise Avrupa veya Amerika'daki çeşitli kadın misyon örgütlerine ya da doğrudan Amerikan Bord'a bağlı personeldir. Yardımcı hekimler ise genellikle Beyrut ve Antep'teki tıp okullarında öğrenim gören ya da tıbbi misyonerlerce yetiştirilen Ermeni kökenli doktorlar olup çok nadir olarak, faaliyetleri oldukça yoğun kimi misyon hastanelerinde fazladan bir Amerikalı doktorun yardımcı hekim olarak görevlendirmiş olduğu görülmektedir.³²⁶ Yardımcı hekimlerin yanında kimi zaman geçici olarak görevli ziyaretçi hekimler yer almaktadır. Ziyaretçi hekimler düzenli olmamakla birlikte bir ya da iki yıl gibi sürelerle zaman zaman misyon hastanelerinde hizmet sunmuşlardır. Ziyaretçi hekimlerin hastane bünyesindeki görevleri yardımcı hekimlerinkiyle eşit düzeydedir. Yardımcı hekimlerin olduğu gibi görevli hemşirelerin de birkaçı dışında tamamı Ermeni ya da nadiren de olsa Rum kökenlidir. Eğitim almakta olan hemşireler de Ermeniler arasından seçilmiştir.³²⁷ Benzer şekilde Ermeniler arasından seçilmiş olan eczacılar da hastane bünyesinde önemli bir konum edinmişlerdir. Geriye kalan özellikle hizmet işlerinden sorumlu personelin de neredeyse tamamının Ermeniler arasından seçilmiş olduğunu söylemek

³²⁵ Burada kastedilen sorumluluklar ile yetki limitleri zaman zaman zımni bir nitelik kazanabilmektedir. Örneğin yeni personel istihdamı gibi hususlar her ne kadar hastanenin müdürü olan tıbbi misyonerce gerçekleştirilse de Bord tarafından onaylanması gerekmektedir.

³²⁶ Amerikalı yardımcı hekimler dönem dönem Merzifon, Kayseri ve Antep hastanelerinde görev almışlardır.

³²⁷ Dr. Thomas Carrington İstanbul'da faaliyete açmış olduğu hemşire okulu için bkz. Thomas Carrington, *American Hospital and Training School for Nurses*, New York, 1908.

mümkündür. Bu esaslar çerçevesinde örnek bir çalışan kadrosu olarak Harput misyon hastanesinin 1911 yılı görevlileri şu isimlerden oluşmaktadır.³²⁸

Müdür:	Dr. H. H. Atkinson
Ziyaretçi Hekim:	Pierre Tasho
Göz uzmanı ve Yardımcı Cerrah:	S. K. Mumcuyan
Kadın doğum uzmanı:	H. Manuelyan,
Eczacı-Fırat Eczanesi:	Pilibos Efendi Movsesyan,
Eczacı-Hastane Eczanesi:	Mıgırdıç Efendi Baloyan,
Hemşire:	Maria Jacobson (Danimarkalı)
Başhemşire:	Tacy Atkinson
Stajyer hemşireler:	Badaskan Avedisyan, Hayganuş Firmanyan, Satenik Totvayan, Mariam Bagdasaryan, Saranuş Aleksanderyan
Hizmetliler:	Bir alışveriş görevlisi, bir çamaşırıcı kadın, bir aşçı, bir ütücü kadın, iki temizlikçi kadın.

Misyon hastaneleri, kendi içlerinde sekreteri, başkanı ve yönetici şemaları bulunan misyon şubelerinin bünyelerine ilerleyen tarihlerde eklenmiş birer yan misyonerlik kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. O halde hastanelerin şube yönetimiyle olan hukuku ve özellikle misyonerlik faaliyetleri için sahip olduğu faaliyet alanı gibi hususlarla ilgili sınırları nelerdir? Bu konuyla ilgili olarak Kayseri misyon hastanesinin kurucusu Dr. Dodd ile Kayseri şubesi arasında düşünülen anlaşmazlık bize hem bu hastane hem de Bord'a ait sair misyon hastanelerinin bağlı buldukları şubelerle olan hukuklarını daha yakından anlamak adına fırsat tanımaktadır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde detaylarına değineceğimiz Dr. Dodd ile şube arasında çıkan bu anlaşmazlık, kısaca hastanenin yönetimi konusunda hastanenin kurucusu olan tıbbi misyonerin mi yoksa bağlı bulunduğu şubenin mu söz sahibi olacağıyla ilgilidir. Bahsi geçen idari tartışma aynı zamanda misyonerlik faaliyetlerinin sınırları ve metotlarıyla da ilgilidir.³²⁹

³²⁸ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 317.

³²⁹ Bahsi geçen anlaşmazlıkla ilgili detaylı raporlar için bkz. ABCFM Arşivi, Reel 620, No: 190, Reel, Reel 616, No: 551.

Yaşanan bu uyuşmazlık esnasında Bord merkezi, uyuşmazlığı çözmek için Anadolu'daki diğer misyon hastanelerinin bağlı buldukları şubelerle olan hukuklarıyla ilgili 1906 yılında bir soruşturma başlatmıştı. Bord merkezinin tam olarak öğrenmek istediği hususlar hastanenin veya tıbbi misyon çalışmalarının şube bünyesindeki konumu, hemşirelerin şubenin yönetim şemasında oy kullanma durumu ve hastanenin kendi binası haricinde misyonerlik faaliyetleri sürdürüp sürdüremeyeceği üzerineydi.³³⁰ Antep, Harput ve Mardin şubelerinden gelen cevaplara göre hastane ve tıbbi misyon çalışmaları doğrudan şubenin denetimi altında bulunmaktaydı. Yani bu demek oluyordu ki hastanenin kuruluşu için gerekli finansman ister şahsi kaynaklarla ister belirli kiliselerin bağışlarıyla sağlansın hastane doğrudan bağlı bulunduğu şubenin denetimi altında faaliyet gösterecekti. Bu durumun altının çiziliyor olması, kimi misyon hastanelerinin kuruluşları esnasında şahsi ilişkiler sayesinde sağlanan büyük orandaki finansmanın hastaneyi bir anlamda ipotek altına alamayacağını göstermek için merkezce alınan bir önlemdi.

Hastane personelinin şube bünyesindeki söz hakkı tartışılan bir diğer sorun olmuştu. Merkezce yapılan bahsi geçen araştırmaya göre hemşire veya yardımcı hekim gibi çeşitli hastane personelinin şubeyle ilgili kararlar esnasında oy kullanabilmesi onların Bord merkezince misyoner sıfatıyla atanmış olup olmadıklarına bağlıydı. Hastanelerin kendi başlarına sınırları dışarısında misyonerlik faaliyeti sürdürüp sürdüremeyeceği sorusunun cevabı ise hastanelerin yalnızca kurulmuş oldukları kompleks içerisinde faaliyet gösterebileceği ve bu sınırlar dışarısında bağlı bulunduğu şubeden bağımsız bir misyonerlik çalışması sürdüremeyeceği yönündeydi.³³¹ Burada bahsi geçen hususların tamamı Bord'un

³³⁰ ABCFM Arşivi, Reel 616, No: 657.

³³¹ Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer husus kimi hastane personelinin Protestanlık inancı içerisinde farklı hiziplerden geliyor olmasıyla ilgilidir. Öyle ki kimi hemşireler çeşitli Avrupa ülkelerinden gelmektedirler. Zaman zaman hastane personeli arasındaki farklı inanışlar ya da bir başka deyişle esasta çelişmeyen ve derin olmayan farklı dini pratikler kimi zaman Bord'un gelmiş olduğu Kongregesyonalist gelenekle çelişebilmektedir. Hastanenin bağımsızlık misyonerlik çalışmalarına bir sınırlama getirme ihtiyacı da Kongregesyonalist geleneğin dışına çıkılmasını engelleme ihtiyacıdır.

genel sekreteri Dr. Barton'un konuyla ilgili yapmış olduğu analiz sonucu nihai bir karara bağlanıp onaylanmıştı.³³²

Görüldüğü üzere misyon hastaneleri her ne kadar kimi zaman şahsi ağırlıklı finans kaynaklarına dayanarak kurulmuş olsalar bile Bord merkezince sıkı derece kontrol altında tutuluyorlardı. Hastanelerin bağımsız birer yönetim kurulları olsa da bu kurullar birçok konu da şubeye tabi idi. Hastane personeli de misyonerlik sıfatını haiz olduğu oranda şube yönetiminde söz sahibi olabilecekti. Şöyle ki tıbbi misyon çalışmaları özellikle tıbbi turlar göz önünde bulundurulduğunda misyon yerleşkesinin dışarısında da önemli bir hareket alanına sahipti. Üstelik bu çalışmalar kimi zaman öylesine büyük bir boyuta ulaşmaktaydı ki mevcut şubenin sürdürmekte olduğu dini ve eğitimle ilgili çalışmaları dahi gölgeleyebilmekteydi. Bu potansiyelin farkında olan Bord, tıbbi misyon çalışmalarının kontrolünü elinde tutmak ve hastane personelini *çizilen sınırların* dışarısına çıkarmamak üzere merkeziyetçi bir yapılanma benimsemişti.

3.3. Misyon Hastanelerinin Bütçeleri

3.3.1. Misyon Hastanelerinin Gelir Kalemleri

Anadolu'da faaliyet sürdüren misyon hastanelerinin kuruluşları için gerekli bütçenin önemli bir kısmı ilginç bir biçimde Bord merkezince değil de şahsi kaynaklarla sağlanmıştı. Birçok hastane ya önemli oranda bölge halkının maddi desteğiyle ya da ilgili tıbbi misyonerin şahsi girişimleri sonucu bir araya getirilen bütçe doğrultusunda tesis edilmiştir. Esasen misyon hastanelerinin tamamı, daha önceleri tesis edilmiş bir dispanserin ardılı olarak ortaya çıkmıştı. Tıbbi misyonerler büyük bir hastane yatırımı yapmadan önce bu dispanserler aracılığıyla bir anlamda açılacak büyük sağlık kuruluşlarının işleyip işlemeyeceği ve mali olarak denge sağlayıp sağlayamayacağı hususlarında deney yapma imkanı bulmuşlardı. Çalışmalardaki canlılığı ve sağlık hizmetleri için halktan gelen talebi göz önünde bulunduran birçok tıbbi misyoner kendi şahsi imkânlarını ve yakın arkadaş ve hatta

³³² ABCFM Arşivi, Reel 616, No: 658.

akraba çevrelerini harekete geçirmekten geri kalmadı. Örneğin Dr. Thomas Carrington'un 1906 yılında İstanbul'da bir misyon hastanesi tesis etmek için gerekli bütçeyle ilgili Bord merkezine yazdığı rapor bir misyon hastanesinin kuruluş aşamasındaki mali desteğin anlaşılması adına dikkat çekicidir.³³³ Dr. Carrington hastanenin inşası için gerekli bütçenin sağlanması hususunda ABD'de bulunan akrabalarının ticari çevrelerinde oldukça varlıklı iş adamlarının bulunduğu ve yine yakın arkadaş çevresinin gerekli halk desteğinin sağlanması için bazı basın yayın organlarına sahip olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca kendisinin cerrah olması hasebiyle gerçekleştireceği ameliyatlar, kısa süre zarfında hastaneyi kendi kendine yetebilen bir konuma getirebilecekti. Dr. Carrington yalnızca Bord merkezinin böyle bir hastanenin inşası için gerekli oluru vermesini istemişti.³³⁴ Dr. Carrington'un İstanbul'daki misyon hastanesinin kuruluş arifesinde inşa için gerekli mali kaynağa atfen vurgulamış olduğu öncelikli olarak yakın çevresinde bulunan varlıklı kimselerden ve de takiben basın aracılığıyla halktan toplanacak olan yardımlar hastanenin kuruluşu için temel bütçeyi oluşturacaktı. Takiben hastane bünyesinde sürdürülen çalışmalarla elde edilen kazanç sonucu da gelir gider dengesi tutturulmuş olacaktı. İşte İstanbul'daki misyon hastanesi için aktarmış olduğumuz bu tablo, diğer Bord hastanelerinin kuruluş aşamalarındaki mali şablonun anlaşılması için bir örnek teşkil eder. Yani halihazırda sahada bulunan misyonerler, yeni hastanelerin tesis edilmesinde Bord merkezine önemli oranda mali sorumluluk yüklememiş, yalnızca ilgili tıbbi misyonerin ve de daha sonra atanacak eğitilmiş bir hemşirenin maaşının ödenmesiyle yetinmiştir.

Hastanelerin tesis aşaması bu şekilde gerçekleşirken takip eden süreçteki gelir gider dengesi biraz daha karmaşık bir hal almıştır. Aralarında benzerlikler bulunsa da her bir misyon hastanesi içinde bulunduğu şartlara has, kendi imkan ve gelirleri çerçevesinde bütçe dengelerini oluşturmaya çalışmışlardır. Bunda elbette hizmet sunulan bölge insanının ekonomik durumu ve hastaneye yardım etme meylili ile yönetici tıbbi misyonerin yurtiçi ve yurtdışı bağlantılarla geliştirmiş olduğu kişisel idari yeteneğinin büyük oranda etkisi olmuştur. Ancak bu bağımsız bütçe örgüsüne

³³³ ABCFM Arşivi, Reel 619, No: 458.

³³⁴ ABCFM Arşivi, Reel 619, No: 459.

rağmen misyon hastanelerinin ortalama mali gelir kaynakları hakkında söz söylemek elbette mümkündür. Şöyle ki misyon hastanelerinden sorumlu her bir tıbbi misyonerin yıllık olarak düzenli bir biçimde tutmuş oldukları gelir gider bütçeleri bu kurumların mali kaynakları ve başlıca gider kalemleri konusunda önemli bilgiler sunmaktadır. Buna göre bir hastanenin gelirleri üç ana başlık altında değerlendirilebilir:³³⁵

- Ülke içi ve dışından toplanan nakdi ve aynı bağışlar,
- Hastanenin kendi bünyesinde gerçekleştirmiş olduğu yıllık kazanç,
- Bord merkezinden yapılan maddi destek

Bu üç ana gelir grubu kendi içerisinde oldukça çeşitli dallara ayrılmaktadır. Bu gelir grupları arasında ilk olarak yurt içi ve yurtdışından sağlanan önemli orandaki bağışlar önemli bir yer tutmaktadır. Hayırseverlerden sağlanan bu bağışlar çoğunlukla ilgili tıbbi misyonerin kişisel ilişkileri ve iletişim gücüne bağlı olarak artış gösterebilmektedir. Bağışların yurtdışından sağlanan kısmı değerlendirildiğinde özellikle Birleşik Devletlerdeki çeşitli kilise örgütlenmelerinden edinilen gelirler birinci plandadır. Buna ek olarak başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki birçok Protestan kilisesinin de misyon hastanelerine bağışlarda buldukları görülmektedir. Yine yurtdışında bulunan varlıklı hayırseverlerin gerçekleştirdiği bağışlar zaman zaman oldukça önemli miktarları bulmaktadır. Bu bağışlar nakdi olabildikleri kadar aynı de olabilmektedir. Örneğin Van misyon hastanesinin kuruluşu esnasında İngiltere'den kargo ücreti ödenmiş olarak gönderilen 45 adet modern karyola ve yatak koşulların donatılmasında oldukça yararlı olmuştur.³³⁶ Buna benzer çok sayıda aynı bağış çeşitli misyon hastanelerince kabul edilmiştir.

Gerçekleştirilen nakdi bağışlar çoğu zaman dünya genelinde birçok kilise örgütlenmeleri, çeşitli kardeş Protestan misyonerlik örgütleri, ilgili misyon

³³⁵ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 372.

³³⁶ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 61.

hastanesine özel olarak oluşturulmuş bir fon ve muhtelif kişisel katkılardan oluşmaktadır. Katkı sağlayan yurtdışındaki kiliseler belirli bir bölgeye has olmamakla birlikte Amerika ve Avrupa'nın oldukça uzak ve farklı coğrafyalarından olabilmektedir. Örneğin Harput misyon hastanesine 1906 yılında katkı sağlayan kaynaklar arasında A.B.D.'nin San Francisco, Pensilvanya ve Michigan eyaletlerinden kiliseler yer almaktadır.³³⁷ Benzer şekilde Bord merkezinin bulunduğu Boston şehri ve dolaylarındaki çok sayıda kiliselerden Anadolu'daki misyon hastanelerine bağışlar gönderilmiştir. Van misyon hastanesinin 1912 yılındaki bağış gelirleri arasında Massachusetts ve Connecticut eyaletlerinden çok sayıda kilise ile *Ermenistan Dostları* isimli cemiyet aracılığıyla toplanmış olan yardımlar bulunmaktadır. Misyon hastanelerine mali destek sağlayan sair örgütlenmeler arasında *Amerikan Kızıl Haç Örgütü*, *Pasifik Bölgesi Kadın Misyonerler Örgütü* (*Woman's Board of missions for the Pasific*) ve *Kutsal Toprak Misyonlarına Yardım Cemiyeti* (*Bible Lands Mission Aid Society*) gibi kuruluşlar bulunmaktadır.³³⁸ Bu örgütlenmelere ek olarak, Bord'un çalışmalarına çoğu zaman muhalif olan Ermeni patrikliğinin de ilginç biçimde misyon hastanelerine maddi yardımlarda bulunmuş olduğu görülmektedir.³³⁹

Kiliselerden sağlanan bu bağışların yanında yine yurtdışı kaynaklı şahsi katkılar da hastane bütçelerinde önemli yer tutmuştur. Başta A.B.D. ve İngiltere olmak üzere birçok Avrupa ülkesi ve hatta Çin'den dahi misyon hastanelerine şahsi bağışlar gönderilmiştir. Bağışlarda bulunan kimseler çoğunlukla ekonomik durumu yerinde olan mütedeyyin Protestanlardan oluşmaktadır.³⁴⁰ Kilise ve çeşitli dini örgütlenmeler ile şahsi yardımların haricinde yurt dışından edinilen maddi yardımlar içerisinde son olarak hastanelere düzenli biçimde yardım toplayan özel fonlardan bahsedebiliriz. Hemen her misyon hastanesi A.B.D.'de bu türden bir fon sahibi olup yüksek meblağlarda olmasa da düzenli olarak gelir elde edebilmiştir. Bu şekilde yardım sağlayan fonlar arasında Antep misyon hastanesi için *Atherton Fonu* ile

³³⁷ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 634-639.

³³⁸ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 575.

³³⁹ A.H.İ.F.K.Ö.K., Report of Van Medical Mission 1913-1914, Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 3.

³⁴⁰ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 61, Reel 703, No: 639.

Mearston Fonu ve Merzifon hastanesi için *Madam Lucy Fonu* örnek olarak verilebilir.³⁴¹

Bağışların ikinci kısmı ise yurtiçi membalıdır. Bu bağışlar çoğunlukla Anadolu geneline yayılmış olan irili ufaklı yerel kiliseler ve bölgede bulunan varlıklı kimselerin sağlamış olduğu yıllık maddi yardımlardan oluşmaktadır. Hastanelerin kuruluş dönemlerinde kimi zaman civar bölge halkı bireysel ya da topluca hastane içerisinde bir koğuş yahut bir özel hasta odasına, gerekli mobilya ve teçhizatın alınması suretiyle sponsor olmuşlardır. Bu koğuş ya da özel hasta odaları daha sonra bağışçıların isimleriyle anılmışlardır.³⁴² Kimi durumlarda bölgede hali vakti yerinde olan kimseler bir araya gelerek hastaneye nakdi yardım sağlamışlardır.³⁴³ Şahsi yardım sağlayan kimseler arasında yalnızca Protestan inancından kimseler bulunmamış aynı zamanda varlıklı Müslümanlar da hastane çalışmalarına nakdi yardımlarda bulunmuşlardır. Antep ve Adana misyon hastaneleri başta olmak üzere birçok misyon hastanesi Müslümanlarca maddi olarak desteklenmiştir.³⁴⁴

Yurtiçi ve yurtdışı kaynaklardan edinilen bağışlar hastanelerin özellikle inşa ve tesis sürecinde oldukça hayati bir rol oynamıştır. Ancak ilerleyen zamanlarda hastanelerin düzenli gelirlerinin artması bağışların önemini ikinci plana itmiştir. Kurulum sürecini tamamlamış bir misyon hastanesinin yıllık gelir kalemi içerisinde bağış gelirleri yuvarlak bir hesapla ortalama yüzde 20'si ile yüzde 40'ı arasında bir orandadır.³⁴⁵ Bu oranın bazı nadir durumlarda yüzde 50'lere ulaşmış olduğu görülmektedir.³⁴⁶ Ancak bağış gelirleri uzun vadeli olarak düşünüldüğünde toplam gelirin yüzde 30'u civarında olduğunu söylemek mümkündür.

Misyon hastanelerinin gelir kaynakları içerisinde, lokal varidat olarak adlandırılmış olan sağlık hizmetleri çerçevesinde hastalardan edindikleri kazanç

³⁴¹ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 231, Reel 667, No: 263.

³⁴² A.H.İ.F.K.Ö.K., Ernest W. Riggs, Annie Tracy Riggs Hospital, Klasör No: RA 990 T8 Z91 1910, s. 3. Örneğin Harput misyon hastanesinin birçok koğuşu bu şekilde gerçekleştirilen bağışçıların isimlerini almıştır.

³⁴³ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 301.

³⁴⁴ ABCFM Arşivi, Reel 646, No: 141.

³⁴⁵ Örnek hastane bütçeleri için bakınız: ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 27, Reel 618, No: 372

³⁴⁶ ABCFM Arşivi, Reel 629, No: 204,

oldukça önemli bir yer kaplar. Gerçekleştirilen tedavi ve ameliyatlar ile ilaç satışlarından elde edilen kazanç bütçede oldukça önemli bir gelir kalemi olarak karşımıza çıkar. Lokal varidat kalemi içerisinde sayabileceğimiz başlıca alt başlıklar arasında dispanser muayeneleri, yatılı hasta ücretleri, ayakta tedavi ücretleri, başhekim ve yardımcı hekimlerin muayene ücretleri, pansuman ücretleri ve ilaç satışından edinilen gelirler şeklindedir.³⁴⁷ Sağlık hizmetlerinden elde edilen gelirleri özetlemek gerekirse başlıca muayene ve dispanser ücretleri, ameliyat ve hastanede hasta bakımı ücretleri ve ilaç satışından elde edilen kazanç olarak üç ana başlık karşımıza çıkar. Bu başlıkların, yani lokal varidatın hastanelerin toplam gelir kalemleri içerisindeki yeri kimi zaman yüzde 80'lere kadar çıkmıştır. Lokal varidat, en düşük düzeyde olduğu dönemlerde bile genellikle yüzde 50'nin altına inmemiştir.³⁴⁸ Bu da demek oluyor ki Anadolu'daki Bord hastaneleri, önemli oranda kendi kendine yetebilmekte ve hayati derecede bir harici desteğe ihtiyaç duymamaktadır. Örneğin Sivas misyon hastanesinin 1905-1912 yılları arasındaki mali kaynakları değerlendirildiğinde verilen sağlık hizmetleri sonucu elde edilen gelirler ortalama gelirin yüzde 65'i civarındadır.³⁴⁹ Şüphesiz bu rakamlar her bir misyon hastanesinin kendine has koşullara sahip olması gerçeğiyle bir diğerine göre farklılık göstermektedir. Nitekim Talas hastanesinin 1913 yılı gelirleri içerisinde sağlık hizmetleri sonucu elde edilen lokal varidat toplam gelirin yüzde 81'i dolaylarında gerçekleşmiştir.³⁵⁰ Antep hastanesinin 1906 yılı gelir kalemleri içerisinde de yüzde 80 civarında benzer bir oran söz konusudur.³⁵¹

Öte yandan sağlık hizmetleri içerisinde ilaç satışı, ameliyatlar ve muayenelerin ayrı ayrı katkısı değerlendirildiğinde en önemli gelir kaleminin gerçekleştirilen ilaç satışlarından elde edildiği görülmektedir. Ancak ameliyat gelirleri de azımsanamayacak orandadır ve ilaç satışlarına yakın rakamlara ulaşmaktadır. Yalnız bu noktada dikkat edilmesi gereken husus şudur ki ameliyatlardan elde edilen girdiler çoğunlukla karşılığı olmayan net gelir şeklinde

³⁴⁷ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 528, Reel 618, No: 372.

³⁴⁸ Verilen bu oranlar, bütün misyon hastanelerinin yıllık bütçelerine ulaşmak mümkün olmadığı için mevcut veriler üzerinden elde edilen alt ve üst değerleri ifade etmektedir.

³⁴⁹ ABCFM Arşivi, Reel 629, No: 204.

³⁵⁰ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 241.

³⁵¹ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 528.

gerçekleşirken, ilaç satışlarından elde edilen gelire karşılık aynı zamanda hastanenin gider kalemleri içerisinde ilaç alımı da önemli bir oran teşkil etmektedir.³⁵² Yani gelir kalemleri içerisindeki ilaç gelirleri aslında yıllık ilaç alımları değerlendirildiğinde bütçeye görünürdeki oranda katkı sağlamamaktadır. O halde misyon hastanelerinin lokal varidatları içerisinde en önemli gelir kaynaklarının ameliyatlardan ve muayenelerden elde edilmekte olduğunu söyleyebiliriz.

Hastalardan alınan muayene ve ameliyat ücretlerine bakıldığında esasen önemli oranda hastanın ücretsiz olarak tedavi edildiği ya da kimi zaman durumu iyi olmayan yoksul hastalardan sembolik ücretler alındığı görülmektedir. Misyon hastaneleri birer hayır kurumu iddiasıyla yola çıktıkları için zaten yüksek oranda tedavi ücreti talep etmeleri ya da yalnızca parası olan hastalara hizmet sunmaları gibi bir durum bu kurumların kuruluş felsefesiyle çelişir. Üstelik tıbbi misyonerler Bord'un sahip olduğu misyon kurumları arasında yoksullarla bu derece yüz yüze olan tek sahanın sağlık hizmetleri olduğunu belirtmekte ve bunun da esasen avantajlı bir durum olduğunu farkındadırlar.³⁵³

Hem hastanelerin kuruluşları esnasında hem de ilerleyen dönemlerde tereddütsüz olarak bu ücretsiz sağlık hizmetlerinin sunulmuş olduğu görülmektedir. Ücretsiz sağlık hizmeti sunulan hastaların oranı tedavi edilen genel hasta sayısı ile kıyaslandığında herhangi bir ücret ödemediği hizmet alan hasta sayısı kimi zaman yüzde 50'lere ulaşmıştır. Bord misyonerleri hastalardan ücret alımı hususunu *tam ücret ödeyen, kısmi ödeme yapan ve tamamen ücretsiz* olarak üç kısımda değerlendirmektedirler.³⁵⁴ Ödeme gücü olan hastalardan şüphesiz olarak aldığı sağlık hizmeti ve ilaçların tam ücreti talep edilmiştir. Ancak ödeme gücü düşük olanlar ödeyebildikleri oranda, bir anlamda ellerinden geldiği kadar hastaneye bağış yapılması şeklinde ücretlendirilmişlerdir. Bunun nedeni ise Bord misyonerlerinin, tamamıyla ücretsiz sunulan sağlık hizmeti ve ilaçların insanların gözünde

³⁵² Örneğin Sivas misyon hastanesinde 1907 senesinde 46.54 liralık ilaç satış geliri mevcutken buna karşılık 19.84 liralık ilaç alım gideri söz konusudur. **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 397.

³⁵³ **ABCFM Arşivi**, Reel 703, No: 639.

³⁵⁴ **ABCFM Arşivi**, Reel 712, No: 579.

değersizleşeceği ve hatta bu ilaçların ziyan olacağını düşünmeleridir.³⁵⁵ Ödeme gücü sifıra yakın, gerçekten yoksul ve hatta kimsesizler ise tamamen ücretsiz olarak tedavi edilmiştir. Örneğin Kayseri misyon hastanesinde 1906 yılında tedavi gören 342 yatılı hastanın 95'i hiçbir ödeme yapmazken 104'ü küçük oranda katkı sağlamış ve yalnızca 143'ü talep edilen ücreti ödemiştir. Antep misyon hastanesinde 1912 yılında yatılı olarak tedavi edilen 394 hastanın 138'i ücretsiz olarak tedavi edilmiştir.³⁵⁶ Yine yakın bir dönemde Van'da 1913 yılında yatılı 398 hastanın 44'ü kısmi oranda ücret öderken 204'ü tamamen ücretsiz olarak sağlık hizmeti almıştır. Ücretsiz olarak sunulan sağlık hizmetleri arasında ameliyatlar da benzer oranlarda temsil edilmektedir. Aynı hastanede gerçekleştirilen 302 ameliyatın 141'i tamamen ücretsiz ve 96'sı küçük bir ücret karşılığı yapılırken geriye kalan yalnızca 65'i talep edilen ücretin tamamını ödemiştir.³⁵⁷ Ameliyat ücretleriyle ilgili bir diğer örnek olarak Sivas misyon hastanesinde 1907 yılı içerisindeki dört aylık bir dönemde gerçekleştirilen ameliyatların gerçek tutarı 172 dolar iken hastalardan yalnızca 42 dolar tahsil edilmiştir.³⁵⁸ Gerek hastanedeki yatılı hasta tedavi gerekse ameliyat ücretlerinde görülen önemli orandaki ücretsiz tedavi uygulaması klinik ve dispanser bölümlerinde muayene edilen ve ayakta tedavi gören binlerce hastanın da, zaman zaman yarısından fazla önemli bir kısmından ücret alınmamıştır.³⁵⁹

Belirtmek gerekir ki her bir misyon hastanesi belirli kontenjanlar üzerinden ücretsiz tedavi hakkı tanımamıştır. Yani her bir sağlık kuruluşu bulunduğu şehrin genel şartlarına göre sağlık hizmetlerinde ücret talebinde bulunmuştur. O yüzden hastaların ücretsiz tedavi oranları bölge halkının refah durumuyla doğru orantılı olarak değişkenlik göstermiştir. Örneğin Sivas ve Harput bölgesinde faaliyet gösteren tıbbi misyonerler zaman zaman raporlarında bölge halkının ekonomik durumunun oldukça zayıf olduğunu ve ilaç ve tedavi ücretlerinden çoğu zaman feragat etmek durumunda olduklarını aktarmışlardır.³⁶⁰

³⁵⁵ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 639.

³⁵⁶ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 431.

³⁵⁷ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 579.

³⁵⁸ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 414.

³⁵⁹ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 398.

³⁶⁰ ABCFM Arşivi, Reel 711, No: 217.

Anadolu'daki Amerikan Bord hastanelerinin gelir kaynakları arasındaki üçüncü kısım ise Bord merkezinin bazı personelin maaşını ödeyerek ve hastane bütçesine az da olsa belirli bir ödenek sağlayarak doğrudan yapmış olduğu yardımlardır. Bord, herhangi bir misyon bölgesine göndermiş olduğu tıbbi misyonerin maaşını ödemekle yükümlüdür. Bir tıbbi misyoner, ulaştığı şehirde Bord'a ait bir sağlık kuruluşu bulunsun ya da bulunmasın doğrudan şube personeli olarak atandığı için maaşı da merkez tarafından karşılanır. Ancak dispanser ya da hastane tesisini takip eden süreçte bu sağlık kuruluşlarında görevli sair personelin maaş giderleri hastanenin kendi bütçesinden karşılanmıştır. Bunun yanında Bord merkezinin mevcut hastane giderlerinin karşılanması için tahsis etmiş olduğu bir ödenek de söz konusudur. Zaman zaman Bord merkezine ilgili hastane adına ulaşan bağışların merkez aracılığıyla misyon hastanelerine ulaştırıldıkları görülmektedir. Ancak bahsi geçen yurtdışı bağışlarının önemli bir kısmının birinci elden kiliselerden gelen yardımlar şeklinde hastanelere ulaştığı için Bord merkezi aracılığıyla düzenli bir para akışı söz konusu değildir.³⁶¹

3.3.2. Misyon Hastanelerinin Gider Kalemleri

Detaylarından bahsetmiş olduğumuz gelir bütçesine karşılık misyon hastanelerinin başlıca gider kalemleri, dönemin sağlık kuruluşunun çalışma şartlarının ve idare yapısının daha iyi anlaşılabilmesi için önem taşır. Bir misyon hastanesinin yıllık gider bütçesi içerisinde yer alan başlıca kalemler şu şekilde sıralanabilir: ³⁶²Personel maaşları, İlaç-tıbbi malzeme giderleri, Düzenlenen tıbbi turlara ait seyahat giderleri, Binayla ilgili olarak kira ve sarf malzeme giderleri, Mutfak ve ısınma giderleri, Posta ve telgraf gibi iletişim masrafları, Bina bakım masrafları, Eğitim ve dil öğrenme masrafları,³⁶³Muhtelif masraflar.

Bahsi geçen masrafların hastane bütçesine getirmiş olduğu yük oranları şüphesiz her bir misyon hastanesi için değişiklik göstermektedir. Örneğin kimi

³⁶¹ İlgili gelir kalemi için ayrıca bakınız: **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 21, 372, Reel 629, No: 204, Reel 652, No: 552, Reel 661, No: 520, Reel 704, No: 93, Reel 712, No: 265, 358

³⁶² **ABCFM Arşivi**, Reel 661, No: 520.

³⁶³ **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 21.

hastane binası kiralık olarak tasarruf altında tutulurken kimileri Bord'un sahip olduğu yapılardır. Dolayısıyla bazı misyon hastanelerinin önemli oranda kira masrafları bulunurken bazılarının böyle bir gider kalemi söz konusu değildir. Örneğin Sivas misyon hastanesinin 1907 yılındaki 200 liralık gider bütçesi içerisinde 15 liralık bir ödenek kira masrafı olarak ayrılmıştır.³⁶⁴ Hastanenin masrafları içerisinde yer alan bu kira giderleri arasında kimi zaman ilgili dispensar ya da hastane binasının kirasından öte ilgili tıbbi misyonerin ikamet ettiği evin kirası da gider kalemlerindeki kira masrafı bünyesinde yansıtılmaktadır.³⁶⁵

Yukarıda belirtilen genel geçer harcamalar arasında personel için ödenen maaşların, en önemli gider kalemini oluşturduğu görülmektedir. Yardımcı hekiminden, birçok yerli hemşire ve aşçısına kadar çok sayıda çalışanın maaşları tamamen hastane bünyesinde elde edilen gelir ve bağışlarla ödenmektedir. Maaşların hastane bütçesine olan yükü zaman zaman toplam giderin yüzde 50'sini aşabilmekle birlikte genellikle yüzde 30 civarında gerçekleşir. Bahsi geçen maaşlar arasında en yüksek ödeneği şüphesiz tıbbi misyoner almaktadır. Onu takiben yardımcı hekim ikinci en yüksek ödeneği almaktadır. Ancak bir yardımcı hekimin maaşı çoğu zaman bir tıbbi misyonerin maaşının yarısının biraz daha altına denk düşmektedir.³⁶⁶ Örneğin Antep misyon hastanesinin 1906 yılı bütçesi baz alındığında burada başhekim olan Dr. Shepard'ın almış olduğu yıllık 225 liralık maaşa karşılık yardımcı hekim Bezciyan 110 lira almaktadır. Diğer yardımcı hekimlerden Dr. Cebeciyan 100 ve Dr. Hadıyan 30'ar lira almışlardır. Aynı yıl eczacı Mozes Efendi 72, cerrahi asistanı Sarkis Efendi 40, dispensar asistanı 16, hemşire ve hizmetliler ise toplam 89 lira almışlardır. Aşçı 22, kapıcı 18 lira yıllık maaş alırken hastane bünyesinde düzenli faaliyet gösteren vaizeyse dört lira³⁶⁷ ödenmiştir. Böylece yıllık toplam masrafı 1761

³⁶⁴ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 372.

³⁶⁵ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 317.

³⁶⁶ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 520.

³⁶⁷ Burada vaiz için aşçı ve kapıcı maaşının dahi oldukça altında bir miktar olarak ödenen ücret, kendisinin misyon bünyesindeki dini çalışmalar ve kilise fonundan almış olduğu temel maaşa ek olarak belirlenmiştir.

lira olan Antep misyon hastanesinin personel için tahsis ettiği oran 728 lira olmuştur.³⁶⁸

İkinci önemli harcama kalemi olarak ön plana çıkan ilaç ve tıbbi malzeme alımı hastanenin gider kalemleri içerisinde ortalama yüzde 20 oranında bir yer teşkil etmektedir.³⁶⁹ Tıbbi malzeme arasında ameliyatlarda kullanılan araç gereç ile daha sonra hasta bakımı esnasında yararlanılan malzemeler yer almaktadır. Gerçekleştirilen ilaç alımlarının bütçeye olan yükü değerlendirildiğinde, ciddi bir gider kalemi olarak karşımıza çıkan bu harcama daha önce de belirttiğimiz üzere ilaç satışları dolayısıyla bütçeye önemli bir gelir kalemi olarak geri dönmektedir. Bu hususla ilgili bir örnek olarak, Konya misyon hastanesinin 1912 yılı bütçesi incelendiğinde hastane bütçesine 1419 dolar masraf yazılan ilaç alım giderleri karşılığında 1786 dolar ilaç satış rakamının gelir hanesine eklendiği görülmektedir.³⁷⁰

Personel maaşları ile ilaç ve tıbbi malzeme alımları dışında misyon hastanelerinin en önemli gider kalemi ısınma ve mutfak masraflarıdır. Isınma giderleri şüphesiz hastanenin bulunduğu şehre ve hastanenin büyüklüğüne göre değişkenlik göstermektedir. Isınma giderleri yani yakıt alımı ve özellikle yatılı hastalar ile hastane personelinin yeme içme ihtiyacının karşılandığı mutfak masrafları ise toplam bütçeye yaklaşık yüzde 15 oranında bir yük getirmektedir. Buraya kadar bahsetmiş olduğumuz, gider kalemlerinin yaklaşık yüzde 70'ini kapsayan personel, tıbbi malzeme ve mutfak giderlerinin haricindeki oran ise tıbbi misyonerlerin tur masrafları, gerekli olduğu durumlarda gerçekleştirilen dil öğrenimi ve staj masrafları, düzenli olmayan tadilat masrafları, temizlik giderleri ve son olarak *muhtelif* başlığı altında yer alan öngörülemeyen giderlerden oluşmaktadır.³⁷¹

Son olarak, bahsetmiş olduğumuz gelir ve gider kalemleri çerçevesinde bir misyon hastanesinin mali dengesiyle ilgili reel bir örnek olması açısından Sivas

³⁶⁸ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 528.

³⁶⁹ Bu oran her ne kadar kimi misyon hastanesinde dönem dönem toplam giderin yüzde 40'ına kadar ulaşsa da esas itibarıyla yüzde 10 ila yüzde 30 arasında farklılık göstermektedir.

³⁷⁰ Dodd, **Report of the American Christian Hospital...**, s. 17

³⁷¹ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 358, Reel 618, No: 372.

misyon hastanesinin Temmuz 1906-Temmuz 1907 tarihleri arasındaki bir yıllık bütçe istatistikleri şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:³⁷²

Gelirler:

Yetimhane fonu	2.85
Amerikan Bord Tahsisatı	2.17
Bağışlar;	
Harris Bağış Fonu (İngiltere)	10.75
A.B.D.	13.62
İsviçre	3.89
Muayene ve Klinik Ücretleri	27.41
Dispanser Tedavileri	4.76
Ameliyatlar ve hasta bakım ücretleri	38.64
İlaç satımı	46.54
Toplam	150.63 Lira

Giderler:

Bir önceki yıldan eksi bakiye	8.18
İkmal ve işletme giderleri	26.61
Seyahat giderleri	4.61
Ekipman/Teçhizat	13.15
İlaç alımı	19.84
İlaç nakliyatı	4.70
Eczacı maaşı	14.21
Diğer maaşlar	20.13
Kira	15.00
Olağandışı ilaç ve tıbbi teçhizat borcu	17.02
Yılsonu artı bakiye	7.18
Toplam	150.63 Lira

³⁷² ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 397.

Bütün bu gelir ve gider kalemleriyle ilgili veriler ışığında bir misyon hastanesinin mali açıdan nasıl bir denge içerisinde olduğu son olarak değerlendirildiğinde bu kurumların kendi öz kaynaklarının haricinde önemli oranda bir mali desteğe ihtiyaç duymadıkları görülmektedir. Hastalardan alınan düşük ücretler ve çok sayıda ücretsiz olarak tedavi edilen hastaya rağmen tedavi, ameliyat ve ilaç satımından edinilen gelirler bir misyon hastanesinin rutin masraflarının önemli bir kısmını karşılamaktadır. Ek olarak yurtiçi ve yurtdışı kaynaklardan edinilen bağışlar bütçeye önemli oranda destek sunmaktadır. Bord'un, Anadolu'da gerçekleştirilen mevcut tıbbi misyon çalışmaları için sağlamış olduğu maddi destek esas itibarıyla ilgili tıbbi misyonerin maaşını ödemek ve dönem dönem cuzzi oranda maddi katkı sağlamakla sınırlıdır. Dolayısıyla bu misyon hastanelerinin bağışların da desteğiyle Bord'a önemli oranda yük getirmeksizin, kendi kendilerine yetebildiklerini söyleyebiliriz. Bu noktada, misyon hastanelerinin kendi kendine yetebiliyor olmaları şüphesiz, bu kurumları yöneten her bir tıbbi misyonerin idari yeteneği ve bağışlar için oluşturmuş oldukları güçlü sosyal bağlarla doğrudan ilintilidir.

3.4. Tıbbi Misyonun Hedef Kitlesi

Amerikan Bord'un Anadolu sahasında faaliyete açtığı özellikle eğitim kurumları başta olmak üzere birçok misyon kuruluşunun müdavimlerinin, çoğunlukla Ermeni, Rum ve Bulgarlar gibi gayri Müslim kesimden gelmekte olduğundan daha önce bahsetmiştik. Ancak misyon kurumlarının ulaştığı kitle ile ilgili bu gerçek, sağlık misyonu çerçevesinde değerlendirildiğinde önemli bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Öyle ki 19. yüzyılın ortalarından beri uygulamakta olduğu sağlık hizmetlerinden faydalanan kesim, gayrimüslim tebaa ya da belirli bir etnik grup tarzında hiçbir zaman homojen bir yapı sergilememiştir. Coğrafi olarak değerlendirildiğinde, İstanbul'dan Mardin'e dek geniş bir sahada yer alan misyon hastaneleri Orta ve Doğu Anadolu'da yoğunluk göstermektedir. Misyon hastanelerinin yer aldığı Kayseri, Merzifon, Sivas, Adana, Harput, Erzurum, Antep, Van, Diyarbakır ve Mardin gibi yerleşim birimleri Türk nüfusun haricinde etnik olarak değerlendirildiğinde, buralarda ülkenin diğer kesimlerine göre daha sık

görülen Ermeni nüfusu dikkat çekmektedir. Yine sair bölgelerde Rumlar, Gürcüler ve Çerkezler ile özellikle Anadolu'nun güney doğu şehirlerinde karşılaşılan Arap, Süryani, Keldani, Nasturi ve Kürt unsurlar söz konusudur.³⁷³ Burada saymış olduğumuz etnik unsurlara ek olarak Anadolu'nun birçok önemli ticaret şehirlerinde karşılaşılan Amerikan, İngiliz, Alman ve İsveç gibi Batılı ülke vatandaşları ile özellikle savaş dönemlerinde karşılaşılan göç hareketleri esnasında oldukça çeşitli kesimlerden insanlar misyon hastaneleriyle temasa geçmişlerdir. Görüldüğü üzere misyon hastaneleri işte bu etnik çeşitliliğin bulunduğu sahada diğer misyon kuruluşlarının aksine oldukça renkli bir kesime ulaşma imkanına kavuşmuşlardır. Tedavi talep eden insanların dini mensubiyetlerine bakıldığında başta Müslümanlar olmak üzere Gregoryenler, Ortodokslar, Katolikler, Protestanlar ve Museviler sıklıkla karşılaşılan inanç gruplarıdır. Bu grupların yanında daha az oranda ve lokal bazda karşılaşılan Yakubilik, Süryanilik, Yezidilik ve Keldanilik gibi dini temsiliyetler de mevcuttur.³⁷⁴

Peki bu etnik ve dini aidiyetlerin misyon sahalarında tedavi gören hasta profili içerisindeki detaylı olarak dağılımları ne şekilde gerçekleşmiştir? Bunda şüphesiz tıbbi misyonerlik faaliyetlerinin sürdürüldüğü şehirlerdeki etnik yapı önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin Merzifon misyon hastanesinde tedavi gören hastaların çoğunluğu Türk, Ermeni ve Rum kökenliken Antep'te ilk iki etnisite değişmemekle birlikte Rumların yerini Kürtler almıştır.³⁷⁵ Bir başka deyişle misyon hastanelerinin değişmeyen iki önemli müdavim kesimi Ermeniler ve Türkler olurken bu iki guruba eklenen Kürt, Rum, Süryani ya da Keldani gibi etnik kökenler şehirden şehre değişkenlik göstermiştir.

Bahsi geçen aidiyetlerin batıdan doğuya doğru şehirlere göre dağılımına daha yakından bakıldığında karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. İlk olarak İstanbul'da gerçekleştirilen tıbbi misyon çalışmalarını ele aldığımızda, şehrin kozmopolit yapısıyla birebir paralel bir hasta profiliyle karşılaşırız. Burada, yoğun olarak Ermeni ve Rum kesimden hastalar tedavi edilirken üçüncü sırada Türk hastalar yer

³⁷³ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 275,

³⁷⁴ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 224.

³⁷⁵ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 533.

almaktadır. Takiben şehirde yaşayan önemli oranda Amerikan vatandaşı ile, Rus, İngiliz, Yahudi ve Alman hastalar tıbbi misyon çerçevesinde tedavi görmüşlerdir.³⁷⁶ Batı Türkiye Misyon'u içerisinde yer alan Merzifon misyon hastanesi de benzer şekilde oldukça renkli bir hasta profiline ulaşabilmiştir. Merzifon'da hastaların çoğunluğu Türk, Ermeni ve Rumlardan oluşmuştur. Ancak çok önemli sayıda olmasa da Çerkez, Kürt ve Gürcü kökenli hastalar da Merzifon'daki tıbbi misyon çalışmaları içerisinde temas kurulan kimseler arasında yer alır. Ayrıca Merzifon hastanesinde tedavi görenler arasında İngiliz, Amerikan ve Alman kökenli hastalar da bulunmaktadır.³⁷⁷ Yine Batı Türkiye Misyonu sınırları içerisinde bulunan Kayseri misyon hastanesi de Merzifon'dakine paralel bir hasta profiline sahiptir. Kayseri'de ulaşılan kesimin önemli bir oranı Ermenilerden oluşmaktadır. İkinci olarak Türkler ve takiben Rum hastalar Ermenilerle birlikte sağlık çalışmaları ile ulaşılan ilk üç etnik gruptur. Ayrıca burada az sayıda da olsa Çerkez, Kürt ve misyonerlerce Türklerden farklı bir kesim olarak tasavvur edilen Türkmen başlığı altında bir kesim de tedavi alan hastalar arasında göze çarpmaktadır.³⁷⁸ Komşu şube olan Sivas'taki tıbbi misyon çalışmalarına bakıldığında hasta profilinin yine Ermeni ve Türk ağırlıklı olduğu görülmektedir. Ermeni hastaların önemli bir çoğunluğu oluşturduğu Sivas'ta az sayıda da olsa Rum, Kürt ve Çerkez hastalar misyon hastanesinin ziyaretçileri arasında yer almaktadır.³⁷⁹ Yine Orta Anadolu'da yer alan Bord'a ait bir diğer sağlık örgütlenmesi olarak Konya misyon hastanesinde de hastaların önemli bir kısmının Türk, Ermeni ve Rumlardan oluştuğu görülmektedir. Ancak birçok misyon hastanesindeki Ermeni hasta sayısındaki üstünlüğe rağmen Konya'daki sağlık örgütlenmesi esas itibarıyla Müslüman ve Türkleri hedef edinmiştir. Nitekim Türk kökenli hastaların toplam hasta sayısına oranı çoğu zaman yüzde 60 dolaylarında seyretmesi bunu desteklemektedir. Öte yandan Konya misyon hastanesi bulunduğu coğrafi konum gereği bir geçiş güzergahında bulunmasından dolayı oldukça farklı

³⁷⁶ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 4, No: 330.

³⁷⁷ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 275, 296.

³⁷⁸ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 234.

³⁷⁹ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 570, Reel 618, No: 427.

etnik kökenlerle temas imkanı bulmuş ve Arnavut, Tatar, Boşnak, Yahudi, Çerkez, Kürt, İsveç ve Alman kökenli hastalarca ziyaret edilmiştir.³⁸⁰

Anadolu'nun iç bölgelerinden itibaren güneye Suriye sahasına dek uzanan Merkezi Türkiye Misyonu bünyesindeki çalışmalar değerlendirildiğinde, bu bölgede yer alan Adana ve Antep misyon hastanelerinin diğer bölgelerdeki sağlık örgütlenmelerine paralel biçimde oldukça çeşitli etnik aidiyetlere ulaşma imkanı buldukları görülmektedir. İlk olarak Adana misyon hastanesi ele alındığında yine Ermeni ve Türk unsurlar yoğun olarak temasa geçilen kesimler arasında yer alır. Ancak Adana misyon hastanesinde tedavi gören Ermeni hasta oranının çoğu zaman toplam hasta oranının yüzde 80'ine denk düşen bir yoğunlukta olduğunu belirtmek gerekir. Türkler ise yüzde 10 ila 20 dolaylarında bir yoğunluğa sahiptirler. Geriye kalan kesim ise Rumlar, Kürtler ve Süryanilerden oluşmaktadır. Son olarak burada dönem dönem tedavi gören Alman, İngiliz, Amerikan ve Bulgar kökenli az sayıda hastadan bahsedilebilir.³⁸¹ Aynı misyon bölgesindeki Antep hastanesinin hasta profili değerlendirildiğinde diğer birçok misyon hastanesinde olduğu gibi önemli oranda Ermeni kökenli hastayla karşılaşmaktadır. Ermeni hasta oranının zaman zaman yüzde 60'lara ulaştığı Antep misyon hastanesinin ikinci çoğunlukta müdavimleri Türklerdir. Türkler de genellikle, tedavi gören toplam hastaya oranla yüzde 30 dolaylarında bir yer kaplamıştır. Geri kalan kısım ise yine alışlageldiği üzere Kürtler ve Rumlar ile ek olarak bazı Yahudi, Süryani ve Arap kökenli hastalardan oluşmuştur.³⁸²

Son olarak Doğu Türkiye Misyonu bünyesinde yer alan Harput, Van, Diyarbakır ve Erzurum örgütlenmeleri değerlendirildiğinde Ermeni hasta sayısının bu bölgelerde de toplam hasta sayısı içerisinde önemli oranda temsil edildiği görülür. Örneğin Harput misyon hastanesinde tedavi gören hastalar arasında Ermeniler dönem dönem toplam hasta sayısının yüzde 80'ine kadar yükselmiştir.³⁸³ Ancak yıllara göre ortalama bir değer düşünüldüğünde bu oran genellikle toplam hasta sayısının yüzde

³⁸⁰ Dodd, *Report of the American Christian Hospital...*, s. 18.

³⁸¹ Cyril Haas, *Eight Months Work in a Turkish Hospital 1911-1912*, London 1912, s. 9.

³⁸² ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 533, Reel 666, No: 394, 604.

³⁸³ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 654. Bu oran, 1907 yılında gerçekleştirilen çalışmalara aittir.

60'ı dolaylarında gerçekleşmiştir. İkinci olarak Türkler ve takiben Kürtler, Süryaniler ve Rumlar geriye kalan yüzde 40'luk oranı paylaşmaktadır.³⁸⁴ Doğu Türkiye misyonu bünyesinde yer alan diğer şubelerdeki Van, Erzurum ve Diyarbakır misyon hastaneleri Ermeniler lehine benzer rakamlara sahip olmakla birlikte Mardin misyon hastanesi bulunduğu coğrafi konuma bağlı olarak daha farklı etnik unsura ulaşabilmiştir. Mardin'de sürdürülen sağlık çalışmaları Ermeni hastaların yanı sıra Keldani, Nasturi ve Süryani kökenli çok sayıda insanla temas kurmuştur. Türk, Kürt ve Araplar da yine burada tedavi gören hastaların yaklaşık yüzde 40'ını oluşturmuştur.³⁸⁵

Belirtmek gerekir ki Bord misyonerlerinin rapor etmiş oldukları bu veriler çoğunlukla yalnızca hastanede yatılı olarak tedavi gören hastaları kapsamaktadır. Dispanser ve kliniklerde gün içerisinde tedavi gören hafif hastalık sahibi hastaların aidiyetleri birebir raporlara yansıtılmamıştır. Ayrıca gerçekleştirilen tıbbi turlar sonucu ulaşılan kesimin de etnik ve dini aidiyetleri konusunda ayrıntılı, aydınlatıcı veri sunulmamıştır. Buna rağmen hastanede yatılı olarak tedavi gören hastaların aidiyetleri ve mevcut hastane raporlarında, ulaşılan kitleyle ilgili yorum ve referanslar, bize hali hazırda sunulan etnik dağılımı genelleme imkânı vermektedir. O halde Bord'un Cumhuriyet öncesi Anadolu'da gerçekleştirmiş olduğu tıbbi misyon çalışmaları çerçevesinde ulaşılan temel unsurların etnik açıdan önemli bir kesiminin Ermenilerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Oransal olarak yaklaşık yüzde 50 dolayında bulunan Ermenilerin dışında geriye kalan önemli bir kesit başta Türkler olmak üzere Rum ve Kürt nüfus ile daha az oranlarda sair milletlerden oluşmaktadır.

Hastaların etnik kökenleriyle ilgili olarak sunulan bu oranlar ortalama değerleri içermekte ve zaman içerisinde değişkenlikler gösterebilmektedir. Ancak bu küçük çaplı sapmaların haricinde, nüfus hareketleri, göçler ve savaşlar sonucu Anadolu'da ortaya çıkan demografik değişim özellikle 1920'li yıllara gelindiğinde misyon sahalarında hitap edilen unsurların belirgin oranda farklılaşmasına yol açmıştır. Örneğin Antep misyon hastanesinin cumhuriyet döneminde gerçekleştirdiği

³⁸⁴ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 355, Reel 703, No: 693.

³⁸⁵ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 867.

çalışmalara bakıldığında 1923 yılı sonunda sağlık hizmetleri üzerinden temas sağlanan kesimin nerdeyse tamamına yakını Türk kökenli ve Müslüman hastalardan oluşmaktadır.³⁸⁶ Bu oranlar cumhuriyet dönemi için Türk ve Müslüman kesimin lehine dikey bir artış göstermiş ve İstanbul hariç olmak üzere Antep, Adana ve Kayseri misyon hastanelerinde ulaşılan kesimin büyük bir kısmı Türklerden oluşmuştur.

Burada sunulan etnik aidiyetlerle ilgili dikkat çekici bir diğer husus, verilerden de anlaşılabilceği gibi Bord misyonerlerinin etnik ve dini temellerin tespiti hususunda oldukça titiz davranmış olmasıdır. Tedavi edilen hasta sayıları raporlara yansıtılırken Müslümanlar ve gayrimüslim halk mezheplerine dek ayrıştırılarak sınıflandırılmıştır. Öyle ki bazı bölgelerde Türkmenler dahi Türklerden ayrı bir kategoride değerlendirilmiş ve sayıları ayrı bir başlık altında rapor edilmiştir. Benzer şekilde *Şirvanlı*, *Avşar* ve *Muhacir* başlıkları altında detaylı etnik aidiyetlere gönderme yapılmıştır.³⁸⁷

Misyon hastanelerince ulaşılan kitlenin etnik ve dini kökenleri ve bunların bir diğeriyle olan rakamsal orantıları bu şekilde gerçekleşirken, Antep'te ilk misyon hastanesinin açıldığı 1870'li yılların sonlarından cumhuriyetin ilk yıllarına dek ulaşılmış olan toplam hasta sayısı dikkate değer bir yekun oluşturmaktadır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde her bir misyon hastanesinin ulaştığı hasta sayılarının ayrıntılarından bahsedilecek olsa da Bord'un Anadolu'da faaliyete açtığı hastaneler aracılığıyla temasa geçilen toplam rakamı değerlendirmek örgütün tıbbi misyon aracılığıyla Anadolu'nun bütünü içerisinde ulaşma imkanını yakaladığı kesitin önemini ortaya koymaktadır. Bord'a ait Anadolu'daki bütün misyon hastanelerinin örgütlenmesi tamamlanıp 1910'lu yıllara gelindiğinde ortalama bir misyon hastanesi 5 bin civarında yıllık hasta kaydetmiştir. Aynı dönemde Harput misyon hastanesi gibi kimi hastaneler yıllık 10 bin dolaylarına ulaşmıştır.³⁸⁸ O halde 1910 yılı baz alındığında Anadolu'da halihazırdaki 10 misyon hastanesi ortalama 5 bin hastalık bir hesapla yıllık 50 bin yeni hasta kaydetmiştir. Aynı yıl içerisinde

³⁸⁶ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 1, No: 165.

³⁸⁷ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 275, Reel 628, No: 234.

³⁸⁸ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 625.

gerçekleşen tedavilerin net sayısı ise 131.024 olmuştur.³⁸⁹ Burada vermiş olduğumuz 1910’lu yıllarda kaydedilen yıllık ortalama 50 bin yeni hasta sayısı yalnızca hastane defterlerinde kayıtlı olarak görünen rakamlardır. Bu rakamın haricinde, gerçekleştirilen tıbbi turlarla ve herhangi bir tıbbi misyonerin hastane dışı ortamlarda uygulamış olduğu tedaviler sayesinde ulaşılan önemli bir kesim daha bulunmaktadır. Ancak bu kesimin rakamsal oranları misyonerlerce rapor edilmemiştir. Çünkü Bord misyonerleri sağlık hizmetleri aracılığıyla ulaşılan kitlenin tam anlamıyla rakamlara dökülebilmesinin oldukça güç olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin ulaşılan hastaların tamamını rakamsal olarak layıkıyla ifade etmenin güçlüğüyle ilgili olarak Van misyon hastanesinin yöneticisi Dr. Clarence D. Ussher’in merkeze yazdığı bir raporunda dile getirdiği görüşler dikkate değerdir. Dr. Ussher raporunda *“Bu ülkedeki tıbbi misyon çalışmalarıyla ilgili rakamsal istatistikler, bir hekim nereye giderse gitsin etrafi hastalarla örüldüğü için kaçınılmaz olarak eksik kalmaktadır. Girdiğim hemen her evin etrafındaki sayıları çoğu zaman 20’ye ulaşan komşu ahali benim orada olduğumu duyar duymaz akın etmekte ve kendilerini muayene etmemi istemektedirler. Hatta arkadaş ziyaretlerinde dahi ev sahibinin yeğenleri, yengesi ve de diğer aile bireyleri karşısındaki hekimi kaçırılmaz bir fırsat olarak görmekte ve onları muayene etmemek ev sahibine karşı saygısızlık olarak algılanabilmektedir. Bu yüzden, hastane dışarısında muayene etmiş olduğum hastalarla ilgili bir sayı verebilmem mümkün değildir”* diyerek hastane istatistiklerinin dışında kalan önemli bir kesimin varlığını vurgulamıştır.³⁹⁰

3.5. Hastanelerde Karşılaşılan Hastalıklar ve Gerçekleştirilen Ameliyatlar

Misyon raporları ve hatıratlar hastanelerin faaliyete girmiş olduğu 1870’li yıllardan cumhuriyet’in kuruluşu ve sonrasına dek Anadolu’da karşılaşılan gerek salgın hastalıklar gerekse kişisel bazda ortaya çıkan rahatsızlık türleriyle ilgili dönemin tıp tarihine ve bölge insanın sağlık sorunlarına mercek tutacak oranda veriler içermektedir. Günümüzde karşılaşılmayan ya da ölümcül bir tehlike teşkil etmeyen çok sayıda salgın hastalık türü çalışmamızın konusunu kapsayan dönem

³⁸⁹ Strong, *The Story of the American...*, s. 497.

³⁹⁰ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 621.

içerisinde sıklıkla ve ansızın ortaya çıkabilmekte ve kitlelerin sağlık durumlarını hayati derecede etkileyebilmekteydi. Bord misyonerleri Osmanlı topraklarına yerleştikleri ilk dönemlerde,1830'lu yılların başlarında İstanbul'da ortaya çıkan veba ve kolera salgınlarının çok sayıda can aldığını ve kendilerinin de bu tür salgınlardan etkilendiklerini hatıratlarında aktarmaktadırlar.³⁹¹ Gerek 19. yüzyıl boyunca gerekse Cumhuriyetin kuruluş yıllarına dek taşra şehirlerindeki sıtma, tifüs, dizanteri, kızıl humma ve çiçek hastalığı gibi salgın haberleri sık sık rapor edilmektedir.³⁹² Salgın hastalıklar, özellikle savaş dönemlerinde oldukça yaygınlaşmakta ve baş edilemez bir hal almaktadır. Özellikle akut enfeksiyon hastalıklarının askerler ve sivil halk arasında rahat bir biçimde sirayet ettiği I. Dünya Savaşı yıllarında tifüs, tifo, asyatik kolera, suçiçeği, sıtma, hemen her bölgede karşılaşılan verem, frengi ve kızamık salgınları misyon hastanelerinde karşılaşılan başlıca hastalıklar arasında yer alır.³⁹³

Misyon hastanelerinin kliniklerinde muayene olan, yani ayakta tedavi gören hastalar olarak sınıflandırılan kesimin haricindeki yatılı hastaların önemli bir kısmı küçük ya da büyük çapta cerrahi operasyon geçirmektedir. Bu ameliyatların vücudun hangi bölümleriyle ilgili olarak gerçekleştirilmiş oldukları sorumlu tıbbi misyonerin uzmanlık alanına göre zaman zaman değişkenlik gösterse de genellikle birçok misyon hastanesinde benzer türden müdahalelerin yapıldığı görülmektedir. Dönemin şartları düşünüldüğünde misyon hastanelerinde gerçekleştirilen ameliyatların hem sayıları hem de niteliklerinin hiçte mütevazî olmadığı anlaşılmaktadır. Cerrahi operasyonlar bölgesel olarak şu başlıklar altında sınıflandırılmıştır:³⁹⁴

- Karın bölgesi ameliyatları
- Göz, kulak, burun ve boğaz ameliyatları
- Kadın hastalıkları ameliyatları
- Çeşitli uzuv budamaları (ampütasyon)
- Ürogenital ameliyatlar
- Tümör ameliyatları

³⁹¹ Prime, *Fourty Years in the Turkish...*, s. 149.

³⁹² ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 114.

³⁹³ ABCFM Arşivi, Reel 629, No: 562.

³⁹⁴ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 277.

- Çıban ameliyatları
- Kol ve el ameliyatları, bacak ve ayak ameliyatları
- Rezeksiyon (Bir doku ya da organın parçasının alınması)
- Fıtık ameliyatları
- Kemik ve eklem ameliyatları (ortopedik)
- Silahlı yaralanma ameliyatları
- Genel cerrahi (muhtelif ameliyatlar)

Ameliyatlar, hastaların gerçekleştirilen müdahale sonrası belirli bir süre hastanede kalmak durumunda olması gerçeğiyle, hedef kitleyle uzun süreli olarak temasta kalmanın öneminin farkında olan Bord misyonerleri için önemli bir uygulamaydı. Bu çerçevede Anadolu'daki her bir misyon hastanesinde oldukça çeşitli türden cerrahi işlem gerçekleştirilmesine özen gösterildi. 1910'lu yıllara gelindiğinde misyon hastaneleri yıl içerisinde zaman zaman 800, 900 ve hatta bine yakın ameliyatlar gerçekleştirdiler. 1917 Temmuzunda Kayseri misyon hastanesinden sorumlu tıbbi misyoner Alden R. Hoover'in aktarmış olduğu verilere göre o yıl içerisinde Merzifon 898, Kayseri 1165, Antep 462, Sivas 186, Adana 340, Erzurum 22, Harput 273, Mardin 119 ve Van misyon hastanesinde 156 ameliyat gerçekleştirilmiştir.³⁹⁵ Yukarıda genel hatlarıyla değinmiş olduğumuz, vücudun hemen her bölgesine müdahalede bulunulduğu bu ameliyatlara daha yakından baktığımızda karşımıza çıkan lokal bazdaki cerrahi örneklerden sadece bazıları şu şekildedir:³⁹⁶

Karın Bölgesi Ameliyatları (Abdominal)

Apandisit, Mide, Barsak, Karın fıtığı, Karın zarı iltihabı, Karın fiksasyonu, Karın süsfansiyonu, Yumurtalık, Safra kesesi, Bıçak yaralamaları

Göz, Kulak, Burun ve Boğaz Ameliyatları

³⁹⁵ ABCFM Arşivi, Reel 629, No: 563.

³⁹⁶ A.H.İ.F.K.Ö.K., Alden R. Hoover, *Medical Missionary Work at Cesarea*, 1912, s. 9, ABCFM Arşivi, Reel 652, No: 699, Reel 618, No: 428, Reel 667, No: 103.

Katarakt, Göz yaşı kesesi iltihabı, Göz kapaklarının içe kıvrılması, Göz kapağının dışa kıvrılması, Göz çıkarma, Trikiyazis (kıl kökü iltihabı), İridektomy, Trahoma, Lens, Ektropiyon, Şaşılık, Bademcik, Kulak arkası kemik çıkıntısı, Burun kemiği düzeltme, Polip, Habis tümörü, Orta kulak iltihabı, Gırtlak iltihabı

Kadın Hastalıkları Ameliyatları

Kürtaj, Yumurtalığın alınması, Rahmin ameliyatla alınması, Yumurtalık kisti, Yapışık plasenta, Doğum, Perinkorofi, Kürtaj, Sezeryan, Pelvis iltihap kesesi, Düşük, Polip

Tümör Ameliyatları

Epitelyoma, Yağ dokusu tümörü, Dudak kanseri, Göğüs kanseri, Bağırsak kanseri, Mide kanseri, Prostat kanseri, Koltuk altı tümörü, Tiroid bezi ameliyatı, Frengi kabarcığı, Deri tümörü, Boyun habis tümörü, Bacak habis tümörü , Siğil

Genel Cerrahi Ameliyatları

Baş derisi yırtığı, Yüz derisi yırtılması, Baş derisi bezesi, Yanak kangreni, Dil kangreni, Akciğer iltihabı, Tavşan dudağı ameliyatı, Dilaltı kisti, Dudak düzeltme (plastik), Ağız düzeltme (plastik), Çene ameliyatı, Ülser, Omuz Çıkması, Karaciğer iltihabı, Deri nakli, Egzostos (kemik şişi), Uyluk kemiği rezeksiyonu, Kaval kemiği iltihabı, Kemik iliği iltihabı, Pubis üstü kist ameliyatı, İdrar yolu ameliyatı, Verikosel (Varis), Basur (hemoroid), Akciğer dışı iltihaplanması (ampiyem), İçe büyüyen ayak tırnağı, Sünnnet, Boğaz bölgesi troid ameliyatı, Şarbon/antraks, Göğüs kafesi ameliyatı (Xyphoid cart), Göbek bağı ameliyatı, Damar genişlemesi

Burada verilmiş olan ameliyat listesi Bord hastanelerinde gerçekleştirilen operasyonların özeti niteliğindedir. Gerçekleştirilen kimi operasyonlar misyon hastanelerine göre farklılık gösterebilmekle birlikte, sunmuş olduğumuz ameliyat listesinin bir hayli kalabalık ve detaylı olanları raporlarda mevcuttur. Nicelik olarak çok sayıda ameliyat gerçekleştirilirken bunların başarı oranlarının da bir hayli yüksek

olduğu görülmektedir. Örneğin 1900 yılında Antep misyon hastanesinde gerçekleştirilen toplam 580 ameliyat içerisinde başarısız olarak kaydedilen yalnızca üç ameliyat söz konusudur.³⁹⁷ Kayseri misyon hastanesinde 1912 yılında gerçekleştirilen 787 ameliyat içerisinde 11 başarısız operasyon rapor edilmiştir.³⁹⁸ Öte yandan bu ameliyatlar Bord misyonerleri için yalnızca bir misyonerlik vasıtası olmamış aynı zamanda Amerikan cerrahisi için birer uygulama ve araştırma sahası oluşturmuştur. Bord misyonerleri, Anadolu sahasında sıklıkla görülen verem, mide-bağırsak bölgesi rahatsızlıkları, mesane ve böbrek taşları ve trahoma gibi birçok hastalığın kendileri için oldukça önemli bir cerrahi uygulama-araştırma platformu sunduğunu aktarmaktadırlar.³⁹⁹

3.6. Tıbbi Misyon Yoluyla Uygulanan Dini Propaganda Metotları

3.6.1. Hastane Ortamında ve Gezici Turlar Aracılığıyla Gerçekleştirilen Dini Propaganda

Gerek hastane ve dispanser ve gerekse şehirde ve kırsalda gerçekleştirilen turların Bord misyonerleri açısından başlıca motivasyonu İncil'in hedef kitleye tanıtılmasıdır. Nitekim bu anlayış misyonerlerce yıllık faaliyet raporlarına sıklıkla yansıtılmış ve sunulan sağlık hizmetlerinin nihai boyutu olan misyonerlik çalışmaları detaylarıyla örgüt merkezine rapor edilmiştir. Çalışmaların dini propaganda boyutu diyalog ve etkileşim üzerine kurulduğu için çoğu zaman istatistik verilerle tanımlanabilecek bir olgu olmamıştır.⁴⁰⁰ Ancak gerçekleştirilen dini propaganda metotları ve hastaların bu uygulama karşısında vermiş oldukları olumlu ve olumsuz her türlü reaksiyonla ilgili anekdotlar bizlere bütün bu tıbbi misyon çalışmalarının derininde yer alan misyonerlik boyutu hakkında ışık tutmaktadır.

Anadolu'nun birçok bölgesinde faaliyete açılan bu misyon hastaneleri tam teşekküllü birer sağlık kuruluşu olmalarının yanında aynı zamanda birer Hristiyan kurumu kimliğini aleni bir biçimde taşımışlardır. Yani sürdürülen gerek hastane

³⁹⁷ ABCFM Arşivi, Reel 652, No: 700.

³⁹⁸ Hoover, *Medical Missionary...*, s. 11.

³⁹⁹ ABCFM Arşivi, Reel 629, No: 563.

⁴⁰⁰ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 645.

çalışmaları gerekse dispanser ve ev ziyaretleri gibi sair tıbbi misyonerlik çalışmalarında Protestanlık propagandası hiçbir zaman zımnî bir boyutta kalmamış ve dini propaganda çalışmaları aleni olarak düzenli ve sistemli bir biçimde gerçekleştirilmiştir.⁴⁰¹ Tıbbi misyon faaliyetlerini bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, uygulanan dini propaganda çalışmalarını iki aşama halinde gerçekleştirdiğimizi görürüz. İlk aşama, hastane bünyesinde yani hastane binasının sınırları dahilinde kalan sağlık kompleksi içerisinde gerçekleştirilen dini propagandadır. İkincisi ise gerek şehir içerisinde ve gerek civar yerleşim birimlerinde gerçekleştirilen ev ve işyeri ziyaretleri ile sağlık hizmetleri aracılığıyla sürdürülmektedir. Oldukça nizamlı ve bilinçli bir biçimde sürdürülen bu propaganda şüphesiz her bir dini ve hatta etnik aidiyet için ayrı ayrı belirlenmiştir. Örneğin Müslüman hastalar için belirlenen propaganda esasları diğer dini kökenlerden gelen insanlar için uygulanan propaganda metotlarından önemli oranda farklılık göstermiştir.⁴⁰²

Etnik ve dini temellere özel olarak uygulanan bu metotlara değinmeden önce her bir misyon hastanesi bünyesinde günlük, haftalık ve aylık olarak düzenli bir biçimde gerçekleştirilen temel nitelikteki dini propaganda çalışmalarına göz atmak yerinde olacaktır. Her bir misyon hastanesi sağlık görevlileri kadrosunun haricinde bir de dini propaganda işleriyle ilgili çalışan kadrosuna sahiptir. Bu kadro içerisinde hastanedeki dini propaganda ve ibadet işlerinden sorumlu bir vaiz önemli bir yere sahiptir. Bu vaiz, genellikle hafta içlerini kapsayan klinik günlerinde muayene için doktoru beklemekte olan hastalar arasında ve hastane koşullarında sabah, öğlen ve akşamları düzenli olarak dini ayinler gerçekleştirmektedir.⁴⁰³ Ayrıca aynı vaiz tarafından her Pazar günü koşullarda düzenli Pazar ayinleri gerçekleştirilmektedir. Özel hastalar için tutulan klinikler ve hasta yakınlarının beklemekte olduğu hastane bahçesi de yine hastanedeki dini görevli tarafından sıklıkla ziyaret edilen yerler arasındadır. Hastane bünyesinde rutin olarak gerçekleştirilen bir diğer dini propaganda uygulaması İsa'nın hayatıyla ilgili bilgilerin sunulduğu özellikle yatılı

⁴⁰¹ Dugald Christie Moukden, *Medical Missions*, Shangai, 1888, s. 11-13.

⁴⁰² ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 36.

⁴⁰³ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 431.

hastalar arasında gerçekleştirilen okuma kursudur. Bu kurslar çoğunlukla dini görevli ya da hastanede görevli misyoner hemşirelerce yönetilmiştir.⁴⁰⁴ Son olarak hastalar arası gerçekleştirilen dini uygulamanın önemli bir boyutunu dağıtılan dini literatür teşkil etmiştir. Gerek koşullarda gerekse doktor bekleyen klinik hastaları arasında düzenli bir biçimde İncil'den nüshalar dağıtılmıştır. Bekleme salonlarında bulundurulmuş bir masa üzerinde Ermenice, Rumca ve Osmanlıca gibi birçok dilde çeşitli dini yayımlar bulundurulmuş ve bunlar oldukça cüzi fiyatlara doktor beklemekte olan hastalara satılmıştır.⁴⁰⁵

Ancak belirtmek gerekir ki tıbbi misyon çalışmalarının dini propaganda boyutu yalnızca ilgili din adamına yüklenmiş değildir. Hastanenin yönetiminden sorumlu tıbbi misyonerden hemşirelere, staj gören öğrencilere, hizmetlilere ve hatta çamaşırcı kadına dek birçok kişi, hastalar üzerinde sürdürülen dini propagandada peyderpey görev almıştır.⁴⁰⁶ Üstelik bu kimselerin tamamının Hristiyanlardan seçiliyor olmasına dikkatle özen gösterilmiştir.⁴⁰⁷ Kadın hastalarla bayan hemşire ve misyonerler ilgilenirken erkek hasta koşullarında hastaneden sorumlu tıbbi misyoner ve erkek vaiz faaliyet göstermiştir. Kadrolu hemşireler düzenli olarak kadınlar koşullarındaki dini propaganda faaliyetlerine destek olmuşlardır. Bu durum ev ziyaretlerinde benzer şekilde hastaların cinsiyetlerine göre ilgili kadın ya da erkek personelin görevlendirilmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Ne şekilde bir rutin içerisinde gerçekleşmekte olduğunu kaba hatlarıyla tasvir etmiş olduğumuz dini propaganda çalışmaları Bord misyonerlerince oldukça titizlikle ve önemle uygulanmıştır. Harput misyon hastanesinden sorumlu Dr. H. H. Atkinson 1906 yılında yazmış olduğu raporunda *“bu bölüm,(hastaneyi kastederek) varoluş nedenini yalnızca İsa için olumlu bir etki yaratabilmek üzerine temellendirir. Bu ise dini ayinlerle, eğitimle, hastalarla ve öğrencilerle diyalog kurarak kişisel çaba sonucu gerçekleştirilmektedir.”* şeklinde tıbbi çalışmaların temel hedefini vurgulamış ve *“bu gayeye ulaşmak için, ruhsal çalışma adına gerekli olan yeterli*

⁴⁰⁴ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 427.

⁴⁰⁵ Dodd, *Report of the American Christian Hospital...*, s. 14.

⁴⁰⁶ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 86.

⁴⁰⁷ Moorshead, *The Way of the Doctor...*, s. 108.

zamanı sunması açısından hasta yatağının kenarından daha uygun bir yer olamayacağı” söyleyerek hastane çalışmalarının önemini belirtmiştir.⁴⁰⁸

Dini propaganda boyutuna verilen önem Antep misyon hastanesinin uygulamalarında da sıklıkla gözlemlenmektedir. Burada görevli misyonerlerce merkeze gönderilen raporlar, Antep misyon hastanesinin Müslüman kesim üzerinde yoğun bir dini propaganda uygulamakta olduğunu göstermektedir.⁴⁰⁹ Antep misyon hastanesinde görevli bütün misyon personeli, gerek Müslüman kitle gerekse Protestan olmayan diğer inanç gruplarına ait her bir bireyle birebir ilgilenecek kişisel diyalog oluşturmaya çalışmıştır. Ayakta hastaların kabul edildiği genel klinik muayeneleri sırasında gerçekleştirilen dini seremoniler bağlamında müzik enstrümanları eşliğinde ilahiler söylenmekte, İncil’den bölümler okunmakta, dualar edilmekte ve konuşmalar yapılmaktadır. Örneğin hastane vaizi Gevont Efendi uzunca bir süre Antep misyon hastanesi bünyesinde dini törenlerin gerçekleştirilmesi ve hasta ve hasta yakınlarıyla ilişkiler kurulmasından sorumlu olmuştur. Gevont Efendi, eczane önünde sıralanan ve doktor ya da ameliyat sırasını bekleyen endişeli hastalarla çoğu zaman arkadaşça diyaloglar kurmuş ve dini telkinlerde bulunmuştur. Hastane vaizinin hasta ve hasta yakınlarına ulaşmak için faaliyet göstermekte olduğu saha, ya da kendi tabirleriyle Gevont Efendinin *avlanma yeri* hem hastanenin içerisindeki bölümler hem de dış bahçe olmak üzere insanlarla iletişim kurabileceği her yeri kapsamıştır.⁴¹⁰ Diğer misyon personeli hariç yalnızca onun 1914 yılı içerisinde diyalog oluşturduğu hasta ve hasta yakını sayısı toplam 4 bini aşmıştır.⁴¹¹ Hastane vaizi çoğu zaman erkek hasta ve hasta yakınlarıyla iletişime geçerken bu görev kadınlar koğuşunda iki kadın vaiz tarafından yerine getirilmiştir. Kadın vaizler özellikle köylerden gelen kadınlara İncil’den okumalar yapmışlar ve ayrıca koğuşlarda birebir ya da küçük gruplarla sohbetler açarak dini telkinlerde bulunmuşlardır.⁴¹²

⁴⁰⁸ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 645.

⁴⁰⁹ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 729.

⁴¹⁰ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 36.

⁴¹¹ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 632.

⁴¹² Kadın hastalar arasında dini propaganda görevini üstlenen bu kimseler *Bible-women* olarak anılmaktadır.

Duvarları canlı renkte çeşitli dini motiflerle bezetlenen ve masalarında dini risaleler bulunan bu koşullarda gerçekleştirilen temaslar hedef kesimle olan iletişimin uzun vadeli olabilmesi adına oldukça önem sahibiydi.⁴¹³ Bu yüzden Bord misyonerleri hastanelerde yatılı olarak tedavi gören hastalar üzerine titizlikle yoğunlaştılar. Protestan olmayan hastalarla iletişim kurulabilmesi için şehirde bulunan genç Hristiyan erkekler zaman zaman koşullardaki hastalarla sohbet etmeleri için davet edilmişlerdir. Aynı şekilde Hristiyan kadınlar da bekleme salonundaki kadın hastalarla sohbet etmeleri için hastaneye getirilmişlerdir.⁴¹⁴ Benzer şekilde hastanede hali hazırda tedavi görmekte olan Hristiyan hastalar, Müslüman hastalarla diyalog oluşturması için misyonerlerce telkin ve teşvik edilmiştir. Bu hastaların görevi, fırsat buldukça Protestanlık dışındaki dini aidiyeti olan kesim ile Müslüman hastalarla yakınlaşip dini sohbetler açmaktır.⁴¹⁵ Ayrıca Hristiyan hastalar kimi zaman bu genel sohbetlerin ötesine geçerek dini bilgilerin Müslüman hastalara aktarılmasında daha aktif bir rol almaktaydılar. Örneğin Antep misyon hastanesinde bütün hastalara bir anlamda ödev olarak verilen İncil'den birer ayetin daha iyi anlaşılması için her bir Hristiyan hasta Müslüman hastalara açıklamalarda bulunarak bu ayetlerin öğrenilmesine yardımcı olmaktadır.⁴¹⁶

Hemşireler mevcut misyonerlik çalışmaları içerisinde önemli bir yere sahiptirler. Dini propaganda esasları üzerine eğitim verilmiş olan hemşireler, yoğun olarak hastalara İncil'den bölümler okumuşlardır. *İncil dersleri* olarak adlandırdıkları bu seanslar hastaların tedavilerinin haricinde kalan boş zamanlarda sıklıkla uygulanmıştır. Hemşireler adeta birer öğretmen sıfatıyla hastalara sadece İncil'den ayetler ve ilahiler öğretmekle kalmamışlar aynı zamanda Ermenice dergi *Avedaper* ve çeşitli dini yayınlardan bölümler okumuş ve Osmanlıca, Ermenice ve Rumca dersleri vermişlerdir. Gerek erkek sağlık görevlileri gerekse hemşireler bütün bu çalışmalara ek olarak dini yayınların satışı hususunda da görev almışlardır. Örneğin

⁴¹³ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 623.

⁴¹⁴ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 629. Burada bahsi geçen kadın ve erkek Hristiyanlar Bord misyonerlerince şehirli dostlar olarak adlandırılan ve misyonerlik çalışmalarına gönüllü olarak destek veren kimselerdir.

⁴¹⁵ ABCFM Arşivi, Reel 660, No: 250.

⁴¹⁶ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 395.

Talas misyon hastanesinde çalışan bir erkek sağlık görevlisi hem pazarlarda hem de mücavir yerleşim birimlerinde dolaşarak dini yayın satışında bulunmuştur.⁴¹⁷

Hem hastane koğuşlarında hem de misyon yerleşkesi dışında misyon personeli ve çeşitli gönüllü Hristiyanlarca sürdürülen bu propaganda çalışmaları oldukça temkinli ve derinden ilerlemekteydi. İlk girişim hedef kimselerin güveninin kazanılması için daima sevgiyle ve arkadaş canlısı bir biçimde başlatılıyor ve yeterli oranda itimadın sağlanmasıyla doğrudan dini mesajlar verilmeye başlanıyordu. İlk etapta hastanede sağlanan bu temaslar, anlık olarak yakalan ve hasta ile misyoner arasında gerçekleşip sona eren bir iletişim ve propaganda fasılası olmaktan çok öteydi. Bu temaslar, daha sonra ısrarla ve azimle devam edecek olan bir iletişim sürecinin yalnızca ilk kıvılcımlarıydı. Dolayısıyla, tanış olunan ve ellerine birer İncil tutuşturularak taburcu edilen bu hastalarla iletişim takip eden dönemde birkaç biçimde devam ettirilmekteydi.⁴¹⁸ Bu çerçevede hastane vaizi uzak bölgelerden gelen hastalara mektuplar yazarak bir yandan yakalamış olduğu bu ilintiyi yalnızca sıcak tutmaya çalışmamış aynı zamanda mektubunda yapmış olduğu dini atıflarla Hristiyanlık propagandasını sürdürmek istemiştir. Şehir içerisinde ya da yakın bölgelerde ikamet etmekte olan hastalarla olan temasların devamı için mektuplaşmaktan ziyade birebir iletişimin sağlandığı ev ziyaretleri tercih edilmiştir. Yine tıbbi misyonerler ve hastane vaizleri erkek hastalar arasında ticaretle meşgul olanların işyerlerini ziyaret ederek çeşitli dini yayın ve İncil nüshalarından dağıtmışlardır.⁴¹⁹

Öte yandan, hastane bünyesinde gerçekleştirilen çalışmalara ek olarak irili ufaklı civar yerleşim birimlerine gerçekleştirilen tıbbi amaçlı turlar da önemli bir dini propaganda aracı olmaktaydı. Misyonerlere göre özellikle Müslüman kesime ulaşmak için oldukça hayati bir önem sahibi olan bu turlar çoğu zaman bir din görevlisi eşliğinde gerçekleştirilmekteydi. Turların misyonerlik çalışmaları açısından önemi Bord misyonerlerince, “*bu turlar esnasında cerrah veya hekim tarafından gerçekleştirilecek olan önemli bir tedavi, hasta ve hasta yakınlarını misyon ekibinin*

⁴¹⁷ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 87.

⁴¹⁸ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 395.

⁴¹⁹ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 629.

söyleyeceği dini şeyleri kaçınılmaz olarak dinleme ve anlama noktasına getirecektir” şeklinde vurgulanmaktaydı.⁴²⁰ Kadın tıbbi misyonerlerse bu turlar esnasında köylü kadın ve bebek sahibi annelerle yakın diyaloglar kurmaktaydılar. Bu diyaloglar esnasında dini referanslardan bolca örnekler verilirken grupta yer alan din görevlisi sağlık görevlilerinin tedavi ve muayeneleri gerçekleştirdikleri esnada hastalara ve hasta yakınlarına İncil’den bölümler okunmaktaydı.⁴²¹

3.6.2. Hastaların Dini Propaganda Karşısındaki Tutumları

Hastaların bahsi geçen bütün bu dini uygulamalar karşısındaki tutumları değerlendirildiğinde hastane raporlarında hastalarca verilen reaksiyon hususunda genellikle oldukça olumlu bir hava yansıtıldığı görülmektedir. Tıbbi misyonerler buldukları şehirlerden, gerek Müslüman gerekse sair inanç gruplarından gelen hastaların İsa’ya ve Protestanlık inancına oldukça yakından ilgi duyduğunu ve birçoğunun beraberinde dini yayınlar alarak hastaneden ayrıldığını aktarmaktadır. Hastaların Protestanlığa olan ilgisinin resmedildiği bu raporlar hedef kesimin mevcut misyonerlik propagandasına vermiş olduğu reaksiyonu görmemiz açısından önem taşımaktadır. Ancak çoğunlukla hastaların ılımlılığı yönünde resmedilen bu tablonun tam olarak gerçeği yansıtıp yansıtmadığı hususunun şüphesiz titiz bir analiz süzgecinden geçirilmesi gerekliliği de bir kenara bırakılmamalıdır. Sonuç itibarıyla her bir tıbbi misyoner, gerek bağış topladığı dış kaynaklara gerekse maaşını almakta olduğu Bord merkezine, hali hazırda sahada gerçekleştirmiş olduğu misyonerlik faaliyetlerinin getirileri ve sonuçlarıyla ilgili olumlu bir tablo çizme ihtiyacını pekala duyabilir. O halde bu bilgiler ışığında hastaların misyonerlik faaliyetlerine karşı reaksiyonlarıyla ilgili çizilen tabloya daha yakından baktığımızda gerek Protestanlık dışı mezheplere ait gerekse Müslüman birçok hastayla ilgili anekdotlarla karşılaşırız. Örneğin Van misyon hastanesinin kurucusu Dr. Clarence D. Ussher’in hatıratında hastanede uygulanan dini propagandayla ilgili aktardıkları hususlar dikkat çekicidir. Ussher, Van misyon hastanesinde de diğer misyon hastanelerinde olduğu üzere düzenli olarak sabah ve akşam ibadetleri gerçekleştirildiği, dualar ve ilahiler

⁴²⁰ ABCFM Arşivi, Reel 660, No: 252.

⁴²¹ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 633.

okunduğu, ameliyat öncesi duaları yapıldığı ve hastalara İncil'den ayetler dağıtıldığını belirterek kimi hastaların bu uygulamalar karşısındaki tutumlarından bahsetmiştir. Buna göre Protestanlık inancından olmayan bazı hastalar, ilk etapta gerçekleştirilen dini propagandaya maruz kalmamak için ibadet ve ilahiler esnasında kulaklarını kapatarak pasif bir karşı koyuş sergilemişlerdir. Ancak diğer hastaların ve personelin bu ibadetleri dikkat ve titizlikle gerçekleştirdiklerini gören bu hastalar ilerleyen günlerde okunan dua ve dini konuşmaların içeriklerine merak duymaya başlamışlardır. Üstelik bu hastalardan bazıları kısa sürede ön yargılarından kurtulup ilahlilere eşlik etmişlerdir.⁴²² Ussher hatıratında, misyon hastanesine ameliyat olmak için gelen, *küstah imansız* olarak nitelediği bir hastanın başlangıçta hiçbir dini yayını okumak istemediği ve bu tür girişimlerde bulunulduğunda hemşirelere küfrettiğini belirterek aynı hastanın hastanede geçirdiği kısa bir sürenin ardından dini yayınlara ve İncil'e ilgi duymaya başladığını ve hatta bitirene dek okuduğunu aktarmaktadır.⁴²³

Hastaların dini propaganda karşısındaki tutumlarıyla ilgili olarak yine Dr. Ussher Van misyon hastanesinde bir süre yatılı tedavi gören bir askeri görevlinin ve bazı Müslüman hastaların İncil'le ilgili yapmış olduğu olumlu yorumları şu şekilde aktarmaktadır: *“Yakalandığı tifüs hastalığından iyileşmekte olan Ahmet bey adındaki askeri yetkili, koğuşa ait Türkçe İncil'i okuduktan sonra boş bir sayfasına, İncil'in kendisine oldukça yardımcı olduğunu ve dolayısıyla kendisinden sonra hastaneye gelecek olan Müslüman hastaların bu kitabı dikkatle okumalarını ve onların da kendisi gibi şifa bulmalarını dilediğini yazdı. Ve bu yazısının altını ismini, rütbesi ve alayını yazarak imzaladı. Ayrılırken de iki nüsha İncil'i beraberinde götürdü. Daha sonra hastaneye ulaşan her bir subay o sayfada yazılanları onaylamak için imzaladılar. Hastanede tedavi gören birçok Türk askeri okuma yazma bilmemelerine rağmen dini seremonileri dinlemekten zevk aldı ve evlerine Hristiyanlık ve Hristiyanlar hakkında yeni fikirlerle döndüler.”*⁴²⁴

⁴²² Knapp ve Ussher, s. 97.

⁴²³ Knapp ve Ussher, s. 98. Ussher etnik ya da dini aidiyetini belirtmemiş olduğu bu hastanın daha sonra *Van savunması* esnasında siperlerde çalışarak önemli bir yararlılık göstermiş olduğundan bahsetmektedir. Dolayısıyla bu hastanın etnik kökeninin yüksek bir ihtimalle Ermeni olduğu söylenebilir.

⁴²⁴ Knapp ve Usher, s. 99

Müslüman hastalarca gösterilen benzer tarzdaki olumlu yaklaşımlar diğer birçok misyon hastanesince de rapor edilmiştir. Örneğin Antep misyon hastanesinde tedavi görmüş bir Müslümanın köyüne gittiğinde yakınlarına ve arkadaşlarına “*eğer Antep’teki Amerikan hastanesine giderseniz Hristiyanların birer melek olduklarını göreceksiniz*” dediği aktarılmaktadır.⁴²⁵ Bir diğer raporda, Konya misyon hastanesinde İbrahim adında bir hastanın önceleri muhalif bir tavır sergilediğini ancak bir gün hemşirelerden biriyle yapmış olduğu bir dini tartışma sonrası değişim göstererek, ilerleyen günlerde *Hazreti İsa’yı* kendisinin de *kurtarıcısı* olarak kabul ettiğini söylediği aktarılmaktadır.⁴²⁶ Yine aynı hastaneden Osman adında yaşlı bir hastanın ilahilerden son derece etkilendiği ve köyünde de söylemeye devam edeceğinden bahsettiği ve Protestanlığa sempati gösterdiği aktarılmaktadır.⁴²⁷ İbrahim isimli hastanın İsa’yı kabul ediyor olması yani bir anlamda din değiştiriyor olması şeklindeki doğrudan din değiştirme örnekleri raporlarda sık sık rastlanılan bir durum olmasa da yaşlı hastanın göstermiş olduğu ilgi ve ılımlılık türünde, benzeri pek çok hikâyeye hastanelerin faaliyet raporlarında görülebilmektedir.⁴²⁸

Gerçekleştirilen ev ziyaretlerinin gerek daha önce irtibat kurulan kesimle temasların sıcak tutulması gerekse yeni insanlarla tanışılması açısından önemli bir çalışma olduğunu belirtmiştik. Bu ziyaretler Bord misyonerlerine, kısa bir zaman zarfında birçok yeni hasta ve hasta yakınıyla doğrudan bağlantı oluşturma imkanı sunmaktadır. Peki oldukça uzak bir coğrafyadan gelmiş olan ve Müslüman hastaların hanelerinde gerçekleştirilmekte olan bu ziyaretler esnasında misyoner ile ev halkı arasında nasıl bir diyalog hüküm sürmekte ve nasıl bir atmosfer yaşanmaktadır? Bu sorunun cevabı, her bir Bord misyonerinin insan ilişkilerinde oldukça yetenekli ve güçlü birer sosyal karaktere sahip olmalarında yatar. Misyon raporlarından bize yansıyan veriler, misyonerlerin gittikleri mekanlarda karşılaştıkları eleştiri ve

⁴²⁵ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 37.

⁴²⁶ Burada kastedilen İsa’nın kurtarıcı olarak kabul edilmesi hususu İslam inancında yer alan İsa’nın Müslümanlarca kutsal bir peygamber olarak algılanması meselesiyle ayrılmaktadır. Raporlarda hasta İbrahim’in Hristiyanlığa ihtida ettiği vurgulanmaktadır.

⁴²⁷ ABCFM Arşivi, Reel 631, No: 43.

⁴²⁸ İlgili hasta anekdotları ve dini propaganda uygulamaları için ayrıca bkz. ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 425, Reel 620, No: 218, Reel 628, No: 226, Reel 631, No: 42, Reel 652, No: 483, Reel 660, No: 248, 261, Reel 661, No: 533, Reel 666, No: 395, Reel 693, No: 623, Reel 703, No: 645, 711, Reel 667, No: 30, Reel 712, No: 578. A.H.İ.F.K.Ö.K., Alden R. Hoover, **Medical Missionary Work at Cesarea, 1912.**

önyargılar ve hatta açık düşmanlıklar karşısında oldukça soğuk kanlı ve sabırlı davranabilmeyi becerdiklerini göstermektedir. Bir ev ziyaretinin hangi şartlar altında gerçekleştiği ve misyoner ile hedef insanlar arasındaki diyalogun nasıl şekillendiğiyle ilgili bir örnek olarak Antep misyon hastanesinde görevli, tecrübeli misyoner hemşire Elizabeth Trowbridge'in 1913 yılında, şehrin batı istikametinde yer alan bir köyde gerçekleştirdiği ziyaretler ilgi çekicidir. Hemşire Trowbridge, gerçekleştirdiği bir ev ziyaretindeki gelişmeleri şu şekilde aktarmaktadır:⁴²⁹

“Genellikle girebilmeyi başardığımız yeni mekanlar daha önce hastanede bulunmuş olan hastaların evleriydi. Bu şekilde dostlarımızın olduğu bölgelerde hoşgörü ile karşılanıyorduk. Hatta daha önce tanış olmadığımız ve dolayısıyla daha yavaş ve temkinli hareket etme durumunda olduğumuz şartlarda dahi bir süre sonra insanların esasında hasım olmadıklarını ve bizleri kabul etmekteki çekimserliklerinin yalnızca geliş nedenini bilmedikleri Amerikalı bir kadınla hayatlarında ilk kez karşılaşılıyor olmalarından kaynaklandığını anladık. Batı istikametinde yer alan bir köyden bize oldukça sıcak davranan yaşlı bir kadın eşliğinde yaya olarak bir diğer köye ulaştık. Bu insanlara ulaşmak için bize bir patika açsın diye yaptığımız dualara, Tanrı dosdoğruca cevap vermekteydi. Kız kardeşinin evine ulaştığımızda, daha önce bize kendi evinde oldukça ılımlılıkla davranmış olan bu kadın, kız kardeşi ve diğer kadınlarla birlikte soğuk bir biçimde bir kenara çekilmiş ve bizi karşımızda oturan bir grup Müslüman erkekle baş başa bırakmıştı. Evdeki atmosfer ilk etapta oldukça soğuktu ve sohbe girmek pek kolay olmadı. Ancak adım adım gerçekleştirdiğimiz dostluk işaretleri ve bazı hastaların da dereceli olarak bize yakınlaşma göstermesi kalabalık ayrıldıktan sonra yerini daha samimi bir ortama bıraktı. Akşamüstü birkaç erkek ve neşeli bir yaşlı kadın geldiğinde artık İncil'den bölümler okuyup dini konular üzerine sohbet edebilecek ortamı yakalamıştık. Erkeklerden biri, bizi bariz bir ilgiyle dinlemişti. Ertesi sabah olduğunda bize yakınlık gösteren komşu birkaç evi daha ziyaret ettik ve artık kadınlar bizi gittiğimiz her bir hanede oldukça sıcak ve samimiyetle karşıladılar. İncil'den bölümler okuduğumuz bu kadınlar, bize hem sıkıntılarını anlattılar ve hem de daha fazla kalmamız için ısrar ettiler. Soğuk bir Aralık ayında, çitirdayan odunlarının etrafı ısıttığı ateşliği çevreleyip hep birlikte

⁴²⁹ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 30.

sohbet ettiğimiz anlarda içlerinden bazılarının kalplerine oldukça yakınlaşabildiğimizi hissetmiştik. Konakladığımız bu ilk eve geri döndükten sonra eşyalarımızı toplama ve veda yemeğinin ardından uzun boylu cana yakın baba, yorgun bakışlı anne ve gözleri parıldaayan evin küçük kızları hep birlikte bir gece daha kalmamız ve daha sonra onları mutlaka yeniden ziyaret etmemizi istirham etmişlerdi. Henüz bir gün öncesine kadar tamamıyla yabancı olduğumuz bu insanlarla artık iyi birer dost haline geldiğimiz hissiyatıyla yola koyulduk.”

Yalnızca Müslümanlar değil aynı zamanda misyon hastanelerinde tedavi gören sair gayrimüslim hastaların da dini propaganda karşısındaki tutumlarıyla ilgili örnekler bulunmaktadır. Bununla ilgili bir örnek olarak, 1913 yazında Rusya’dan Van’a gelen ve ciğerlerindeki rahatsızlık dolayısıyla misyon hastanesine başvuran bir hastadan bahsedilebilir. Yaz sezonu için hastaneyi bir süreliğine kapatmak üzere olan misyon personeli yine de bu hastaya bir müdahale de bulunarak hayatını kurtarırlar. Personelin dinle ilgili açtığı her sohbete din ve tanrının yalnızca bir mit olduğu yönünde cevap veren bu hasta yaz sonunda önemli bir diğer ameliyat daha geçirir. Ancak takip eden süreçte de yine zatürreeye yakalanarak ölümcül bir süreçten geçer ve nihayet hastane personelinin gayretleriyle yeniden sağlığına kavuşur. Daha önce dinin ve tanrının varlığını inkar eden bu hastanın İsa’nın varlığına kanaat getirip Protestanlığa geçmiş olduğu aktarılmaktadır. Üstelik bu hasta, hastanede geçirdiği nekahet sürecinde diğer Müslüman ve Hristiyan hastaları Protestanlık ve İsa hakkında bilgilendirmeye çalışmıştır.⁴³⁰

3.6.3. Dini Propagandanın Hastalar Üzerindeki Etkileri

Bu noktada, hastaların raporlarda aktarılan dini yöndeki olumlu görüşlerinin ötesinde bahsedilmesi gereken önemli bir husus, sağlık hizmetlerinden duydukları hoşnutluktur. Belki de bu husus bizlere misyoner raporlarında yansıtılan dini sempatinin ötesinde, Müslüman ve diğer hastaların esas itibarıyla minnet duydukları şeyin sunulan sağlık hizmetleri olduğunu göstermektedir. Öyle ki birçok örnek, tedavileri tamamlanan çoğu Müslüman hastanın, hastaneden ayrılmadan önce her bir

⁴³⁰ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 578.

hastane personeliyle tek tek vedalaşmakta ve onlara şükranlarını sunmakta olduklarını göstermektedir. Bu hastaların bazıları akabinde bu hastaneleri hasta olmadıkları dönemlerde de ziyaret etmekte ve hastane personeline memleketlerinden bal, şekerlemeler, üzüm ya da yoğurt gibi hediyeler getirmektedirler.⁴³¹

Ancak öte yandan Müslüman hastaların hastanelerdeki dini propagandaya daimi surette ılımlılıkla yaklaşmadıkları da bir gerçektir. Her ne kadar ücretsiz ya da oldukça düşük bir ücretle sağlık hizmetine kavuşuyor olmanın verdiği avantajla hastaların önemli bir kısmı hastanedeki Protestanlık propagandasına tepki geliştirmemiş olsalar da yukarıda Dr. Ussher'in vermiş olduğu hastaların kulaklarını kapatıyor olmaları örneğine benzer tepkiler farklı misyon hastanelerinde de ortaya çıkmıştır. Örneğin Dr. William Dodd'un denetimindeki Konya misyon hastanesinde gerçekleştirilen dini seremonilere bazı Müslüman hastalar tepki göstermişlerdir. Koşullarda gerçekleştirilen dini ayinlere ve ilahilere katılım meylinde bulunan bazı Müslüman hastalara koşullardaki diğer Müslüman hastalar tepki göstermişlerdir. Bu hastaların ilerleyen zamanlarda tepkilerini bir üst kademeye çıkarıp Hristiyanlığa ait figür ve düşüncelerle dalga geçtiklerini aktaran Dr. Dodd, kendilerine kesin bir dil ile *“Bizler onun teşkil ettiği örnek ve vermiş olduğu emirler çerçevesinde sizleri iyileştirmeye çalışırken burada İsa peygamberin aleyhinde konuşmalar yapılıyor olduğunu öğrenmekten esef duydum. Biz burada nasıl ki hiç kimsenin Muhammed peygamber ve Kuran aleyhinde konuşmasına müsaade etmiyorsak aynı şekilde İsa peygamber ve İncil aleyhinde konuşulmasına da izin vermeyiz. Bunun aksini düşünen hastaların burada yeri yoktur.”* demiştir.⁴³² Benzer şekilde kimi misyon hastanelerinde özellikle yeni gelen hastaların dini seremoni ve ilahilere katılım göstermedikleri ve çekinceli davrandıkları aktarılmaktadır. Yine de belirtmek gerekir ki hastaların Konya örneğinde görüldüğü üzere birebir tartışma ve hatta tahkirde bulunma şeklinde tepki göstermiş oldukları örneklerin sayısı oldukça azdır. Ya da bir diğer deyişle, bu tür olumsuz diyaloglar gerçekleşmiş olsa bile bunların raporlara birebir yansıtılmamış olduğu söylenebilir.

⁴³¹ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 37.

⁴³² ABCFM Arşivi, Reel 631, No: 42.

Hastaların dini propaganda karşısında göstermiş oldukları olumlu ya da olumsuz tepkiler bu şekilde gerçekleşirken, bu aşamada dikkate alınması gereken bir husus olarak Bord'un misyon hastaneleri üzerinden nasıl bir verim beklediği sorusu hastanelerdeki misyonerlik faaliyetlerinin sonuçlarının anlaşılması için önem kazanır. Bord, bu kurumlar üzerinden doğrudan ve hızlı bir din değişikliği, Hristiyanlığa *dönüş* mü beklemekte yoksa daha yumuşak ve belki de onlar ve yüz yıllara yayılı bir sonuç mu tasarlamaktadır? Çalışmanın önceki bölümlerinde değinilmiş olduğu üzere misyonerler her ne kadar Osmanlı yasalarının Müslümanların din değiştirmelerine imkan vermiyor olduğunu bilseler de Protestanlığa geçiş vakalarını şüphesiz arzulamaktadırlar. Ancak bu arzunun gerçekleşmiyor olduğu durumlarda hasbelkader Protestanlık inancına ve Amerikalılara sempati duyan kimselerin sayılarının çoğalmasını da kazanç saymaktadırlar. Bord misyonerlerinin özellikle Müslümanlar söz konusu olduğunda din değiştirme hususuyla ilgili oldukça sabırlı göründükleri ve ivedi bir sonuç beklemediklerini söylemek mümkündür. Nitekim onlar, tıbbi misyon çalışmaları çerçevesinde hastaneye yolu düşen hastaların en mütevazî ihtimalle mevcut hastane ortamındaki Hristiyanlık atmosferinden farkında olmaksızın, bilinç altından olsa dahi bir biçimde etkileneceklerini ummaktadırlar.⁴³³ Ayrıca daha önce hiçbir biçimde bu derece yaklaşmadıkları Müslüman kesimle hastane koşulları ve ev ziyaretleri aracılığıyla kurulan birebir temaslar ve onlara Protestanlık öğretilerinden ve İsa'dan bahsedebilme şansına ulaşmış olmaları Bord misyonerleri adına oldukça tatmin edici bir gelişme olarak algılanıyordu. Yani Müslümanlarla sağlanmış olan diyalog dahi başlı başına önemli bir kazanç olarak değerlendirilmekteydi.⁴³⁴ Uzun yıllar boyunca Van'da tıbbi misyonerlik yapmış olan Dr. Ussher'in tıbbi misyon çalışmaları sonucu ortaya çıkan muhtemel din değiştirmelerle ilgili görüşü ise tıbbi misyon aracılığıyla Müslüman hastaların önemli bir kısmının Hristiyanlığa sempati duymasının sağlanabildiği ancak önemli sayıda bir din değiştirme hareketinin gözlemlenmediği şeklindedir.⁴³⁵ Ancak Müslüman kesim bir yana, bu noktada Ermeniler arasındaki

⁴³³ ABCFM Arşivi, Reel 633, No: 484.

⁴³⁴ Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917*, Michigan, 1997, s. 27.

⁴³⁵ Knapp ve Ussher, s. 101.

mezhep değiştirme hareketinin bir sonucu olarak önemli oranda bir Protestan kesimin yaratıldığı ve cumhuriyetin ilanı öncesinde sayıları 40 bini aşan bir Protestan cemaatinin mevcut olduğu belirtilmelidir.

3.7. Tıbbi Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Yetkililerin Tutumu ve Alınan Önlemler

3.7.1. Meşruyet-Yasal Zemin

Bord'a ait misyon hastanelerinin gerek Osmanlı dönemi, gerek Cumhuriyet'in kuruluşunu takip eden yıllarda sahip olduğu meşru dayanak, örgüt ile devlet yetkilileri arasındaki hukukun anlaşılması için önemlidir. Bu hukukla ilgili olarak ilk etapta, hastanelerin kök salmış olduğu Osmanlı dönemine bakıldığında, ilgili sağlık kuruluşlarının ruhsat ve çalışma izinleriyle ilgili bir takım düzenlemeler ön plana çıkmaktadır. Ancak bu düzenlemelerle birlikte, misyon hastanelerinin tesis edilmeye başlandığı 1870'li yılların sonundan Cumhuriyetin kuruluş dönemine kadar Bord misyonerleri, ABD elçiliği, Babıâli ve yerel yöneticiler arasında kaotik bir süreç hakim olacaktır. Merkez tarafından hastanelerin tesis ve faaliyetleriyle ilgili empoze edilen bu yasal düzenlemeler, kimi zaman Bord misyonerlerinin uyarlamış oldukları bir takım çözüm taktikleriyle delinecek, kimi zaman Amerikan diplomasisinin baskıları sonucu esnetilecek, kimi zaman da yerel yöneticilerin keyfi davranışları sonucu merkezden taşraya ulaşma sürecinde etkisini yitirecektir. Bir başka deyişle, bu sağlık kuruluşları üzerinden Babıâli ile Bord misyonerleri arasında, konuya diploması unsurları ve yerel yöneticilerin eklemlendiği bir mücadele söz konusu olacaktır.

O halde bütün bu tartışmalara girmeden önce Osmanlı topraklarındaki misyon örgütlenmelerince yürütölen sağlık hizmetleri ve sağlık kuruluşlarının faaliyetlerinin düzenlenmiş olduğu halihazırdaki nizamname ve kurallara değinmek yerinde olacaktır. Esasen Babıâli Osmanlı topraklarında hekimlik yapacak olan adaylarla ilgili bir takım kısıtlayıcı önlemleri yasalastırmıştır. Yani yabancı bir ölkede vatandaşının Osmanlı ölkesinde hekimlik icra edebilmesi mevcut yasalar göz önüne getirildiğinde pek de kolay bir iş değildir. Buna göre ilk olarak, Osmanlı

topraklarında hekimlik yapmak isteyen yabancı ülke vatandaşlarının öncelikle İstanbul'da bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanedan diplomalarını onaylatarak icazetname almaları gerekmektedir.⁴³⁶ Diplomaların onaylanması için Mekteb-i Tıbbiye'de Türkçe bir sınava girmeleri gerekmektedir. Bu sınav 1880'lerin sonunda Fransızca olarak da yapılabilmekteydi. Antep'te uzun yıllar görev yapan hekim Fred Shepard'ın hatıratında, onun 1882 yılında İstanbul'a ulaştığında bir çevirmen eşliğinde Türkçe sınava girerek iki haftalık bir süre sonrasında diplomasını onaylattığı aktarılmaktadır.⁴³⁷ Yabancı doktorların diploma onaylatma zorunluluğuyla ilgili olarak, 1888 yılında Osmanlı ülkesine gelen ve Harput ve Van'da görev yapacak olan Bord personeli Clarence D. Ussher, *“Türkiye’de herhangi bir eğitimsiz sahte hekim sadece yerli olduğu için istediği bölgede sorunsuz bir biçimde hekimlik yapabilir. Öte taraftan, diğer ülkelerden gelen diploma sahibi hekimlerse bu babacan devletin vatandaşlarının hayatlarını emanet edebilmesi için İstanbul’da bulunan Mekteb-i Tıbbiye’nin gerçekleştirdiği sınavı geçmek zorundadır”* demektedir. Üstelik Ussher, sınava girmesinin hemen öncesinde gerçekleştirilen bir yasa değişikliği sonucu, diploma onay sınavlarının çevirmen yardımıyla yürütülmesinden artık vazgeçildiği ve doktorların Türkçe ya da Fransızca dillerinde yapılan bu sınavı geçmek için bu iki dilden birini bilmek zorunda olduğunu öğrenmiştir. Ancak Ussher daha önceleri Kanada’da geçirmiş olduğu birkaç yazın Fransızcasını ilerletmesine yardımcı olduğu ve bu sayede, görevlilerinde yardımlarıyla sınavı geçip diplomasını onaylatabildiğini aktarmaktadır.⁴³⁸ Böylece, diploma onaylarıyla ilgili prosedür, daha önce her bir yabancı uyruklu hekim elçilikleri vasıtasıyla edinmiş oldukları tercümanlar aracılığıyla Mekteb-i Tıbbiye’de diploma sınavına girebilirken 1888 yılından itibaren Osmanlıca ya da dönemin uluslararası dili olan Fransızca’yı bilme zorunluluğu şeklinde değişime uğramıştır.

İcazetname koşulu yalnızca yabancı ülke vatandaşlarına değil aynı zamanda Osmanlı topraklarında bulunan yabancı ülkelere ait tıp okullarından mezun doktorlara da uygulanmaktadır. Örneğin Antep ya da Beyrut’taki Amerikan kolejlerinde tıp eğitimi görmüş olan doktor adayları Osmanlı topraklarında hekimlik

⁴³⁶ BOA, Y. PRK.UM. 34/35, 22 B 1313 / 8 Ocak 1896

⁴³⁷ Riggs, *Shepard of Aintab...*, s. 20.

⁴³⁸ Knapp ve Ussher, s. 3.

yapabilmek için diplomalarını Mekteb-i Tıbbiye'ye onaylatmaları gerekmektedir. Peki diplomalarını onaylatıp icazetname almış olan bu kimseler istedikleri bölgelerde keyiflerine göre mesleklerini icra edebilecekler midir? Teoride bu sorunun cevabı da olumsuz görünmektedir. Şöyle ki, ilgili nizamnameye göre diploması onaylanmış dahi olsa Osmanlı tebaasından olmayan bir kimse özel hastane inşa edemez ve belediyelere ait hastanelerde tabiplik yapamaz.⁴³⁹ Hastane inşasıyla ilgili olarak hastaneyi tesis edecek kimsenin tanımı; *Memâlik-i Osmanî'de küşâd edilecek husûsî hastahânelere müte'allik nizâmnamenin birinci maddesi mûcibince husûsî hastahane te'sîs ve küşâd edecek tabibin teba'a-ı Osmanî'den olması gerekmektedir birlikte ve sadakat ve iktidârıyla hüsn-i hâli umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezâretince musaddık mütehassısînden bulunması lâzım gelub..* şeklinde yapılmaktadır.⁴⁴⁰ Görüldüğü üzere nizamnamenin birinci maddesi, özel bir hastanenin tesisini yükümlenecek kişinin hem Osmanlı tebasından olma zorunluluğunun altını çizmekte hem de bu kişinin *hüsn-i hâlinin* Tıbbiye Nezaretince uygun görülmüş olmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Yani Tıbbiye Nezareti özel hastane tesis edecek olan bir Osmanlı tebasının aynı zamanda iyi bir sicile sahip olması gerekliliğini şart koşmaktadır. Bu şartlar altında, yabancı bir hekimin Osmanlı topraklarında özel hastane açamaması ve belediye hastanelerinde tabiplik yapamaması gerçeğiyle Bord misyonerleri, yasal olarak ancak misyon çevrelerine sağlık hizmeti sunmaya ehildirler. Bu yasaklama duvarı karşısında Bord misyonerlerinin gerçekleştireceği stratejiye ileride değinilecektir.

Osmanlı döneminde özel hastanelerin tesisi ve Osmanlı tebaasından olmayan hekimlerin mesleklerini icra edebilmeleriyle ilgili yasal düzenleme genel hatlarıyla bu şekilde gerçekleşirken, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip Bord'a ait sağlık kuruluşlarına bakış eskiye oranla esnetilmiş görünmektedir. Bu esneklik, 1908 sonrası dönemde kimi Bord hastanelerinin genişletilmesinde ve yeni hastane inşasına ruhsat sağlanmasında gösterilen olumlu kararlar şeklinde tezahür etmektedir. Ancak I. Dünya Savaşı başlangıcında Osmanlı hükümetinin kapitülasyonları kaldırmasını takip eden süreç birçok Bord hastanesine askeri yetkililerce el konulması şeklinde

⁴³⁹ BOA, DH. MKT. 1560/60, 3 Za 1305 / 12 Temmuz 1888

⁴⁴⁰ BOA, DH. İD. 117/67, 7 M 1330 / 28 Aralık 1911

sonuçlandı. Düşman devlet tabiiyetinde olan kimselerin 23 Eylül 1915 tarihinde alınan bir kararla *Düvel-i muhasama tabi'yetini hâ'iz etibbanın memâlik-i Osmaniye'nin her tarafında icrâ-yı sanattan meclisi vükelâ kararıyla men' edilmeleri* şeklindeki kararlar, Osmanlı topraklarında tabiplik yapmaları yasaklandı.⁴⁴¹ Bu karar doğrudan Amerikan Bord personelini etkilememiş olsa da kapitülasyonların kaldırılmasıyla esen rüzgar birçok Bord hastanesini yasal zeminden yoksun bıraktı.

3.7.2. Hukuk Dışı Yapılanma ve Yerel Yöneticilerin Tavrı

Görüldüğü üzere misyon hastanelerinin kurulmuş olduğu 1870'li yıllar ve sonrasında Amerika vatandaşı olan kimselerin hastane açmasıyla ilgili yasal bir zemin mevcut değildir. Peki bu şartlar altında, Anadolu'nun birçok önemli yerleşim biriminde birbiri ardına çok sayıda misyon hastanesi nasıl tesis edilebilmiştir? Bu hususla ilgili olarak karşımıza üç faktör çıkmaktadır. Bu faktörlerden ilki Bord misyonerlerinin hastane teşkilindeki oldukça hevesli ve azimli tutumları, ikincisi Amerikan diplomasinin misyonerlere sağlamış olduğu koruma ve destek, üçüncüsü de yerel yöneticilerin merkezi kararları uygulamadaki keyfi tutumları olarak özetlenebilir. Bu faktörlerin arka planındaki gelişmelere daha yakından mercek tutmak meselenin aydınlatılması açısından önem taşır. Mevcut yasal engellerin farkında olan Bord misyonerlerinin birincil stratejisi çalışmaları el altından sürdürmek üzerine kuruluydu. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde misyon hastanelerinin tesisleriyle ilgili aşamaların anlatıldığı bölümde sağlık hizmetlerinin filizlendiği küçük çaplı dispanser örnekleriyle sıklıkla karşılaşılacaktır. Halihazırda Bord'a ait bir misyon örgütlenmesinin yer aldığı Anadolu şehirlerine ulaşan tıbbi personel, ilk etapta misyon yerleşkesinde ya da yerleşke yakınında bulunan bir evi ayakta hastaların tedavi edildiği bir dispansere dönüştürmüştür.⁴⁴² Buradaki faaliyetler daha çok misyon personeline sağlık hizmeti sunan bir revir havasında gizlilik içerisinde başlatılmıştır. Hatta yerel yöneticilerinin itirazlarının yoğunlaştığı kimi zamanlar, tıbbi misyonerinin kendi evini dispanser olarak kullandığı ve gelen hastaları ziyaretçisi olarak gösterdiği durumlar söz konusudur. Örneğin Sivas'ta bir

⁴⁴¹ BOA, DH. EUM. 5. Şb., 29/21, 14 Za 1333 / 23 Eylül 1915

⁴⁴² ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 12.

misyon hastanesi teşkil edilmesinin öncesinde, 1904 yılında pazaryeri yakınlarında kiralanan bir ev dispanser olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak çok geçmeden yerel yöneticilerin, ruhsatsız sağlık hizmeti sunulamayacağı ikazlarıyla bu dispanser yerleşke içerisindeki bir misyonerin ikametgâhına taşınmış ve bir süre burada sağlık hizmeti verilmiştir. Hikâyenin sonrası ise şu şekilde rapor edilmektedir:⁴⁴³ *Daha sonra kısa süre zarfında büyümeye başlayan bu ufak girişimin boyutlarını genişletmek üzere doktor, ailesiyle birlikte yerleşke dışında “kiralanan bir eve” taşındı. Bu misyoner evi, verdiği sağlık hizmetleri sonucu misafirlerinin sayısı bir hayli artmış olan hemşire Lillian Cole’nin ikametgâhı olarak gösterilmişti. Ve takip eden dönem hastane açılmasıyla sonuçlanacak doğal bir süreç haline dönüştü.* Nitekim ilerleyen yıllarda Sivas’ta 20 yataklı bir misyon hastanesi için Babiâli’den ruhsat edinildi.

Van şubesindeki düzenli tıbbi misyon çalışmaları da benzer şekilde misyon yerleşkesi dışında kiralanan iki katlı bir evin ruhsatsız olarak dispansere dönüştürülmesiyle başlamıştır. Dr. Ussher bir odasını ameliyathaneye çevirdiği oldukça ilkel şartlardaki bu dispanserde muayene ve ameliyat gerçekleştirerek belirli bir hasta oranına ulaştı. İçerisinde 12 yatağın bulunduğu işte bu ruhsatsız küçük hastane daha sonra yerini büyük misyon hastanesine bırakacaktı.⁴⁴⁴ Sivas misyon hastanesinin ruhsata kavuşmasıyla ilgili olarak vurgulanan “doğal süreç”, Van hastanesi örneğinde de görüldüğü üzere, Bord’un sürdürdüğü tıbbi misyon çalışmalarının yasal bir çerçeveye oturtulması girişimlerinde anahtar sözcüktü. Yani bir bakıma, ruhsatnamelerin, hastanelerin inşası ve faaliyetlerinin başlangıcında temin edilmesi gereken yasal birer kilometre taşı olması gerektiği yerde izinsiz olarak açılan hastaneler ve buralarda gerçekleştirilen sağlık hizmetleri ruhsatname edinimiyle sonuçlanmaktaydı.

İkametgâhlarda dispanserler oluşturulması ve hastane binalarının izinsiz olarak inşa edilmesinde şüphesiz yerel yöneticilerin keyfî tutumlarının önemli oranda payı bulunmaktadır. Bu keyfî tutumla ilgili birincil elden örnekler hem misyon

⁴⁴³ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 569.

⁴⁴⁴ Knapp ve Ussher, s. 80.

raporları hem de hatıratlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu keyfi tutumlara dair birinci elden örnekler, hem misyon raporlarında, hem de hatıratlarda tesadüf edilmektedir. Örneğin Adana'daki Bord misyoneri W. Nesbitt Chambers'in, bir hastane inşası hususunda Adana Valisiyle yapmış olduğu sohbet ve ruhsatname verilmesiyle ilgili ricası üzerine vali, kendisine, *Benden bu havâlide gerçekleştireceğin bir çalışma için izin isteme. Şehrin sâkin semtlerinden birinde bir miktar arâzi satın al. Planlarını 30 yataklık değil, 80 yataklık bir hastahâne üzerine tasarla ve ben buraya ruhsat sağlanması için elimden gelen yardımı sana sağlayacağım* şeklinde cevap vermiştir.⁴⁴⁵

Ruhsatnamenin, hastanenin faaliyete girmesini müteakip alınması ve yerel yöneticilerin müsamahalarıyla ilgili bir diğer örnek, Kayseri misyon hastanesinin inşası sürecinde görülmüştür. Dönemin Kayseri Valisi, Talas bölgesinde 1900 yılında tamamlanmış olan 70 yatak kapasiteli modern hastane binasının inşasına, bir ikametgâh ruhsatı vererek göz yummuştur. Dr. William Dodd raporunda, Kayseri Valisinin kendilerine karşı dostça tavırlar sergilediğini ve bir ikametgâh ruhsatı bulunan hastanenin asıl işlevinin, yerel yetkililer tarafından gayet tabi bilinmekte ve onaylanmakta olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁶ Hususi hastanelerin inşasıyla ilgili açık bir nizamname mevcutken, Kayseri valisinin inşa edilen hastane binası karşısında takınmış olduğu olumlu tavrın kişisel bir yaklaşım olduğu oldukça açıktır. Nitekim Dr. Dodd halihazırda sahip oldukları müsamahanın yeni bir vali atandığında ansızın ellerinden kaçma ihtimali bulunduğu ve Kayseri'ye düşmanca bir valinin atanabilmesinin pekte uzak bir olasılık olmadığını aktarmaktadır. Dodd ayrıca, inşa edilmiş bir hastane binasının edinilmiş bir kazanç olduğunu ve hastane binası içerisinde yapılacak olan düzenlemelere artık dışarıdan karışmanın mümkün olmadığını belirtmektedir.⁴⁴⁷

Ruhsatsız hastane binası inşa edilmesi ve yapı inşasıyla ilgili yürürlükteki yasaların anlaşılması açısından Van misyon hastanesinin inşa süreci de ilgi çekici bir örnektir. Hastanenin kurucusu olan Dr. Ussher, binanın kaçak yapı şeklinde inşa

⁴⁴⁵ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 278.

⁴⁴⁶ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 12, 20.

⁴⁴⁷ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 12.

edilmekte olduğunu aktarmış ve kaçak yapılarla ilgili yürürlükte olan kanun gereği herhangi bir binanın kaçak suretle de olsa çatısının tamamlanması halinde otomatik olarak yasal statüye geçmiş olacağını belirtmiştir. Nitekim kendilerinin de Van misyon hastanesinin binasını kaçak statüde inşa ettiklerini ve yetkililer farkına varmadan hızlı bir biçimde inşaatı tamamlayarak çatıyı yerleştirdiklerini anlatmıştır. Hastanenin ruhsatnamesiyle ilgili olarak Ussher, 1901 Kasımı'nda Babiâli ile Fransa arasında yapılan Midilli Antlaşması'na atıfta bulunmuştur.⁴⁴⁸ Buna göre; antlaşma gereği Fransız vatandaşlarının yapmış oldukları herhangi bir ruhsat ya da izin başvurusu, Babiâli tarafından altı ay içinde cevaplandırılmazsa, itirazda bulunulmadığı için talep olumlu olarak karşılanmış ve izin sağlanmış olacaktır. Ussher, Amerikan vatandaşlarının da *en ziyade müsaadeye mazhar milletlerden* birine ait oldukları için, bu anlaşmadan yararlanma haklarının bulunduğunu düşünerek hastane inşası için altı ay öncesinde bir ruhsatname başvurusunda bulunmuştur. Başvurunun üzerinden altı ay geçmesine rağmen herhangi bir cevap verilmemiş olması, Van misyon hastanesinin artık bir ruhsata haiz olduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁴⁹ Van misyon hastanesinin inşası esnasında itirazların yükselmiş olduğu da bir gerçektir. İzinsiz bir hastane inşasında bulunduğu gerekçesiyle İstanbul'dan gönderilen bir müfettiş, inşaatı teftiş etmiş, ancak inşaatın çatısının tamamlanmış olması gerçeğiyle yıkım işlemi yapılamamıştır. Ussher, zaman zaman karısını tedavi ettikleri vali ile aralarında bir dostluk olduğunu ve valinin payitahttan gelen itiraz ve yasaklamalara katılmadığını düşünmektedir. Osmanlı yazışmaları da Ussher'in aktarmış olduğu bu tabloyu destekler niteliktedir. Gerçekten Van Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 17 Mayıs 1902 tarihli bir yazıda; Van Valiliği, gerekli vergilerin ödeneceğini ve ilgili hastane binalarının inşasında bir sakınca olmadığını hatırlatarak, Van Vilayeti sınırları dâhilindeki sağlık hizmeti ihtiyacının had safhada olması ve yerel hastanelerin bu ihtiyacı karşılayamaması sebebiyle Dr. Ussher'in hastanesine ruhsat verilmesini arz etmiştir.⁴⁵⁰

Merkezin bu manzara karşısındaki tutumuna bakıldığında, payitaht daha önceki birçok örnekte görüldüğü üzere Van hastanesiyle ilgili olarak da mevcut

⁴⁴⁸ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 527.

⁴⁴⁹ Knapp ve Ussher, s. 84.

⁴⁵⁰ BOA, DH. MKT. 536/39, 9 S 1320 / 17 Mayıs 1902

nizamnamenin hatırlatılması yoluna giderek, böyle bir iznin sağlanamayacağını belirtmiştir. Dahiliye Nezareti ile Hariciye Nezareti arasında gerçekleştirilen 31 Temmuz 1902 tarihli yazışmada; Dr. Ussher'in teba'a-ı devlet-i 'aliyye'den olmadığı için özel bir hastane açamayacağı açık bir dille bildirilmekteydi.⁴⁵¹ Devlet mekanizması içerisinde bu tarz bir teorik muhaberat yaşanırken, Van misyon hastanesi, pratikte faaliyete geçmiş ve hasta kabulüne başlamıştı. O halde teorideki bu yasaklamanın fiiliyata geçirilmesi ve yasal olmayan bir misyonerlik kurumunun içerisinde bulunduğu faaliyetten alı konulması, meselenin halli açısından önemli bir kırılma noktasıydı. Bu noktada, yerel kolluk kuvvetleri devreye girmeli ve ruhsatsız işyerini mühürleyerek faaliyetlerine son vermeliydi. Bu süreç Van'da bu şekilde gerçekleşmedi. Dr. Ussher, Van Valisinin kendisine, hastaneye kolluk güçlerinin gelerek çalışmaları durduracağını ve bunun aralarındaki dostluğa zarar vermemesini umduğu yönündeki ikazına oldukça sert bir ifadeyle yanıt vermiştir. Ussher, eğer kolluk güçleri hastanesine gelirse, burasının bir Amerikan malvarlığı olduğu gerçeğiyle konuyu payitahttaki Amerikan elçiliğine yansıtacağını ve daha sonraki gelişmelerden dolayı aralarındaki dostluğun bozulmamasını ve valinin bunu şahsına karşı gerçekleştirilmiş bir girişim olarak algılamamasını umduğunu belirtmiş ve “buyurunuz efendim” diyerek meydan okumuştur.⁴⁵²

Yukarıdaki örneklerde bahsedilen, yerel yöneticilerle kurulan iyi ilişkiler yalnızca mülki amirlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda askeri rütbelilerle diyaloglar da oluşturulmuştu. Askeri yetkililerle kurulan iyi ilişkilere ve yetkililerin misyon personeliyle ilgili ılımlı tutumlarına dair çok sayıda örnekten bahsetmek mümkündür. Bu hususla ilgili olarak Bord'a ait raporlarda; Antep havalisinde görevli ordu komutanının, hastane müdürü Dr. Shepard'ı yapmış olduğu hizmetlerden dolayı övdüğüne ve Merzifon misyon hastanesine çok sayıda rütbeli askerin dönem dönem tedavi görmek ve ameliyat olmak üzere geldiğine dair bilgiler yer almaktadır.⁴⁵³

⁴⁵¹ BOA, DH. MKT. 551/21, 25 Ra 1320 / 1 Temmuz 1902

⁴⁵² Knapp ve Ussher, s. 87.

⁴⁵³ ABCFM Arşivi, Reel 652, No: 260., 296, Reel 717, No: 179'da Van valisi ve diğer yerel yöneticilerle uyum içerisinde oldukları rapor edilmektedir. Ayrıca ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 275'te yer alan Merzifon misyon hastanesinin 1908-09 çalışma yılı raporunda bölgedeki bütün askeri ve mülki amirlerin ve yüksek ve düşük rütbeli çok sayıda memurun hastanede tedavi ya da ameliyat hizmeti almakta olduğu aktarılmaktadır.

Yerel yöneticilerin ve askeri rütbelilerin, hastanelerin çalışmalarıyla ilgili göstermiş oldukları bireysel sözlü taltifatlara ek olarak kimi zaman bazı Bord misyonerlerinin kurumsal boyutta da hoş bir şekilde karşılanmalarıyla ilgili örnekler bulunmaktadır. Örneğin Van ve Antep'te görev yapan tıbbi misyonerlere, özellikle askerlerin tedavileri sonucu askeri mercilerce yazılı olarak teşekkürnameler sunulmuştu. Sonuç itibarıyla birçok misyon hastanesindeki misyonerlerin, buldukları yerleşim birimlerinde, görev başında olan birçok devlet yetkilisiyle iyi ilişkiler geliştirmiş olduğu ve bu yetkililerin de Amerikan Bord'un sağlık örgütlenmesine ılımlı yaklaştığı söylenebilir.

3.7.3. Hastaneler Karşısında Alınan Önlemler

Adana, Kayseri ve Van valilerinin misyon hastaneleriyle ilgili olumlu yaklaşımlarında görmüş olduğumuz üzere yerel yöneticiler, bu sağlık kuruluşlarını bulunmuş oldukları illerdeki sağlık ihtiyaçlarına pratik bir çözüm olarak algılamakta ve müsamaha göstermektedirler. Ancak devlet merkezi bu hastanelerin nasıl bir amaca hizmet etmek üzere kurulmuş olduklarına erken dönemlerden itibaren vakıf görmektedir. Payitahtın hem teba-yı devlet-i aliyyeden olmayan hekimler hem de Osmanlı tebası olan ancak yabancı kolejlerden diploma alan hekimlerin diploma onay işlemlerinde gönülsüz davranıyor olması manalıdır. Üstelik bu kimselerin belediye tabipliğinde bulunarak umuma hizmet sunması da yasaktır. Temmuz 1888 tarihli bir kararnameye göre Amerikan mekteplerinde tıp eğitimi gören kimselerin “neşr-i din” maksadıyla eğitilmiş oldukları ve bu sebepten dolayı Sıhhiye Nezareti'nin bu kimseleri umuma hizmet sunmak üzere belediye tabipliğinde istihdam edemeyeceği vurgulanmaktadır.⁴⁵⁴ Yani payitaht, Amerikan hastanelerinin yeni yeni filizlenmeye başladığı 1880'li yıllarda, tıbbi misyon örgütlenmesinin dini propaganda amaçlı olarak ortaya çıkmış olduğunun farkındadır. Benzer şekilde 1895 yılında Sadaret'ten padişaha sunulan bir raporda; *misyonerlerin ekseriyeti fenn-i tıbbî âşinâ olduklarından bilâ-tefrîk İslam ve Hristiyan hastaları meccânen tedâvî etmek ve parasız ilâc vermek ve Hristiyan ahâl-i fukârasına i'âne toplamak gibi hâller ile celb-i kulûbe muvâfık olmakda bulunmuş oldukları âşikâr ise de bunların*

⁴⁵⁴ BOA, DH. MKT. 1560/60, 3 Za 1305 / 12 Temmuz 1888

maksad-ı hâfîleri teba-ı şâhâneyi ihlâl ve ifsâd olacağı, denilerek tıbbi misyon çalışmalarının, Müslim ve Gayr-i Müslim fark edilmeksizin bütün halkın kalbini kazandığı ve bu sayede tebaya fesat fikirler aşılama hedef edindikleri vurgulanmaktadır.⁴⁵⁵ Burada bahsedilen fesat fikirler, 1890'lı yıllarda Osmanlı yetkililerini yoğun bir biçimde meşgul etmeye başlayan Ermeni olaylarının zeminiyle ilgili olarak anılmaktadır. Bu sayede yöneticiler gözlerini bu kesimle sıklıkla iştiğal eden Amerikalı misyonerlere çevirmiştir.⁴⁵⁶ Özellikle dini propaganda ve Ermeni meselesiyle ilgili olarak payitahtı rahatsız eden Amerikan misyon hastaneleri karşısında merkezce alınmak istenen başlıca önlem girişimlerini şu başlıklar altında değerlendirebiliriz:

- Yerel yöneticileri keyfi davranmamaları ve ruhsatsız misyonerlik kuruluşlarının açılmasına müsaade etmemeleri konusunda uyarmak
- Diploma onayları, icazetname ve ruhsat işlerini yavaşlatmak
- Halihazırda izinsiz olarak açılmış olan hastanelerin kapatılmasını emretmek
- Misyonerlerin tıbbi turlar düzenlemelerini önlemeye çalışmak
- Halkın misyonerlik kurumlarına ihtiyaç duymamaları için belediye hastanelerini güçlendirmek
- Ermeni meselesine dahli olan hastane personeliyle ilgili tahkikat başlatmak

Burada saymış olduğumuz önlem önerilerini daha yakından incelemeden önce peşinen söylemek gerekir ki bu girişimlerin hiçbirisi de genele yayılan ve misyon hastanelerinin tamamını kapsayan etkili ve sistemli müdahaleler olmamıştır. Bu önlem girişimlerini, misyon hastanelerinin faaliyetlerini yıldan yıla artırarak sürdürmekte olduğu Osmanlı Devleti'nin, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar giden yaklaşık son otuz yılı boyunca, II. Abdülhamit döneminde ortaya konulmaya çalışılan cılız, sonuç getirmeyen ve çoğu zaman münferit müdahaleler olarak tanımlanabilir.

⁴⁵⁵ BOA, Y.A.HUS. 341/124. 29 C 313 / 17 Aralık 1895

⁴⁵⁶ Bilal Şimşir, *Documents Diplomatiques Armeniennes Affaires Armeniennes*, Vol IV., Ankara, 1999, ss. 12-13.

Van misyon hastanesinin faaliyete geçişi örneğinde görmüş olduğumuz üzere izinsiz olarak açılan bir misyon kuruluşu için merkezden gelen kapatma emirleri ısrarlı olamamıştı.⁴⁵⁷ Merkezden benzer nitelikteki kapatma emirlerinin diğer birçok misyon hastanesi için de çıkarıldığı görülmektedir. Örneğin, Temmuz 1902 tarihli bir kararla Kayseri misyon hastanesinin kapatılması gerekliliği vurgulanmıştır. Sonuca ulaşamayan bu karara göre, Talas karyesinde bulunan elli yataklı bir Amerikan hastanesinin ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiği, Osmanlı tebasından olmayan Dr. Tat'ın (Dr. Dodd) her ne kadar diploması onaylanmış olsa da hususi bir hastane açmak için resmi ruhsata sahip olmadığı ve burada ameliyatlar gerçekleştirmekte olduğu tespitiyle hastanenin kapatılması istenmiştir.⁴⁵⁸ Benzer şekilde Kasım 1906 tarihli bir diğer Osmanlı yazışması, yetkililerin Merzifon misyon hastanesinin ruhsatsız olarak uzun bir süreden beri faaliyet göstermekte olduğunun bilincinde olduklarını göstermektedir. İlgili yazıda; *Merzifon Kazasında bulunan Amerikalı misyonerler mezûniyet-i resmîyeyi hâ'iz olmayarak altı seneden beri yüz yataklı bir hastahâne küşâd ederek ve ittisâlinde bir de eczâhâne ihdâs ederek Amerikadan celb ettikleri tecrübesiz bir tabib vâsıtasıyla bütün hastalıkları tedâvî ve 'ameliyât-ı cerrâhiyenin en muhataralı nevlerini konsolotosuz icrâ etmekte oldukları bildirilmektedir.*⁴⁵⁹ Yani Merzifon misyon hastanesinin altı sene boyunca ruhsatsız olarak yüz yatak kapasitesiyle faaliyet göstermekte olduğu resmi görevlilerce bilinmekte ancak müdahalede bulunulmamakta ya da müdahale edilememektedir. Bir diğer deyişle pasif ve etkisiz bir karşı koyuş söz konusudur.

Esasen bu serbestlik ve kural tanımazlık yalnızca Amerikan Bord personeline has bir yapıda değildir. Yasalar gereği olanaksız görünen bir takım girişimler benzer şekilde diğer Batılı ülke vatandaşlarınca da ortaya konmakta ve merkezi hükümetler bu girişimlere engel olamamaktadır. Merkezi hükümetin, Batılı misyonerlerin tıbbi çalışmalarına pasif karşı koyma girişimleriyle ilgili bir örnek Suriye vilayetinin

⁴⁵⁷ Hastanelerin kuruluşu öncesinde sürdürülen çoğu zaman gezici hekimlik türündeki tıbbi misyon çalışmalarına da benzer yasaklamalar getirilmek istenmişti. Örneğin Van'da Bayan Kimball'ın hekim olarak görevli olduğu 1894 yılında Dr. Kimball'ın tıbbi faaliyetler sürdürmesi valilik emriyle yasaklanmıştı. Ancak Dr. Kimball çok kısa bir süre sükunetle bu yasağa uyduktan sonra yeniden tıbbi çalışmaları başlatmıştı. Bkz **ABCFM Arşivi**, Reel 693, No: 461.

⁴⁵⁸ **BOA, DH. MKT.** 550/52, 17 R 1320 / 23 Temmuz 1902

⁴⁵⁹ **BOA, DH.MKT.** 1131/15, 18 N 1324 / 4 Kasım 1906

Kerek sancağında yaşanmıştır. Johnson adında İngiliz bir misyonerin 1890'lı yıllarda Suriye vilayetinde gerçekleştirmekte olduğu tıbbi misyonerlik çalışmaları Babiâli tarafından açık bir biçimde nizamnameye aykırı bulunmakta ve şahsın faaliyetlerinin yasaklanması koyu bir dille emredilmektedir. Üstelik bu emrin verilisinde adı geçen misyonerin bölgedeki Arap ahaliye ulaşmak için sağlık hizmetleri üzerinden faaliyet gerçekleştirmekte olduğu notu da iliştilmiştir.⁴⁶⁰ Ancak aradan yıllar geçmesine rağmen misyoner Johnson bölgedeki çalışmalarını hastane ve eczane boyutunda derinleştirmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Artık bu durumu kabullenen Suriye Valisi, Nisan 1903 tarihli bir yazısında Dâhiliye Nezareti'nden İngiliz misyoner Johnson'un sağlık hizmetleriyle rekabet edebilmek üzere 1200 kuruş maaşla Müslüman bir belediye tabibi atanması ve Müslim ve gayrimüslim ahalinin İngiliz doktora gitme mecburiyetinin önüne geçilmesini talep etmiştir.⁴⁶¹

Belediye tabipliklerinin güçlendirmesi fikri, payitahtın birbiri ardına ortaya çıkan misyoner girişimlerini kabullenip, oyunu kendi sahasında idare etmek istediğini gösterir. Artık yasaklama ve hastaneleri kapatmaya imkân olmadığı için karşılık olarak bölge ahalsinin bu hastanelere gitme ihtiyacının ortadan kaldırılmasına yönelik girişimlerde bulunulmalıdır. Örneğin Dâhiliye Nezareti, 1904 senesinde doğrudan padişaha yazdığı bir arızada; Amerikan Bord'un Antep hastanesine çok sayıda Müslüman'ın başvurmakta olduğunu hatırlatarak, Müslümanların bu hastaneye müracaat etmelerine mahal kalmaması için Antep'te yapımı yarım bırakılan hastanenin bir an evvel tamamlanması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁶²

Belediye hastaneleriyle ilgili olarak, buralarda çalışan yerli doktorların da Bord misyonerlerinin tıbbi faaliyetlerine karşı tavır almakta oldukları raporlara yansımıştır. Yerli doktorlar, buldukları yerleşim birimlerine sonradan gelen ve çoğu zaman ücretsiz tedavi sunan Bord misyonerlerini, kendilerine ticari manada

⁴⁶⁰ **BOA, Y. PRK.UM.** 34/35, 22 B 1313 / 8 Ocak 1896. Osmanlı Devleti'nin güney eyaletlerinde ve Arabistan'da gerçekleştirilen tıbbi misyonerlik faaliyetleri ve bölge halkının tıbbi misyonerlik çalışmaları karşısındaki tutumları için bkz. Eleanor Doumato, "An Extra legible Illustration of the Christian Faith: Medicine, Medical Ethics, and Missionaries in the Arabian Gulf" *Altruism and Imperialism*, Occasional Papers 4, Columbia University, New York, 2002.

⁴⁶¹ **BOA, DH. MKT.** 703/7, 8 M 321 / 6 Nisan 1903

⁴⁶² **BOA, DH.MKT.** 818/9, 17 Za 1321 / 4 Şubat 1904

önemli bir rakip olarak görmüşlerdir. Örneğin Kayseri misyon hastanesinin müdürü Dr. Dodd'un kısa süreliğine yurtdışına çıkmış olduğunu fırsat bilen yerli bir doktor, halk arasında Dr. Dodd'un öldüğünü ve onun yerine bakan doktorun da tecrübesiz olduğu için misyon hastanesinin artık hasta kabul etmediği yönünde bir söylenti çıkarmıştır.⁴⁶³ Harput misyon hastanesinde görevli doktor da 1908 yılında yazmış olduğu bir raporda; şehirdeki yerli doktorlarla olan rekabetlerine atıfta bulunarak, yerli doktorların bölge insanını tanıma ve dil avantajlarını kullanarak çok sayıda hastaya ulaşabildiklerini ve misyon hastanesi önünde bir engel teşkil ettiklerini aktarmıştır.⁴⁶⁴ Van misyon hastanesinin kurucusu olan Dr. Ussher de anılarında, Van misyon hastanesinin inşa sürecinde, Van'daki Belediye hekimi Fethi Bey'in kendilerinin başarısını kıskanarak, ruhsatsız bir hastane inşa edilmekte olduğunu yetkili mercilere şikayet ettiğini aktarmaktadır. Hatta Fethi Bey'in, şikâyeti sonrası hastane inşasını teftişle görevlendirilen müfettişle birlikte gelerek ona izahatta bulunduğu belirtmektedir.⁴⁶⁵ Buna benzer birçok örnek yerli doktorların Bord'un tıbbi çalışmalarını onaylamadıkları ve bu faaliyetler önünde zaman zaman bir engel teşkil ettiklerini göstermektedir.

Amerikan Bord'un sağlık personelinin yasalara aykırı olarak gerçekleştirdiği tıbbi misyon çalışmalarının, çoğu zaman tutuklamaya varmayan derecede uyarılarla geçirtilmiş olduğu görülmektedir. Ancak kimi durumlarda, özellikle konu Ermeni meselesiyle ilintili olduğunda, hastane personelinin soruşturulması ya da sınır dışı edilmesine giden bazı uygulamalarda da bulunulduğu görülmüştür. Bununla ilgili ilk örnek, Sivas'ta görev yapan Amerikan vatandaşı Dr. Abkaryan'ın, *efkâr-ı muzırrası hakkında delâ'il ve emâre* elde etmek üzere 1891 yılı başlarında başlatılan tahkikatla ortaya çıkmaktadır. Bu kovuşturmada, Dr. Abkaryan'ın, hainane fikirlerinden dolayı Osmanlı topraklarından çıkarılması talep edilmektedir.⁴⁶⁶ Yine *Ermeni fesadıyla*

⁴⁶³ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 107. Yerli doktorların Dr. Dodd ile olan rekabetine Dr. Dodd'un oğlu Edward M. Dodd da değinmektedir. Edward Dodd yeri doktorların babasının çalışmalarını ve halk arasında edinmiş olduğu olumlu imajı kıskandıklarını belirtmektedir. Edward M. Dodd, *How Far to the Nearest Doctor*, New York, 1933, s. 69.

⁴⁶⁴ ABCFM Arşivi, Reel 711, No: 216.

⁴⁶⁵ Knapp ve Ussher, s. 85.

⁴⁶⁶ BOA. Y. PRK. DH. 4/24, 17 B 1308 / 26 Şubat 1891; BOA. DH. MKT. 1809/5.

ilgili olmak üzere Antep'te faaliyet gösteren Dr. Shepard'ın, 1896 tarihinde savunması istenmiştir.⁴⁶⁷

Buraya kadar bahsedilen tıbbi misyon çalışmalarına karşı payitaht tarafından alınmaya çalışılan önlemler, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar süregelen uygulamalardır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte kısa sürede birçok misyon hastanesi daha önce olmadığı kadar rahat bir biçimde hareket imkanına kavuşmuştur. Bord'a ait misyon hastaneleri, daha önceleri teoride de olsa özellikle ruhsatname konusunda güçlüklerle karşılaşırken, 1908 yılından I. Dünya Savaşı'nın ilan edildiği 1914'e kadar geçen sürede, gerek mevcut hastane binalarını genişletme, gerek kurulan yeni hastanelere doğrudan ruhsat sağlanması hususunda oldukça elverişli bir dönem geçirmiştir. Bahsedilen elverişli ortamla ilgili olarak 1908 sonrasına ait birçok Osmanlı yazışması bulunmaktadır. Bunlardan ilki, 1909 yılında Basra'da bir Amerikan misyon hastanesinin açılışına verilen ruhsatnamedir. Daha önceleri payitahtın, hususi hastane inşalarının Devlet-i Aliye tebaasından olmayan kimseler tarafından yürütülemeyeceğini kesin bir dille belirtmekte olduğundan bahsedilmişti. Ancak Basra'da Amerikan vatandaşı Protestan bir hekim tarafından açılmak istenen bir hastaneye, *orada bir belediye hastahânesi var ise de mevcûd nüfusa nazaran gayr-ı kâfi olmakla berâber mezkûr hastahânenin inşâsında bir gûne mahzûr olmadığı anlaşılmış olduğundan* denilerek ruhsatname verilmiştir.⁴⁶⁸ Yine 1911 yılında benzer şekilde izinsiz olarak faaliyet gösteren Merzifon misyon hastanesinin yeni bir bina üzerinde çalışmalarını devam ettirmesi için talep edilen ruhsat, Babiâli'ce, her türlü vergi ve rüsumunun ödenmesi şartıyla yapılan tahkikat sonucu bir hastane inşasına mani bir durum olmadığı anlaşılmış olduğu gerekçesiyle onaylanmıştır.⁴⁶⁹ İzinlerle ilgili olarak Meşrutiyet döneminde gösterilen bu olumlu tavra bir diğer örnek kimi Amerikalı misyonerin devlet nişanı ile ödüllendirilmesinde görülmekteydi. Antep misyon hastanesinin başhekimisi olan Dr. Shepard 1909 Adana Olayları sonrasında yardım komitesi başkanı olarak atanmış ve burada gerçekleştirdiği çalışmalardan dolayı devlet nişanına layık görülmüştü. Adana valisi Cemal Paşa, Dr. Shepard'a yazmış olduğu tebrik mektubunda, İttihat ve Terakki'nin

⁴⁶⁷ BOA. HR. SYS. 2791/35. 20 Ş 1313 / 5 Şubat 1896

⁴⁶⁸ BOA. İ. HR. 420, 25 L 1327 / 9 Kasım 1909

⁴⁶⁹ BOA. DH. İD. 123/3, 28 M 329 / 29 Ocak 1911

yabancı uyruklu kimselerin Osmanlı ülkesine vermiş oldukları hizmetleri takdirle karşıladığını belirterek, hizmetlerinden dolayı Dr. Shepard'a teşekkürlerini bildirmiştir. Ayrıca Cemal Paşa, mektupta Dr. Shepard'ın Amerika'da Osmanlı Devleti ile ilgili yayacağı olumlu düşüncelerden dolayı memnuniyetini dile getirmekteydi.⁴⁷⁰

Bord hastanelerine karşı II. Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan bu esnek tavırda şüphesiz, diplomasi unsurlarıyla, yani Amerikan elçiliğiyle iyi geçinme düşüncesinin etkisi olmaktadır. Bord'un bu dönemde Konya'da faaliyete geçirmek istediği misyon hastanesiyle ilgili ruhsat tartışmaları, yöneticilerin Amerikan elçisinin hoşnutluğunu kazanmaya vermiş oldukları önemi gözler önüne sermektedir. Misyoner William Dodd'un Konya'da bir hastane açmak istemesiyle başlayan kurumlar arası muhaberatta, Dr. Dodd'un Amerikan tebasından olmasının onun bu hastaneyi açmasına engel teşkil edeceği ilk etapta belirtilmiştir. Ancak hastahanenin *mü'essesât-ı hayriye cümlesinden olup vücûdundan kazâ-yı mezkûre halkınca da istifâde melhûz ve küşâdında siyâseten mahzûr gayri vârid bulunduğuna nazaran ve yine ruhsat i'tâsı sefâretin mûcib-i hoşnûdîsi olacağı* düşüncesiyle ruhsatın verilmesine karar verilmiştir.⁴⁷¹ Mevcut nizamnamenin ruhsat itası için elverişli olmamasına rağmen yetkililerin iki pratik sebebe dayanarak ruhsat verilmesini kararlaştırdıkları görülmektedir. Buradaki iki pratik sebepse, açıklıkla ifade edildiği üzere bölge halkının sağlık hizmetinden yararlanacak olması ve elçiliğin hoşnutluğunun kazanılmak istenmesidir.

Yetkililerin büyük harbe kadar tıbbi misyon karşısında sahip olduğu bu ılımlı tutumla ilgili diğer birçok örnek mevcuttur. Ancak savaşın başlaması ve kapitülasyonların kalkmasını takip eden harp yıllarında birçok misyon hastanesine ya el konulmuş ya da kapatılmıştır. Diyarbakır misyon hastanesi müdürü gibi kimi personel de Ermeni meselesinde parmağı bulunduğu gerekçesiyle sınır dışına çıkarılmıştır.⁴⁷² El konulan misyon hastaneleri Kızıl haç desteğinde askeri yetkililerin

⁴⁷⁰ Riggs, *Shepard of Aintab...*, s. 82.

⁴⁷¹ BOA. DH. İD. 117/67, 12 S 1330 / 1 Şubat 1912

⁴⁷² BOA. DH. EUM. 5. Şb. 19/55. 12 R 1331 / 19 Şubat 1913

denetimi altında faaliyetlerine devam etmişlerdir. Savaşın başlangıcından cumhuriyetin ilanına dek geçen süre ve hatta sonrası misyon hastaneleri için oldukça karmaşık ve inişli çıkışlı bir süreç olmuştur. Cumhuriyetin ilan edildiği dönemde Anadolu topraklarında faaliyete devam eden yalnızca dört hastane kalmıştır. Bunlar Kayseri, Adana, Antep ve İstanbul'da bulunan hastanelerdir. Bu hastanelerle ilgili Cumhuriyet dönemindeki gelişmeler ve yetkililerin tutumu çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde değerlendirilecektir.

3.7.4. Diplomatik Baskı

Bord'un uygulamaya koymak istediği tıbbi misyonerlik çalışmaları için devamlı surette hukuki sınırları zorlamasına ve devletin bu girişimleri önleme çabalarına üçüncü bir unsurun eklenmesinde olduğu görülmektedir. Bu unsur, daha önce bahsedilen başta Anadolu'daki Amerikan diplomasi örgütü ve dönem dönem de İngiliz konsoloslarından oluşan diplomasi ağının teşkil ettiği boyuttur. Amerikan diplomatları, gerek Amerikalı doktorların diplomalarını onaylatmalarında ve gerek hastanelerin ruhsat işlemlerinde ve hastane personelinin korunup kollanmasında, Babıâli nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. 1880'li yıllardan Cumhuriyet'in ilanı sonrasına kadar tıbbi misyonerlik çalışmalarının sürdürüldüğü yıllarda aktif bir diplomasi unsurundan söz edilebilir. Amerikan elçiliğinin misyon hastaneleriyle ilgili olarak Babıâli nezdindeki ilk müdahalelerinden birisi, diploma onaylarının kolaylaştırılmasıyla ilgili gerçekleşti. Amerikan elçiliği, zaman zaman Amerikalı doktorların diploma onaylarının geciktirildiği ve özellikle bu kimselerin tabiiyetiyle ilgili uzun süreli tahkikatlarda bulunulduğu şikâyetiyle Babıâli nezdinde bir girişim başlatmıştı.⁴⁷³ Bu girişimin Babıâli tarafından ciddiye alınmış olduğu kısa süre içinde Tıbbiye Nezareti'nce yayımlanan bir genelgeden anlaşılmaktadır. Nezaret, bu genelgede, ilgili birimlerden, Amerikan diplomasına sahip hekimlerin tabiiyetlerinin tetkikine girişilmeden diplomalarının onaylanmasını istemiştir.⁴⁷⁴

⁴⁷³ BOA. DH. MKT. 1798/42, 24 Ca 1308 / 5 Ocak 1891

⁴⁷⁴ BOA. DH. MKT. 1856/69, 29 Z 1308 / 5 Ağustos 1891

Amerikan elçiliği hastanelere ruhsat sağlanması ya da ruhsatsız olarak faaliyet göstermekte olan sağlık kuruluşlarına dokunulmamasıyla ilgili olarak da girişimlerde bulunmaktaydı. Nitekim faaliyete geçen birçok ruhsatsız hastaneyle ilgili çıkarılan kapatma kararlarının nihayete erdirilemeyişinde zımni bir elçilik baskısının etkisinden söz etmek mümkündür. Yine bu baskının hastane açılışları için gereken izinlerin sağlanması noktasında da gerçekleşmiş olduğu belgelere yansımaktadır. Diplomasi diline elçiliğin *iltiması*, yani elçiliğin ricası şeklinde yansıyan bu müdahalelere çoğu zaman olumlu cevaplar verildiği görülmektedir. Örneğin Harput misyon hastanesinin inşası sürecinde Bord misyonerleri, yetkililerin kendilerini arsa onayı konusunda oyaladıklarını belirterek konuyu diplomasi boyutuna taşımışlardı. Misyonerler şehirdeki Amerikan konsolosu aracılığıyla izin işlemlerinin hızlandırılması için elçi Leishman'dan yardım talep etmişler ve arsanın onay işlemleri çok geçmeden tamamlanmıştı.⁴⁷⁵ Benzer şekilde, 1909 yılında, Anadolu haricinde Basra'da inşası planlanan bir Amerikan misyon hastanesiyle ilgili yapılan başvuru, elçiliğin devreye girmesiyle kısa sürede olumlu olarak cevaplandırılmıştı. Elçilik, Basra'daki sağlık hizmetleri ihtiyacının had safhada olduğunu ve kendilerinin hastane inşası için girişimde bulduklarını belirtmiş ve resmi prosedürün kısa sürede tamamlanmasını istemişti. Bu istek doğrultusunda *Dâ'ire-i Hâriciye*'nin *Şûrâ-yı Devlet*'e sunmuş olduğu 1 Kasım 1909 tarihli ruhsatname isteği, takip eden 9 Kasım tarihinde hızlı bir şekilde onaylanmıştı.⁴⁷⁶

Elçiliğin misyon hastanelerinin tesis ve ruhsatnâmeleriyle ilgili gerçekleştirmiş olduğu bir diğer girişim örneği, Konya misyon hastanesinin inşasında tezâhür etmektedir. 1911 yılı sonlarında Amerikan elçiliğinin Babıâli'den istediği ruhsatnâme onayı, gerek bölge halkının bu hastaneden yararlanacak ve gerek ruhsat izniyle sefaretin hoşnutluluğunun kazanılacak olması düşüncesiyle uygun bulunmuştu.⁴⁷⁷

Elçiliğin misyon hastanelerine inşa ve çalışma ruhsatlarıyla ilgili vermiş olduğu diplomatik destek daha sonraki yıllarda da devam etti. Amerikan elçiliği, I.

⁴⁷⁵ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 653.

⁴⁷⁶ BOA. İ. HR. 420, 25 L 1327 / 9 Kasım 1909

⁴⁷⁷ BOA. DH. İD. 117/67, 1330.

Dünya Savaşı arifesinde ve savaş yıllarında hastanelere ve tıbbi misyonerlere ihtiyaç duydukları durumlarda koruma sağladı. Daha önce bahsedildiği üzere kimi Amerikalı doktorların ismi Ermeni olaylarıyla anılmıştı. Örneğin 1915 yılında Diyarbakır misyon hastanesi müdürünün isyancı Ermeniler'e yardımında bulunduğu gerekçesiyle Beyrut ve Halep civarına sürülmesi olayı, Amerikan elçiliği tarafından şiddetle protesto edilmişti.⁴⁷⁸ Benzer şekilde elçilik, I. Dünya Savaşı yıllarındaki kaos ortamından etkilenen ve merkezi hükümetlerin ortaya koyduğu tedbir önlemlerinden nasibini alan birçok Amerikan kuruluşu ve hastanesiyle ilgili protestolarda bulunmuştur. Yetkililerin, *kâvânîn ve nizâmât-ı memleket hilâfına mu'âmelâta devâm edildiği* gerekçesiyle Konya misyon hastanesine el koymaları ve personelinin görevlerine son vermeleri karşısında 1916 ve 1917 yıllarında Amerikan elçiliği Bâbîâlî'ye karşı çok sayıda protesto gerçekleştirmiştir. Elçilik, Amerikan misyonerlerine karşı mahalli memurların bu türden davranışlarının engellenmesi için önlemler alınmasını talep etmiştir.⁴⁷⁹

Elçiliğin hastanelerle ilgili olarak Cumhuriyet'in ilanını takip eden süreçte de girişimlerine devam ettiği görülmektedir. Amerikan diplomatlar, kapatılan birçok misyon hastanesinin arasında ayakta kalabilenlerin çalışmalarına devam etmeleri ve personellerinin buldukları mahallerde geçmişte olduğu gibi Cumhuriyet Dönemi'nde de faaliyet göstermesi yönünde tutum belirlemişlerdir. Bu yönde çok sayıda girişimde bulunmuş olan ABD'nin diplomatik mümessili Amiral Bristol, 1919 yılında göreve atanmıştır.⁴⁸⁰ Bristol Antep, Adana ve İstanbul Amerikan hastaneleriyle yakından ilgilenmiş ve Bord misyonerlerinin buralarda görevlerinin devamı için hükümet nezdinde sık sık girişimlerde bulunmuştur.⁴⁸¹

⁴⁷⁸ BOA. DH. EUM. 5. Şb. 19/55, 4 M 1334 / 12 Kasım 1915

⁴⁷⁹ BOA. DH. EUM. 5. Şb. 35/45, 9 Ra 1335 / 3 Ocak 1917

⁴⁸⁰ Semih Bulut, *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2008, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 23.

⁴⁸¹ BOA. HR. İM. 21/212 1923. Amiral Bristol 1923 tarihinde Dr. Shepard'ın Antep Hastanesindeki görevinin başında bırakılması için girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca Bristol, 1924 yılında yetkililerin Adana ve Antep hastanelerinin eczanelerinin, hastane dışarısında ilaç dağıtımını yapamayacakları yönündeki gerekçeyle kapatılmalarının ardından yeniden açılabilmesi için girişimlerde bulunmuştur. (BOA. HR. İM. 96/67, 6 Şubat 1924)

Gerek Osmanlı, gerek Cumhuriyet Dönemlerinde Amerikan diplomatların misyon hastaneleri ve bu kurumların personelleriyle ilgili meselelere birebir müdâhil oldukları görülmektedir. Bu müdahalelerle, hastanelere izin sağlanması, hastane binası inşası, Amerikalı hekimlerin diplomalarının onaylanması, personelin olağandışı dönemlerde uğradıkları soruşturmalar ve hastane bünyesindeki eczanelerin durumları vb. hemen hemen her konuda Amerikan misyon hastanelerinin arkasında olduklarını hissettirmişlerdir.

Misyon hastanelerinin kuruluşu ile tıbbi misyonerlik faaliyetleri ve devlet merkezinin bu çalışmalar karşısındaki tutumu değerlendirildiğinde, mevcut veriler ışığında ortaya dört unsur çıkmaktadır. Birincisi, misyon hastaneleri yasal bir temelden uzak faaliyet göstermekte ve mevcudiyetleri Osmanlı yasal düzenlemelerinde meşruiyet görmemektedir. Yasadışı olarak faaliyete geçen bu sağlık kuruluşlarının bazıları, zamanla ruhsatnâmeğe kavuşurken, bazıları yıllar boyunca izinsiz olarak faaliyet göstermekte ve çok sayıda insanla temas kurmaktadır. İkincisi, yerel yöneticilerin önemli bir kısmı, Bord'a ait sağlık kurumlarının, şehrin sağlık ihtiyaçlarının giderilmesindeki rollerine binaen, ruhsatsız dahi olsa çalışmalarında bir mahzur görmemiştir. Yerel yönetici ve askeri rütbelilerin hem kendilerine, hem de ailelerine tedavi sunan Amerikalı doktorlar, bu kimseler tarafından çoğunlukla zararsız olarak telakki edilmiştir. Bu bağlamda bölgede bulunan devlet yetkililerinin hastaneler aracılığıyla gerçekleştirilmekte olan misyonerlik faaliyetlerinin içeriği ve amacına tam olarak vâkıf olmadıklarını söylemek mümkündür. Üçüncüsü, Osmanlı merkezi, hastaneler bünyesinde sürdürülen dini propaganda ve misyonerlik çalışmalarının farkındadır. Özellikle II. Abdülhamit Dönemi'nde payitaht, dini propaganda hususuyla ilgili ciddi derecede reaksiyon göstermiştir. Ancak hastanelerin yıllarca gerçekleştirdikleri faaliyetlerin sürekliliği göz önüne alındığında, bu reaksiyonların somut neticelere ulaşmadığı ve yalnızca düşüncede kaldığı görülmektedir. Ayrıca devlet merkezinin hastaneler ve tıbbi misyonerlik karşısında göstermiş olduğu tutum, 1908 sonrası yumuşamış ve I. Dünya Savaşı yıllarına kadar bu olumlu tutum devam etmiştir. Ancak gerek savaş dönemi ve gerek Cumhuriyet'in ilanı sonrasında tıbbi misyonerlik çalışmaları önemli kısıtlamalara uğramıştır. Yani devlet merkezinin misyon hastaneleri karşısındaki

kısıtlayıcı gücü, ancak I. Dünya Savaşı yıllarında ve Cumhuriyet'in ilanı sonrasında sonuç getirici bir mahiyet alabilmiştir. Misyon hastanelerinin meşruiyetiyle ilgili ortaya çıkan dördüncü husus ise ABD diplomasinin hastaneler hususunda göstermiş olduğu hassasiyet ve gerektiği durumlarda misyon hastanelerinin kararlılıkla korunup kollanmasıdır. ABD diplomasisi, Osmanlı Dönemi'nde misyon hastanelerine göstermiş olduğu *sahiplenişi*, Cumhuriyet yıllarında da aynı şekilde istikrarlı bir biçimde sürdürmüştür.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MERKEZİ TÜRKİYE MİSYONU HASTANELERİ

4.1. Antep Azariah Smith Amerikan Hastanesi

Antep, Bord misyonerleri için son derece önemli bir misyonerlik merkeziydi. Buradaki faaliyetlerin tarihçesi Osmanlı topraklarında başlatılan öncü misyonerlik girişimlerine kadar gitmektedir. Antep'in⁴⁸² oldukça önemli bir coğrafi konumda yer alması ve barındırdığı kültürel çeşitlilik misyonerleri cezbeden en önemli özelliklerdendir. Antep'in 19. yüzyıl ortalarındaki demografik yapısına bakıldığında 1865 yılı verilerine göre şehirde 5001 hane bulunmaktadır. Bu hanelerin 3907'si Müslim, 1094'ü ise gayrimüslimdir. Bahsi geçen gayrimüslim hanelerin 67'si Yahudi, kalanı ise Hristiyandır.⁴⁸³ Bir diğer kaynağa göre 1868 yılında Antep'in nüfusu 23209'dur. Bu nüfusun 18002'si Türk, 4903'ü Ermeni, 274'ü Yahudi ve 30'u Amerikalıdır.⁴⁸⁴ Bu rakamlar çerçevesinde şehrin 19. yüzyıldaki demografik yapısı yüzde 75 Müslüman ve yüzde 25 oranında gayrimüslim şeklinde gelişme göstermiştir. Antep genelinde Müslüman nüfus şehir merkezi ve köylere yayılmış durumdaydı. Çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu gayrimüslimler ise ülke genelinde olduğu üzere daha çok Antep şehir merkezinde bulunmakta ve ticari işlerle uğraşmaktaydılar.

Bord misyonerlerinin Antep'e gelişleri, diğer bölgelere oranla oldukça erken tarihlere dayanır. Antep'e ilk ziyaret 1830 yılında Parnell, Hamilton ve Newman isimli misyonerlerce gerçekleştirilmiştir. Bağdat'a giderken şehre uğrayan

⁴⁸² Antep, idari olarak değerlendirildiğinde, 1830 yılına kadar Maraş Eyaletine bağlı bir sancak merkezi iken bu tarihte Halep Eyaletine bağlanmıştır. Cumhuriyetin kuruluşuna dek çeşitli idari değişiklikler geçirecek olan Antep şehri, 1864 Vilayet Nizamnamesi ile Halep'e bağlı bir sancak iken 1865 yılında Halep merkez sancağına bağlı bir kaza biçimini almıştır. Bu durum 1918 yılına kadar devam etmiş ve aynı yıl müstakil bir sancak olan Antep, 1924 yılında vilayet olmuştur.

⁴⁸³ Hale Şıvgın, *19. Yüzyılda Gaziantep*, Ankara, 1997, s. 68.

⁴⁸⁴ Uğuroğ Barlas, *Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları*, Gaziantep, 1972, s. 12.

misyonerler burada Ermenice-Türkçe harfli İncil dağıtmışlardır. İkinci olarak 1844 yılında Azariah Smith, Antep'e gelmiş ve şehirde bir takım faaliyetlerde bulunup Ermenice öğrenmeye başlamıştır.⁴⁸⁵ Bu dönem'de Amerikalı misyonerlere ilaveten Antep'te bazı Ermeniler tarafından başlatılan misyonerlik çalışmaları söz konusudur. Bahsi geçen Ermenilerin ortak yanı İstanbul'da bulunan Ermeni Patriğine muhalif olmaları ve bu yüzden Patrik tarafından cezalandırılmalarıdır. Bedros Vartabed, 1844 yılında Ermeni Patriği tarafından İstanbul'dan Kudüs'e sürülen bir Ermenidir. Bord misyonerleri ile bağlantısı olan Vartabed, Halep ve Antep civarına gelerek bölgedeki Ermeniler ve Protestanlık sempaticileri arasında misyonerlik çalışmaları başlatmıştır.⁴⁸⁶ Bu dönem içerisinde yine Murad Vartabed ve Michayel Vartabed isimli şahıslar İzmit'ten Antep'e gelmişlerdir. Bu iki isim de şehre daha önce gelen Bedros Vartabed gibi Ermeni Patriğine muhalif durumdadır ve Protestanlık propagandası yapmaktadır. Bu kimseler aracılığıyla, Bord'un İzmir'deki matbaasında basılan çeşitli dini yayınlar ve Ermenice-Türkçe İnciller Antep ve civarında dağıtılmaya başlanmıştır.⁴⁸⁷

Merkezi Türkiye Misyonu içerisinde yer alan Antep şehri bu tarihlerde Bord tarafından Adana, Maraş, Urfa ve Halep bölgesinde pilot şehir olarak seçilmiş ve ilk çalışmalar burada başlatılmıştır. Antep'e kalıcı bir misyoner gönderilmesi düşüncesi Boston'daki Ermeni Cemaati'nin yazılı talebi üzerine daha da kesinleşmiş ve Bord, 1848 yılında Van Lennep'i şehre göndermiştir. Van Lennep, 1848 Martında Antep'e ulaşmış ve aynı yıl Antep'te ilk Ermeni Protestan Kilisesi teşkil edilmiştir.⁴⁸⁸ Yine şehre ilk ulaşan misyonerler arasında Dr. Andrew T. Pratt bulunmaktadır. Eşiyle birlikte 1853 yılında Antep'e gelen Pratt, burada 1869 yılına kadar görev yapmış ve bu tarihte İstanbul'a nakledilmiştir.⁴⁸⁹

Amerikalı misyonerler, Antep'te bir merkez şube oluşturduktan sonra kentin civar bölgesinde gerçekleştirdikleri turlarla kısa süre zarfında merkeze bağlı dış

⁴⁸⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul, 1989, s. 93.

⁴⁸⁶ Fensham, Lyman, Humphrey, s. 57.

⁴⁸⁷ Stone, *Academies For...*, s. 100.

⁴⁸⁸ Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle...*, s. 93.

⁴⁸⁹ **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, *Brief History of the Medical Work in Antep, Turkey*, 1957, Klasör No: RA 990 T8 Z 91, s. 1.

istasyonlar oluşturmaya başlamışlardır. Antep şubesine bağlı faaliyet göstermiş olan dış istasyonların kapsadığı alan oldukça geniştir. Antep'te görevli Bord misyonerleri doğuda Urfa, kuzeyde Maraş, batıda Adana ve güneyde Halep ve Antakya'ya kadar olan bölgede faaliyet göstermişlerdir.⁴⁹⁰ Antep şubesinde Bord tarafından ilk yıllarda toplam beş Amerikalı personel istihdam edilmişken, bu rakam 1914 yılına gelindiğinde yerli ve yabancı çalışanlarla birlikte toplam 248'e ulaşmıştır. Antep'teki Amerikalı çalışan sayısı da yine aynı yıl toplam 18'e yükselmiştir.⁴⁹¹

Bord misyonerleri, birçok bölgede olduğu gibi Antep'te de ilk olarak dini çalışmalar üzerine yoğunlaşmışlardır. Bord misyonerleri 1848 yılında Antep'te açmış oldukları ilk Protestan kilisesinin ardından şube genelinde bol miktarda küçük çaplı ibadet yerleri tesis etmişlerdir. Oluşturulan ibadet yerlerinde toplanan Pazar cemaatinin sayısı kısa sürede oldukça artmaya başlamıştır. Öyle ki zamanla Antep şubesi genelindeki ibadet yeri sayısı 38'e ve buralara katılımında bulunan ortalama Pazar cemaati sayısı 7580'e ulaşmıştır. Aynı durum kilise ve kilise üyesi sayılarında da gözlemlenmiştir. 1913 yılında Antep'teki toplam Protestan kilisesi sayısı 30'a, bu kiliselerin üye sayısı da 3067'ye çıkmıştır.⁴⁹²

Bord tarafından Antep'te sürdürülen bir diğer faaliyet eğitim-öğretim çalışmalarıdır. Antep'in bir şube olarak teşkilinin ardından ilk etapta kısa süre içerisinde kız ve erkek çocukları için küçük çaplı okullar tesis edilmiştir. Bu okulları, zamanla orta öğretim kurumları ve daha sonra da üst dereceli eğitim kurumu olan kolejler takip etmiştir. Antep şehri, Bord'un kentte faaliyet sürdüğü süre içerisinde Amerikalı misyonerlerin Osmanlı topraklarında tesis ettiği her tür eğitim kurumuna ev sahipliği yapmıştır. Antep'te Bord tarafından yürütülen eğitim çalışmalarına rakamsal olarak baktığımızda misyoner okullarında öğrenim görmekte olan öğrenci sayısının düzenli olarak artmış ve zamanla ciddi rakamlara ulaşmış olduğu

⁴⁹⁰ Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan...*, s. 161.

⁴⁹¹ Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan...*, ss. 162,163.

⁴⁹² **ABCFM Arşivi**, Reel 668, No: 209.

görülmektedir. Şehirdeki Amerikan okullarında eğitim gören toplam öğrenci sayısı 1850 yılında 137⁴⁹³ iken, bu rakam 1914 yılında 4370'e ulaşmıştır.⁴⁹⁴

Antep'teki tıbbi misyon çalışmalarının tarihçesi, şehre ilk ulaşan Bord misyoneri Azariah Smith'in bir hekim olmasından dolayı buradaki örgütlenmenin kuruluşuna kadar gitmektedir. Smith'in şehri ilk ziyareti 1847 yılında gerçekleşmişti. Bu süre içerisinde bölgeyi tanıma amaçlı turlar gerçekleştiren Smith'in Antep'te kalmaya karar veriş, konakladığı hanın sahibinin eşini tedavi etmesiyle başladı. Smith, Antep'te kalıcı olarak ikamet etme kararını verdikten sonra aynı yıl ABD'ye dönmüş ve ertesi yıl evlenerek eşi ile birlikte Antep'e geri gelmiştir. Nitekim Smith, Antep şubesinin kurulmakta olduğu dönemde ortaya çıkan muhalif hareketleri ve misyonerlerin görevlilerce şehirden uzaklaştırılması gibi girişimleri, elinde bulundurduğu ülke genelinde hekimlik yapabileceğini gösteren mazbata sayesinde atlatmıştı.⁴⁹⁵ Fakat Antep'te uzun yıllar boyunca misyonerlik yapmayı hedefleyen Smith, 1851 yılında yakalandığı tifo ve zatürre hastalıkları yüzünden hayatını kaybetmiştir.⁴⁹⁶ Smith'i takiben bölgeye gelen Andrew T. Pratt da bir hekimdir. *New York Doktor ve Cerrah Koleji* (College of Physicians and Surgeons of New York) mezunu olan Pratt, Antep'te 18 yıl faaliyet sürdürmüştür. Pratt'ın İstanbul'a naklinin ardından şehre gelen bir diğer doktor misyoner David H. Nutting olmuştur. Ancak Nutting sağlık sorunları nedeniyle iki yıl içerisinde şehri terk edip ülkesine dönmüştür. Smith ve diğer hekim misyonerlerin bu ilk dönem sağlık çalışmaları, gezici hekimlik faaliyetleri ve bölge halkından gelen talepler doğrultusunda sağlık hizmeti sunulması boyutundadır. Bu dönemde Antep'te bir sağlık kuruluşu tesis edilememiş olmasından dolayı ne Smith ne de diğerleri gerçek anlamda bir tıbbi misyoner performansı ortaya koyabildiler. Onlar, bu yıllarda her ne kadar sağlık hizmeti sunmuş olsalar da personel yetersizliğinden dolayı daha çok dini çalışmalarla meşgul olmak zorunda kalmışlardı.⁴⁹⁷

⁴⁹³ ABCFM Arşivi, Reel 522, No: 24.

⁴⁹⁴ ABCFM Arşivi, Reel 668, No: 213.

⁴⁹⁵ Stone, *Academies For...*, s. 100.

⁴⁹⁶ A.H.İ.F.K.Ö.K., *Brief History of the Medical Work in Antep, Turkey, 1957*, Klasör No: RA 990 T8 Z 91, s. 1.

⁴⁹⁷ Aynı yer.

Antep'te bir misyon hastanesi inşası, Bord'a ait Merkezi Türkiye Koleji⁴⁹⁸ bünyesinde yer alan tıp bölümü vasıtasıyla filizlenecektir. Misyon hastanesi, kolejin tıp bölümü ya da bugünkü deyişle tıp fakültesi ile bir bütünlük içerisinde faaliyet göstermek üzere tasarlandı.⁴⁹⁹ Antep'te bir tıp okulu oluşturulması ve bu sayede şehir ve civarında tıbbi çalışmaların sistemli bir hale getirilmesi fikri, 1873 yılında tıbbi misyonerlerin yaptığı bir toplantıda ele alınmıştı. ABD'de gerçekleştirilen bu toplantıda Merkezi Türkiye Koleji'nin müdürü olan Dr. Trowbridge de yer almıştır. Dr. Trowbridge, 1872 yılında Adana'da yapılan bir toplantıda, bölgede bir kolej açılmasının kararlaştırılmasının ardından yardım toplamak için ABD'ye gitti. Trowbridge, burada katıldığı bir toplantıda Osmanlı topraklarında faaliyet göstermekte olan hekim misyonerlerden ve onların faaliyet bölgelerinden bahsederek Osmanlı Devleti'nin sağlık sektörü ve sağlık çalışanları hakkında bilgiler verdi. Trowbridge, konuşmasında bölgedeki şartların tıbbi misyon için son derece elverişli olduğunu anlattı. Benzer biçimde diğer katılımcılar da tıbbi misyon çalışmalarının önemi ve gerekliliği üzerine vurgulamalar yaptılar.⁵⁰⁰ Böylelikle, çok geçmeden 1876 yılından itibaren sağlık personeli yetiştirmek üzere Merkezi Türkiye Koleji'nde tıp eğitimi verilmeye başlandı. Öte yandan tıp eğitimine ek olarak bir misyon hastanesi inşası zorunluluk kazanmıştı. Kolejin ilk müdürü Trowbridge'nin doktorluk sıfatı koleje hem bir tıp bölümünün hem de bir hastanenin eklenmesinde önemli bir rol oynadı. Azariah Smith'in Yale Üniversitesi'nden sınıf arkadaşları Antep'te onun adına bir hastane inşası için 1879 yılında yüklü oranda bir bağışta bulundular.⁵⁰¹ Böylelikle kolejin tıp bölümü ile birlikte faaliyet göstermek üzere 1880 yılında Dr. Azariah Smith'in anısına bir hastane inşa edildi. Fiziki durumu dönemin şartlarına

⁴⁹⁸ Merkezi Türkiye Koleji'nin temelleri ilk olarak Azariah Smith tarafından, bir Bebek Ruhban Okulu mezunu olan Zenop Vartabed İsrailyan'ın şehirdeki erkek okulunda ders vermek üzere görevlendirmesiyle atılmıştır. Erkek okulu ilerleyen zamanlarda liseye dönüşmüş ve daha sonra kolej halini almıştır. Stone, *Academies For...*, s. 101.

⁴⁹⁹ Bord' ait raporlarda Merkezi Türkiye Koleji'nin kuruluşu şu şekilde anlatılmaktadır: 1871 yılında Dr. N.C. Clark'ın Antep şehrini ziyaret ettiğinde şehirdeki yerli papazlar, kolej için yeterli donanımına sahip olduklarını ve bu okulun bir an önce açılmasını talep ettiklerini belirtmişlerdir. Clark durumu Boston'daki Merkez Komite'ye izah etmiş ve burada bir kolej açılması için gerekli izinleri almıştır. Bunun üzerine hem dışarıdan gelen destekler hem de Antep şubesinin çalışmaları sonucu Merkezi Türkiye Koleji 1874 yılında açılmıştır. Dr. T.C. Trowbridge koleje müdür olarak atanmıştır. **ABCFM Arşivi**, Reel 661, No: 455.

⁵⁰⁰ **ABCFM Arşivi**, Reel 643, No: 295, 296.

⁵⁰¹ **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, Brief History of the Medical Work in Antep, Turkey, 1957, Klasör No: RA 990 T8 Z 91, s. 1.

göre oldukça iyi olan hastane zaman içerisinde bünyesine yeni eklenen bölümlerle birlikte devamlı olarak artan ihtiyacı karşılayabilir konuma gelecekti. Havadar bir tepenin üzerine kurulmuş olan Azariah Smith Hastanesi etrafı duvarlarla çevrili bir alan içerisinde çeşitli binalardan oluşmaktaydı. Hastanenin ana binası iki katlı olup, iki erkek koğuşu, iki kadın koğuşu, çocuk koğuşu, dört adet özel oda, ameliyat odası, mutfak, hemşire odası ve bir depodan oluşmaktadır. Bunların haricinde yatılı tedavi görmesi gereken ancak bekleme durumunda olan hastaların kabul edildiği bir de misafirhane bulunmaktaydı.⁵⁰²

Hastanenin inşa edildiği yıl Dr. F. D. Shepard, kendisi gibi tıbbi misyoner olan eşi Fanny Andrews Shepard ile birlikte ABD'den Antep'e gelerek, hastane ile aynı bünyede faaliyet gösterecek olan tıp bölümünün başına geçti. Dr. Shepard'ın şehre ulaşmış olduğu bu tarih, Antep ve civarında ve hatta Anadolu'nun uzak bölgelerinde yaşayan insanların uzun yıllar boyunca takdirini toplayacak olan yoğun tıbbi çalışmaların miladı sayılmalıdır.

Shepard'ın tıp okulunda yetiştirdiği öğrenciler kısa süre içerisinde Antep civarındaki şehirlerde faaliyet göstermeye başlamışlardı. Kolejin tıp bölümü 1880-87 yılları arasında 20 öğrenci mezun etti. Ancak Bord, 1887 yılında kolejin tıp bölümünün kapatılıp, hastanenin çalışmalara devam etmesi kararını aldı.⁵⁰³ Bu karara gerekçe olarak kolejin 1887-88 yıllık raporunda bölümle ilgili fon eksikliği ve Babî'li'nin karşıt tutum sergilemesi gibi gerekçeler üstü kapalı biçimde sunulmuştur.⁵⁰⁴ Antep'teki Bord misyonerleri şehirdeki mevcut kazanımların riske atılmaması için son derece titiz olunması gerektiğinin farkındadırlar.⁵⁰⁵

Öte yandan hastane, faaliyet göstermeye başladığı ilk senelerde çeşitli güçlüklerle karşılaşmıştı. Sık sık karşılaşılan salgın hastalıklar hastane çalışanları için önemli bir risk teşkil etmekteydi. 1883-84 döneminde kolejin tıp bölümü difteri hastalığı yüzünden oldukça sıkıntılı günler geçirmiş ve görevli iki hekim bu

⁵⁰² ABCFM Arşivi, Reel 668, No: 47.

⁵⁰³ ABCFM Arşivi, Reel 651, No: 232.

⁵⁰⁴ ABCFM Arşivi, Reel 646, No: 143. Tıp bölümünün 1888 yılında kapatılmış olmasıyla birlikte 1900 yılında yeniden açılması için bir girişimde bulunulacaktır. Ancak bölüm bu girişim çerçevesinde yalnızca bir yıl kadar faaliyet gösterebilecektir

⁵⁰⁵ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 139.

hastalıktan dolayı ölmüştür. İlk olarak henüz Eylül ayında çalışmalara başlamış olan hekim Robert J. Neal, Kasım ayının 16'sında difteri hastalığına yenik düşmüştür. Diğer taraftan Neal'ın ölümünün hemen sonrasında 1883 yılında hastanede başhemşire olarak işe başlamış olan İskoç asıllı Stewart Walker-Arnott aynı hastalıktan dolayı 2 Aralık'ta ölmüştür. Ardı ardına iki çalışanını kaybeden hastane, Paris Üniversitesi Tıp Bölümü'nde eğitim gören Doktor Sumpad M. Gabrielyan'a hastanede çalışmak üzere teklif sunmuş ve Gabrielyan teklifi kabul ederek göreve başlamıştır.⁵⁰⁶ İki çalışanın kaybedilmesine rağmen 1884-85 periyodunda hastanede çalışmalar oldukça yoğun geçmiş ve yatan hasta kontenjanı tamamen dolmuştur.⁵⁰⁷ Bu yıl hastane 2000'in üzerinde hastaya hizmet vermiştir. Ayrıca yapımı tasarlanmakta olan ek bina da 1885 yılı içerisinde faaliyete geçmiştir. Aynı yıl bir diğer Bord misyoneri Haris Graham, Antep'e gelerek tıbbi misyon kadrosuna katılmıştır.⁵⁰⁸

Hastane, 1880'li yıllarda oldukça istikrarlı bir biçimde faaliyetlerini artırarak devam ettirmişti. Takip eden 1890'lı yıllar, bölgedeki tıbbi misyon çalışmalarının hastane ve gezici turlar aracılığıyla son derece sistemli bir biçimde gerçekleştirildiği bir dönem oldu. 1891 yılında hastane kadrosuna katılan hemşire Elizabeth Trowbridge, Antep'te 42 yıl boyunca faaliyet sürdürecektir oldukça deneyimli ve yararlı bir misyon personeliydi.⁵⁰⁹ 1890'lı yılların ortalarında bölge halkı tarafından hastaneye olan ilgi artık oldukça artmıştı. 1896 yılında tam 4 bin yeni hasta tedavi edilmiş ve 15 bin ev ziyaretinde bulunulmuştu. Ayrıca bu dönemde Bayan Hamilton, hastaneye ek olarak kadın hastalara özel klinik hizmeti vermekteydi.⁵¹⁰ Hamilton'a destek olarak, 1898 yılından itibaren bayan hastaların bakımıyla Dr. Josephine Zurcher de ilgilenmeye başladı. 1890'lı yılların sonunda artık Antep'te sürdürülen tıbbi misyon çalışmaları, o dönemde Osmanlı topraklarındaki diğer misyon

⁵⁰⁶ ABCFM Arşivi, Reel 646, No: 129,130.

⁵⁰⁷ Hastanede tedavi ayakta ve yatan hasta şeklinde uygulanmaktadır. Bunun yanında hastaneye ek olarak açılan dispanserde hafif hastalıklar için ayakta tedavi uygulaması yapılmaktadır. Örneğin 1886-87 sezonunda hastanede 3130 ayakta tedavi uygulanırken 150 de yataklı hasta tedavi görmüştür. ABCFM Arşivi, Reel 646, No: 140.

⁵⁰⁸ ABCFM Arşivi, Reel 646, No: 129,130.

⁵⁰⁹ A.H.İ.F.K.Ö.K., Brief History of the Medical Work in Antep, Turkey, 1957, Klasör No: RA 990 T8 Z 91, s. 1.

⁵¹⁰ ABCFM Arşivi, Reel 652, No: 412.

hastanelerine kıyasla kat be kat yoğun bir boyuta ulaştı. Bu dönemde misyon hastanesinde ulaşılan yıllık hasta ve tedavi sayıları on binli rakamlarla ifade edilmekteydi. Örneğin 1899-1900 yılında yalnızca dokuz aylık faaliyet sonucu şehirdeki tıbbi misyon çalışmaları çerçevesinde toplam 43.331 tedavi gerçekleştirilmişti.⁵¹¹ Bu dönemde, hastanenin temel işleyiş düzeni, çalışmaların hafta içerisinde belirli günlere düzenli biçimde taksimi şeklinde gerçekleşmekteydi. Dr Shepard'ın denetimindeki yerli doktorlarca hafta içerisinde üç öğle sonu genel klinik kabulleri yapılmaktaydı. Aynı günlerin sabahlarında Dr. Hamilton kadınlar için klinik kabulleri yapmakta ve Dr. Shepard da özel hastalarıyla ilgilenmekteydi. Yine haftanın iki sabahı cerrahi müdahaleler gerçekleştirilmekteydi.⁵¹²

Mali açıdan değerlendirildiğinde, Antep misyon hastanesi kuruluşunu takip eden yıllarda bütçe dengesinin ayarlanmasında oldukça güçlük çekmişti. Ancak ilerleyen zamanlarda gelir ve gider dengesi sağlandı ve hatta bütçe fazlası bile oluşmaya başlamıştı. Hastanenin başlıca gelir kalemleri Bord'dan gelen ödenek, Antep ve civarındaki Protestan kiliselerden gelen yardımlar, kişisel bağışlar, yardım fonlarından gelen ödenekler, ilaç satışları, yatan ya da hastane dışında tedavi edilen hastalardan alınan ücretler, doktor muayenelerinden alınan ücretler ve pansuman ücretleri şeklindedir.⁵¹³ Antep misyon hastanesi de Bord'un diğer sağlık kuruluşları gibi temelde ücretsiz hizmet sunmaktadır. Ancak yine de durumu müsait olan hastalardan alınan ücretler bütçeye önemli oranda katkı sağlamaktaydı. Hastanenin gider kalemlerine bakıldığında başlıca harcamalar ilaç ve çeşitli tıbbi malzeme alımları, personel maaş ödemesi, mutfak masrafları, odun ve kömür alımı ve tamirat masrafları şeklindedir.⁵¹⁴ Bu bilgiler ışığında Antep şubesi tıbbi misyon

⁵¹¹ ABCFM Arşivi, Reel 652, No: 698.

⁵¹² ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 603. Shepard'ın ünü sadece Antep ve civarıyla kısıtlı kalmayıp diğer bölgelere de yayılmış ve buralardan birçok din ve millete mensup insanlar Shepard'a tedavi olmak amacıyla misyon hastanesine gelmişlerdir. Doktor Shepard, hastanede faaliyet gösterdiği süre içerisinde çok sayıda ameliyat gerçekleştirmiştir. Dönemin şartları göz önüne getirildiğinde Azariah Smith Hastanesi'nde Doktor Shepard'ın önderliğinde her türden tıbbi müdahale gerçekleştirilmiştir. Raporlarda verilen rakamlar göz önünde bulundurulduğunda bu ameliyatların neredeyse tamamına yakını başarılı geçmiştir. Hastanede gerçekleştirilen çok sayıda ameliyattan bazıları şunlardır: göz ameliyatları, karın içi ameliyatlar, ortopedik ameliyatlar, kulak, burun, dudak gibi bölgelerde plastik ameliyatlar, kangren ameliyatları, çeşitli tümör ameliyatları, kurşun çıkarma, sünnet vb. ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 496.

⁵¹³ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 531.

⁵¹⁴ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 535.

çalışmalarının gelir gider bütçesini daha iyi anlamak üzere 1909 yılı bütçesini örnek olarak değerlendirmek faydalı olacaktır. Bu yılki bütçeye göre tıbbi çalışmalarda 230.588 kuruşluk girdiye karşılık 208.701 kuruşluk bir çıktı görülmektedir. Gelir kalemleri arasında en önemli oran 70.990 kuruş ile ilaç satışlarından kaydedilmiştir. Hastane geliri olarak kaydedilen diğer önemli kalemler arasında 45.201 kuruş yatılı hastalardan ve 10.373 kuruş ayakta tedavi gören hastalardan elde edilen ücretler ile yaklaşık 40.000 kuruş doktorlar için ödenen ücretler bulunmaktadır. Yine Amerikan Bord tarafından gönderilen 28.000 kuruşluk ödenek ile İngiltere ve ABD'den gelen 30.000 kuruşluk fon ödenekleri diğer önemli gelir kalemleri olmuştur. Giderler değerlendirildiğindeyse en başta 100 bin kuruş kadar personel maaşı ödeneği ile 66 bin kuruş olan dispanser ve ilaç giderleri yer almaktadır.⁵¹⁵

Öte yandan, Antep misyon hastanesi 1900'lü yıllara oldukça yoğun salgın hastalıklarla başladı. 1900 yılında ortaya çıkan şiddetli bir sıtma salgınını benzer yıkıcılıktaki bir tifo salgını takip etti. Üstelik aynı dönemi verem hastalığı da bölge halkı arasında oldukça yaygınlaşmıştı. Salgınlardan dolayı ilaç fiyatlarının artması yoksul hastaları sıkıntıya sokmuştu. Bu dönemde Londra merkezli *Kutsal Topraklar Misyonlarına Yardım Cemiyeti'nin (Bible Lands Missions' Aid Society)* yapmış olduğu nakit yardımlar hastanenin ekonomik sıkıntısını aşmasını sağladı.⁵¹⁶

1905 yılında, ana hastaneye ek olarak *Marston Binası* adında iki katlı bir dispanser binası inşa edildi. Bu binada da dispanser bölümü, klinikler, özel muayenehaneler, ameliyat odası ve bir depo bulunmaktaydı.⁵¹⁷ Bu binada bazı özel hastalar ile ayakta tedavi gören hastalar kabul edilmekteydi. Aslında dispanser faaliyetleri her ne kadar misyon hastanesinde sürdürülen çalışmaların gölgesinde kalsa da oldukça önemli boyutlara ulaşmıştı. Dispanserde tedavi görmek üzere gelen hastalar dönem şartlarına göre kimi zaman bir hafta kadar süre seyahat etmek zorunda kalıyorlardı.⁵¹⁸ Öte yandan 1905 yılı içerisinde Antep misyon hastanesi Dr. Shepard ve Dr. Hamilton'a ilaveten üç yerli doktorla birlikte yoğun biçimde

⁵¹⁵ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 553.

⁵¹⁶ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 493.

⁵¹⁷ ABCFM Arşivi, Reel 668, No: 47.

⁵¹⁸ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 262.

faaliyet göstermekteydi. Aynı yıl, normal şartlarda yaz mevsimi içerisinde iki ay kapalı tutulan misyon hastanesinin, şehirdeki çalışmaların verimliliği göz önünde bulundurularak yıl boyunca faaliyet göstermesi kararı alındı.⁵¹⁹ Ancak bu karar yoğun çalışma temposu içerisinde personelin sene sonunda oldukça bitkin düşmesi sonucu iki yıl geçmeden askıya alındı.⁵²⁰

1907 senesi Shepard ve ailesinin Antep'e gelişinin 25. yılıydı. Misyon personeli ve yakın çevre, Shepard ailesini kutlamak üzere kilisede bir toplantı gerçekleştirmiş ve aynı akşam hastanede yemek verilmişti. Aradan geçen çeyrek asırlık süreç Shepard ve arkadaşlarına kat edilen mesafeyi hatırlatmıştı. Buna göre 1879 yılına ait mevcut ilk faaliyet raporu ile 1907 yılı çalışmaları karşılaştırıldığında, yalnızca 10 yataklı bir hastane ve genel klinik hizmetleriyle 1723 hasta tedavi edilmişken, içinde bulunulan yıl bu rakam 5538'e yükselmişti. Yine 1879 yılında 113 olan ameliyat sayısı 1907'de 502'ye ulaşmıştı. Aynı şekilde tıbbi personel sayısı da 10'dan 25'e yükselmişti.⁵²¹

Antep misyon hastanesi oldukça çetin gelişmelerle karşılaşacağı 1910'lu yıllara düzenli ve yoğun çalışmalarını sürdürerek başladı. I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan süreç içerisinde çalışmalar oldukça olumlu bir biçimde hastane ve klinik hizmetlerinin yanında ev ziyaretleri ile süregeldi. Salgın hastalıklar ise yine önceki dönemlerde olduğu gibi bölgede yoğun bir biçimde etkisini göstermekteydi. Yalnızca Antep merkezde patlak veren salgınların ötesinde civar yerleşim birimlerinde ortaya çıkan ve çok sayıda insana bulaşan bu hastalıklardan dolayı Antep misyon hastanesine epeyce miktar hasta sevk ediliyordu. Örneğin 1913 yılında tifo, zatürree ve verem salgınlarının oldukça yaygınlaştığı dönemde Kilis'ten Antep'e çok sayıda hasta nakledildi.⁵²²

Bu süreç zarfındaki yoğun çalışmalara ek olarak hastaneyi geliştirme ve büyütme girişimlerinden de geri kalınmadı. 1914 yılında alınan izinler neticesinde içerisinde modern bir ameliyathane ve doğum bölümünün de bulunacağı ek bir bina

⁵¹⁹ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 523.

⁵²⁰ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 531.

⁵²¹ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 532.

⁵²² ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 604.

inşasına başlanmıştı.⁵²³ Öte yandan yıl içerisinde savaşın patlak vermesiyle tıbbi misyon çalışmaları sıra dışı gelişmelerin yaşanacağı inişli çıkışlı bir sürece girdi. 1914-15 kışında misyoner Peet'in tavsiyesi üzerine Dr. Shepard, bölgedeki askeri yetkililere hastanenin 50 yatağını askeriye'nin hizmetine ayırabileceğini iletmişti. Bunun üzerine 1915 yılı başlangıcında sağlık hizmetleri için yetkililerce kısıtlı miktarda yatak başvurusu yapıldı. Ancak aynı yılın yazında sağlık hizmetleri ihtiyacının oldukça artmış olmasından dolayı, resmi talep doğrultusunda hastanenin 47 yatağı askeri hastalar için ayrıldı.⁵²⁴ 1915 Eylülünden, 1916 Temmuzuna kadar hastanede toplam 700 askeri hastanın tedavisi uygulandı. Mart ayına kadar kabul edilen hastaların çoğunluğu genel şikâyetlerden dolayı tedavi altına alınırken bu ay sonrasında tifüs, dizanteri, yılcık, çiçek hastalığı ve sene sonuna doğru da yoğunlukla kolera vakalarıyla karşılaşmıştı.⁵²⁵ Öte yandan aynı dönem içerisinde Antep misyon hastanesi, onlarca yıldır görev yapmış olan kurucusu Shepard'ı, tifüs hastalığına yenik düşmesi sonucu 1915 Aralık ayında kaybetti. Shepard, Antep ve civarında oldukça ün yapmış ve bölge halkının sempatisini kazanmış bir hekimdi. Çocukluğunu yetimhanede geçirmiş olan Shepard, Michigan Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne girmeyi başarmıştı. Akabinde New York'ta gördüğü tıpta uzmanlık eğitiminin ardından Antep'e gelmiş ve burada toplam 33 yıl görev yapmıştır.⁵²⁶ Shepard, bu süre içerisinde bölgedeki resmi görevliler dahil olmak üzere her tabakadan kişilerle ilişkiler geliştirmiş ve halk arasında *Antep'li Şipit* olarak ün kazanmıştı.⁵²⁷ Ayrıca Shepard 1909 yılında Adana'da meydana gelen Ermeniler ve Türkler arasındaki kargaşalar esnasında payitaht tarafından görevlendirilen yardım komisyonunda yer almış ve gösterdiği yararlılıklardan dolayı dönemin padişahı Mehmet Reşad tarafından beşinci rütbeden Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmiştir.⁵²⁸

Öte yandan misyon hastanesi, bu süre zarfında bir yandan askeri hastaların tedavisini gerçekleştirirken öbür taraftan düzenli sağlık çalışmaları ihmal

⁵²³ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 631.

⁵²⁴ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 232.

⁵²⁵ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 233.

⁵²⁶ Riggs, *Shepard of Aintab...*, ss. 14-17.

⁵²⁷ A.H.İ.F.K.Ö.K., *Building a Healing Community in Gaziantep*, United Church Board for World Ministries, New York 1967, s. 8.

⁵²⁸ Turhan Baytop, *Antep'in Öncü Hekimleri*, İstanbul, 2003, s. 45.

edilmemişti. Her ne kadar 1916 yılı ortalarında ciddi anlamda mali sıkıntılar yaşanmış olsa da hem Dr. Hamilton'un kadınlar arası çalışmaları devam etmiş hem de hastanede görevli yerli doktorların desteğiyle düzenli klinik hastaları kabul edilmişti. Diğer taraftan hastanede tedavi edilen çok sayıdaki askerin muayene giderleri yerel askeri makamlarca karşılanmış ve gerekli ödeme ve yardımlarda bulunulmuştu.⁵²⁹

Bölgedeki askeri birlik ile hastane arasındaki bu iş birliği süreci Antep'in 4. Ordudan, merkezi Diyarbakır'da bulunan 2. Orduya bırakılmasına kadar devam etmişti. Ancak kısa süre sonra 1916 yılı sonlarında 2. Ordu merkezinden, Antep misyon hastanesine bütün donanım ve elamanıyla, askeriye adına el konulmakta olduğu talimatı geldi. Bunun üzerine öncelikle hastaneden teslim alınacak olan bütün malzemeyi tespit etmesi için askeri bir komisyon oluşturuldu. Hastaneden teslim alınan araç ve gereçler harfiyen kaydedilmiş ve bir nüshası resmi makamlarda kalmış, bir nüshası da imzalanarak hastane görevlilerine verilmiştir. Bu sırada hastane dispenseri, askeri gereksinimler dışında hizmete kapatılmıştır. Yerel askeri makamlar, 2. Ordu Komutanlığına verilen emirlerin yerine getirildiğini belirterek özellikle bütçe ve karşılıklı işbirliği konularında hastane ile önceden devam eden ilişkilerin sürdürülmesinin gerektiğini bildirmişlerdir. Ancak çok geçmeden 2. Ordu Komutanlığından, hastanenin Amerikalılara bırakılması yönünde yeni bir emir geldi ve hastane 8 Ağustos 1917'de tekrar Bord personeline devredilmiştir.⁵³⁰ Hastaneyi yoğun bir dönem sonrasında yeniden kontrollerine alan Lorrin Shepard ve arkadaşları, sonuncusu 1914 yazında yapılmış olan temizlik ve tadilat çalışmaları için bu yıl fırsat bulmuşlardı. Ancak kısa süre içerisinde yeni bir gelişme daha ortaya çıktı. İnişli çıkışlı günler henüz geride kalmamıştı ve 7. Ordu Komutanlığının Antep'e transferini takiben 1917 Eylül'ünde nokta komutanlığının verdiği emirle hastaneye tekrar el konuldu. Böylece hastane, askeri başhekim Osman Bey'in kontrolünde faaliyet göstermeye başladı ve hastane personeli Dr. Bezjian ise askeri hekim olarak askerliğe alındı. Bu süre zarfında askeri yetkililerce hastanedeki dini içerikli yazı ve tablolar kaldırıldı. Yine hemşirelerin dinlenme odalarında bulunan

⁵²⁹ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 261.

⁵³⁰ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 261, 262, 263.

İncil'lerin de kaldırılması emredildi.⁵³¹ Benzer şekilde Dr. Hamilton ve bayan Trowbridge askeri yetkililerce görevden uzaklaştırıldılar. Bunun üzerine Dr. Hamilton evinde bir klinik oluşturdu ve hastaları burada kabul etti. Öte yandan bayan Trowbridge de şehirde şahsi olarak tıbbi faaliyet gerçekleştirmekte ve tıbbi ziyaretlerde bulunmaktaydı.⁵³²

Mevcut durum Antep'in 1918 Aralığında İngilizler tarafından işgaline dek devam etti. Bu tarih sonrasında şehrin kontrolünü eline geçiren İngiliz askerler, Bord'a ait Merkezi Türkiye Koleji'ni merkez karargâh olarak kullanmaya başladı. Öte yandan misyon hastanesi de *Yakın Doğu Yardım Cemiyeti'nin (Near East Relief)* denetimine geçti. Yardım cemiyeti bu yıl özellikle tıbbi malzeme ihtiyacının giderilmesi hususunda hastaneye önemli oranda katkı sağladı.⁵³³ Aynı dönemde mevcut hastane binalarına ek olarak Dr. Shepard'ın ölümü öncesinde tasarlanmış olan cerrahi ünitenin inşası bitirildi ve yıl içerisinde faaliyete açıldı. Böylece misyon hastanesi ana bina, klinik binası, cerrahi ünite ve karantina binası olmak üzere toplam dört parçadan oluşan oldukça teşekküllü bir yapıya büründü. Bu dönemde hastanenin sorumluluğu, babası Shepard'ın yolundan giden Lorrin A Shepard'da idi.⁵³⁴

Bu arada İngilizler şehirde uzun süre kalmayıp Antep'i Fransızlara bırakmışlardı. Böylelikle Antep misyon hastanesi bir kez daha el değiştirdi ve Fransızların denetimine geçti. Ancak takip eden dönemde hastane oldukça yoğun ve sıkıntılı günlere şahit oldu. *Kuva-yi Milliye* güçleriyle Fransızlar ve Ermeniler arasında 1920 Martından itibaren süregelen çarpışmalar esnasında yaralanan çok sayıda Fransız ve Ermeni misyon hastanesinde tedavi edildi. Özellikle şarapnel parçalarının neden olduğu vakaların çoğu kurtarılamamıştı. Yine sıklıkla görüldüğü üzere çok sayıda salgın vakaları ortaya çıkmakta ve hastane personelinin başlıca uğraşı durumuna gelmekteydi.⁵³⁵ Çarpışmaların gerçekleştiği dönemde misyon

⁵³¹ ABCFM Arşivi, Reel 674, No: 389.

⁵³² ABCFM Arşivi, Reel 674, No: 380.

⁵³³ ABCFM Arşivi, Reel 672, No: 404.

⁵³⁴ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V.1, Reports on Medical Work and Needs in Aintab by Lorrin A. Shepard.

⁵³⁵ ABCFM Arşivi, Reel 674, No: 394.

hastanesi de ufak çaplı zararlar görmüştü. 1920 Nisanında bir top mermisi hastanenin duvarına isabet etmiş ancak ciddi bir hasar oluşturmamıştı. İlerleyen dönemlerde de hastane yakınlarına düşen bir bomba bazı camların kırılmasına yol açmıştı.⁵³⁶ Bu süreç içerisinde hastane personelinin, bölgeyi işgal altında tutan Fransızlarla olan diyalogu oldukça ılımlı bir havada geçmiş ve Amerikalı misyonerler dönem dönem bölgedeki Fransız varlığından duydukları memnuniyeti dile getirmekten geri kalmamıştır.⁵³⁷

Ancak çok geçmeden Fransa ile yapılan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması sonucu kısa süre içerisinde Antep boşaltılmıştı. Bunun üzerine kent sakinlerinin Hristiyan kesimini oluşturan Ermeniler de şehri terk etmek zorunda kaldılar. Bu çerçevede 1921 yılının sonlarında eczacı ve en iyi iki hemşirelerinin de aralarında bulunduğu çok sayıda hastane çalışanı, bütün yerli öğretmenler ve kolej öğrencilerinin yarısı şehri terk etmişti.⁵³⁸ Bu süreci takiben yaklaşık bir yıl kadar sonra şehirde bulunan Ermenilerin tamamına yakını, hastanenin göz doktoru, laboratuvar görevlisi, din görevlisi ve beş hemşiresi dâhil olmak üzere şehri terk etmiş ve 1922 Aralık ayında sadece 120 Ermeni kalmıştır.⁵³⁹ Dr. Shepard ve Dr. Isely, Antep valisine eğer yetişmiş olan elemanları şehirden ayrılırsa sağlık hizmetleri ve diğer faaliyetleri devam ettiremeyeceklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine, alınan izinler çerçevesinde aileleriyle birlikte 80 kişilik bir kadronun şehirde kalması sağlanmıştır. Öte yandan Amerikalı misyon personeli de yaşanan çalkantılı günlerin etkisini geride bırakıp düzenli tıbbi misyon çalışmalarına devam etmişlerdir.

1922-23 çalışma yılı Dr. Shepard'ın önderliğinde Dr. Hamilton, Bayan Clark, göz uzmanı Dr. Kalpakyan, bir dispanser görevlisi, bir laboratuvarcı, 13 hemşire, bir

⁵³⁶ ABCFM Arşivi, Reel 674, No: 395.

⁵³⁷ ABCFM Arşivi, Reel 674, No: 396. Hastane müdürü Shepard'ın, Fransızların hastaneyi kullanmaları ile ilgili olarak merkeze yazmış olduğu rapor oldukça ilgi çekicidir. Raporu Fransızların 1920 Martından 1921 Ocakına kadar hastanede görmüş oldukları tedavi sayılarıyla verilmekte ve genel durumdan bahsedilmektedir. Fransızların şehirden ayrılmasından sonra raporunu kaleme alan Bayan Shepard, raporun son bölümüne gelindiğinde Fransızlardan büyük bir övgüyle söz ederek şöyle demektedir: “*Fransız ordusundan birçok asker hekimin zaman zaman bize çok değerli yardımları dokundu. Hepsine de sonsuz şükranlarımızı sunuyoruz. Umuyoruz ki Antep'in teslim olmasından sonra hastanemiz daha fazla yararlı asker tedavi etmek zorunda kalmaz ancak hastanemiz geçmişte olduğu gibi gelecekte de Fransız ordusunun hizmetinde olacaktır.*”

⁵³⁸ ABCFM Arşivi, Reel 674, No: 481.

⁵³⁹ ABCFM Arşivi, Reel 674, No: 499.

din görevlisi ve birkaç hizmetli ile sürdürüldü.⁵⁴⁰ Yıl içerisinde çok sayıda ameliyat gerçekleştirildi. Yine düzenli olarak haftada üç gün klinik kabulleri ve ev ziyaretlerinde bulunuldu. Üstelik hastane yaşanan badirelerden sonra bölge halkı tarafından yeniden kabul görmüş ve yıl içerisinde çok sayıda hasta kabul edilmişti.⁵⁴¹

Cumhuriyetin ilanına kadar geçen süre içerisinde Antep misyon hastanesindeki gelişmeler genel hatlarıyla bu şekilde gerçekleşirken, hastanenin bölgede faaliyet sürdürmüş olduğu bu süreç zarfında ulaşılan hasta oranları rakamsal olarak değerlendirildiğinde özellikle 20. yüzyıl başlarından itibaren oldukça yüksek sayıda hasta ve hasta yakınıyla temasa geçildiği görülmektedir. 19. yüzyıl son yıllarındaki oranları değerlendirmek üzere, örneğin 1896-97 çalışma döneminde, misyon hastanesinde toplam 2993 yeni hasta tedavi görmüştür. Aynı yıl klinikte 861 kadın hasta tedavi edilmiştir. Bunun yanında bölgede gerçekleştirilen tıbbi turlar çerçevesinde toplam 20964 tedavi gerçekleştirilmiştir. Bahsi geçen yıl, 91 ücretli ve 110 ücretsiz olmak üzere toplam 201 hasta yatılı tedavi görmüştür. Bu yıl içerisinde hastanede 420 ameliyat gerçekleştirilmiştir.⁵⁴² İlerleyen dönemlere bakıldığında, 1900 ve 1910'lu yılların başında ortalama yeni hasta sayısı yıllık 4 bin ve ortalama yıllık tedavi sayısı genellikle 50 bin dolaylarında gerçekleşti. Yine bahsi geçen dönem içerisinde hastanede yatılı olarak tedavi gören hasta sayısı yıllık ortalama 400 dolaylarındaydı. Antep şubesinde sürdürülen tıbbi misyon çalışmalarının ulaştığı rakamsal oran dönemsel olarak değerlendirildiğinde ortaya oldukça çarpıcı sonuçlar çıkmaktadır. Her ne kadar ulaşılan hasta sayısının net olarak belirlenmesi oldukça güç olsa da hastane raporları üzerinden kaba bir hesapla yalnızca 1900 ve 1920 yılı arasında ulaşılan hasta sayısı, yıllık 4 bin hasta esas alındığında toplamda 80 bin'e

⁵⁴⁰ Hastanede kuruluştan itibaren uzun süre faaliyet göstermiş olan başlıca isimler ise şu şekildedir: Frederick Douglas Shepard, Fanny Andrews Shepard, Robert J. Neal, Haris Graham, Elizabeth Trowbridge, Dr. Josephine Zurcher, Dr. Jesse K. Marden, Dr. Hovsop Bezciyan, Dr. Avedis Cebeciyan, Husheg Hadidyan, Harriet Wallis, Carolin Hamilton, Alice C. Bewer, A. A. Altoonian, Hagop Nazarian, Movses Bezjian, Sarkis Der Gazarian, Baron Moses Bezjian, Sarkis Efendi. Bu isimlere cumhuriyet döneminde 1950'li yıllara dek katılanlar arasında başlıca Lorrin A. Shepard, Dr. Charles C. Piper, Theda Belle Phelps, A. W. Dewey, Merrill Isely, Mildred M. Isely, Dr. Abdulkadir Göksel, Dr. Cemil Özbal, Dr. Wilson Dodd bulunmaktadır.

⁵⁴¹ **ABCFM Arşivi**, 16.9.1. V.1, Aintab Reports for Annual Meeting April 1923.

⁵⁴² **ABCFM Arşivi**, Reel 652, No: 483.

tekâbül etmektedir.⁵⁴³ Aynı şekilde toplam tedavi sayısı da yıllık ortalama 50 bin tıbbi müdahale baz alındığında 20 yılda 1 milyon tedavi gerçekleştirildiği görülmektedir.⁵⁴⁴ Antep misyon hastanesi ulaştığı bu rakamlarla Bord'un dünya genelindeki misyon hastaneleri arasında en yoğun faaliyet gösteren sağlık kurumu olmuştur.⁵⁴⁵

Ulaşılan hedef kitle, etnik açıdan değerlendirildiğinde hastalar, başta Ermeniler olmak üzere Türk, Arap, Kürt, Süryani, Yahudi ve Gürcü kökenliydi.⁵⁴⁶ Örneğin 1897 yılında hastanede yatılı olarak tedavi edilmiş olan hastaların etnik dağılımı şu şekildedir: 123 Ermeni, 60 Türk, 6 Arap, 6 Kürt, 2 Süryani, 2 Yahudi ve 1 Gürcü.⁵⁴⁷ dört yıl sonra 1901 yılında bu orantı 189 yatılı hasta arasında 84 Ermeni, 72 Türk, 21 Kürt, 7 Arap, 3 Kafkaslı, 1 Yahudi, 1 Rum şeklindeydi.⁵⁴⁸ Hastanede ilerleyen dönemlerde de tedavi gören hastalar yoğunlukla etnik açıdan bu milletlere mensup kimselerden oluşmuştur. Öte yandan 1910 yılı sonrasında Müslümanlar arası çalışmalara ağırlık verildiği görülmektedir. Bu tarih sonrası raporlarda Müslümanlar üzerine yapılan misyonerlik faaliyetleri ile ilgili bilgiler yoğunlaşmakta ve detaylı içerik sunulmaktadır.⁵⁴⁹ Bu yeni politika çerçevesinde Antep misyon hastanesinde görevli din adamı, 1913 yılında, yıl içerisinde tedavi olmaya gelen 1580 Müslüman

⁵⁴³ Tıbbi misyon çalışmaları yalnızca hastaneye gelen hastaların tedavi edilmesiyle sınırlandırılmamış ve hastane çalışanları bizzat hastaların evlerine giderek de faaliyet göstermişlerdir. Diğer yandan 1880 yılında Antep'e gelerek hastanede uzun süre faaliyet gösteren hekim F.D. Shepard, sadece merkezde faaliyet göstermekle kalmamış zaman zaman Diyarbakır, Musul ve Halep gibi bölgelere sağlık çalışmaları yapmak üzere ziyarette bulunmuştur.

⁵⁴⁴ Hastane, şehirde zaman zaman ortaya çıkan salgın hastalıklarda oldukça önemli rol oynamış ve çok sayıda hastaya tedavi sağlamıştır. Öyle ki gerek faaliyetlerin artırılması ve gerek yıl içinde ortaya çıkan tifo salgını dolayısıyla 1899-1900 yılında tedavi edilen hasta sayısı 43331'i bulmuştur. Bu rakam 1905 yılına gelindiğinde 54694'e ulaşmıştır. **ABCFM Arşivi**, Reel 661, No: 493, 518.

⁵⁴⁵ Eddy, *What Next in Turkey...*, s. 134.

⁵⁴⁶ **ABCFM Arşivi**, Reel 666, No: 555. Birçok hasta oldukça uzak bölgelerden tedavi için hastaneye gelmişlerdir. 1894 yılında hastaneyi ziyaret eden hastalar arasında Diyarbakır, Musul, Harput, Tokat, Bursa, Urfa ve Halep'ten hastalar bulunmaktadır. 1910 yılı içerisinde hastaneye yukarıda anılan iller dâhil 56 farklı yerleşim yerinden hasta gelmiştir.

⁵⁴⁷ **ABCFM Arşivi**, Reel 652, No: 483.

⁵⁴⁸ **ABCFM Arşivi**, Reel 661, No: 495.

⁵⁴⁹ **ABCFM Arşivi**, Reel 666, No: 729. 1912 yılında Maraş'ta yapılan bir toplantıda Merkezi Türkiye Misyonu bünyesinde Müslümanlar arası misyon faaliyetleri ele alınmış ve izlenmesi gereken yeni metotlar tespit edilmiştir. Diğer taraftan bölgede yaşayan Müslümanlarla ilgili detaylı araştırmalar yapılması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu yeni politikada daha çok eğitim ve sağlık alanları ön plana çıkarılmış ve tıbbi faaliyetlerde, bölgesel turlara gerekirse eğitilmiş din adamlarının eşlik etmesi tavsiye edilmiştir.

hastanın 1250'si ile birebir telkin amaçlı konuşma gerçekleştirmiştir.⁵⁵⁰ Görevli din adamının hastalara yaklaşımı oldukça insancıl ve sevecendir. Din adamı, ameliyat öncesi stres içerisinde olanlarla konuşup onları rahatlatmakta, koşullara giriş için kolaylık sağlamakta, fiziki ya da zihni sıkıntı içerisinde olanlarla konuşup sakinleşmelerini sağlamaktadır. Bu sayede, başlatılacak olan dini içerikli diyalog öncesinde ön hazırlık ve ısınma safhası oluşturulmaktadır. Görevli din adamının, kendi tabirleriyle bir diğer *avlanma* bölgesi tedavi ya da ameliyat olan hasta yakınlarının beklediği hastane avlusudur.⁵⁵¹

Antep şubesi ve hastane tarafından merkeze gönderilen raporlarda misyonerlerin hastalar arasında uygulamış oldukları misyonerlik metotları açık bir biçimde anlatılmaktadır. Hastanenin kadın ve erkek koşullarında sabah, akşam ve Pazar ayinleri yapılmaktaydı. Bu ibadetler genellikle hastane kadrosunda bulunan veya zaman zaman kolejden ya da şehirdeki Protestan kiliselerinden gelen din adamları eşliğinde yerine getirilmekteydi. Diğer taraftan genellikle hastanede çalışan hemşireler eşliğinde koşullarda ilahiler ve dini içerikli şarkılar söylenmekte ve İncil'den bölümler okunmaktaydı.⁵⁵² Hastane bünyesinde gerçekleştirilen bu türden dini faaliyetler genellikle kısa seanslar halinde uygulanmaktaydı. Hristiyan ya da Protestan olmayan çok sayıda kişinin tedavi gördüğü hastanede, Protestanlık mezhebine ilgili görünen kişiler görevli din adamınca titizlikle tespit edilmekteydi. Daha sonra evlerine döndükten sonra da bu kişilerin Protestanlığa olan ilgilerinin devam edip etmediği takip edilmekteydi.⁵⁵³ Bu bağlamda yazılı malzeme olarak İncil

⁵⁵⁰ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 36.

⁵⁵¹ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 36.

⁵⁵² ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 395.

⁵⁵³ Bord misyonerleri gerçekleştirilen bütün bu faaliyetler sonrası Müslümanlık veya diğer inançlardan Protestanlığa geçirilen kişi sayısını direk olarak telaffuz etmemektedir. Ancak yıllık olarak sunulan Pazar ayinlerine katılım ve kilise üyesi sayıları bize bu konuda bilgi sunmaktadır. Hastanenin kilise üyesi sayısının artışı doğrudan ne şekilde etkilediğini mevcut belgelerden ayırt edebilmemiz oldukça güçtür. Çünkü şube genelinde faaliyetler bir bütün içerisinde yürütülmektedir. Ancak rakamsal olarak bakıldığında hastanenin açıldığı 1880 yılında şube genelinde 21 olan Protestan kilisesi sayısı 1913 yılına gelindiğinde 30'a yükselmiştir. Kilise üyesi sayısı da benzer şekilde bir artış göstererek 1705'ten 3067'ye yükselmiştir. Bu artış ortalama Pazar cemaati sayısında da aynı şekilde gözlemlenmektedir. Bahsi geçen cemaatin tamamına Pazar cemaati Protestanlaşan Ermenilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla Antep çevresinde sürdürülen faaliyetlerin Müslüman halkı kayda değer boyutta etkilemediği sonucuna ulaşmaktayız. Nitekim örgüt ilk dönem çalışmalarında bunun farkına varmış ve enerjisini ülke içerisindeki azınlıklar üzerine yoğunlaştırmıştır. Ancak bununla birlikte Müslümanların 1910 sonrasında hedef kitle içerisine dâhil edilmişinden yukarıda bahsetmiştik. Antep

ve çeşitli dini risalelerin ilgili hastalara verilmesi oldukça önem arz etmektedir. Çünkü hastalar, bu kitapları evlerine götürecek ve orada okumaya devam edeceklerdir. Diğer yandan aynı zamanda bu tür yazılı malzemeler hastaların yakın çevrelerine de ulaştırılmış olmaktadır. Misyonerler bu tür hastaları yakın takibe almakta ve düzenledikleri turlarla ziyarette bulunmaktaydı. Bu bağlamda ilgili kişiler ile yeniden iletişim kurulmakta ve bu kimseler üzerine çalışmalar yoğunlaştırılmaktadır. Dini propaganda yalnızca hastanede tedavi görmekte olan hastalara yapılmamaktadır. Hastaneye gelen ve dispanser önünde sıra bekleyen hastalarla da birebir iletişim kurulması hastanede uygulanan bir diğer misyonerlik metodu olmuştur.⁵⁵⁴ Diğer yandan kimi zaman hastanede bulunan Hristiyan hastalara koşullardaki Müslüman hastalara İncil ve dini risaleler okunması görevi verilmiştir.

Antep civarında yer alan kasaba ve köylere düzenlenen turlar, tıbbi misyon çerçevesinde bir diğer önemli misyonerlik zeminini teşkil etmektedir. Bu turlarda gezici hekime bir yardımcı eşlik etmekteydi. Ziyaret edilen yerleşim yerlerinde daha çok kadınlarla temasa geçiliyordu. Yeni doğan bebeklere yaptırılan her bir banyo onlara göre annenin kalbine giden en iyi yollardan biriydi. Bu ziyaretlerde basit hastalıklar tedavi edilmekte, hasta bakımı anlatılmakta, hastalığı önleyici tedbirlerden bahsedilmekte ve insanlara sağlıklı yaşamla ilgili ipuçları verilmekteydi.⁵⁵⁵ Antep ve civarında gerçekleştirilen tıbbi turlar hastane faaliyetlerinin başladığı ilk dönemlerden itibaren düzenli olarak gerçekleştirildi. Tıbbi turlar aracılığıyla ulaşılan insan sayısı kimi zaman hastaneye gelen hasta sayısıyla yarışır duruma gelmişti.⁵⁵⁶

4.2. Adana Amerikan Hastanesi

Amerikan Bord'un Merkezi Türkiye Misyonu sınırları içerisinde yer alan Adana'daki ilk misyonerlik çalışmaları 1853 yılında başlamıştır. Bu dönemde Adana,

bölgesinde sürdürülen misyonerlik çalışmaları sonucu şehirdeki kilise ve ibadet yeri sayısı ile Protestan cemaatindeki artış oranları için bkz. Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan...*, s. 164-165.

⁵⁵⁴ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 607.

⁵⁵⁵ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 38.

⁵⁵⁶ ABCFM Arşivi, Reel 661, No: 531.

Antep şubesindeki Bord misyonerlerince bir dış istasyon olarak ziyaret edilmeye başlanmıştır. Adana'nın bir misyon merkezi olarak değerlendirilmesi ise oldukça inişli çıkışlı bir süreçle karşılaşmıştır. Şöyle ki, buradaki çalışmalar bir dönem Antakya ve daha sonra Maraş'ta bulunan Bord misyonerlerince sürdürülmüş ve Adana'da gerçek manada uzun süreli bir misyon şubesi tesisi 1896 yılında gerçekleşmiştir. Adana, merkezi konumu gereği 1896 yılına kadar dönem dönem Antep, Antakya ve Maraş şubelerindeki Bord misyonerlerince ziyaret edilmiştir.

Adana'da faaliyet göstermek üzere ilk dönem misyonerlerinden N. Chambers ve eşi 1889 yılında şehre ulaşmışlardır. Ancak Adana'daki ilk Protestan kilisesi onların bölgeye ulaşmasından uzun yıllar önce yine Bord misyonerlerinin girişimleri sonucu 1857 yılında faaliyete başlamıştı. Dini çalışmalara ilaveten şehirde sürdürülen eğitim çalışmaları da uzun vadede önemli boyutlara ulaşmıştı. Özellikle I. Dünya Savaşı öncesi dönemde Adana'da Bord'a ait çok sayıda karma okul bulunmakta ve bu okullarda 1914 yılı itibarıyla eğitim gören öğrenci sayısı 1200'ü aşmaktaydı.⁵⁵⁷

Adana'da başlatılan tıbbi misyon çalışmaları Osmanlı topraklarındaki diğer Bord girişimlerine kıyasla geç dönemde başlamıştır. Antep'te bulunan Azariah Smith Hastanesi uzun yıllar boyunca Adana'ya en yakın misyon hastanesiydi. Bu iki şehir arasındaki mesafe misyonerlerin aktardığı üzere beş günlüktü. Aslında Adana'daki tıbbi hizmet açığı dönem dönem fırsat oldukça Bord merkezine bildirilmekteydi. Örneğin 1890'lı yılların başında şehirde bir hastane açılması için altyapı çalışmalarına başlanmış ve sağlık hizmetlerine olan ihtiyacın boyutları Bord merkezine izah edilmeye çalışılmıştı.⁵⁵⁸ Ancak bu girişimlere ve talebe rağmen Adana'da bir tıbbi misyoner görevlendirilmesi uzunca bir süre mümkün olamadı. Michigan Üniversitesi mezunu olan Dr. Jesse K. Marden'in 1904 yılında Adana'ya

⁵⁵⁷ Fensham, Lyman, Humphrey, s. 59-60. 1892 yılında gerçekleşen Merkezi Türkiye Misyonu yıllık toplantısında Adana'da bir hastane inşasını üstlenmek üzere bir komite oluşturuldu. Bu komite o yıl Boston'a ayrı bir mektup yazıp şehirdeki sağlık hizmetleri ihtiyacının büyüklüğünü belirtti ve Adana'ya bir tıbbi misyoner gönderilmesini talep etti. Komiteye göre şehirde sağlık hizmetleri adına görev yapmakta olan yegâne sağlık kuruluşu olan belediye hastanesi, hastalara hizmetten öte ıstırap vermekteydi. Bölge halkına ek olarak ülkenin dört bir yanından mevsimlik işçi olarak Adana'ya gelen tarım çalışanlarının sağlık ihtiyacı da had safhadır.

⁵⁵⁸ ABCFM Arşivi, Reel 659, No: 592.

transfer olmasıyla şehir uzun dönemli ilk tıbbi misyoneriyle tanıştı. Dr. Maden daha önce yaklaşık yedi yıl Antep ve Merzifon misyon hastanelerinde çalışmış ve Anadolu coğrafyası hakkında tecrübe edinmiş bir personeldi.⁵⁵⁹ Dr. Marden, beraberinde Antep şubesinde görev yapmakta olan hemşire Wallis ile 1904 yılında Adana'da düzenli tıbbi faaliyetlere başlamıştır. Bu yılki çalışmalar bir bina kiralanarak oluşturulan dispanser üzerinden gerçekleştirildi. Dispanserin içinde bulunduğu şartlar aslında yoğun talebi karşılayacak düzeyde değildi. Yatılı olarak tedavi görmesi gereken hastalar yetersiz imkanlardan dolayı kabul edilemiyordu. Üstelik binanın bir bölümü aynı zamanda misyonerler için mesken olarak da kullanılmaktaydı. Dr. Marden yetersiz imkanlar ve personel eksikliğinden kaynaklanan günlük iş yükünün hastalar üzerinde dini propaganda yapılmasına fırsat bırakmadığından şikayet etmekteydi.⁵⁶⁰

İlk dönem girişimleri, yerli personelin desteği ile kısa süre içerisinde sürdürülebilir bir noktaya getirildi. Dr. Salebyan ve yerli birkaç kadının çalışmaları desteklediği 1906-07 çalışma dönemi, artık dispanserin önemli oranda hastaya ulaştığı bir yıldır. Bu yıl sürdürülen tıbbi misyon çalışmaları çerçevesinde Adana ve civarından toplam 4327 yeni hasta tedavi edilmiş ve 881 ev ziyareti gerçekleştirilmişti. Daha önce yatılı hastaların kabul edilmediği dispanserde, 1907 yılında odalardan birine üç yatak yerleştirilmiş ve Tarsus ve civarından gelen toplam 10 Müslüman kadın burada yatılı olarak tedavi edilmişti. Gelen hastalar arasında çok sayıda Müslüman'ın bulunması misyon personeline moral ve motivasyon sağlamıştı.⁵⁶¹ Tıbbi çalışmaların dini boyutunu oluşturmak üzere kilisede görev yapan Memnune Hanım yıl içerisinde sabah klinikleri esnasında yeni gelen hastalara İncil'den bölümler okumuştur.⁵⁶²

Adana'da bir misyon hastanesi oluşturmak için verilen uğraşlar 1907 yılında oldukça umut verici gelişmelerle sonuçlandı. Hastanede bir yatılı koğuşun oluşturulabilmesi için İngiliz hayırsever Alice Lady Bagge koğuş mobilyalarının

⁵⁵⁹ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 827.

⁵⁶⁰ Aynı yer.

⁵⁶¹ ABCFM Arşivi, Reel 660, No: 589.

⁵⁶² ABCFM Arşivi, Reel 660, No: 590.

teminine yetecek oranda maddi bağışta bulundu. Ayrıca takip eden yıl hastanede göreve başlamak üzere bir Alman hemşire istihdam edildi.⁵⁶³ Bu gelişmeleri takiben 1908 yılında da faaliyetler oldukça verimli geçmiş ve hastane çalışmalarına ek olarak 1384 ev ziyaretinde bulunulmuştu.⁵⁶⁴ Tıbbi çalışmaların yanı sıra yine yıl içerisinde hastalar üzerinde dini propaganda gerçekleştirildi. Önceki sene bir olan din görevlisi sayısı bu yıl üçe çıkarıldı.⁵⁶⁵

Bütün bu erken dönemli girişimler ve kısıtlı dispanser çalışmaları bir yana, 1909 yılı Adana misyon hastanesinin miladı oldu. Bu yıl şehirde Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasında meydana gelen karmaşa ve olaylar neticesinde Milletlerarası Yardım Komitesi şehirde yardım çalışmaları başlatmıştı. Olaylar esnasında yaralanan bazı kimselerin tedavileri için hem komite personeli hem de Bord çalışanları işbirliği yaptı. Bu işbirliği sonucu komitenin Bord'a yapmış olduğu maddi yardım Adana misyon hastanesinin tesis edilmesini sağladı. Hastane binasının inşasına önayak olmak üzere, yaklaşık 20 sene önce şehirdeki Bord misyoneri Montgomery'nin kıtlık zamanlarında bölge halkına yardım sağlamak üzere inşa ettirdiği bina yeniden değerlendirildi.⁵⁶⁶ Bu yapı Adana'da yıllardır faaliyette bulunan Bord misyoneri Chambers'in denetiminde 1909 yılında hızla yeniden inşa edildi ve hastane binasına dönüştürüldü. Hastanenin bahçesinde ana binanın haricinde bir yanda odunluk ile morg ve öbür yanda daha önce ahır olarak kullanılan fakat daha sonra personelin kullanımı için ofis haline getirilmiş bir yapı bulunmaktaydı. Bahçesinde çok sayıda portakal ağacının bulunduğu hastane binası toplam iki kattan oluşuyordu. Alt katta klinik, hemşire odaları, bekleme salonu, çalışanlar için dinlenme odası, mutfak ve temizlik odası bulunmaktaydı. Hastanenin ikinci katı ise toplam 35 yatak kapasiteli kadın ve erkek koğuşları, özel koğuşlar, ameliyathane ve doktor ve hemşire odasından oluşmaktaydı.⁵⁶⁷

Hastanenin ilk yıl faaliyetleri yerli personel ile yardım komitesince görevli Dr. John Peoples, Rosalind Northcote ve Florence Colborne isimli İngiliz

⁵⁶³ ABCFM Arşivi, Reel 660, No: 592.

⁵⁶⁴ ABCFM Arşivi, Reel 660, No: 611.

⁵⁶⁵ Aynı yer.

⁵⁶⁶ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 260.

⁵⁶⁷ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 219.

hemşirelerce yürütüldü. Koğuşların yatılı hasta kapasitesi yoğun talepten dolayı yıl boyunca sonuna kadar zorlanmıştı. Şehirdeki evsizler, yaralılar ve salgın hastalıklara yakalanan kimseler hastaneye yoğun olarak başvuran kesimdi.⁵⁶⁸ Bu dönemde tıbbi misyon aracılığıyla Adana'da ulaşılan kitle arasında oldukça çeşitli unsurlar bulunmaktaydı. Hastaneye başvuran hastaların etnik ve dini kökenleri değerlendirildiğinde 1910 yılı itibarıyla oranlar, 172 Gregoryen Ermeni, 47 Protestan, 30 Rum (Ortodoks), 23 Müslüman (Türk), 10 Katolik, 2 Kürt, 2 Keldani, 12 Süryani, 1 Asuri ve 2 Alman şeklindedir.⁵⁶⁹ Aslında bu rakamsal çeşitlilik Adana'nın kültürlerarası bir geçiş noktasında bulunan coğrafi konumunun yansıması olarak değerlendirilebilir. Birçok değişik kökenden hasta kabulü ilerleyen yıllarda da devam etti. Buna ilaveten, süreç içerisinde Adana misyon hastanesinde Müslüman hasta oranı giderek artış gösterdi.⁵⁷⁰ Bu artışta Bağdat demiryolunun Adana'dan geçiyor olmasının ve bu sayede civar illerde yaşayan Müslüman halkın kolay bir biçimde Adana'ya ulaşabilmesinin etkisi vardı. Öte yandan bölge halkının bu türden sağlık hizmetlerine halihazırda ihtiyaç duyuyor olması ve hastanede gördükleri özel hizmet, Müslümanların hastaneye yoğun bir ilgi göstermesine yol açtı. Hastanede gördükleri ilgi karşısında birçok Türk, tedavileri sonrasında misyon hastanesini hediyelerle ziyaret edip, şükranlarını bildirdiler. Tabii ki bu olumlu imaj yeni Müslüman hastaların da hastaneye yönelmesine önayak oldu.⁵⁷¹

Hastanede çalışmalar, sabah 5.30'dan itibaren başlamaktaydı. Hastaların kahvaltıları 6.30'da verilmekte ve akabinde hemşirelerin kahvaltısını takiben saat 8'de sabah duası yapılmaktaydı. Duanın ardından doktor tek tek hastaları yoklamakta ve sağlık durumlarını kontrol etmekteydi. Bu süre zarfından hemşirelerce

⁵⁶⁸ Aynı Yer.

⁵⁶⁹ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 265. Adana şubesinde sürdürülen tıbbi çalışmalar oldukça çeşitli bir hasta tabakası üzerinde gerçekleşmekteydi. Özellikle mevsimlik işçi olarak şehre gelen tarım çalışanları Dr. Marden'in şehirdeki ilk dönem tıbbi çalışmalarında en çok tedavi ettiği hasta grubunu oluşturdu. Bu hastaların çoğu ülkenin iç bölgelerinden gelmiş ve maddi zorluklar içerisinde yaşamlarını sürdüren kimselerdi. ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 827.

⁵⁷⁰ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 295.

⁵⁷¹ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 302.

ameliyathane gerçekleştirilecek olan günlük ameliyatlar için hazır hale getirilmekteydi.⁵⁷²

Hastane çalışmaları kısa süre sonra ekibe Dr. Cyrill Haas'ın katılımıyla daha düzenli bir hal aldı. İlk yıllar daha çok hastanedeki çalışma sisteminin düzenlenmesi ve yeni personelin çalışmalara uyum sağlama çabalarıyla geçti. Şehre yeni ulaşan doktorlar yerel dilleri bilmekten uzaktı. Bu durum hasta ile doktor arasında birinci elden bilgi akışını da güçleştirmekteydi. Örneğin Türkçe bilmeyen Kürt kökenli bir hastayla doktor arasında iletişimin kurulması için öncelikle doktor hemşireye İngilizce olarak, hemşire bir Türk hastaya Türkçe olarak ve nihayet Kürtçe bilen bir Türk hasta da Kürtçe olarak soruyu yöneltmekteydi.⁵⁷³

Hastanede sürdürülen çalışmalar kısa süre içerisinde hem bölge halkının hem de yurtdışında hastanenin çalışmalarını takip etmekte olan hayırseverlerin önemli oranda takdirini toplamıştı. Üstelik Adana İngiliz Konsolosu hastanenin çalışmalarına destek olmuş ve şehrin varlıklı kişilerinden hastaneye katkı olarak ciddi oranda bağış sağlamıştı.⁵⁷⁴ Yurtdışından da benzer biçimde 1912 yılında hastaneye çok sayıda bağış gerçekleşti. Kutsal Topraklar Misyonlarına Yardım Cemiyeti ve Ermenistan Dostları Cemiyeti hastaneye önemli oranda katkı sağladı. Yine California'lı yardımsever William Renwick Dr. Haas'ın maaşı için maddi bağışta bulundu. Benzer biçimde hastaneye yıl içerisinde çok sayıda aynı yardımda bulunuldu.⁵⁷⁵

Hastanede çalışmaların kısa süre içerisinde düzenli bir hale gelmesiyle ulaşılan hasta ve gerçekleştirilen toplam tedavi sayıları önemli rakamlara yükseldi. 1912 yılı içerisinde hastane ve dispanser çalışmalarıyla yaklaşık 4 bin yeni hastaya ulaşıldı. Bunlardan 191'i erkek olmak üzere toplam 276 hastaya yatılı hizmet verildi. Yıl içerisinde 132 cerrahi müdahalede bulunuldu ve bu ameliyatlar sonucu yalnızca bir ölüm vakası rapor edildi.⁵⁷⁶ 1912 yılı, sürdürülen yoğun çalışmalarla birlikte

⁵⁷² ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 297.

⁵⁷³ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 296.

⁵⁷⁴ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 301.

⁵⁷⁵ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 313.

⁵⁷⁶ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 315.

hastanenin kurumsallaşma aşamasını tamamladığı bir seneydi. Bu yıl hastaneye bir yönetim kurulu seçildi. Kurulda Merkezi Türkiye Misyonu bünyesindeki Maraş ve Antep gibi çeşitli illerden Bord misyonerleri de yer aldı. Dr. Haas da aynı zamanda hastanenin müdürü olarak belirlendi.⁵⁷⁷

Takip eden yıllarda da hastanedeki çalışmalar istikrarlı bir biçimde yoğunlaşarak devam etti. I. Dünya Savaşı arifesine gelindiğinde artık hastane, Osmanlı topraklarında uzun yıllar boyunca faaliyet göstermekte olan diğer birçok Bord hastanesiyle aynı düzeyde hizmet sunan bir boyuta geldi. 1913-1914 yılında toplam 383 yatılı hasta kabul edildi.⁵⁷⁸ Hastane ve kliniklerde tedavi gören toplam hasta sayısı ise 5 binin üzerindedir.⁵⁷⁹ Bu yılki hastane kadrosu ise Dr. Haas'a ek olarak yerli doktor M. Levonyan ile başhemşire Annie Davies, hemşire Margaret Johnston, eczacı Hagop Bayeryan, stajyer hemşireler ve çeşitli hizmetleri gerçekleştiren görevlilerden oluşmaktaydı.⁵⁸⁰

1914 yılı, Adana'daki misyon çalışmalarının düzenli olarak gerçekleştirildiği son sene oldu. Savaşın başlamasıyla birlikte misyon çalışmaları düzensiz olarak devam ettirilmeye çalışıldı. Ancak birçok misyon görevlisi savaş yıllarında şehri terk etmek zorunda kaldı. Dr. Haas, karısı ve çocuklarının 1915 Ağustosunda ABD'ye dönmesine rağmen savaş boyunca şehirde kaldı. Öte yandan ilk dönemlerde günlük faaliyetlerini sürdürmekte olan hastaneye 1916 yılında resmi yetkililerce el konuldu. Ayrıca Bord'a ait Kız Kolejine de yine yetkililerce tıbbi amaçlı kullanılmak üzere el konuldu. Bu dönemde Dr. Haas bir yandan hastanede çalışmaya devam ederken öte yandan misyona ait binalarından birisinde klinik boyutunda hasta kabulünde bulundu. Bu süre zarfında Dr. Haas hastanedeki çalışmalarını sürdürmekte ve çok sayıda yaralı askeri tedavi etmekteydi. Ancak 1916 yılında hastaneye getirilen bazı İngiliz askerlerden kaptığı tifüs sonucu kendisi de hastanede yoğun bir tedavi geçirdi.⁵⁸¹ Dr. Haas ilerleyen yıllarda da hastanedeki çalışmaların baş sorumlusu oldu. Savaş sonrası Adana'nın Fransızlarca işgali döneminde, daha önceleri Kayseri

⁵⁷⁷ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 90.

⁵⁷⁸ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 94.

⁵⁷⁹ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 95

⁵⁸⁰ ABCFM Arşivi, Reel 667, No: 89.

⁵⁸¹ ABCFM Arşivi, Reel 666, No: 358., W. N. Chambers, *Yolculuk*, London, 1928, s. 111.

ve Konya misyon hastanelerinin kuruculuğunu yapmış olan Dr. William Dodd Adana'da geçici olarak tıbbi çalışmalara yardım etmek üzere görevlendirildi. Bu süreç içerisinde Adana ve civarının içinde bulunduğu gergin durum ve işgal hali şehirdeki misyon çalışmalarını da son derece aksattı. Aslında savaşın başlangıcından beri Adana'daki çalışmalar yetkililerin denetimi altında kısıtlı bir biçimde gerçekleştirilmişti. Savaş sonundaki mütareke ve işgal dönemi yeni bir belirsizlik süreci oluşturdu.⁵⁸² Bu süreçteki gelişmeler ve Adana misyon hastanesinin cumhuriyet dönemindeki faaliyetlerine çalışmanın yedinci bölümünde değinilecektir.

⁵⁸² **ABCFM Arşivi**, Reel 669, No: 941. Bütün bu belirsizlikler arasında Adana misyonunun önde gelen isimlerinden Chambers yine de ABD desteğiyle kurulacak bir Ermenistan'ın Adana'yı da kapsamı gerektiğine inanmakta ve ABD mandasındaki bu coğrafyada sorunsuz bir biçimde gerçekleştirilecek misyon çalışmaları umut etmekteydi.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİYE MİSYONU HASTANELERİ

5.1. Mardin Amerikan Hastanesi

Bord misyonerlerince Mardin’de ilk olarak 1860 yılında bir misyon örgütlenmesi oluşturulmuştur. Burada bir şube kurulduğu tarihte Mardin, Doğu Türkiye Misyonu sınırları içerisinde yer almaktaydı ve cumhuriyet dönemine dek bu misyon şeması içerisinde faaliyetlerini sürdürdü. Mardin’e kurucu misyoner olarak ulaşan Williams, civar bölgelerde bulunan çok sayıdaki yerleşim birimini kısa süre içerisinde dış istasyon olarak faaliyet sahasına dâhil etmişti. Williams’la başlayan Mardin ve civarındaki misyonerlik çalışmaları zaman içerisinde 60’ın üzerinde yerli ve yabancı misyon personeli ve yedi kiliseye sahip bir Protestan örgütlenmesine dönüşecektir.⁵⁸³

Birçok dini ve etnik unsurun bir arada yaşadığı Mardin, hem güney kuzey hem de doğu batı istikametinde geçiş noktası özelliğine sahip bir yerleşim birimidir. Mardin şubesi, zaman zaman sınırlar değişse de genel hatlarıyla doğu istikametinde Musul’dan batıda Diyarbakır’a kadar bir bölgede faaliyet sürdürmüştür. Hitap edilen bu saha konu tıbbi misyonerlik söz konusu olduğunda özellikle 1870 ve 80’li yıllarda oldukça genişlemiştir. Bu yıllarda Mardin şubesinde görevli tıbbi misyoner, dönem dönem Erzurum’a ve Harput’a tıbbi turlar düzenlemiştir. Mardin’deki düzenli tıbbi çalışmaların tarihçesi ise 1874 yılında Dr. Daniel M. B. Thom’un şehre gelişiyle

⁵⁸³ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 650, 655.

başlar. Dr. Thom bu tarihlerde Anadolu coğrafyasında yer alan yalnızca birkaç tıbbi misyonerden biridir.⁵⁸⁴

Dr. Thom, 14 Kasım 1874 tarihinde Mardin'e ulaştığı zaman çeşitli sosyo-ekonomik düzeye ait oldukça renkli bir kalabalık tarafından sıcak bir biçimde karşılanmıştı. Dr. Thom toplanan bağışlar ve arkadaşlarından gelen yardımlar aracılığıyla Mardin'de bir hastane inşa etmeyi başarmıştı.⁵⁸⁵ Hastane, faaliyete geçtikten sonra tıbbi hizmetler sonucu elde edilen gelirle de ilerleyen yıllarda ek yapıların inşası sağlandı. Böylece mevcut yapı zamanla uzun dönemli tıbbi misyon çalışmaları için oldukça elverişli bir hal aldı.⁵⁸⁶ Hastane binasının üst katında ameliyathane, pansuman odası, hemşire odası ve kadınlar koğuşu bulunurken, alt katında ise büyükçe bir erkek koğuşu, kiler ve mutfak mevcuttu.⁵⁸⁷

Dr. Thom faaliyete geçmesinin ardından misyon hastanesinde kısa süre içerisinde birçok türden hastalığı tedavi etmeye başlamıştır. Bu tedaviler yoğun olarak patlak veren bulaşıcı salgınlar, çok sayıda göz hastalıkları, oldukça çeşitli iç hastalıkları ve romatizma gibi şikâyetlerden oluşmaktaydı.⁵⁸⁸ Thom, hiçbir rekabetin olmadığı ve son derece yoğun bir sempatiyle karşılandığı Mardin'deki ilk yıllarını son derece övgüyle anlatmaktadır. Çünkü o bu dönemde kimi zaman Kayseri'ye kimi zaman kuzeyde Karadeniz'e dek olan saha içerisinde ihtiyaç duyulan bir hekim olarak faaliyet sürdürmüştür. Thom, 1870 ve 80'li yıllarda Erzurum, Trabzon ve Merzifon gibi oldukça uzak bölgelere günlük içerisinde gerçekleştirdiği turlardan bahsetmektedir. Acil durumlar söz konusu olduğunda gerçekleştirilen düzensiz ziyaretlerin haricinde bu turlar genellikle yazın hastanenin tatilde olduğu dönemde

⁵⁸⁴ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 513.

⁵⁸⁵ Mardin misyon hastanesinin başlıca finansal kaynağı ilerleyen yıllarda da Dr. Thom'un yakın dostları aracılığıyla edilen bağışlar olmuştur. Bord merkezi, hastane binasının inşasındaki mali katkısının haricinde uzun yıllar boyunca hastaneyle ilgili tek destek olarak yalnızca Dr. Thom'un maaşını üstlendi.

⁵⁸⁶ Aynı yer.

⁵⁸⁷ Ancak hastanenin iç düzenlemesinin zaman içerisinde değişime uğramış olduğunu, hemşire Rachel B. North'un 1913 yılında Mardin hastanesinin Amerikan halkına tanıtımı için kaleme aldığı kısa yazısından anlamaktayız. North, hastaneyi alt katında 3 üst katında ise 6 oda olmak üzere iki katlı bir bina olarak tarif etmiştir. Buna göre alt katta bekleme odası, eczane ve doktorun ofisi bulunmaktadır. Binanın ikinci katında kadın ve erkek koğuşları, özel koğuşlar ve ameliyathane yer almaktadır. Rachel B. North, *A Mission Hospital in Turkey*, *The American Journal of Nursing* Wolters Kluwer Health, Inc., 1913, Vol. 13, No. 4. (Jan., 1913)s. 283. pp. 283-285.

⁵⁸⁸ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 868.

gerçekleştirilmekteydi. Yazlık düzenli turlar çoğu zaman Harput, Erzincan ve Erzurum dolaylarına düzenlenmekteydi.⁵⁸⁹

Bulunduğu konum itibarıyla Mardin'in bir geçiş güzergâhı olması, Bord misyonerlerine burada etnik açıdan son derece renkli bir kesime ulaşma imkânı sağladı. Dr. Thom'un 1900 yılı çalışma raporunda aktardığı üzere Mardin tıbbi misyon çalışmaları o dönem itibarıyla Ermeni, Keldani, Nasturi, Süryani, Yahudi, Türk, Kürt ve Arap hastalar üzerinde sürdürülmekteydi.⁵⁹⁰

Mardin bölgesindeki tıbbi misyon çalışmaları 19. yüzyılın son çeyreğini de kapsamak üzere I. Dünya Savaşı'na dek Dr. Thom'un düzenli misyon çalışmaları ile aralıksız olarak gerçekleştirildi. Büyük harbin başlaması, Anadolu'da diğer bütün misyon hastanelerinin olduğu gibi Mardin misyon hastanesinin de kaderini etkileyecek çalkantılı bir süreç oluşturdu. Hastane, savaşın başlamasından kısa süre sonra 1915 yılı başlangıcında Kızıl Haç çatısı altına girdi. Dr. Thom bu dönemde kuzey ve güney istikametindeki birçok yerleşim yerinden yaralı ve hasta asker kabul etti. Mardin bu dönemde herhangi bir savaş cephesi içerisinde yer almıyordu. Bu yüzden Mardin misyon hastanesi diğer birçok misyon hastanesi gibi cepheden taşınan çok sayıda yaralı askerle dolup taşmadı. Fakat, şehir konum olarak askerler için güney kuzey istikametinde geçiş noktasıydı ve Bağdat-İstanbul arasında gidip gelen bu askerlerin tedavileri üstlenildi. Ayrıca bu süreç içerisinde Dr. Thom, şehirdeki askere alma işlemleri esnasında yerel yöneticilerle işbirliği yaparak asker adaylarının sağlık durumlarını kontrol etti.⁵⁹¹ Dr. Thom'a göre bu kritik dönemde yerel yöneticilerle iyi geçinme hususu son derece önemliydi ve o, günde altı saat asker adaylarını kontrol ederek bunun gereğini yerine getirmeye çalışmıştı. Thom'un bütün bu yapıcı gayretleri sonuç vermiş ve yerel yöneticiler misyon karşısında olumlu tavırlar sergilemişlerdir.⁵⁹²

Büyük savaş esnasında Dr. Thom'un tedavi ettiği askerler arasında dizanteri, tifüs, zatürree, akciğer iltihabı gibi birçok türden hastalık mevcuttu. Kimi hastalar,

⁵⁸⁹ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 388.

⁵⁹⁰ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 867.

⁵⁹¹ ABCFM Arşivi, Reel 717, No: 42.

⁵⁹² ABCFM Arşivi, Reel 717, No: 48.

tedavilerinin sona ermesine rağmen gidecek yerleri olmadığı için bir süre daha hastanede kaldı. Öte yandan yatılı hasta sayısının çoğalması, hastanedeki yatak sayısının artmasına ve dolayısıyla hastane bütçesi için ek bir yüke neden oldu. Bazı vatandaşların örgütlenmesi sonucu şehir halkından toplanan aynı yardımlar hastanenin yıl içerisindeki finans gereksinimine bir miktar katkı sağladı.⁵⁹³ Hastanenin Kızıl Haç bayrağı altında faaliyet gösterdiği bu dönemde çalışmalar yalnızca sağlık hizmetiyle sınırlı kalmadı. Hastane bünyesinde görevli iki vaiz düzenli olarak sivil hastalara ve askerlere İncil'den bölümler okudu. Yine İncil çalışmalarına ek olarak Türkçe, Kürtçe ve Arapça dillerinde dini ilahiler okundu.⁵⁹⁴

İlerleyen yaşına rağmen Dr. Thom 1915 yılı yazını oldukça yoğun bir tempo içerisinde geçirmişti. Bu süre zarfında Dr. Thom yetkililerle gayet olumlu düzeyde ilişkiler kurmuştu. Ancak, savaş döneminin istikrardan yoksun atmosferi 1915 Ekiminde Dr. Thom ile Mardin'de bulunan diğer Bord misyonerleri Aipheus N. Andrus ve Bayan Agnes Fenenga'nın şehirden sürülmesiyle sonuçlandı.⁵⁹⁵ Dr. Thom ve diğer Bord misyonerleri önce bir süreliğine Diyarbakır'a gönderildiler. Akabinde son istikamet Sivas olmak üzere Harput'a ulaşıp burada bir süre bekletildiler. Çok geçmeden Sivas'a ulaşan Thom, Amerikan temsilciliklerinin devreye girmesiyle görev bölgesi Mardin'e kısa süre içerisinde dönmeyi umut ediyordu.⁵⁹⁶ Ancak Thom 1915 Kasımına gelindiğinde bu dönemde Anadolu'yu baştanbaca kasıp kavurmakta olan salgın hastalıklardan beklenmedik bir biçimde nasibini aldı. 1874 yılından beri Mardin'de görev yapan 71 yaşındaki Dr. Thom, Kasım ayının sonunda ölümcül bir tifüs salgınına yakalanmıştı. Şehirdeki Amerikan ve Rus doktorların bütün müdahalelerine rağmen Thom'un sağlık durumu günbegün kötüleşti ve Dr. Thom

⁵⁹³ ABCFM Arşivi, Reel 717, No: 45.

⁵⁹⁴ ABCFM Arşivi, Reel 717, No: 46.

⁵⁹⁵ Bord misyonerlerinin Mardin'den sürülmesinin başlıca nedeninin onların Ermenilerle olan her türlü yardımlaşma ve iletişimlerinin yetkililerde rahatsızlık uyandırmış olmasıdır. Bkz. "Report of Leslie A. Davis, American Consul Formerly at Harput", s. 45. http://www.gomidas.org/gida/index_and_%20documents/867.4016_index_and_documents/docs/4016.392.pdf (Erişim Tarihi: 13-02-2011)

⁵⁹⁶ "Facts on His Life in Turkey", <http://www.cosmades.org/articles/DrDanielThom/drdanielthom-2.htm> (Erişim Tarihi: 13-02-2011)

1915 Aralık ayında öldü. Cenaze ve defin işleri ile dini seremoni, beraberindeki Bord misyoneri rahip Andrus tarafından gerçekleştirildi ve Dr. Thom Sivas'a defnedildi.⁵⁹⁷

Öte yandan Dr. Thom ve diğer Bord misyonerlerinin Sivas'a sürülmesinin ardından Mardin'de misyon çalışmaları epeyce badireli bir sürece girdi. Hastane ve Mardin'deki diğer bütün misyon yerleşkesinin sorumluluğu alt düzeyde görevli yalnızca beş kadının üzerindeydi.⁵⁹⁸ Yukarıda da bahsedildiği üzere hastane Kızıl Haç çatısı altında sivil bir doktor aracılığıyla sürdürmekte olduğu faaliyetlerine hemşire North'un yönetimi altında 1916 Mayısına kadar devam etti. Bu tarihte hastaneye askeri doktorların gelmesiyle başlayan süreç aşamalı olarak Mardin'deki diğer misyon binalarına yetkililerce el konulmasıyla sonuçlandı. Ordunun olağan dışı bir biçimde artan sağlık hizmeti ihtiyaçları, hükümeti önce Mardin misyon hastanesi ve daha sonra da hastaneyi genişletmek üzere çevresindeki Bord'a ait binalara el koymak zorunda bırakmıştı. Üstelik daha önce Sivas'a sürülmüş olan misyoner Andrus'un evi de askeri doktorların ikameti için tahsis edilmişti. Misyon binaları ve hastane, mütareke imzalanana dek savaş boyunca yetkililerin kontrolünde kaldı. Bu dönemde misyon hastanesi salgın hastalıklara yenik düşen binlerce hasta asker ve sivilin yaşamını kaybedişine şahit olmuştu. Öte yandan savaşın sona ermesiyle mütarekeyi takip eden süreçte binalar seri bir biçimde yeniden Bord personeline iade edildi. Daha sonra da çok geçmeden Osmanlı topraklarına çıkarma yapan Bord misyonerlerine ait Yakın Doğu Yardım Cemiyeti⁵⁹⁹ (Near East Relief), 1919 Nisan'ında Mardin'e ulaşarak binaları kısa süre içerisinde tamir ve tadil edip çalışmaları yeniden başlattı.⁶⁰⁰ Böylece Dr. Thom'un 1874 yılında Mardin'e gelişi ile başlatılan tıbbi misyon çalışmaları Osmanlı dönemindeki faaliyetlerini Yakın Doğu Yardım Cemiyeti'nin denetimi altında tamamlamış oldu.

⁵⁹⁷ "Death of Dr. Daniel Thom in Sivas",

<http://www.cosmades.org/articles/DrDanielThom/drdanielthom-6.htm> (Erişim Tarihi: 13-02-2011)

⁵⁹⁸ ABCFM Arşivi, 16.9.1. v. 5. No: 227.

⁵⁹⁹ Yakın Doğu Yardım Cemiyeti'nin Türkiye'deki faaliyetleri için bkz. James L. Barton, **Story of Near East Relief (1915-1930): An Interpretation**, New York 1930.

⁶⁰⁰ ABCFM Arşivi, 16.9.1. v. 5. No: 226.

5.2. Van Amerikan Hastanesi

Ülkenin doğu sınırında ve oldukça stratejik bir bölgede yer alan Van şehri, barındırdığı Ermeni nüfus itibarıyla Bord tarafından oldukça önemsenmişti. Doğu Türkiye Misyonu içerisinde yer alan Van'da ilk misyonerlik teşkilatlanması 1872 yılında gerçekleşti. Teşkilatlanmanın gerçekleştirildiği bu dönemde Van şehri Erzurum Vilayeti'ne bağlı idi. Ancak Van, bu tarihten bir süre sonra 1880 yılında bir vilayet olarak yönetilmeye başlandı.⁶⁰¹ Açılışını takiben şehrin batısında yer alan Bord'un Bitlis şubesi Van'a bağlanmış ve böylece Van'ın çalışma alanı oldukça geniş bir bölgeye yayılmıştı. Van şubesi coğrafi olarak değerlendirildiğinde, faaliyet gösterdiği saha, batıda Bingöl ve Bitlis, kuzeyde Ağrı, güneyde Hakkâri ve doğuda İran sınırına kadar olan bölgeyi kapsamaktadır.

Bord misyonerlerinden George C. Raynolds, Crosby H. Wheeler ve Joseph E. Scott ile eşi Annie E. Scott, şehirdeki misyon örgütlenmesini başlatan isimlerdir. Şehirdeki ilk dönem çalışmaları altısı Amerikalı ve biri yerli olmak üzere toplam yedi personel ile başlamıştır. Ancak ilerleyen yıllarda artacak olan faaliyetler şube bünyesinde çalışan personel sayısını da bir hayli yükseltmiştir. 1914 yılına gelindiğinde başlangıçta yedi olan personel sayısının 89'a yükseldiği görülmektedir.⁶⁰²

Amerikan Bord'un Van'daki eğitim faaliyetleri başlangıçta bir kız lisesi ve çok sayıda temel düzeyde karma okulla başladı. 1875 yılı itibarıyla toplam 528 öğrenciye eğitim verilmekteydi.⁶⁰³ Ancak takip eden süreçte şehirdeki eğitim faaliyetleri oldukça genişledi. I. Dünya Savaşı öncesinde Van şubesi, kız ve erkek liseleri ve çok sayıda temel düzeyde karma okul sahibiydi. Bu dönemde eğitim verilmekte olan toplam öğrenci sayısı ise iki bine yakındı. Ayrıca mevcut eğitim

⁶⁰¹ Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, İzmir, 2007, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 189.

⁶⁰² ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 655.

⁶⁰³ ABCFM Arşivi, Reel 680, No: 69-70.

kurumlarına ek olarak I. Dünya Savaşının hemen öncesinde Van'da bir Amerikan koleji açılması için bütün hazırlıklar tamamlanmıştı.⁶⁰⁴

Van'da gerçekleştirilen tıbbi misyon çalışmalarının tarihçesi, şubenin kuruluş tarihine kadar gerilere gitmektedir. Çünkü şehre ilk gelen misyonerlerden George C. Raynolds bir doktordur.⁶⁰⁵ İlk dönem çalışmalarını gezici hekim olarak sürdüren Raynolds ilerleyen yıllarda misyon yerleşkesi içerisinde bir dispanser yapımına önyak oldu. Dispanser içerisinde bir muayene ve ecza odası ile 40 kadar kişinin sığabileceği bir bekleme odası bulunmaktaydı. Dispanser bünyesinde sürdürülen tıbbi misyon çalışmaları doktor Raynolds, Grace N. Kimball ve L. R. Smith tarafından yürütülmekteydi. Dispanserin genel işlerinden ve eczanesinden ise yerli personel Sahag Geroyan sorumluydu.⁶⁰⁶

Raynolds bu dönemde genellikle yetişkin erkek hastaların tedavisiyle ilgilenmiş ve kadın ve çocuk hastalara Bayan Kimball müşahede etmişti. Öte yandan sunmuş olduğu tıbbi hizmetler ve sahip olduğu tıp bilgisi Raynolds'a bölge halkı arasında bir saygınlık kazandırmıştı. Nitekim Raynolds ve Bord'un tıbbi misyonu Van'da uygulanmakta olan nadir modern tıp uygulamalarından birisiydi. Bu dönemde şehirde resmi manada iki askeri doktor bulunmaktaydı. Doktorlardan birisi daha çok karantina işleriyle meşgul olmakta ve diğeri şehirde genel muayene işlerini üstlenmekteydi. Ancak şehirde yaşayan Müslüman ve Hristiyan kadınların tedavisi hususunda bölge halkı Amerikalı doktorların yardımına muhtaç durumdaydı. Üstelik şehrin ilaç ihtiyaçlarını karşılayabileceği düzenli bir eczanesi de yoktu.⁶⁰⁷ Bütün bu şartlar Bord misyonerlerinin şehirde çabuk bir biçimde saygınlık kazanıp halk tarafından kabul görmesini sağladı.

Ancak Van tıbbi misyonu bu dönemde bölge halkı arasında kabul görmeyi başarmış olmasına rağmen bir dizi sorunlarla uğraşmak durumundaydı. 1892 yılında

⁶⁰⁴ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 655.

⁶⁰⁵ L. McD, "Work at Van", *Turkey-in-Asia, the American Journal of Nursing*, C. 11, Sayı 12., Eylül 1911, s. 1036. Van tıbbi misyonunda görev yapmış olan isimlerin başında doktor Raynolds gelmektedir. Raynolds şubesinin açılış tarihi olan 1872'den misyonun terk edildiği I. Dünya Savaşı yıllarına dek belirli dönemler haricinde tıbbi faaliyetlerde başrol oynamıştır.

⁶⁰⁶ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 407.

⁶⁰⁷ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 408.

Dr. Reynolds uzunca bir süre için Amerika'ya dönmüştü. Dr. Kimball bu süre zarfındaki tıbbi misyon çalışmalarını üstlendi. 1894 yılına gelindiğinde artık şehirde bir misyon hastanesi açığı son derece belirginleşmişti. Nitekim dispansere başvuran çok sayıda yatılı hasta kısıtlı imkânlardan dolayı geri çevrilmekteydi. Diğer yandan bayan doktorlarla ilgili izin konusu da halledilebilmiş değildi. Yöneticilerin muhalif tavırları işlerin son derece yavaş ilerlemesine neden oluyordu. Ayrıca bölgede hüküm süren yoksulluk ve kimi zaman ortaya çıkan kıtlık tehlikesi ile insanların içinde bulunduğu olumsuz ekonomik şartlar, tıbbi misyonu olumsuz etkileyen faktörler arasındaydı.⁶⁰⁸

1896 yılında Van'da Ermeniler arasında çıkan huzursuzluk hareketleri ve yetkililerin müdahaleleri bu dönemde Ermeni mültecilerin sayısının artmasına neden olmuştu. Bu süreç içerisinde, henüz kurumsallaşmamış olan tıbbi misyon çalışmaları, çevrede bulunan kötü şartlardaki boş evlere yerleştirilmiş mülteciler arasında gerçekleştirildi.⁶⁰⁹ Yıl içerisinde bahsedilen mevcut olumsuz şartlar altında ortaya çıkan salgın hastalıklar tıbbi misyon çalışmalarının başlıca meşgalesi olmuştu.

Öte yandan Dr. Kimball bütün uğraşlarına rağmen hala diplomasını Babîâli'ye onaylatamamıştı. Şehrin valisi her ne kadar Kimball'ın dispanser çalışmalarına üstü kapalı olarak izin verse de bu durum valiye istediği anda Kimball'ın çalışmalarına müdahale hakkını kazandırıyordu. Üstelik Kimball da kariyerini izinsiz hekimlik yaparak riske atma taraftarı değildi. Ayrıca mevcut şartlar altında daimi bir hastane inşası ve tıbbi misyonun süreklilik kazanabilmesi olası görünmüyordu. 1896 yılına gelindiğinde diploma onayı konusunda henüz hiçbir ilerleme olmadığını gören Kimball, bölgedeki görevinin artık işlevsiz duruma geldiğini Bord merkezine izah ederek görevden çekilme kararı aldı.⁶¹⁰ Grace Kimball Osmanlı topraklarında çalışma izni girişiminde bulunan ilk yabancı kadın doktordu. ABD hükümetinin diplomatik girişimlerine rağmen Babîâli'den bu izin sağlanamamış ve Kimball, Van'da faaliyet sürdürdüğü dördüncü yılın sonunda şehirden ayrılıp ülkesine dönmüştür. Ancak bu dönüş, Kimball'ın Van'daki

⁶⁰⁸ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 462.

⁶⁰⁹ Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde...*, s. 186.

⁶¹⁰ ABCFM Arşivi, Reel 701, No: 155.

çalışmalarının sonu olmayacak ve kendisi 1890'lı yıllarda yardım çalışmaları çerçevesinde *Ermeni Endüstriyel Yardım Fonu* sorumlusu olarak yeniden Van'da görev alacaktır.⁶¹¹

Grace Kimball'ın şehirden ayrıldığı 1896 yılı sonrasında Van şubesindeki tıbbi misyon çalışmaları Dr. Reynolds ve Dr. Clarence Douglas Ussher'in 1899 tarihinde şehre ulaşmasına dek askıda kaldı. Clarence D. Ussher, daha önce Harput şubesinde bir yıl kadar görev yapmış ve geçici statüde Van şubesine sevk edilmişti. Ancak bölgedeki talebin yoğunluğu ve Bord'un Bitlis şubesinin de sağlık çalışanına olan ihtiyacı göz önünde bulundurulduğu için kendisi Van'a daimi tıbbi misyoner olarak atanmıştı. Van'da uzun süre görev alacak olan Dr. Ussher metanetli ve çalışkan karakteriyle bu tarih sonrasında bölgedeki misyonerlik çalışmalarında başrolü oynayacaktır. Ussher, gerek tıbbi misyon çalışmalarının sistemli bir hale getirilmesi gerekse hastanenin kuruluşu ve işleyişi hususlarında önemli bir pay sahibidir.

Dr. Ussher, Van'daki ilk tıbbi çalışmalarına dispanser olarak kiraladıkları bir evde başlamıştı. Binanın üst katında bulunan depo şeklindeki küçük bir oda ameliyathane olarak düzenlendi. Odanın çatısı, gün ışığından en iyi şekilde yararlanılabilmesi için pencere olarak tasarlanmıştı. Ussher'in açmış olduğu bu yeni dispanserin şehir halkı tarafından kabul görmesi daha önce bölgedeki tıbbi misyon çalışmalarına bir süre ara verilmiş olduğundan dolayı belirli bir süre gerektirdi. Ussher, bu yıllarda bölge halkının eğer Amerikan hastanesine giderlerse burada kendilerinin uzuvlarının ilaç yapımı için Amerikalılar tarafından çalınacağına inandırıldıklarını aktarmaktadır.⁶¹² Çoğu tıbbi misyonerlik girişimlerinde görüldüğü üzere Ussher'in de ilk dönem hastaları şehirdeki evsiz ve kimsesiz kişiler olmuştu. Dispanserde tedavi edilen ilk hasta ciğer iltihaplanmasından ölmek üzere olan bir gençti. Ussher, başarılı bir müdahale ile bu genci hayata döndürdü. Öte yandan yine

⁶¹¹ Frances Baker, *First Women Physicians to the Orient*, Boston, 1912, s. 25.

⁶¹² Knapp ve Ussher, s. 82.

şehirde bulunan ölmek üzere kimsesiz birkaç hasta dilencinin iyileştirilmesi dispanserin, Van halkı arasında hızlı bir biçimde kabul görmesini sağladı.⁶¹³

Takip eden yıllarda Van halkının dispansere olan ilgisi artarak devam etti. Bu süreç içerisinde artan talep, mevcut yoğunluğu kaldıramayacak bir düzeyde olan küçük dispanserde karşılanmaya çalışılmaktaydı. Dispanser olarak kullanılan evin kira süresi 1903 yılında dolacaktı. Bu tarihte sözleşmenin uzatılması yerine bu vesileyle tıbbi misyon için elverişli bir hastane binası planlandı. Hastane için gerekli izinler konusunda Babiâli sıcak davranmıyordu. Ancak *en ziyade müsaadeye mazhar milletlere* tanınmış olduğu hak üzere hükümete sunulan bir izin dilekçesine altı ay içerisinde olumsuz bir cevap verilmemesi, izin sağlanmış olduğu sonucunu verdiği gerçeğiyle misyon hastanesi inşasına başlandı. Yerel yöneticilerin itirazları söz konusu olsa da Bord misyonerleri hastane inşasını hızlı bir biçimde tamamladı. Yine Osmanlı yasaları gereği çatısı tamamlanmış bir inşaatın bitirilmesine devlet tarafından müdahale edilemeyeceği yönündeki uygulama misyonerlerin hızlı davranmaları sayesinde lehlerine sonuç vermişti.⁶¹⁴ İstanbul'dan gelen hastaneyi kapama emirleri ise ısrarcı olamadı. İnşası kısa sürede tamamlanan hastane toplam üç kattan oluşmaktaydı. Hastanede dört genel koğuşa ek olarak dokuz özel koğuşt bulunmaktaydı. Özel koğuşlardan birisi bulaşıcı hastalıklar için tahsis edilmişti.⁶¹⁵ Binanın inşasının kısa sürede tamamlanmasına rağmen içerisi için gerekli tıbbi teçhizat ve mobilya türü gereçlerin tedarik edilmesi ayrı bir çaba gerektirdi. Hastane için gerekli finansmanın önemli bir bölümü ilk etapta Dr. Raynolds tarafından sağlandı. Raynolds'un sahip olduğu bu paranın hikâyesi ise ilginçtir. Şöyle ki Raynolds yıllar önce 1883 tarihinde bir jandarma tarafından yaralanmıştı. Aradan geçen uzun yıllar sonunda ABD'nin de diplomatik baskıları sonucu Osmanlı hükümeti Raynolds'a tazminat ödemeyi kabul etti. Osmanlı hükümetinin ödemiş olduğu işte bu miktar Van'da hastane yapımı için kullanıldı.⁶¹⁶ Ancak ilerleyen yıllarda Raynolds'un yapmış olduğu bağış kendisine geri ödendi. Öte yandan gerek ülke içinden ve gerek yurtdışından birçok hayırsever tarafından hastane yapımı için

⁶¹³ Knapp ve Ussher, s. 83.

⁶¹⁴ Knapp ve Ussher, s. 86.

⁶¹⁵ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 113.

⁶¹⁶ Grace H. Knapp, *The Mission at Van: In Turkey in War Time*, New Jersey, 1916, s. 40.

bağışlarda bulunuldu. Yine hayırseverlerden Profesör J. Rendol Harris ve Bayan E. Lee Anderson'un cömert bağışları ve diğer Amerikalı yardımseverlerin katkıları hastanenin inşasını oldukça kolaylaştırdı. Hastanede kullanılacak olan 45 adet yatak ise İngiltere'den gönderilmişti. Üstelik bu yataklar hastanenin reklamı adına oldukça önemli bir işlev görmüştü. Şöyle ki bu yataklar bölge halkının alışık olmadığı modern bir tarzdaydı ve insanlar bu yatakları görmek için sık sık yeni hastaneyi ziyaret ediyorlardı.⁶¹⁷

Hastane inşasına ilaveten dispanser çalışmaları da sürekli olarak devam ettirildi. İki kattan oluşan Van misyon dispanserinin üst katı halka açık kütüphane olarak değerlendirildi. Mavi ve gri renkli alt kattaki bölüm ise kadın ve erkeklere ait bekleme odaları, eczane ve muayenehaneden oluşmaktaydı.⁶¹⁸ Dispanser, hastane binasıyla aynı sokakta bulunmaktaydı. Burada öğle sonları görev yapan doktor, sabahları hastanede çalışmaktaydı. Ayrıca dispanser bünyesinde iki de eczacı görevliydi. Dispanserde pazar günleri hariç her gün hasta kabul edilmekteydi.⁶¹⁹

Açılışını takip eden yıllarda hastaneye olan ilgi artarak devam etti. Bu süreç içerisinde hastanede birçok başarılı ameliyat gerçekleştirildi ve şehirdeki salgın hastalıklar esnasında oldukça olumlu tedaviler uygulandı. Ussher hastanenin kuruluşuna önyak olmuş ve sonrasında da hastaneye kurumsal bir işlerlik kazandırmıştı. Ayrıca hastanede görev alan yerli personelin ve hemşirelerin eğitimini de kendisi üstlenmişti. Ussher, 1906 yılında bölgedeki yedi yıllık çalışma süresini tamamladığı için 1 yıllığına ülkesine dönme ve dinlenme izni kazandı. Ussher'in Amerika'da geçirdiği bu bir yıllık süre boyunca hastanedeki faaliyetler askıda kaldı. Ancak 1907 yılında dönüşüyle birlikte tıbbi misyon faaliyetleri yoğun şekilde devam etmeye başladı.⁶²⁰

Van misyon hastanesi, 1910'lu yılların başlarında da düzenli faaliyetlerine devam etmekteydi. 1910-11 döneminde Amerika'dan hemşire Laura McDowell

⁶¹⁷ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 61.

⁶¹⁸ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 712.

⁶¹⁹ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 574.

⁶²⁰ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 115.

ameliyathane görevlisi olarak geçici statüde misyona destek verdi.⁶²¹ Yine aynı yıl tecrübeli eczacı Mıgırdıç Baloyan, Harput'tan Van'a gelerek eczacılıkla ilgili yardımlarda bulundu.⁶²² Van'da Bord tarafından sürdürülen tıbbi misyon çalışmalarının zaman zaman aksadığı dönemler oldu. Aksamaların en önemli nedeni tıbbi misyon yükünün Ussher'in üzerinde olması ve onun sık sık çevre illere seyahat etmek zorunda kalmasıydı. Hastaneye ek olarak aynı zamanda dispanserde de muayeneler gerçekleştiren Ussher, kimi zaman kış aylarında Erzurum'a dek tıbbi amaçlı seferler düzenlemişti.⁶²³ Diğer yandan gezici hizmet bağlamında Van'da bulunan tıbbi misyonerler yalnızca Van şubesinin personeline tıbbi hizmet sunmayıp Bitlis'te bulunan Bord misyonerlerinin tedavisini de gerçekleştirmekteydiler.⁶²⁴ Bitlis, Van şubesine oldukça yakın bir mesafede yer alan ve tıbbi görevlisi bulunmayan bir şubeydi. Dolayısıyla Ussher, Van'da kaldığı süre içerisinde sık sık Bitlis'i ziyaret etmekte ve aynı zamanda şehir halkının da tıbbi sorunlarıyla ilgilenmekteydi.⁶²⁵

Tıbbi hizmet sunulan hastalar, Anadolu'daki diğer tıbbi çalışmalarda uygulandığı gibi Van'da da ekonomik durumlarına göre ücrete tabi tutuldu. Durumu iyi olmayan yoksul hastalar ise ücretsiz tedavi edildi. Van tıbbi misyonunun ilk dönem çalışmalarında finansal destek çoğunlukla Bord kaynaklarına başvurulmaksızın hastalardan gelen ücret ve katkılar sayesinde karşılandı. Genel politika küçük oranlarda da olsa hastaların katkıda bulunması üzerine kurulmuştu. Raynolds'un sürdürdüğü ilk dönem çalışmalarında hastalardan elde edilen gelirler

⁶²¹ Bu yıllardaki hastane ve dispanser çalışmalarının genel kadrosuna bakıldığında 1905 yılı çalışan listesinde tıbbi misyonere ek olarak bir Avrupalı hemşire, 10 yerli hemşire, 2 eczacı ve aşçı ve diğer görevlilerin bulunduğu 6 yardımcı personel bulunmaktadır. (ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 93.) Van misyon hastanesinin başhemşireliğini 1904-1908 yılları arasında Alman hemşire Clara Liese yürütmüştür. (Knapp, *The Mission at Van...*, s. 41.) 1909 yılından misyonun terk edildiği 1915 yazına kadar hastanenin başhemşireliğini İngiliz hemşire Louise M. Bond sürdürmüştür. Bu dönemde Bond'un emrinde 5 hemşire, 2 hasta bakıcı ve 2 temizlikçi, 1 aşçı ve 1 aşçı yardımcısı görev yapmıştır. (ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 576.)

⁶²² ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 573.

⁶²³ Van'da sürdürülen ilk dönem tıbbi misyon çalışmalarında günlük gezici turlar mütemadiyen uygulanmaktaydı. Doktor Raynolds, genellikle ortalama günlük 10 kilometre kadar bir mesafe içerisinde gezici hekimlik ve ev ziyaretleri gerçekleştirdi. ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 408.

⁶²⁴ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 409.

⁶²⁵ Knapp ve Ussher, s. 102. I. Dünya Savaşı öncesi dönemde Ussher'in yoğun olduğu zamanlardan gezici turlar zaman zaman hemşire Grisell McLaren tarafından gerçekleştirilmiştir. Knapp, *The Mission at Van...*, s. 12.

genel dispanser giderleri, yoksullar için dağıtılan ilaçlar, gezici tur masrafları ve eczanenin ikmali gibi giderleri karşılamaktaydı.⁶²⁶ İlerleyen yıllarda da tedavi edilen çok sayıda ücretsiz hastaya rağmen dispanser gelirleri mevcut masrafları karşılar durumdaydı. Örneğin, 1900 yılı içerisinde ilaç ve tıbbi uygulama masrafları toplam 901 dolar iken, hastalardan elde edilen gelir 1423 dolar olmuştur. Aynı yıl içerisinde 600 hasta dispanserde ve 250 hasta da tıbbi turlar aracılığıyla ücretsiz tedavi edilmiştir.⁶²⁷ Van şubesinin 1903 yılında yeni bir hastaneye kavuşmasıyla birlikte hastane gelirlerinde oldukça önemli oranda artış gözlenmişti. Yıl içerisinde gerçekleştirilen 13031 kuruşluk masrafa karşın 24647 kuruşluk gelir kaydedildi. Bütçe artışı ise yeni hastanenin giderleri için tahsis edildi.⁶²⁸

Van'da sürdürülen tıbbi misyon çalışmaları ilk dönemlerden itibaren finansal olarak kendi kendini yönetebilir bir durumdaydı. Ancak, ilerleyen yıllarda halkın ekonomik durumundaki değişiklik hastane gelirlerini de doğrudan etkiledi. 1907 yılına gelindiğinde önceki yıllarda sürekli olarak artı bakiye veren hastane bütçesi hastane giderlerini güçlükle karşılayabilmiştir.⁶²⁹ Yerel gelirlerin azalmasına rağmen ilerleyen yıllarda hastane Brooklyn ve Massachusetts'deki çeşitli kiliselerden gönderilen nakit bağışlar sayesinde geçmişten kaynaklanan ekonomik sıkıntılarını aşmış oldu.⁶³⁰ Van tıbbi misyonu bütçesi takip eden yıllarda da hayırseverlerce sık sık desteklendi. Savaş öncesi dönemde Van misyon hastanesi yine çok sayıda bağış kabul edecektir. 1913-14 döneminde hastaneye bağışta bulunan başlıca kaynaklar arasında Amerikan Kızıl Haçı İstanbul şubesi, Ermeni Patrikliği, İrlandalı, İngiliz ve Amerikalı hayırseverler ile Ermeni hayırseverler bulunmaktaydı. Ayrıca, hastane bahsi geçen nakdi yardımlara ek olarak İngiltere ve İrlanda'dan elbise ve yatak malzemeleri şeklinde aynı bağışlar da kabul etmişti.⁶³¹

Yukarıda da belirtildiği üzere, Van şubesi oldukça büyük bir saha üzerinde faaliyet göstermekteydi. Dolayısıyla şehirdeki Amerikan Bord tıbbi misyonu

⁶²⁶ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 408.

⁶²⁷ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 10.

⁶²⁸ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 62.

⁶²⁹ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 141.

⁶³⁰ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 575.

⁶³¹ A.H.İ.F.K.Ö.K., Report of Van Medical Mission 1913-1914, Klasör No: RA 990, T8, Z91. s. 1.

Erzincan'dan Musul'a ve Muş'tan İran sınırına kadar olan saha üzerinden şehre tedavi için gelen hastaların bakımını üstlendi. Faaliyet raporlarında 15 etnik grubun Van hastanesinde tedavi görmekte olduğu aktarılmaktadır.⁶³² Şüphesiz bu etnik gruplar arasında Ermeni, Türk ve Kürtler en önemli oranı kapsamaktadır. Öte yandan Van'da gerçekleştirilen tıbbi misyon çalışmalarında ulaşılan ilk dönem hasta sayısı günlük olarak ortalama 30 tedavi şeklindeydi. Dispanserde gerçekleştirilen günlük tedaviye ek olarak yine ortalama günlük beş ev ziyaretinde bulunuluyordu. Tıbbi çalışmalar çerçevesinde 1893 yılı itibarıyla tedavi edilen hasta sayısı 1300, toplam muayene ise 4000'in üzerindedir.⁶³³ Doktor Ussher'in şehre ulaşmasının ardından ilk yıl yani 1900 yılı itibarıyla 1931 hasta tedavi edilmiş ve 163 ameliyat gerçekleştirilmiştir.⁶³⁴ Van hastanesinin faaliyete geçtiği 1903 yılı içerisindeki altı aylık dönemde hastanede toplam 144 yatılı hasta kabul edilmiş ve 2259 tedavi gerçekleştirilmişti. Hastaneye ek olarak dispanserde ise 1038 tedavi gerçekleştirilmişti.⁶³⁵ Hastanenin açılışını takip eden üçüncü yılda hasta ve tedavi sayısında önemli oranda artış gerçekleşmiş ve 1905 yılı toplam tedavi sayısı 5011 olmuştur. Aynı yıl hastane ve dispanser bünyesinde ilk kez tedavi edilen hasta sayısı da 3259 olmuştur.⁶³⁶ Aynı rakamlar 1907 yılında 3336 yeni hasta ve 14356 toplam tedavi şeklinde gerçekleşmiştir.⁶³⁷

Van tıbbi misyonu çerçevesinde 1910'lu yılların başında ulaşılan hasta sayısı geçmiş yıllara paralel biçimde artarak devam etti. 1911-12 döneminde dispanser 2071 ve hastane de 1668 yeni hasta kaydetti. Hastanede yatılı olarak tedavi gören toplam hasta sayısı 261'di. Yıl içerisinde hastanede gerçekleştirilen ameliyat sayısı ise 151 oldu.⁶³⁸ Takip eden dönemde de hasta sayısı önemli oranda iniş ya da çıkış göstermedi. 1914 yılında kaydedilen yeni hasta sayısı önceki yıllara paralel şekilde 2 bin hasta civarında gerçekleşti.⁶³⁹ Öte yandan Van hastanesinde yatılı tedavi gören

⁶³² ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 62. Faaliyet raporlarında bahsedilen 15 ayrı etnik grubun kimlerden oluştuğu açıkça belirtilmemiştir.

⁶³³ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 409

⁶³⁴ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 10.

⁶³⁵ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 62.

⁶³⁶ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 93.

⁶³⁷ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 141.

⁶³⁸ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 574.

⁶³⁹ A.H.İ.F.K.Ö.K., Report of Van Medical Mission 1913-1914, Klasör No: RA 990, T8, Z91. s. 2.

yıllık hasta sayısı genellikle ortalama 300 civarındayken bu rakam 1915 yılı savaş şartlarında 723 olmuştur.⁶⁴⁰

Öte yandan misyon hastanesinin faaliyetleri süreç içerisinde değerlendirildiğinde, Van tıbbi misyonu 1912 yılında çalışmaları aksatıcı bir olayla karşılaştı. Amerika'dan gelmekte olan önemli orandaki tıbbi malzeme Erzurum ile Van arasında bir noktada hırsızlar tarafından soyulmuştu. Bu durum sonraki yıl içerisindeki tıbbi çalışmaları yavaşlattı, ancak Amerikalı hayırseverler hastanenin karşılaştığı bu talihsiz olay karşısında yardımseverliklerini yeniden gösterdiler. Üstelik ertesi yıl soyguncular ve malzemelerin satıldığı tacirler görevlilerce ele geçirildi.⁶⁴¹ Öte yandan 1914 yılı savaş arifesine ulaşıldığı dönemde tıbbi misyon faaliyetleri oldukça ümit verici bir boyutta devam etmekteydi. Ussher, yıl içerisinde *Tıbbi Misyonerlik Cemiyeti*'nin Kudüs'teki toplantısına katıldığı için şehirdeki tıbbi çalışmalarda bir miktar aksama söz konusu olmuştu. Ancak Ussher'in dönmesinin ardından sürdürülen sekiz aylık tıbbi çalışmalar eski hızıyla devam etti. Hastane, dispanser ve gezici hekimlik üçgeninde gerçekleştirilen çalışmalar kurumsal bir şekilde devam ettirildi. Bu yıl yine hastane için önemli oranda bağışlar toplandı. Hastane insanlar arasında hiçbir ayırım gözetmeksizin sunduğu tıbbi hizmet sayesinde birçok kesimin sempatisini kazanmıştı. Üstelik bu çalışmalar yerel yönetici katında da övgüyle karşılanmıştı. 1914 yılında Van valisi Tahsin Bey çalışmalarından duyduğu memnuniyeti belirtmek üzere hastaneye büyükçe iki bidon süt göndermişti.⁶⁴² Vali tarafından gönderilen bu hediye, mahiyetinden öte Van'ın en üst düzeydeki yöneticisi tarafından çalışmaların takdir ediliyor olmasının sembolü olarak değerlendirilmelidir.

Van misyon hastanesinin şehrin tıbbi ihtiyaçlarının giderilmesindeki rolüne, 1914 yılında Ermeni ve Türk askerler arasında patlak veren tifüs salgını esnasında bir kez daha şahit olundu. Önemli oranda askerin hayatını yitirmesi ve akabinde askeri doktorun da aynı hastalıktan mustarip olması sonucu Van misyon hastanesi şehirde

⁶⁴⁰ Knapp, *The Mission at Van...*, s. 40.

⁶⁴¹ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 590.

⁶⁴² A.H.İ.F.K.Ö.K., Report of Van Medical Mission 1913-1914, Klasör No: RA 990, T8, Z91. s. 1.

başvurulabilecek tek tıp merkezi olmuştu.⁶⁴³ Bu süreç esnasında hastanede askeri doktorlar, üst düzey askerler ve erler tedavi edilmişlerdir. Hastane kayıtlarına göre tedavisi gerçekleştirilen kişilerin neredeyse tamamına yakını iyileşmişti. Bu şekilde hastaneye başvuranlar arasında yalnızca üç kişi hayatını kaybetmişti. Ancak kaynaklarda bu kişilerin de zaten ölmek üzereyken hastaneye getirilmiş oldukları aktarılmaktadır. Van valisi Tahsin Bey Ussher'e böylesine sıkıntılı bir dönemde göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı yazılı bir teşekkür belgesi sunmuştur.⁶⁴⁴

Ussher ve Van'da görevli diğer misyon personeli, 1914 yazında Bitlis'te gerçekleştirilen olağan Doğu Türkiye Misyonu toplantısına katıldılar. Toplantı sonrası Van'a dönüş yolculukları esnasında I. Dünya Savaşı'nın başlamış olduğunu öğrendiler. Bu süreçle birlikte artık Van'daki misyon çalışmaları eskisinden çok farklı bir boyuta geçti. Osmanlı yetkilileri savaşın başlamasının hemen akabinde her ne kadar ülke savaşa henüz müdahil olmamış olsa da sıkı bir teyakkuz hali başlattılar. Eylül ayında Van valisi, Ussher'dan bazı tıbbi malzemelerin ve teçhizatın orduya gönderilmesini emretti. Ancak Ussher'in bu isteğe ısrarla karşı koyması ve Van Rus Konsolosu'nun Ussher lehine olaya müdahalede bulunması Vali'nin geri adım atmasıyla sonuçlandı.⁶⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin Ekim ayında savaşa girmesini takip eden günlerde Van'a çok sayıda yaralı asker sevkiyatı başlamıştı. Şehirde bulunan askeri hastane mevcut ihtiyacı karşılayamayacak durumdaydı. Üstelik mevcut hemşireleri bulunmadığı için hasta bakıcılığı işi çoğu zaman hizmetlilere kalıyordu. Bu durum karşısında Alman misyonerlerine bağlı olarak çalışan hemşire Schwester Martha Kleiss ve Amerikan

⁶⁴³ Van tıbbi misyonunda oldukça çeşitli türden hastalıklar tedavi edilmeye çalışılmıştır. Şehirdeki tıbbi misyonun çoğu zaman en önemli uğraşı frengi, tifo, tifüs, kızıl humma ve çiçek hastalığı gibi salgın hastalıklar olmuştur. Bulaşıcı hastalıklar için birçok tıbbi kurum tarafından henüz uygulanmamış ancak etkili sonuçlar veren kalsiyum-sülfat uygulaması misyon hastanesince başarılı bir biçimde uygulanmıştır. Bu hastalıklara ek olarak çeşitli cilt hastalıkları, kist ve apse, difteri, kızamık ve boğmaca sıklıkla rastlanılan rahatsızlıklardandır. (**ABCFM Arşivi**, Reel 704, No: 112.) Van misyon personeli şehirde ortaya çıkan salgın hastalıklar konusunda kimi zaman oldukça önemli rol oynamıştır. Örneğin 1904 yılında şehirdeki askerler arasında ortaya çıkan ve bir türlü önü alınamayan salgın, Dr. Ussher'in tedbirleri sonucu önlenebilmiştir. Ussher bu salgını askeri doktorların bir türlü teşhis edemediğini ve günlük 20 kadar hastanın yanlış tedaviden dolayı kaybedildiğini aktarmaktadır. Ussher'in hastalığa Asyatik Kolera teşhisi koyması ve tedavi için önerdiği kininin hastalar üzerinde uygulanması kısa sürede şehri salgından kurtarmıştır.

⁶⁴⁴ **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, Report of Van Medical Mission 1913-1914, Klasör No: RA 990, T8, Z91. s. 3.

⁶⁴⁵ Knapp ve Ussher, s. 225.

Bord personeli olan hemşire Grisel McLaren gönüllü olarak burada hizmet etmek istediler ve bu talep olumlu karşılandı.⁶⁴⁶ Öte yandan askeri hastanenin talebi karşılayamamasından dolayı belirli miktarda yaralı asker düzenli olarak Van misyon hastanesinde tedavi ediliyordu. Burada askerlere temiz giyecek veriliyor, banyo yaptırılıyor ve tedavileri sağlanıyordu. Çok geçmeden 1915 Martında misyon hastanesinin Amerikan Kızıl Haç'ına bağlanması kararlaştırıldı. Bu durum hem Bord misyonerlerince hem de Van'da bulunan Osmanlı yetkililerince olumlu karşılandı. Üstelik vali hastaneye Kızıl Haç bayrağı çekilişi esnasında kısa bir konuşmada bulundu.⁶⁴⁷

Öte yandan şehir ve civarında bulunan Ermeni nüfus arasında geçmişten beri süregelen huzursuzluklar, bu yıllardaki savaş şartları içerisinde son derece artmaya başladı. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgede yer alan Bord'un misyon yerleşkesi, 1915 yılı başlarından itibaren Van'da ortaya çıkan gergin ortamdan doğal olarak payını almaktaydı. Dönemin Van valisi Cevdet Bey misyon yerleşkesinin korunması için buraya 50 asker göndermek istemiş, ancak Bord misyonerleri yerleşkenin Ermeni tarafından açılacak ateşlerden dolayı hedef konum haline gelebileceğini düşünerek teklifi kabul etmek istememişlerdi.⁶⁴⁸

Nisan ayında bölgedeki askeri güçler ve Ermeniler arasında başlayan çatışmalar oldukça yoğun bir hal aldı. Ermeniler, buldukları semti silahlarıyla adeta bir kale gibi savunmaya başlamışlardı ve askerlerin bölgeye girişi engelleniyordu. Askerler ile Ermeniler arasında sürmekte olan çatışmalardan dolayı Ermenilerin önemli bir kısmı güvenli olduklarını düşündükleri için Bord'un misyon yerleşkesine sığındılar. Ussher, 6 bin civarında Ermeni'nin misyon yerleşkesine sığındığını aktarmaktadır.⁶⁴⁹ Van'da meydana gelen bu isyan esnasında Amerikalılar bir kez daha organize olma yeteneklerini göstermiş ve gerek yerleşke içerisinde gerekse yerleşke dışında bulunan Ermeni halkı için ekmek yapımı, su ve gıda temini ve yaralı ve hastaların tedavileri konularını sistemli bir hale getirmişlerdi. Üstelik

⁶⁴⁶ Knapp ve Ussher, s. 229.

⁶⁴⁷ ABCFM Arşivi, Reel 717, No: 178.

⁶⁴⁸ Knapp, *The Mission at Van...*, s. 17.

⁶⁴⁹ Knapp ve Ussher, s. 251.

Bord misyoneri Yarrow bu saha içerisinde isyan esnasında iç ve dış ilişkileri yürütecek olan ve belediye başkanı dahi bulunan geçici bir yönetim kadrosu teşkil etmiş ve kendisi de bu şemanın yöneticisi olarak görev almıştı.⁶⁵⁰ Dr. Ussher ise bu mücadeleyi Ermeniler köle olarak yaşamaktansa 10 gün savaşp kahramanca ölmeyi tercih ettikleri şeklinde yorumlamıştı.⁶⁵¹

İlerleyen günler Van ve civarında daha fazla çatışmalara şahit oldu. Van misyon hastanesi 50 yatak olan kapasitesini olağandışı şartlardan dolayı 177'ye çıkarmak zorunda kaldı. Ussher, çatışmaların yaşandığı Nisan ve Mayıs aylarında 40 bin kişiden sorumluydu. Her gün öncelikli olarak hastanede yatan 177 hastayla ilgilenmekte, daha sonra yaralı Ermeni askerlerin bulunduğu geçici hastanede çalışmaktaydı. Ayrıca yine gün içinde misyon yerleşkesinde bulunan hastaları görmekte ve ev ziyaretleri yapmaktaydı.⁶⁵² Öte yandan Ussher'in eşi ile hemşire Rogers misyon yerleşkesi dışında bir okulu mülteci ve yaralıların bakımı için kullanmaya başladılar.⁶⁵³ Çatışmaların sürmekte olduğu Nisan ve Mayıs ayları oldukça çetin geçmekteydi. Mayıs ayının 14'ünde Türk tarafından açılan bombardıman misyon hastanesine ve diğer misyon binalarına zarar vermişti. Ancak çok geçmeden Rus ordusunun Van'a yönelişiyle Türkler Van'dan çekilmek zorunda kaldılar. Şehrin ve kalenin anahtarlarının sunulduğu General Nikolayev, akabinde Ussher tarafından yemeğe davet edilmişti.⁶⁵⁴

Rus ordusunun şehre girişinin ardından ordu tarafından bir askeri hastane tesis edildi. Ancak bu durum Ussher'in yükünü hafifletmedi. Şehirde bulunan çok sayıda perişan haldeki Türk mültecilerin ve Ermeni nüfusun yükü onun üzerindeydi. Ayrıca bireysel hastalıklardan öte, bu dönemde yoğun olarak salgın hastalıklar ortaya çıkmaktaydı. Bu süre zarfında Türk mülteciler arasında yaygınlaşan önce dizanteri

⁶⁵⁰ Knapp, *The Mission at Van...*, s. 19.

⁶⁵¹ Knapp ve Ussher, s. 253.

⁶⁵² Knapp, *The Mission at Van...*, s. 44.

⁶⁵³ Knapp, *The Mission at Van...*, s. 20.

⁶⁵⁴ Knapp ve Ussher, s. 287.

daha sonra da tifüs salgınları önemli bir bölümünün hayatını kaybetmesine yol açtı.⁶⁵⁵

1915 yazı artık hastane çalışanlarının güçlerinin tükenmekte olduğu günlere şahit olmaktaydı. Hem hemşireler hem de misyon personeli aylardır süren yoğun çalışmaların ve salgın hastalıkların ortasında son derece bitkin düşmüşlerdi. Dr. Ussher de dahil olmak üzere neredeyse tüm misyon personeli salgın hastalıklardan nasibini aldı. Misyon personelinin tedavisiyle şehirde bulunan Rus ve Ermeni doktorlar ilgilendi. Personel arasında kimileri bu süreci ucuz atlattıysın Ussher'in eşi Elizabeth F. Ussher 14 Temmuz'da hayatını kaybetti. Ussher de tifüs hastalığıyla boğuşmaktaydı ve hastalığının ilerlemesiyle çok geçmeden zatürreye yakalandı. Öte yandan diğer Bord misyoneri Yarrow da benzer biçimde hastalanmıştı. Yoğun çabaların ardından hem Ussher hem de Yarrow yeniden sağlıklarına kavuştular. Bu esnada ilerleyen Türk askerleri karşısında Rus birliğine Van'dan çekilme talimatı gelmiş ve Temmuz ayı sonlarında Rus askerleri apar topar şehirden ayrılmıştı. General Nikolayev şehirdekilere bölgeyi kendileriyle birlikte terk etmeleri çağrısında bulundu. Kısa süre içerisinde Van'da bulunan birçok Ermeni taşıyabildikleri yükleri alarak şehri terk ettiler. Ussher hastane ve dispanserde kalan malzemeleri Rus askeri doktorların istekleri doğrultusunda onlara teslim etmişti. Van misyon çalışanları ise aynı şekilde Kızıl Haç çatısı altında 3 Ağustos 1915 tarihinde şehri, kuzeye Rus sınırına ulaşmak üzere terk ettiler. Böylece Van'daki Amerikan Bord misyonu olağandışı koşullar altında çalışmalarını durdurup bölgeyi terk etmiş oldu.⁶⁵⁶

Ussher ve beraberindekiler önce Tiflis'e ulaştılar. Bu esna da Van'da yaklaşık 40 yıl boyunca faaliyet göstermiş olan Bayan Reynolds'un rahatsızlığı daha da ilerlemiş ve iki gün sonra Tiflis'e ulaşacak olan eşi G. Reynolds'u göremeden hayatını kaybetmişti. Bayan Reynolds Tiflis'teki Alman mezarlığına defnedildi.⁶⁵⁷ Öte yandan burada bir süre kalıp uzun ve yorucu yolculuğun getirmiş olduğu

⁶⁵⁵ Knapp ve Ussher, s. 295. Van'ın Ruslar tarafından işgalinin altıncı haftası meşhur yazar Tolstoy'un kızı olan Alexandra Tolstoy şehre gelmiş ve misyon yerleşkesindeki Türklerin bakımını üstlenmiştir. Daha sonra Tolstoy, Rus generalle irtibata geçerek bahsi geçen Türklerin ülke içlerine, güvenli bir yere gönderilmesini sağlamıştır. Knapp, **The Mission at Van...**, s. 28.

⁶⁵⁶ Knapp ve Ussher, s. 308.

⁶⁵⁷ Knapp, *The Mission at Van...*, s. 38.

bitkinliği üzerlerinden atan Ussher ve diğeri Petrograd'a ve oradan da ABD'ye yöneldiler. Ancak daha sonraları misyoner Yarrow ve Reynolds bölgeye tekrar dönüp Tiflis civarında bulunan Ermeni mülteciler arasında yardım çalışmalarını sürdürmüşlerdir.⁶⁵⁸ Gerek Ussher gerek Yarrow olup bitenleri ve Amerikan misyonunun başına gelenleri Türkler'i karalamak suretiyle Amerikan basınında sıklıkla dile getirmişlerdir.⁶⁵⁹

Hastalıklar ve felaketlerin yaşandığı, misyon personelinin önemli bir kısmının yaşamını kaybetmiş olduğu, Van'daki misyon yerleşkesinin kullanılamaz derecede tahrip olduğu bir sürecin hemen ardından başta Ussher olmak üzere Van misyon personeli şehre geri dönüp misyonu yeniden başlatmak için şaşırtıcı bir biçimde hızla harekete geçti. Dr. Ussher, 1916 yılında yayınlanan Grace Knapp'a ait hatıratın bir bölümünde Van'daki tıbbi misyonun geleceğine dair görüşlerini yazdı. Buna göre, Van'da en kısa zamanda yeni bir misyon hastanesi tesis edilmeliydi. Üstelik bu hastane Ussher'in eşi Elizabeth Barrows Ussher adını alacaktı. Ussher detaylı bir yapılanma planı çıkarmış ve yeni hastanenin binası dahi beklenilmeden kiralanacak bir binayla ilk etapta işe başlanması gerekliliğini belirtmişti. Ayrıca Ussher, yeni tıbbi misyon planı için gerekli bütçe hakkında okuyuculara detaylı bilgiler sunarak bağış talebinde bulunmuştu. Üstelik hâlihazırda New Jersey'de bulunan beş kilisenin yardımlarını toplamıştı.⁶⁶⁰ Benzer şekilde Ussher, 1917 yılında yayımladığı hatırat kitabının önsözünde Van'da yeniden bir misyon hastanesinin kurulmasının gerekliliğini vurgulamakta ve kitabın satış gelirlerinin Van'da açılacak olan hastane için tahsis edileceğini belirtmekteydi.⁶⁶¹ Ancak, bütün bu girişimlere rağmen Bord'un Van misyonu I. Dünya Savaşı ve Cumhuriyet yıllarında bir daha yeniden yapılanma ortamı bulamadı.

⁶⁵⁸ Knapp ve Ussher, s. 325.

⁶⁵⁹ "German Directed The Turks At Van", *New York Times*, October 6, 1915.

⁶⁶⁰ Knapp, *The Mission at Van...*, ss. 47, 48.

⁶⁶¹ Knapp ve Ussher, s. IX.

5.3. Harput Anny Tracy Riggs Amerikan Hastanesi

Harput, Bord'a ait belgelerde ilk olarak 1854 yılında Arabkir merkez şubesine bağlı bir dış istasyon olarak kaydedilmiştir. Ancak çok geçmeden Harput 1855 yılında bir merkez şube konumuna yükseltilmiş ve misyoner George W. Dunmore ile eşi, şehre atanan ilk Bord misyonerleri olmuşlardır.⁶⁶² Dunmore'u takip edecek olan diğer misyonerlerden Crosby H. Wheeler ve O. P. Allen 1857, Herman H. Barnum ise 1859 yılında Harput'a ulaşmışlar ve böylece şubenin ilk dönem Amerikalı personel kadrosu tamamlanmıştır.⁶⁶³ Harput şubesi henüz kuruluşunun ilk dönemlerinde örgütün Kuzey Ermeni Misyonu olarak adlandırdığı misyon sahası içerisinde yer alırken 1860 yılında bu bölge Doğu Türkiye Misyonu olarak yeniden şekillendirilen saha içerisinde kalmıştır. Harput şubesi, Bord'un bu bölgede açmış olduğu en önemli birimdir. Bord, Harput'u bugünkü Doğu Anadolu Bölgesinin yer aldığı saha üzerinde bir pilot nokta olarak belirlemiştir. Nitekim Bord, Harput ve civarında, örgüt bünyesinde uygulanan hemen her türden misyonerlik kurumu ile faaliyet sürdürmüştür. Harput şubesi kuruluşundan 1875 yılına dek örgütlenme ve genişleme faaliyetlerini sürdürerek 70 kadar dış istasyona hitap eder bir konuma gelmiştir. İstasyonun faaliyet sahası coğrafi olarak tanımlandığında, Tunceli, Bingöl, Diyarbakır ve Malatya'yı kapsayacak bir genişliktedir.⁶⁶⁴

Bir merkez şube olarak Harput'ta ilk yıl sekizi yerli ve ikisi Amerikalı olmak üzere toplam 10 personel faaliyete başlamıştır. Ancak bu rakam ilerleyen zamanlarda 180'lere kadar ulaşmıştır. Aynı şekilde şube, 1856 yılında 12 üyesi olan bir Protestan kilisesi ve ortalama Pazar cemaati sayısı 60 olan iki ibadet yerine sahipken, bu rakamlar 1910 yılına gelindiğinde toplamda 2034 üyesi bulunan 27 kilise ile 8660 Pazar cemaati bulunan 47 ibadet yerine dönüşmüştür.⁶⁶⁵

⁶⁶² Stone, *Academies For...*, s. 111.

⁶⁶³ Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003, s. 58, 60.

⁶⁶⁴ Harput şubesinin örgütlenme şeması ve yıllara göre dış istasyon dağılımı için bkz. **ABCFM Arşivi**, Reel 522, No: 19, 21, 24, 27, 33, 36, 42; Reel 676, No: 5, 14, 31, 48, 49, 63. 64, 74, 87, 88; Reel 680, No:35, 41.

⁶⁶⁵ Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan...*, s. 145, 147.

Dini çalışmalara ilaveten Harput bölgesinde eğitim çalışmaları seri bir biçimde başlatılmış ve öncelikli olarak açılan temel düzeydeki eğitim kurumlarını orta, yüksek ve nihayet kolej düzeyinde yeni girişimler takip etmiştir. Daha önce Tokat'ta bulunan ve kötü bir yangın tecrübesinin ardından Harput'a taşınması kararlaştırılan ilahiyat okulu 1859 yılında şehirdeki ilk faaliyetlerini başlatmıştır. İlahiyat okulunun açılışından üç yıl sonra 1861 yılında Harput'ta bir kız okulu açılmıştır. Bu süreç içerisinde açılan irili ufaklı çok sayıda temel düzeydeki okula ek olarak 1878 yılına gelindiğinde bölgede uzun yıllar faaliyet gösterecek olan Fırat Koleji tesis edilmiştir.⁶⁶⁶ Sürdürülen yoğun eğitim çalışmaları, Harput şubesi genelindeki toplam öğrenci sayısının zamanla 4400'lere ulaşmasını sağlamıştır.⁶⁶⁷

Harput'ta düzenli tıbbi misyon faaliyetlerinin başlaması şubenin kuruluş tarihine kıyasla oldukça geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Ancak Harput şubesindeki düzensiz tıbbi misyon faaliyetlerinin başlangıcı hemen hemen şubenin kuruluş yıllarına kadar geriye gitmektedir. Harput'u ziyaret eden Bord'a ait ilk tıbbi misyoner Sivas'ta ikamet etmekte olan meşhur Henry Sergeant West'tir. 1860'lı yıllarda Sivas'ta ikamet eden West bu dönemde Sivas ve civarında bulunan bir çok yerleşim birimine olduğu gibi zaman zaman da Harput'a turlar düzenlemiş ve gerek buradaki misyon personeli gerekse yöre halkının sağlık sorunlarıyla ilgilenmiştir.⁶⁶⁸ 1864 yılında Harput'a düzenli bir hekim olarak atanan ve burada uzun süre faaliyet gösteren Haratune Hakimian da West'in yetiştirdiği öğrencilerdendi. Yine aynı dönem içerisinde Diyarbakır şubesinde görevli Dr. Nutting de zaman zaman Harput'u ziyaret etmiştir.⁶⁶⁹

İlerleyen dönemlerde Harput, Antep'ten Dr. Shepard, Merzifon'dan Dr. Marden ve Mardin'den Dr. Thom gibi Bord personeli olan tıbbi misyonerlerce de ziyaret edilmiştir. Bord tarafından düzenli tıbbi misyonerlik yapmak üzere Harput'a ilk olarak atanan kişi 1867 yılında şehre gelen Dr. Milne'dir. Fakat Milne Harput'ta

⁶⁶⁶ Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki...*, s. 84, 95.

⁶⁶⁷ Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan...*, s. 148.

⁶⁶⁸ A.H.İ.F.K.Ö.K., The Medical Department of the Harpoot Mission Station, ABCFM, Klasör No: RA 990 T8 Z91, s. 3.

⁶⁶⁹ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 673.

uzun süreli kalamamış, ertesi yıl Van'a atanmıştır.⁶⁷⁰ Bu tarih sonrasında doğrudan Harput şubesi için atanan bir diğer tıbbi misyoner 1898 yılında şehre ulaşan Clarence D. Ussher'dır.⁶⁷¹ Fakat o da şehre daha önce gelmiş olan tıbbi misyonerler gibi Harput'ta uzun vadeli kalamamıştır. Ancak Ussher'in Harput'ta bir yıl kadar sürdüreceği tıbbi misyon faaliyetleri her manada dikkate değer boyuttadır.

Dr. Ussher anılarında Harput'a ulaşıp ulaşmaz kendisini 53 hastanın beklemekte olduğundan bahsetmektedir. Şehre gelir gelmez kendisine tahsis edilen evde bir dispanser ve ofis açan Ussher oldukça yoğun bir ilgiyle karşılaşmıştır. Ussher bu süre içerisinde kimi ufak çaplı ameliyatlara hastalarının evlerinde gerçekleştirmişti. Bu dönemde bölgede yoğun olarak karşılaşılan başlıca şikayetler arasında yetersiz hijyen koşulları nedeniyle birçok türden göz hastalıkları ve çiçek hastalığı bulunmaktaydı.⁶⁷² Yine Ussher bölgede yaygın olarak ekme yapmakta kullanılan tandırların güvensizliği nedeniyle yanma ve çatısız damlarda oynarken düşme gibi nedenlerden dolayı çok sayıda çocuk yaralanmalarının meydana geldiğini aktarmaktadır.⁶⁷³

Ussher, Harput'ta kaldığı bir yıllık süre boyunca yerli halk tarafından müthiş bir ilgi görmüştü. Şehirdeki sağlık ihtiyaçları öylesine üst düzeydeydi ki Ussher'in ilk dönemlerde dil öğrenmek için ayırdığı zaman dahi hasta bakımıyla geçti. 1899 yılının ilk aylarında kış şartlarından dolayı çalışmalarda göreceli bir sakinlik vardı. Bunun nedeni oldukça sert geçen kış aylarında köylülerin yolculuk yapamamasıydı. Ancak havaların biraz düzelmeleriyle gerçek bir hasta akını başlamış ve Ussher oldukça yoğun bir faaliyet yılı geçirmişti.⁶⁷⁴

⁶⁷⁰ Aynı yer.

⁶⁷¹ Knapp ve Ussher, s. 10.

⁶⁷² Şehirde sürdürülen düzenli tıbbi misyon çalışmalarının ilk dönemlerinde Ussher'ın 1899 yılında gerek dispanser gerekse hastaların kendi evlerinde gerçekleştirdiği tedaviler arasında birçok türden hastalık bulunmaktadır. Ussher'ın yoğun olarak tedavi ettiği hastalıkların başında göz rahatsızlıkları gelmektedir. O, göz hastalıklarını yoğun olarak görülmesini bölgedeki kötü hijyenik koşullarla açıklamaktadır. Ussher çok sayıda katarakt ameliyatı gerçekleştirmiş ve birçok insanın yeniden görmesini sağlamıştır. Çok sayıda yanık vakaları, ortopedik müdahaleler ve çeşitli amputasyonlar Ussher'ın müdahale ettiği hastalıklardan bazılarıdır. (ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 623, 624.)

⁶⁷³ Knapp ve Ussher, ss. 13, 14.

⁶⁷⁴ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 621.

Ussher, dispanserin küçüklüğü nedeniyle hastaları çoğu zaman evlerinde tedavi ediyordu. Ancak çoğu zaman bu evler bölge halkının yoksulluğu nedeniyle oldukça elverişsiz durumdaydı. Üstelik civar bölgelerden gelen ve şehirde mevcut bir ikametgâhı olmayan hastalar için durum daha da kötüydü. Öyle ki bir dâhiliye ameliyatı için Ussher'a başvuran hasta, doktorun kendisinden ameliyatın gerçekleştirilebilmesi için bol ışıklı temiz bir ev bulması şartını, civarda bulunan eski bir at ahırını bulduğunu söyleyerek yerine getirmeye çalışmıştı. Ussher, uygunsuz şartlarda, çamurlar içerisinde gerçekleştirdiği bu türden birçok ameliyattan bahsetmektedir.⁶⁷⁵

Harput'ta 1898-99 yılı içerisinde oldukça başarılı bir çizgi yakalamış olan Ussher burada henüz bir yılı tamamlamadan Bord merkezince altı ay süreliğine acil gereksinim nedeniyle Van'a transfer edildi. Ancak daha sonra Van'daki çalışma süresi uzatıldı ve orada sürekli ikameti kararlaştırıldı. Harput şubesine Ussher'dan sonra tıbbi misyoner Henry H. Atkinson atandı.⁶⁷⁶ Atkinson 1902 yılında Harput'a geldi ve şehirde uzun yıllar sürecek olan faaliyetlerine başladı. Henry H. Atkinson bugünkü Stanford Üniversitesi Tıp Fakültesi olan Cooper Tıp Okulu mezunuydu.⁶⁷⁷

Atkinson 1902 yılında şehre gelişinden 1915 yılında I. Dünya Savaşı sırasında hayatını kaybedişine dek sürdürdüğü çok yönlü tıbbi misyon faaliyetleri ve çalışkan kişiliği dolayısıyla oldukça ilginç bir misyoner karakteri ortaya koymuştu. Atkinson, bölgede sürdüreceği çalışmaların hemen başında Antep'e geçerek burada bir süre dil öğreniminde bulundu. 1903 yılında Harput'a dönen Atkinson bölgede bu yıllardaki sağlık hizmetlerinin bir hayli zayıf olduğunu aktarmaktadır. Bölgede yaklaşık bir düzine kadar Türk doktor bulunduğunu ancak içlerinden yalnızca ikisinin mesleklerinde iyi olduğunu belirten Atkinson'a göre Türk doktorların durumu vasattır ve birçoğu ameliyat yapmamaktadır. Bu dönemde şehirde yabancı

⁶⁷⁵ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 622, 623.

⁶⁷⁶ Harput'ta hastane açılmadan önce düzenli olarak tıbbi misyon faaliyetlerinde bulunmuş olan ilk dönem personeline bakıldığında Ussher ve Atkinson Bord tarafından bölgeye atanan tıbbi misyonerlerdir. Yardımcı personel olarak hastanenin kuruluşu öncesinde tıbbi misyon çalışmalarını destekleyen isimler arasında Fırat Koleji Mezunları H. H. Kambourian, Atkinson'un eşi hemşire Tacy W. Atkinson, hemşire Maria Jacobsen, Eczacı Efendi Mozesyan ve yetimhanede yetişmiş bir Ermeni olan hemşire Lucy yer almaktadır. (A.H.I.F.K.Ö.K, The Medical Department of the Harpoot Mission Station, ABCFM, Klasör No; RA 990 T8 Z91, s. 8.)

⁶⁷⁷ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 673.

sağlık görevlisi olarak bir kendisi bir de Alman doktor bulunmaktadır. Yine bölgede Protestan mezhebinden olan toplam altı doktor bulunmaktadır. Bölgedeki Protestan doktorların çoğu ya Amerika'da ya da Beyrut'ta bulunan Amerikalı Presbiteryen misyonerlere ait tıp fakültesinde eğitim görmüşlerdir.⁶⁷⁸

Atkinson'un 1903 yılında Harput'a tekrar döndüğü zaman Bord'un hâlihazırdaki sağlık hizmetleri olanakları hiç de iç açıcı değildi. Kendisine klinik olarak kullanması için yalnızca bir oda tahsis edilebilmişti. Üstelik malzeme yetersizliği nedeniyle çalışmaları eksi bütçe ile başlatabilmişti. Olumlu geçen bir yılın ardından *Old Barnum House* olarak tabir edilen misyona ait bir ev tıbbi faaliyetler için Atkinson'a tahsis edildi.⁶⁷⁹ O, bu süreç içerisinde kendisine beş hedef belirlemişti. Bunlar sırasıyla önce borçları ödemek, kendi kendine yetebilen bir dispanser tesis etmek, iyi eğitilmiş bir hemşire bulmak, hemşire giderleri için Bord bütçesinden ayrı bir sponsor bulmak ve nihayet son olarak düzenli bir hastane açmaktı.⁶⁸⁰

Atkinson bu süreç içerisinde oldukça kısıtlı imkanlarla tıbbi çalışmalarını yürütmeye ve bölge halkı arasında kendisini tanıtmaya başlamıştı. Ancak düzenli bir hastane için gerekli olan maddi fon ve resmi izinleri sağlamak o kadar da kolay değildi. Bu dönemde Atkinson bir taraftan düzenli bir hastane inşası için gerekli altyapı çalışmalarını tamamlamaya çalışırken diğer yandan mevcut tıbbi misyon çalışmalarına bir sistem kazandırmak için kolları sıvadı. Klinik çalışmalarına ek olarak şehrin belediye binasının yakınlarında bulunan iki katlı bir binayı hem ecza işleri hem de laboratuvar olarak kullanmak üzere kiraladı.⁶⁸¹ Atkinson, çalışmalarını her zaman takdirle karşıladığı eczacı Mozesyan'ı bu binanın sorumlusu olarak atadı. Bu bina ilerleyen zamanlarda oldukça önemli bir işlev kazanmış ve yurtdışından

⁶⁷⁸ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 429.

⁶⁷⁹ *Old Barnum House*, Harput'ta uzun yıllar görev yapmış misyoner Barnum'un 40 yıl boyunca kullandığı evdi.

⁶⁸⁰ A.H.I.F.K.Ö.K, The Medical Department of the Harpoot Mission Station, ABCFM, Klasör No: RA 990 T8 Z91, s. 7.

⁶⁸¹ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 636.

gelen ilaçların şehre dağıtım ve pazarlama görevini yerini getirmiştir. Üstelik Mozesyan burada çok sayıda eczacı yetiştirmiştir.⁶⁸²

Düzenli bir hastaneye sahip olunmasa da şehirdeki ilk yıllarda yoğun klinik ve gezici hekimlik çalışmaları sürdürüldü. 1905-1906 döneminde sürdürülen çalışmalar neticesinde toplam 3162 hasta tedavi edilmişti.⁶⁸³ Bu süreç içerisindeki toplam hasta görüşmesi ise 6733 olmuştu.⁶⁸⁴ Bu yıl gerçekleştirilen ameliyat sayısı da 78'di. Başlıca operasyonlar arasında fitik, böbrek taşı, çeşitli apseler, diz kapağı ameliyatı ve çeşitli göz ameliyatları bulunmaktaydı.⁶⁸⁵ Öte yandan Atkinson, yoğun klinik çalışmalarının arasında Anadolu'daki tıbbi misyon çalışmalarının genel durumu üzerine bir incelemede bulunarak Bord'a ait tıbbi çalışmaların daha düzenli ve organize bir biçimde yapılabilmesi için *Küçük Asya Tıbbi Misyonerlik Cemiyeti* adında bir tıbbi misyon cemiyeti öngördü. Nitekim 1904 yılında yapmış olduğu anket düzeyindeki bir değerlendirme ülke çapındaki diğer tıbbi misyon çalışanlarının bu konuya sıcak baktıklarını ortaya çıkardı. Ayrıca Bord sekreteri James Barton da bu fikri onayladı.⁶⁸⁶

Atkinson şehirdeki tıbbi misyon çalışmalarını örgütlü bir hale getirmeyi iyiden iyiye kafasına koymuştu. Bir taraftan Harput'ta bulunan Alman misyonerleriyle sürekli diyalog içerisinde kalırken diğer taraftan ülke genelindeki tıbbi misyonerleri de daha önce kurduğu Küçük Asya Tıbbi Misyonerlik Cemiyeti

⁶⁸² ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 675.

⁶⁸³ Atkinson'un görevi süresince tedavi uygulanan başlıca hastalıklara bakıldığında birçok türden göz hastalıkları, kırık çıkık müdahaleleri, böbrek taşı, kadın hastalıkları, doğum vakaları, çeşitli apseler, fitik ve plastik cerrahi müdahaleleri görülmektedir. (ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 643, 644.) Düzenli kişisel hastalıklara ek olarak elbette salgın hastalıklar bütün Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Harput'ta da zaman zaman oldukça ciddi sıkıntılar yaratmakta ve çok sayıda can kaybına neden olmaktaydı. Düzensiz aralıklarla sık sık görülmekte olan tifüs ve kolera gibi salgın hastalıkları misyon hastanesince tedavi ve kontrol altına alınmaya çalışılmaktaydı. 1912 yılında bölgede küçük çaplı bir kolera salgını ortaya çıkmıştı ancak hastaneye başvuran vakalar hızlı bir biçimde kontrol altına alındı. Buna ek olarak 1914 yılında yaygın bir tifüs salgını baş göstermişti. Salgın hastaneye başvuran hastalar arasında yalnızca % 4 oranında bir kayıpla savuşturuldu. Ancak bu oran hastaneye ulaşamayan vakalar için % 50-80 arası ciddi bir kayıpla sonuçlandı. Üstelik salgın hastane personelinden Campbell ve diğer iki hemşireye de bulaşmış ve hastanenin yıl içerisinde kısa bir süre kapatılmasına yol açmıştı. İlerleyen dönemlerde özellikle I. Dünya Savaşı Esnasında yine tifüs, tifo, kızamık ve suçiçeği gibi salgın hastalıklar özellikle askerler üzerinde yoğunlukla görülmüş ve hastane bünyesinde tedavi edilmeye çalışılmıştı. (ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 390.)

⁶⁸⁴ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 642.

⁶⁸⁵ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 643.

⁶⁸⁶ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 636.

aracılığıyla gelişmelerden haberdar ediyordu. Atkinson bu çalışmalara ek olarak 1907 yılında bölgede faaliyet gösteren bir diğer Bord kuruluşu, Fırat Koleji'nin ismine binaen *Fırat Tıp Cemiyetini* kurdu. Bölgede faaliyet gösteren bütün Hristiyan tabiplerin cemiyetin aracılığıyla irtibatta kalması ve Harput'ta sürdürülen tıbbi misyon çalışmalarının tek merkezden idare edilmesi cemiyetin esas kuruluş nedeniydi.⁶⁸⁷ Atkinson bu cemiyetin işlevini oldukça önemsiyordu. Yakın zamanda inşası tasarlanan Annie Tracy Riggs Hastanesi içerisinde cemiyet için de bir bölüm oluşturulacaktı. Bu bölüm içerisinde aynı zamanda bir tıp müzesi bile düşünülmüştü. Ayrıca cemiyet, hastane içerisinde uygulamalı olarak şehirdeki bütün tıbbi faaliyetlere cevap vermek üzere hemşire yetiştirilen bir merkez görevi üslenecekti.⁶⁸⁸

Atkinson, 1907 yılında Fırat Koleji yakınlarında bir ev satın alarak burada ek bir klinik açtı. Bu klinik sayesinde hem okuldaki öğrenciler hem de yetimhanedeki çocukların sağlık durumları yakından takip ediliyordu. 10'ar yataklı iki koğuş, bir ameliyat odası, ofis ve mutfaktan oluşan kliniğin sorumluluğu Danimarkalı hemşire Marie Jacobsen'e aitti. Klinik, takip eden yıl içerisinde ortaya çıkan ve salgın haline gelen kızamık hastalığının savuşturulmasında oldukça faydalı olmuştu.⁶⁸⁹

Harput şehir merkezinde birçok boyutta sürdürülen tıbbi misyon çalışmaları Atkinson'u civar yerleşim birimlerine turlar yapmaktan alıkoymuyordu. Harput şubesinin hitap ettiği saha oldukça genişti. Düzenli tıbbi çalışmaların yapıldığı dönemden itibaren Harput şubesince civar yerleşim birimlerine çok sayıda tıbbi tur düzenlenmiştir. Tıbbi turlar kimi zaman yardımcı sağlık personeli tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak detaylı ve uzun soluklu tıbbi turlar şehirdeki tıbbi misyonerler tarafından yürütülmüştür. İstasyona bağlı kimi dış istasyonlar bir saatlik mesafede iken kimilerine on saatlik bir sürede ulaşılabiliyordu.⁶⁹⁰ Köy ziyaretleri genellikle cumartesi öğle sonları gidilecek olan yerleşim birimine ulaşıp pazartesi sabahı dönülmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Civar köylere ve dış istasyonlara yapılan tıbbi turlara ek olarak yakın civarda ve şehir içerisinde gerçekleştirilen ev

⁶⁸⁷ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 652.

⁶⁸⁸ Aynı yer.

⁶⁸⁹ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 674.

⁶⁹⁰ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 675.

ziyaretleri de oldukça önemsenmiştir. Ev ziyaretleri hafta içi her gün öğle sonları gerçekleştirilmiştir. Atkinson, Harput civarında düzenlenen bu turlara son derece önem vermiştir ve bu turların daha sık düzenlenebilmesi için gerekli eleman yoksunluğundan çoğu zaman şikâyet etmiştir.⁶⁹¹

Harput'ta henüz birinci yılını doldurmuş olan Bord misyoneri Annie Tracy Riggs'in 1905 yılında hayatını kaybetmesi misyon çevrelerinde büyük üzüntü yaratmıştı. Riggs'in Amerika'daki arkadaşları çok geçmeden Harput'ta onun adına bir hastane inşa etme fikri edinmişlerdi. Bu hastane henüz görevinin ilk yılında hayatını kaybeden Riggs'in bir bakıma yarım bıraktığı işi devam ettirecekti.⁶⁹² 1906 yılına gelindiğinde Atkinson, ellerinde bulunan mevcut paranın artık bir hastane planlanması için kesinlikle yeterli bir miktarda olduğunu düşünüyordu. Nitekim bu yıl Atkinson ve Fırat Koleji müdürü Riggs, kurulacak hastane için mimari bir plan, hastanenin kurulacağı mevki ve hastane için bir yönetim şeması belirlemişlerdi. Üstelik Atkinson Harput'ta görev yapmakta olan Alman Protestan misyonerleriyle görüşmüş ve kurulacak misyon hastanesinin hemşirelerinin Alman misyonerleri tarafından sağlanması konusunda söz almıştı.⁶⁹³ Atkinson, Harput'ta faaliyet gösteren Alman misyonerlerle uyum içerisinde çalışılmasına son derece özen gösteriyordu. Her iki taraf da Protestan mezhebini ve aralarındaki olası bir anlaşmazlık buradaki Protestan misyonerliğinin ve Protestanların imajını oldukça olumsuz bir havaya sokabilirdi. Üstelik bu durum kendilerinin rakibi olan bölgedeki diğer hekimlere önemli bir avantaj oluşturabilirdi. Bu şartlar altında Atkinson her ne pahasına olursa olsun Harput'taki Ermeni, Alman ve Amerikan Protestan sağlıkçılarının uyum içerisinde hareket etmelerini kaçınılmaz bir zorunluluk olarak görüyordu.⁶⁹⁴

Harput'taki Alman misyonerleriyle birlikte hareket etme konusunda olumlu adım atılmasıyla Atkinson hastane için oldukça önemli bir aşama kaydetmişti.

⁶⁹¹ **A.H.İ.F.K.Ö.K**, Ernest W. Riggs, Annie Tracy Riggs Hospital, 1910. Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 12.

⁶⁹² **A.H.İ.F.K.Ö.K**, The Medical Department of the Harpoot Mission Station, ABCFM, Klasör No: RA 990 T8 Z91, s. 9.

⁶⁹³ **ABCFM Arşivi**, Reel 703, No: 643.

⁶⁹⁴ **ABCFM Arşivi**, Reel 704, No: 610, 611.

Üstelik hastanenin kurulacağı bir arsanın bağış olarak misyona hibe edilmesi sözünü aldı. Hastane planı aşamalı biçimde gerçekleştirilecekti. Toplam dört bölümden oluşacak olan hastane, bölümlerin birbirinden bağımsız olarak eldeki imkanlar çerçevesinde peyderpey tamamlanmasıyla inşa edilecekti. Ayrıca Van'da faaliyet gösteren tıbbi misyoner Reynolds'un teşvikleriyle hastaneye iyi eğitilmiş ve genç bir hemşire atanacaktı.⁶⁹⁵

Atkinson hem merkeze gönderdiği yıllık raporlarında hem de hastaneyi Amerikan kamuoyuna tanıtmak üzere hazırlanan risalelerde gerekli bütçenin bir araya getirilebilmesi için sık sık bağış talebinde bulunuyordu. O, bu bağışları oranına göre sınıflandırmıştı. 3000 dolarlık bir bağış hastanenin koğuş binası yapımını, 1000 dolarlık bir bağış koğuş binası yapımına katkı sağlayacaktı. Yine 300 dolar, küçük bir koğuş yapımını, 100 dolar bir hasta odasını ve 25 dolar hasta odası mobilyasını temin edebilecekti. Bağış yapan kişilerin isimleri de hem koğuşlara hem odalara verilecekti.⁶⁹⁶

Hazırlıklar ve planlar son derece itinalı bir biçimde sürdürülürken yolunda gitmeyen bir durum söz konusuydu. Yerel yetkililer, yani dolayısıyla Babiâli hastane inşasına pek de sıcak bakmıyordu. Hastane için hibe edilen arsanın misyona nakil işlemleri reddedilmese de yerel yetkililerce bir türlü gerçekleştirilmiyordu. Nihayet bu durum Harput Amerikan Konsolosu aracılığıyla 1907 yılında elçi Leishman'a iletilmiş ve konu diplomatik bir boyuta taşınmıştı.⁶⁹⁷ Leishman, çözüm olarak hastane arsasının transferi için önceden bir başvuruda bulunmak yerine doğrudan hastane yapımı ve akabinde arsanın transferi meselesi için tek kalem bir başvuru yapmıştı.⁶⁹⁸

Hastane başvurusu Babiâli'de görüşülmüş ve hastaneye ruhsat verilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak hastaneye bağışlanmak istenilen arazi miktarının gereğinden fazla olduğu düşünüldü ve teklif edilen arsanın yalnızca dörtte birlik bir kısmı

⁶⁹⁵ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 643

⁶⁹⁶ A.H.İ.F.K.Ö.K., The Medical Department of the Harpoot Mission Station, ABCFM, Klasör No: RA 990 T8 Z91, s. 17.

⁶⁹⁷ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 653.

⁶⁹⁸ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 608.

onaylandı.⁶⁹⁹ Bu kısıtlamanın gerçek nedeni hem bağış yoluyla yabancıların eline büyük miktarlarda arazilerin geçmekte olması hem de bu arazi bağışlarının, arazinin misyonerlerin eline geçtiğinde vakıf malı sıfatı kazanarak vergi kaybına yol açmasıydı.⁷⁰⁰ Hastanenin ruhsatı nihayet 1909 yılı Nisan ayında Harput'a ulaşmıştı. Bunun üzerine vakit kaybetmeden Mayıs ayında hastane inşası başlatıldı.⁷⁰¹ Hastane Harput'un yaklaşık beş kilometre güneyinde bulunan Mezre bölgesinde inşa ediliyordu. Dört bölüm olarak tasarlanan hastanenin iki bölümü ilk aşama olarak tamamlandı. Tamamlanan iki bölümüyle Harput Annie Tracy Riggs Hastanesi 1910 yılı Eylülünde hizmete açıldı. Ancak hastanenin resmi açılışı Ekim ayında iki ayrı törenle gerçekleştirildi. İlk tören, bölgedeki gayrimüslim vatandaşların yoğun katılımıyla dualar ve dini seremoni eşliğinde hastanenin tanıtımı şeklinde 9 Ekim Pazar günü gerçekleşti. İkinci tören ise bölgede bulunan resmi görevlilerin ve Harput Amerikan Konsolosu William W. Masterson'ın katılımıyla takip eden Cuma günü gerçekleşti. Açılışa Osmanlı görevlilerince de üst düzey katılım gerçekleşmiş, Harput valisi ve bölge komutanı törende hazır bulunmuştu. Konsolos Masterson konuşmasında hastaneyi bir ulusun diğerine hediyesi olarak nitelemişti. Üstelik Harput Valisi de hastanenin bölge halkına sunacağı hizmetlerle ilgili övücü bir konuşmada bulunmuştu. Ancak kapanış duası İslami bir nitelikte gerçekleştirilmişti.⁷⁰² Atkinson kapanış duasının "Allah" adıyla Türkçe yapılmasını oldukça garipsemiştir. Görüldüğü üzere Osmanlı yerel yetkilileri hastane arsasının nakil işlemlerini her ne kadar geciktirmiş olsalar da bölge valisi açılışa teşrif etmiş ve üstelik övücü bir konuşmada bulunmuştur. Bununla birlikte hastane açılış töreninde gerçekleştirilen duanın İslami karakterde olması resmi yetkililerin, bu kurumu, bölgede tüm halka hizmet sunacağı gerçeğiyle bir Osmanlı kuruluşu olarak algılamaları ya da en azından bu bağlamda bir mesaj göndermiş olmaları şeklinde yorumlanabilir.

⁶⁹⁹ ABCFM Arşivi, Reel 713, No: 4.

⁷⁰⁰ Açıkse, s. 176.

⁷⁰¹ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 259.

⁷⁰² A.H.İ.F.K.Ö.K, Ernest W. Riggs, Annie Tracy Riggs Hospital, 1910. Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 2. Riggs, Harput valisinin hastaneyle ilgili yaptığı övücü düşüncelerinin bölgedeki misyoner eğitim kurumlarını kapsamadığını özellikle belirtmektedir.

Annie Tracy Riggs Hastanesi'nin tamamlanan iki bölümünden biri merkez bina olarak tasarlandı. Burada yönetim ofisleri, bekleme odası, eczane, laboratuvar, ameliyat odası ve klinik bulunuyordu. Bu binanın hemen sağ tarafına bitleştirilen ikinci bina ise koğuş binasıydı ve 40 yatak kapasiteliydi.⁷⁰³ Binalarda yer alan odalar ve koğuşlardaki kimi yataklara hastane yapımında katkıda bulunan hayırseverlerin isimleri verildi. Koğuşlardan üçü *Jamgoçyan*, *Enfiajian* ve *Atkinson* koğuşları olarak isimlendirildi. Bazı odalar ise *The Goodell*, *The Annie Tracy Riggs*, *The H. N. Barnum* ve *The W. H. Atkinson* isimlerini almıştı.⁷⁰⁴

1910 yılında Harput misyon hastanesinin faaliyete geçmesiyle birlikte hastanede geniş bir çalışan kadrosu istihdam edildi. Hastanenin başhekimlik görevi Atkinson'a aitti. Hastanenin başhemşiresi Maria Jacobsen, idare işleri müdiresi de Atkinson'un eşi Tacy Atkinson olmuştu. Hastanede görev alan yerli doktorlar arasında Fırat Koleji ve Baltimore Tıp Okulu mezunu Sarkis Mumcuyan, Beyrut Fransız Tıp Okulu mezunu Pierre Tasho, Suriye Protestan Koleji mezunları Michael Hagopyan ve Khoren Kalinyan ve yine bir Beyrut Fransız Tıp Okulu mezunu Nishan Nahaugyan bulunmaktaydı. Bu isimlere ek olarak özellikle Suriye Protestan Koleji mezunu çok sayıda pratisyen hekim hastanede görev almıştır.⁷⁰⁵

Hastane, açılışını takip eden ilk iki ay içinde oldukça yoğun bir ilgiyle karşılaştı. İki ay gibi kısa bir süre zarfında gerçekleştirilen ameliyat sayısı önceki yıl Harput dispanserinde gerçekleştirilen bir yıllık ameliyat sayısını geçmişti. 1911-1912 faaliyet yılı içerisinde gerçekleştirilen toplam ameliyat sayısı 424, toplam tedavi sayısı 17243 oldu.⁷⁰⁶ Bölgede bulunan dört yerli Protestan doktor da bu çalışmalara destek oluyordu. Ayrıca hastane bünyesinde gerçekleştirilen eğitim çalışmalarını çerçevesinde dört hemşirelik altı da ebelik eğitimi alan öğrenci bulunuyordu.⁷⁰⁷

⁷⁰³ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 259.

⁷⁰⁴ A.H.İ.F.K.Ö.K, Ernest W. Riggs, Annie Tracy Riggs Hospital, 1910. Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 3.

⁷⁰⁵ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 348. Bu kadroya yerli çalışanların yanı sıra 1913 yılında Jamaika asıllı hemşire Margaret Campbell ve 1914 yılında Amerikan Dr. Ruth A. Parmelee katıldı. Kadroya son olarak 1915 yılında Van'dan gelen hemşire McLaren ve 1919 yılında gelen Dr. Mark Ward katıldı. (Riggs, *Days of Tragedy...*, s. 28.)

⁷⁰⁶ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 354.

⁷⁰⁷ A.H.İ.F.K.Ö.K, H. H. Atkinson, Third Annual Report of The Annie Tracy Riggs Hospital, 1910, Klasör No: RA 990 T8 Z91, s. 1.

Bütün bu tıbbi çalışmalara ek olarak yıl içerisinde misyon çalışanlarınca sağlıkla ilgili iki kitap yayınlanmıştı. Bunlardan ilki eczacı Mozesyan'ın kaleme aldığı göz sağlığıyla ilgili bir kitaptı. Diğeri ise Bayan Atkinson'un kaleme aldığı ve Mozesyan'ın eşinin Ermenice'ye çevirdiği hemşirelikle ilgili bir kitap çalışmasıydı.⁷⁰⁸

Kimi çevre köylüler hastaneye bağış yaparak bazı yatalara köylerinin isimlerini verdirdiler. Yine hastanenin görmüş olduğu kabul Harput'taki Alman misyonerlerin kendi hastanelerini kapatarak artık Bord hastanesi ile işbirliği yapmalarına yol açtı. Üstelik daha önce Bord'a ait dispanserle rekabet içinde olan kimi yerli doktorlar da hastane çalışmalarına katkıda bulunmaya başladı.⁷⁰⁹ 1912 yılına gelindiğinde mevcut hastane binalarının tamamlanmamış olan kısımları da artık sonuçlandırılmış ve hizmete sokulmuştu. Kısa süre içerisinde Atkinson hastaneye kurumsal bir kimlik kazandırmayı başarmıştı. Hastane öncelikle Atkinson'un sorumluluğunda bir yönetim kadrosuna kavuşmuştu. Öte yandan hastane personeli de ülke içi ve ülke dışı birçok gelişmiş eğitim kurumlarında ya eğitim görmüş ya da staj yapmıştı. Sağlık personeline ek olarak hastanenin bir aşçısı iki de genel işlerden sorumlu elemanı bulunmaktaydı.⁷¹⁰

Atkinson, hastanenin 1912 yılı raporunda yer alan *Kuruluş Hedefi* başlığı altında hastanenin kuruluş amacını kısa ve net bir biçimde ifade etmişti: “İlaç, ameliyat ve hasta bakımı yoluyla hastaları iyileştirip, acılara deva olarak halk üzerinde Hristiyanlaştırma faaliyeti sürdürmek.”⁷¹¹ Üstelik bölgede bulunan devlet tarafından onaylı bütün doktorlar hastalarını Annie Tracy Riggs hastanesine

⁷⁰⁸ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 259.

⁷⁰⁹ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 340.

⁷¹⁰ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 349.

⁷¹¹ Atkinson bütün bu çalışmaların gerçek nedeninin yalnızca Hristiyanlığı yaymak olduğunu sık sık vurgulamaktaydı. Ona göre bütün bu faaliyetler İncil temelinde olmadığı sürece hiçbir anlam taşımamaktaydı.(ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 645.) Bu bağlamda tıbbi misyonerlik aracılığıyla iletişim sağlanan bölge halkı sistemli bir propagandaya tabi tutuldu. Harput misyon hastanesinde düzenli olarak sabah ve akşam ibadetleri ile Pazar günleri dini seremoni gerçekleştiriliyordu. Üstelik yine alışlageldiği üzere diğer tıbbi misyonerlik uygulamalarından, hastalarla birebir konuşmalar ve hastanede yatan hastalarla gerçekleştirilen dini içerikli sohbetler aralıksız gerçekleştirildi. Ayrıca hastalara ve hasta yakınlarına çok sayıda dini risale ve yayınlar dağıtıldı.(ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 398.)

getirebilecekti.⁷¹² Atkinson, bu sayede hem yerli doktorlarla ve şehirdeki Alman misyonerleri ile olan rekabeti ortadan kaldırmış hem de hastaneye bu şekilde gelen her kökenden hasta üzerinde propaganda yapabilme imkanı bulmuştu.⁷¹³

Hastanenin ilk iki yılındaki hızlı ilerlemeler, takip eden yıllarda da devam etti. 1914 yılında Doktor Ruth A. Parmelee hastane kadrosuna katıldı. Ayrıca, Harput yetimhanesinde yetişmiş ve ABD’de Pennsylvania Üniversitesinde eğitim görmüş olan Dr. Vram Shabu Naduryan, Atkinson’a yardımcı doktor olarak yetişmek üzere yıl içerisinde New York’a staj yapmaya gönderildi. Öte yandan hastanenin fiziki koşullarının iyileştirilmesiyle ilgili çalışmalarda da epeyce bir mesafe kaydedildi. Yıl içinde hastanede görevli tıbbi misyoner için ayrı bir ev ve hastanenin altı aylık ihtiyacını karşılayacak büyüklükte bir su deposu inşa edildi. Ayrıca hastane bünyesinde yeni bir ameliyat odası ve hastaneyi çevreleyen büyükçe bir duvar da yıl içerisinde gerçekleştirilen katkılar arasındaydı.⁷¹⁴

Hastane teknik açıdan da son derece modern gereçlerle donatılıyordu. Bir röntgen cihazı ve bir elektro terapi aracı 50 Türk Lirası karşılığında satın alınmak üzere şube tarafından onaylanmıştı. Teknik gereçlerin hastaneye kazandırılması girişiminin yanında hastanenin 50 olan yatak kapasitesi artan ihtiyaç nedeniyle 1914 yılında 75’e yükseltilmişti. Bu durum mevcut koşulları oldukça rahatsız bir hale getirdi. Bir taraftan hastaneye olan yoğun talep karşılanmaya çalışılırken öte yandan üçüncü hastane binası da hızlı bir biçimde inşa ediliyordu.⁷¹⁵

Ancak 1913-14 yılını son derece başarılı bir biçimde kapatan Harput şubesi yıl sonunda patlak verecek olan I. Dünya Savaşı ve ansızın yaklaşmakta olan fırtınalı günlerden haberdar değildi. Balkan Savaşları’nın yaratmış olduğu gergin hava Harput’a yalnızca ekonomik olarak yansımıştı. Öte yandan Temmuz 1914’te I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesi ekonomik sıkıntıları da beraberinde getirdi. Harput misyon hastanesi bu dönemlerde daha önce hiç görülmediği oranda finans sıkıntısı

⁷¹² Aynı yer.

⁷¹³ ABCFM Arşivi, Reel 713, No: 271. Ayrıca hastanenin 1913 yılı faaliyet raporu için bkz. A.H.İ.F.K.Ö.K., Eleventh Annual Report of the Harpoot Medical Department, Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

⁷¹⁴ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 391.

⁷¹⁵ Aynı yer.

çekmeye başladı.⁷¹⁶ Öte yandan Osmanlı ordusu da teyakkuz haline geçirilmiş ve ülkenin her yerinde orduya ait ihtiyaçların sağlanması için ciddi hazırlıklar başlamıştı. Ağustos ayında bölgedeki askeri yetkililer, hastanenin 20 yatağının askerler için tahsis edilmesini istediler. Bu isteği kabul eden hastane görevlileri her ne kadar katı bir ekonomik sıkıntı yaşıyor olsalar da hastaneye gelen Müslüman askerler üzerinde yaptıkları dini propagandadan oldukça memnun kaldılar. Bu dönemde günlük ortalama 25-30 asker üzerinde Hristiyanlık propagandası sürdürüldü.⁷¹⁷ Kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin 14 Kasım'da savaşa iştirak etmesiyle hastane bütünüyle yaralı askerlerle dolmuştu. Artık Atkinson ve ekibi tamamıyla resmi yetkililerin kontrolü altındaydı. Hastane personeline ek olarak askeri doktorlar da hastanedeki çalışmalara katılmakta ve ameliyatlar gerçekleştirmektedirler. Ancak bu durum fazla uzun sürmedi ve hastane üç ay sonra Kızıl Haç'a devredildi. Kızıl Haç'a devredilmesinin ardından hastanenin kontrolü yine Atkinson'a verildi.⁷¹⁸

İlk zamanlarda hastaneye getirilen askerler ufak çapta yaralıydılar. Ancak savaşın ve çatışmaların yoğunlaşmasıyla durum tamamen tersine dönmeye başladı. Özellikle Kafkas cephesinde çatışan askerler beş gün ile iki hafta arasında değişen bir sürede oldukça sıkıntılı bir yolculuğun ardından perişan bir halde Mezre'ye ulaştırılıyorlardı. Askerlerin bazıları vurulmuş halde, bazıları soğuktan kimi uzuvları kangren olmuş şekilde, bazıları da yoğun derecede enfeksiyon kapmış durumda şehre ulaşıyorlardı. Yine tifüs, tifo, kızamık ve çiçek hastalığı askerler arasında oldukça yaygındı. Bu askerler ilk olarak şehirdeki tıbbi kriz merkezine gidiyor ve oradan bölgedeki uygun hastanelere sevk ediliyorlardı. Misyon hastanesine ulaşan kötü durumdaki hastalar burada öncelikle banyo yaptırılıyor ve temiz kıyafetlerle hastaneye yatırılıyorlardı.⁷¹⁹

Bu dönemde gerçekleştirilen müdahaleler arasında yoğun olarak ayak, bacak ve kol gibi soğuktan işlevsiz hale gelen uzuvların kesilmesi yer almaktaydı. Bu

⁷¹⁶ ABCFM Arşivi, Reel 714, No: 659.

⁷¹⁷ Aynı yer.

⁷¹⁸ Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917*, Michigan 1997, s. 21.

⁷¹⁹ Riggs, *Days of Tragedy...*, ss. 21, 22.

askerlerin birçoğu daha önce tifüs salgınına yakalanmış ve hastalığı yeni atlatmaya başlamış kişilerdi. Fakat tifüs hastalığı vücuttaki kan dolaşımını kötü etkilemekte ve hastayı soğuk havalarda tamamen savunmasız bırakmaktaydı. Bu hastalığı atlatmak üzere olan talihsiz askerler, hastalığın vücutta açtığı hasar nedeniyle soğuk havalarda uzuvlarının donması sonucu kangren olmuşlardı. Öte yandan tifüs, kamplarda da en yaygın görülen bulaşıcı hastalıktı. Tifüse yakalanan kimi askerler hastaneye ulaştıktan birkaç gün sonra kimileri ise henüz yoldayken hayatlarını kaybediyorlardı. Hastaneye ulaşan kimi vakalar ise tıp literatüründe henüz görülmemiş türdendi.⁷²⁰

Hastanenin önce askeri yetkililerin denetimine geçmesi ve daha sonra da Kızıl Haç'a bağlanması sonrasında, tıbbi misyon faaliyetleri hasta askerler üzerinde yoğun biçimde sürdürülmüştü. 1914 Ağustos ayından itibaren hasta askerler üzerinde sürdürülen dini propaganda 1915 yılı Şubat ayına kadar devam etti. Bu dönemde yetkililer bazı askerlerin durumdan şikayetçi olması sonucu alarma geçmiş ve hastanedeki dini ayinler ve dini propagandalara yasaklama getirmişlerdir.⁷²¹

Annie Tracy Riggs Hastanesinde 1915 yılı, senenin başlangıcından sonuna dek savaş şartları içerisinde son derece yoğun ve yorucu geçmişti. Ancak henüz sene son bulmak üzereyken bütün hastane personeli ve Harput misyon çevrelerini şok edecek bir gelişme ortaya çıktı. Doktor Atkinson Aralık ayı ortalarında tifüs virüsü kapmıştı. Atkinson son olarak 17 Aralık'ta aynı hastalıktan hayatını kaybeden küçük Annie Riggs'i tedavi etmeye çalışmıştı. Aradan bir gün geçtikten sonra Atkinson'un durumu ağırlaşmış ve takip eden üç gün boyunca da hastalık giderek etkisini artırmıştı. Üstelik hastalığın belirtileri tipik değildi ve teşhis konulabilmesi birkaç gün almıştı. Bu süreç içerisinde Atkinson'un ateşi son derece yükselmişti ve nihayet bilinci kaybolmuştu. Yerli Protestan doktorların gösterdikleri yoğun müdahalelere cevap vermeyen Atkinson 25 Aralık Noel sabahı hayatını kaybetti.⁷²² Harput misyon hastanesinin kurucusu ve Harput'taki tıbbi misyon çalışmalarının adeta kahramanı olan Atkinson Harput'a gelişinin 13. yılında, salgın hastalıklarla sık sık karşılaşan ve bu yüzden çok sayıda kurban veren bölge insanıyla aynı kaderi paylaştı.

⁷²⁰ Riggs, *Days of Tragedy...*, s. 23.

⁷²¹ Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki...*, s. 180, H. Atkinson s. 4-5'e atfen.

⁷²² ABCFM Arşivi, Reel 638, No: 659.

Atkinson, bölgede bulunduğu süre zarfında hem resmi yetkililerin hem de her ırktan ve dinden bölge halkının sevgisini kazanmıştı. Bu dönemde hastanede bulunan ve Atkinson tarafından tedavi edilen askerler de onun kaybından dolayı son derece üzüntü duydular. Cenaze töreni askeri çevrelerin ve bölge halkının yoğun katılımı altında gerçekleşti. Atkinson'un cenazesi Mezre'ye beş kilometre mesafede bulunan mezarlığa defnedildi. Ayrıca Atkinson'un akrabaları, ölüm haberini ikincil kaynaklardan duymamaları için seri bir biçimde durumdan haberdar edildiler.⁷²³ Atkinson savaş şartları ve salgın hastalıklar dolayısıyla Bord'un bir yıl içerisinde kaybettiği altıncı misyoneri idi.⁷²⁴

Öte yandan Atkinson'un kaybı Annie Tracy Riggs Hastanesi'ndeki çalışmaları durdurmamıştı. Atkinson'un eşi şehirde kalıp faaliyetlere 1917 yılına dek devam etti. Bu yıl Harput'ta bulunan misyon personeli devlet yetkililerinin aldığı karar doğrultusunda bölgede faaliyet sürdürmekten men edildi. Böylece bayan Atkinson ve diğer misyon görevlileri şehri terk ettiler.⁷²⁵ Ancak bu durum Harput'taki Bord faaliyetlerinin son bulmasını sağlayamadı. Savaş sonu Mondros Mütarekesi'nin imzalanması Bord misyonerleri için yeni bir fırsat yarattı ve Yakın Doğu Yardım Cemiyetine ait tıbbi teçhizat, yiyecek ve kıyafet yüklü *Leviathan* isimli gemi 250'ye yakın personeliyle 1919 Şubat'ında ABD'den yola çıktı. Personel arasında çok sayıda Bord misyoneri bulunuyordu ve Harput da ulaşılacak olan istikametler arasındaydı.⁷²⁶ Yakın Doğu Yardım Cemiyeti çatısı altında 1919 yılında Harput'a ulaşan Bord misyonerleri hastanede yeniden çalışmalara başladılar. Hastane Yakın Doğu Yardım Cemiyeti çatısı altında Bord misyonerleri eşliğinde 1922 yılına dek faaliyetlerini devam ettirdi. Hastanede son olarak faaliyet gösteren Bord misyonerleri, Mark Ward ve Ruth Parmelee ile yardım cemiyeti görevlisi Major Yowell Ankara hükümetince alınan bir karar doğrultusunda Harput'tan çıkarıldılar.

⁷²³ Aynı yer.

⁷²⁴ "Dr. H. H. Atkinson Dies In Turkey", *New York Times*, January 2, 1916.

⁷²⁵ Harriet H. Atkinson, "Mrs Harriet H. Atkinson's Eyewitness Account of the Massacres at Harpoot", *The Armenian Review*, Vol. 29, Number 1-113, Boston, 1976, s. 1.

⁷²⁶ "Near East Relief Expedition Leaves", *The New York Times*, February 17, 1919. Yakın Doğu Yardım Cemiyeti personelinin başında 1916 yılında Osmanlı topraklarından sınırışı edilen Merzifon Amerikan Koleji müdürü George E. White bulunmaktadır.

1922 Mart'ında şehir dışı edilen Yowell ve Bord misyonerleri önce İstanbul'a gelmiş ve daha sonra da ülkeyi terk etmişlerdir.⁷²⁷

Harput misyon hastanesinin tarihsel süreç içerisinde cumhuriyetin ilanına dek geçirmiş olduğu aşamalar bu şekilde gerçekleşirken, Harput ve civarında sürdürülmüş olan tıbbi misyon çalışmalarının gelir kaynakları genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda finans kaynaklarının kısmen yurtdışından gelen bağışlar ve kısmen tedavi ve ilaç satışı sonrası sağlanan kazançtan elde edilmiş olduğu görülmektedir. Harput şubesinin kapsadığı sahada yaşayan bölge halkının refah düzeyi oldukça düşük durumdaydı. Harput'ta görev yapan tıbbi misyonerler çok sayıda yoksul ve kimsesiz hastayı ücretsiz tedavi etmekte olduklarını aktarmışlardı. Misyon hastanesinde yoğun olarak kimsesiz yoksul insanlara ücretsiz sağlık hizmeti sunulurken buna ek olarak kimsesiz olmasa dahi oldukça güç koşullarda geçimini sağlayan bölge insanı da hizmetlerden çoğunlukla ücretsiz yararlanmışlardır.⁷²⁸ Bu durum gerek hastane binası yapımı ve gerekse hastane gereçlerinin satın alınması konusunda dışarıdan gelecek olan yardımları hayati kılmıştır. Ancak öte yandan belirli bir düzende yani kuruluş ihtiyaçlarını gidermiş ve hâlihazırda işlemekte olan dispanser ya da hastanenin yıllık bütçesine bakıldığında gelir ve gider kalemleri genel olarak birbiriyle örtüşmüştür. Örneğin bölgede erken dönemlerde faaliyet sürdürmüş olan Ussher'ın 1899 yılı içerisinde uyguladığı çalışmaların bütçesi artı bakiye ortaya koymuştur. 1899 yılı içerisinde sürdürülen yaklaşık dokuz aylık tıbbi çalışma toplam 8631 kuruş masrafa mal olmuştur. Bu masrafa karşılık elde edilen gelir ise 9233 kuruş olmuştur.⁷²⁹

Atkinson'un faaliyet dönemine bakıldığında da şehirde düzenli bir misyon hastanenin kuruluşu öncesindeki dispanser bütçesinin genellikle dengede olduğu görülmektedir. Örneğin 1907 yılı bütçesinde kayıtlı 3413 dolar gelire karşılık 3484 dolar gider kaydedilmişti. Bahsi geçen gelir ve gider kalemleri değerlendirildiğinde,

⁷²⁷ "Killing By Turks Has Been Renewed", *The New York Times*, May 6, 1922. Yakın Doğu Yardım Cemiyeti görevlisi Yowell Harput'tan uzaklaştırılmasının ardından New York Times gazetesine bir telgraf çekerek oldukça sert demeçlerde bulunmuştur. Yowell, Hristiyan azınlıkların katledileceği gerekçesiyle ülkenin yakın zamanda Batılı güçlerce işgal edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

⁷²⁸ ABCFM Arşivi, Reel 711, No: 217.

⁷²⁹ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 624.

gelirlerin 2299 doları ilaç satışlarından, 299 doları muayene ücretlerinden, 467 doları depozitlerden ve 348 doları da bağışlardan gelmişti. Aynı yıl toplam 3484 dolar olan gider kalemleri ise kira giderleri, ilaçlar, mobilya, sarf malzemesi ve maaşlardan oluşmaktaydı.⁷³⁰

Atkinson'un faaliyete geçirdiği büyük eczane şehirde rakip bir diğer eczane olmasına rağmen tıbbi misyon bütçesinde oldukça önemli bir yer kaplamıştır. Öyle ki eczane uzun yıllar boyunca Harput şubesindeki tıbbi gelir kalemleri arasında en önemli başlığı oluşturmuştur.⁷³¹ Ancak hastane binalarının yapımı ve gerekli kimi pahalı teçhizatın edinimi konularında ABD'den gelecek olan yardımlar son derece önemliydi. Atkinson, hastane raporlarında sık sık hayırsever vatandaşlara çağrıda bulunmuştu. Yurt dışından gelen yardımlar yalnızca nakdi değil aynı zamanda aynı de olabiliyordu. Örneğin 1913 yılında Atkinson Amerika'daki yurttaşlarına seslenerek hastane için çarşaf, battaniye, yorgan ve yoksullar için mevcut her türlü kıyafeti göndermelerini talep etti.⁷³²

Harput'ta sürdürülen tıbbi misyon çalışmaları neticesinde temasa geçilen hedef kitle değerlendirildiğinde, etnik açıdan oldukça renkli bir kesimle bağlantı kurulduğu görülmektedir. Bord tarafından Harput'ta sürdürülen tıbbi çalışmalarla, temelde şehirde bulunan Bord misyonerleri, yetimhanedeki çocuklar, Bord'a ait okullardaki öğrenciler ve yoksul Protestanlara sağlık hizmeti sunulmaktaydı. Ancak bu çalışmalar tıbbi misyon boyutuna ulaştığında hedef kitle olarak, esas itibarıyla bölge nüfusunu oluşturan Ermeni, Türk, Kürt, Süryani ve az da olsa Rum nüfusun belirlenmiş olduğu görülmektedir. Atkinson, Harput'a geldiği 1902 yılında şube genelinde hitap edilen toplam nüfusun 245.000 civarında olduğunu aktarmaktadır.⁷³³ Ona göre bu nüfusun 200.000'i Protestan ve Gregoryan Ermenilerden, 45.000'i ise

⁷³⁰ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 654.

⁷³¹ ABCFM Arşivi, Reel 711, No: 217.

⁷³² ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 399.

⁷³³ Atkinson'un vermiş olduğu bu rakamı mevcut Osmanlı Devleti verileri doğrultusunda sınamak mümkün değildir. Çünkü Harput şubesi sınırları Osmanlı Devleti'nin eyalet sistemi içerisinde yer alan aynı sınırlarla örtüşmemektedir.

Türk ve Kürtlerden oluşmaktadır. Bahsi geçen nüfus 2500'e yakın irili ufaklı yerleşim birimi üzerinde ikamet etmektedir.⁷³⁴

Harput'a doğrudan atanmış olan ilk tıbbi misyoner Ussher, 1899 yılı Ocak-Eylül ayları arasında kalan dönemde sürdürdüğü tıbbi misyonerlik neticesinde kayıt etmediği hastalar hariç olmak üzere dispanserde toplam 7628 muayene gerçekleştirmişti. Bu muayeneler arasında Harput'ta bulunan yetimhanedeki çocukların tedavi sayısı da yer almaktadır. Öte yandan bu yıl tedavi görmüş olan hastalar 13 ayrı etnik temelden geliyordu.⁷³⁵

İlerleyen dönemlerde Atkinson'un faaliyet gösterdiği yıllara bakıldığında örneğin 1905 yılında tedavi edilen 2989 hastanın etnik kökenleri şu şekilde aktarılmaktadır: yüzde 59 Ermeni, yüzde 39.5 Türk, yüzde 5 Kürt, yüzde 0.5 Rum yüzde 1 yabancı.⁷³⁶ Bu rakamlar bir sonraki yıl tedavi edilen 3162 hasta üzerinden yüzde 75 Ermeni, yüzde 12 Türk, yüzde 6 Kürt, yüzde 5 Süryani, yüzde 2 Rum şeklinde gerçekleşmiştir.⁷³⁷ 1907 yılın da görülen yüzde 80 oranındaki Ermeni hasta sayısı önceki senelerde olduğu gibi Ermenilerin bu yılda da Harput'taki tıbbi misyonun ana hedefi olduğunu göstermektedir.⁷³⁸ 1910 yılında hastanenin açılmasıyla birlikte artan hasta sayısı iki yıl içerisinde oldukça yüksek rakamlara ulaştı. 1912 yılında gerçekleştirilen 17243 tedavinin yüzde 58'i Ermeni, yüzde 30'u Türk, yüzde 10'u Kürt, yüzde 1'i Süryani ve yüzde 1'i Rum hastalar üzerindeydi. Dini kökene bakıldığında bu oranlar yüzde 40 Müslüman ve yüzde 60 Hristiyan şeklindeydi.⁷³⁹ 1914 yılında toplam yeni hasta sayısı 10154, toplam tedavi sayısı ise 16271 olmuştu.⁷⁴⁰

Tıbbi misyonun hedefinde rakamlardan da anlaşıldığı üzere Ermeni nüfus olmasına rağmen diğer etnik ve dini kökenler arasından da yardım talep eden hiç

⁷³⁴ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 439.

⁷³⁵ ABCFM Arşivi, Reel 693, No: 624. Ussher burada yalnızca rakam vermekte ve hastaların etnik temelleri hakkında bir liste sunmamaktadır.

⁷³⁶ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 638.

⁷³⁷ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 643.

⁷³⁸ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 654.

⁷³⁹ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 355.

⁷⁴⁰ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 625.

kimse geri çevrilmedi. Öyle ki Harput ve civarında sürdürülen bu çalışmalarda etnik ve dini kökenle birlikte sosyal statü de hiçbir biçimde ayırt edilmedi ve her sınıftan hastaya sağlık hizmeti sunuldu. Harput'ta bulunan yoksul, kimsesiz ve evsizler hastane ve dispenserde ilk sırada tedavi edilen insanlar arasındaydı. Üstelik eşkıyalar bile Atkinson'un tedavi ettiği hastalar arasında bulunuyordu. Atkinson 1908 yılında Harput'un doğu istikametinde bulunan Peri'ye düzenlediği bir tıbbi turda o dönemde bölgede nam salmış soyguncu bir eşkıyayı tedavi etmişti. Gözündeki katarakt sorunu nedeniyle Atkinson'a gelen ve sedyeye uzanan bu eşkıya ne silahtan ne de hiç kimseden korku duymadığını ancak sadece doktordan korktuğunu belirtmişti.⁷⁴¹

5.4. Erzurum Amerikan Hastanesi

Erzurum şehri Osmanlı topraklarına ulaşmış oldukları ilk dönemlerden itibaren Bord misyonerlerince oldukça önem atfedilen bir merkez durumundadır. Erzurum, Bord misyonerlerince ilk olarak 1830'lu yıllarda ziyaret edilmiş ve çok geçmeden 1839 yılında burada bir misyon şubesi oluşturulmasına karar verilmiştir. Erzurum bu dönemde özellikle Rus sınırına olan yakınlığı dolayısıyla oldukça önemli bir stratejik konuma sahiptir. Bu konum Erzurum'un kısa süre içerisinde bir merkez şube olarak seçilmesinde birincil derecede önem sahibidir. Şöyle ki, Erzurum'da konuşlanan bir Bord misyoneri, Rus sınırına ve Kafkaslara bir gün içerisinde ulaşma imkânına sahiptir. Erzurum vilayeti Erzurum, Erzincan ve Beyazıt sancaklarından oluşmakta ve toplam nüfusun üçte ikisini Müslümanlar oluşturmaktaydı.⁷⁴² Şehir merkezi ve civar yerleşim birimlerinin sahip olduğu etnik çeşitlilik ile ilgili misyon raporlarına yansıyan veriler Erzurum ve dolaylarına hakim etnik unsurun Türklerden oluştuğunu ve daha sonra rakamsal olarak Ermeni ve Kürtler'in geldiğini belirtmektedir. Bu üç unsura ek olarak Rumlar, Acemler, Çerkezler, Lazlar ve Tatarlar bulunmaktadır.⁷⁴³

Bu saha üzerinde Bord misyonerleri, Erzurum'daki ilk Protestan kilisesini 1847 yılında açmışlardır. Takip eden dönemlerde irili ufaklı eğitim kurumları açılmış

⁷⁴¹ ABCFM Arşivi, Reel 704, No: 638.

⁷⁴² ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 542.

⁷⁴³ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 584.

ve Erzurum şubesinin sınırları oldukça uzak bölgelere dek genişlemiştir. Öyle ki bu sınırlar dönem dönem Rus topraklarında yer alan yerleşim birimlerini dahi kapsamıştır. Erzincan, Kars ve Giresun gibi civar yerleşim birimlerine ek olarak Rus sınırları içerisinde kalan Eçmiadzin ve Erivan gibi oldukça uzak bölgelerde yer alan merkezler, Erzurum'da ikamet eden Bord misyonerlerince faaliyet sahasına dahil edilmiştir. Erzurum şubesinde kontrol altında tutulan saha, Türk ve Rus topraklarında bulunan şehirler olarak iki grupta sınıflandırılmıştır.⁷⁴⁴

1830'lu yıllardan itibaren faaliyette olan Erzurum şubesinde düzenli sağlık çalışmaları oldukça ileri dönemlerde başlamıştır. Düzenli tıbbi misyon çalışmaları ilk olarak 1900'lü yılların başlarında bir dispanser eşliğinde başlatılmıştır. Ancak bu tarih öncesinde şehirde dönem dönem görev yapan sağlık bilgisine sahip personeller de söz konusu olmuştur. Bununla ilgili elimizde bulunan en erken dönemli belge 1872 yılına tarihlenmektedir. Bu yıl Erzurum'da görevli Bord misyoneri Dr. M. P. Parmelee, raporunda şehrin yaklaşık 150 kilometre doğusunda yaşayan tanıdığı birine ilaç göndermiş olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca aynı raporda Parmelee, gelen bu ilaçlarla iyileşen şahsın kendisinden, ruhlarının da tedavi olabilmesi için köylerine bir din görevlisi talep etmesi üzerine Murad adında bir şahıs bahsi geçen köye dini propaganda yapmak üzere göndermiş olduğunu aktarmaktadır.⁷⁴⁵ Dr. Parmelee Trabzon ve Erzurum şubelerinde dönem dönem dönüşümlü olarak hizmet etmiş ve iki şehir arasında düzenli olarak tıbbi turlar düzenlemiştir.

Ancak Erzurum'da bir misyon hastanesiyle sonuçlanacak düzenli tıbbi misyon çalışmaları, 1904 yılında Dr. H. L. Underwood'un gelişiyile başlayacaktır. Dr. Underwood bir süre Bitlis'te görev yaptıktan sonra Bord merkezi tarafından Erzurum'a transfer edilmiştir. Transferini takip eden kısa süre içerisinde, beraberinde eşi ve çocuğu ile Bitlis'ten Erzurum'a ulaşan Dr. Underwood, yanında getirmiş olduğu tıbbi teçhizatla birlikte çabucak sağlık çalışmalarına başlamıştır. İstasyonda hâlihazırda bir hastane ya da dispanser bulunmayışından dolayı ilk etapta misyona ait erkek lisesi binası içerisinde bir bölüm sağlık hizmetlerine tahsis edilmiştir. Dr.

⁷⁴⁴ ABCFM Arşivi, Reel 694, No: 205.

⁷⁴⁵ ABCFM Arşivi, Reel 683, No: 33.

Underwood'un okul içerisindeki birkaç odayı dispanser haline dönüştürerek başlatmış olduğu çalışmalarda kısa süre içerisinde önemli oranda Müslüman hastayla temas sağlanmıştı. Dispanserde sunulan cerrahi hizmetler Müslüman hastaların buraya olan ilgisini artırmaktaydı. Ancak çok geçmeden dispanser talihsiz bir olayla karşılaştı ve erkek lisesi 27 Ağustos 1904 tarihinde çıkan bir yangınla tamamen yok oldu. Dr. Underwood, bu yangında hem tıbbi malzemeleri hem de ilaçların tamamını kaybetmişti. Ancak henüz Bitlis'ten getirilmemiş olan bazı ilaçlar Dr. Underwood için bir teselli kaynağı oldu.⁷⁴⁶

Dr. Underwood çalışmaları devam ettirebilmek için kimi tıbbi malzemeyi küller arasından çıkararak kullanılabilir hale getirmeye çalıştı. Daha sonra da ABD'deki hayırseverlere çağrıda bulunarak dispanser çalışmalarının yeniden başlatılabilmesi için ellerinden geldiği oranda yardımda bulunmalarını istedi. Dr. Underwood, çağrısında payitaht ile ABD arasındaki halihazırdaki iyi ilişkilerin yeni bir hastane inşası için çok önemli bir şans olduğu ve bunun çoğu zaman elde edilmesi güç bir fırsat olduğunu belirtmişti. Ona göre Erzurum coğrafi olarak son derece önemli bir mevkide bulunmaktaydı. Şehir, İran'a ve doğuya giden ticaret yolları üzerindeydi ve civar yerleşim birimleriyle olan bağlantısı oldukça kullanışlıydı. Ayrıca bölgedeki etnik çeşitlilik ve özellikle de yüksek orandaki Müslüman nüfus tıbbi misyon çalışmalarıyla rahatlıkla ulaşılabilecek bir kitleydi. Üstelik bu kesime tıbbi misyon çalışmaları haricinde ulaşabilmek neredeyse imkansızdı. Bu şartların farkında olan İstanbul'daki Bord şefliği de bu talihsiz yangından dolayı tıbbi misyona ara verilmemesi gerektiğini belirterek Dr. Underwood'u çalışmaları kaldığı yerden yeniden başlatması için yetkili kılmıştı.⁷⁴⁷

Dr. Underwood takip eden son bahar ve kış mevsimini Bitlis ve Muş'a düzenlediği tıbbi turlarla geçirdi. Yangında kaybetmiş olduğu ameliyat gereçleri Dr. Underwood'un tıbbi çalışmalarını önemli oranda kısıtlamıştı. Muş ve dolaylarında hâkim olan tifo ve sıtma salgınlarından dolayı oldukça elverişsiz koşullar altında operasyonlar gerçekleştirmişti. Ancak koşulların elverişsiz olmasına rağmen çabaları

⁷⁴⁶ ABCFM Arşivi, Reel 710, No: 488.

⁷⁴⁷ ABCFM Arşivi, Reel 710, No: 489.

sonuçsuz kalmamış ve şehrin önde gelen kimseleriyle ahbablık imkânı bulmuştu.⁷⁴⁸ 1905 baharında Erzurum'a döndüğünde ise şehirde ciddi oranda tehlikeli bir tifo salgını hâkimdi. Salgın civar bölgelerden şehre gelen askerlerce taşınmıştı. Bu esnada onun Erzurum'da tıbbi çalışmaların canlandırılması için talep ettiği yardım çağrılarını çok geçmeden ABD'deki kiliselerde yankı buldu. Ayrıca Bitlis'te bulunan İngiliz Konsolosu da önemli miktarda bağışta bulundu. Yıl içerisinde tedavilerden edinilen kazanç ise 65 lira olmuştu.⁷⁴⁹ Ancak gelirlere rağmen hem önceki yıl gerçekleştirilen Erzurum'a transfer masrafları hem de yangında kaybedilen teçhizat ve ilaçlar dolayısıyla tıbbi misyon bütçesi pek iç açıcı bir durumda değildi.

Şehrin misyon çalışmaları için sahip olduğu olumlu şartlarından ilham alan Dr. Underwood çalışmalara dispenser boyutunda yeniden başladı. Yangında yok olmuş olan erkek okulu binası yeniden inşa edilmekteydi ve bu binanın bir bölümü dispenser olarak kullanılacaktı. Ancak inşanın tamamlanması kısa sürede mümkün olmadığı için misyonerlere ait ikametgâhlardan birisi dispansere dönüştürüldü. Şehir içerisinde herhangi bir evin dispenser olarak kiralanmayışının nedeni bu dönemde Erzurum'daki kira oranlarının oldukça yüksek olmasıydı. Dispansere çevrilen ikametgâh içerisindeki odalardan biri ameliyathane olarak tasarlandı. Diğer odalar ise muayenehane, koğuş ve eczane olarak kullanılacaktı.⁷⁵⁰ Atlatılan badirelere rağmen 1905 baharında başlatılan bu çalışmalar kısa süre içerisinde yerleşik bir düzen almaya başladı. İlk bir yıllık süre içerisinde çeşitli tümör, böbrek taşı ve göz ameliyatları gerçekleştirildi. 1906 Martına kadar geçen bir yıllık süre içerisinde dispenser muayeneleri ve şehir merkezinde gerçekleştirilen tıbbi turlarla iki bin civarında hasta tedavi edildi.⁷⁵¹

Bu süreç içerisinde dispenserin ya da bu küçük çaplı misyon hastanesinin başlıca eksikleri arasında eğitilmiş bir hemşire, ameliyathane teçhizatı, koğuşlar için malzemeler ve nihayet dini propaganda çalışmalarının sürdürülebileceği genişçe bir toplantı odası bulunmaktaydı. Yine duvarlara asılacak dini motifli tablolar da sene

⁷⁴⁸ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 533.

⁷⁴⁹ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 532.

⁷⁵⁰ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 541.

⁷⁵¹ Aynı yer.

sonu acilen edinilmesi gereken teçhizatlar listesinde bulunmaktaydı.⁷⁵² Bu tür küçük çaplı eksikliklerin giderilmesi ve hastanenin kurumsal bir nitelik kazanması için birkaç yıllık hazırlık dönemi gerekti. 1909 yılına gelindiğinde Erzurum misyon hastanesi adına oldukça olumlu gelişmeler yaşanmaktaydı. Hastane, meşrutiyetin ilanıyla birlikte hem azınlıklara hem de misyonerlere tanınan özgürlüklerden nasibini aldı ve daha önce bir türlü onaylanmayan hastane ruhsatına payitahtça olur verildi. Hastaneyle ilgili daha önce gümrüklere takılan malzemeler de artık kolaylıkla şehre ulaşmaktaydı.⁷⁵³ Yasal bir zemin kazanmış olan Erzurum misyon hastanesi artık daha rahat bir biçimde faaliyetlerde bulunma imkanına erişmişti. 1908 yılında Dr. Ida Stapleton yardımcı hekim olarak hastane kadrosuna katıldı. Yine aynı dönemde uzun zamandır boş olan hemşire kadrosu Bayan Ash'ın katılımıyla doldu.

1908-09 çalışma yılı bahsedilen olumlu gelişmelere paralel bir biçimde yoğun tıbbi çalışmalara sahne oldu. Yeni açıldığı dönemlerde iki bin dolaylarında hastaya ulaşan Erzurum misyon hastanesi artık yıllık dört-beş bin civarında yeni hasta kaydeder oldu. Ameliyatlar da benzer şekilde çeşitlenerek çoğaldı. Hastanenin gelir gider dengesi de artık belirli bir düzen içerisine girmişti. 1909 yılı içerisindeki gelirler mevcut hastane giderlerini rahatlıkla karşılayabilmişti. Bu yılki hastane gelirleri değerlendirildiğinde en önemli gelir kaleminin hastalardan alınan ücretlerden oluştuğu görülmektedir. Toplam 423.04 liralık gelir bütçesinin 301 lirası hastalardan sağlanmıştı. Hastalar arasındaki Müslüman kesimin muayene ücretleri hususunda oldukça olumlu davrandıkları ve ücretleri gönüllü olarak ödedikleri aktarılmaktadır. Muayene ücreti ödeme gücü yerinde olanlar için 1 mecdiye (80 cent) olarak belirlenmişti. Hastaların bazıları bu ücreti tam olarak ödeyebilirken bazıları yarım mecdiye şeklinde ödemede bulundu. Haftada üç defa yoksullar için ücretsiz muayene gerçekleştirildi. Yoksullar ellerinde bulunan daha önceden onaylatılmış kartları göstermek suretiyle para vermeden muayene olabilmekteydiler. Yoksul olup da çok cüzi oranda bir katkı sağlama imkânı bulunanlarsa 1 cent ödemişlerdi.⁷⁵⁴ Londra'daki *Ermenistan Dostları Cemiyeti* ve ABD'de bulunan çeşitli kiliselerin yardımları ile bazı şahsi bağışlar hastane gelir bütçesinin yüzde

⁷⁵² ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 543.

⁷⁵³ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 582.

⁷⁵⁴ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 583.

20'si dolaylarındaydı. Kuruluş yıllarında mali açıdan oldukça güç durumda olan hastane 1909 yılı bütçesinde ertesi yıl için yaklaşık 60 liralık bir artı bakiyeye sahipti. Hastanenin gider kalemleri değerlendirildiğindeyse başlıca masrafların, ilaç alımları, yakıt masrafları, seyahat giderleri, maaşlar ve erzak giderleri şeklinde olduğu görülmektedir.⁷⁵⁵

Özellikle izinlerin sağlanamamış olmasına binaen 1909 yılı öncesinde hastanede dini propaganda çalışmaları oldukça zayıftı. Ancak bu tarih sonrasında dini faaliyetler önemli oranda ağırlık kazandı. 1909 yılında ilk olarak koğuşlarda dini ayinler başlatıldı. Meryem adında bir kadın vaiz Müslüman hastalar arasında dini propaganda çalışmaları gerçekleştirmekteydi. Propagandanın içeriği çoğunlukla İncil'den bölümler okunması ve karşılıklı birebir sohbetler açılması şeklindeydi. Tedavi olmak için altı yedi günlük mesafeler kat eden Türk, Kürt ve Çerkez hastalar bulunmaktaydı ve Müslüman hastaların misyon hastanesine ilgisi Bord misyonerlerini heyecanlandırmaktaydı.⁷⁵⁶

Ancak çalışmalarda kazanılan bu ivme Dr. Underwood'un başka bir bölgeye transfer olmasıyla azaldı. Dr. Ida Stapleton, kadın doktorlara çalışma izni verilmemesinden dolayıyla hastanenin idaresini devralamıyordu. Bu dönemdeki çalışmalar Dr. Stapleton ve İngiliz hemşire ile ufak çaplı tedavi ve hasta kabulleri şeklinde gerçekleşti. Erzurum şubesi Bord merkezine, 1910 yılı ve sonrasında Erzurum hastanesine yeni bir misyoner hekimin atanması için sık sık hatırlatmalarda bulundu.⁷⁵⁷ Ancak bu atama kısa bir süre içerisinde gerçekleşmedi ve Dr. Edward P. Case 1913 Eylülünde Erzurum'da göreve başladı. Dr. Case şehre ulaşmasını takiben tıbbi çalışmalara süratle başladı ve 1913-14 çalışma yılında düzenli ameliyatlara ve klinik çalışmaları gerçekleştirdi.⁷⁵⁸ Ancak çok geçmeden savaşın başlaması ve Erzurum'un Rus-Osmanlı mücadelesinde sınır bölgesi niteliğinde olması nedeniyle oldukça hareketli günler başladı. Dr. Case savaşın ikinci yılı 1915'te Erzurum'dan

⁷⁵⁵ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 582.

⁷⁵⁶ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 584.

⁷⁵⁷ ABCFM Arşivi, Reel 716, No: 501.

⁷⁵⁸ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 257.

İstanbul'a transfer oldu ve bir süre burada tıbbi çalışmalara devam etti.⁷⁵⁹ Buradaki Kızıl Haç hastanesinde çalışmalar sürdürdüğü sırada eşi ve çocuğunu Fransa'ya gönderdi. Daha sonra da ateşkes ilan edilmeden önce kendisi Fransa'ya geçti.⁷⁶⁰ Öte yandan Erzurum'daki tıbbi çalışmalar artık bir misyon hastanesi düzeninden çıkmıştı ve Dr. Stapleton'un sunduğu küçük çaplı sağlık klinik hizmetleri şeklinde gerçekleşmekteydi. Çok geçmeden Dr. Stapleton'un Erzurum'dan ayrılması ile şehirdeki tıbbi misyon çalışmaları noktalanmış oldu.

Böylece Erzurum misyon hastanesinin 1904 yılında Dr. Underwood ile başlayan düzenli tıbbi çalışmaları aksamalarla birlikte I. Dünya Savaşı ortalarına dek sürdü. Erzurum misyon hastanesi, Bord'un Anadolu'daki diğer birçok misyon hastanesiyle karşılaştırıldığında ulaşılmış olduğu kitle ve faaliyetlerin yoğunluğu bakımından zayıf bir performans sergilemiştir. Bunda kuruluş ve örgütlenme sürecinde, yetenekli ve ısrarcı bir tıbbi misyonerin bulunmayışı ve hastanenin kurucusu olan Dr. Underwood'un henüz çalışmalar yoğunlaşmak üzere ABD'ye dönmüş olmasının önemli oranda etkisi bulunmaktadır. Ayrıca çalışmalar henüz temel kazanmak üzereyken I. Dünya Savaşı'nın başlamış olması Erzurum'daki tıbbi misyon çalışmalarının nihayete ermesini sağlamıştır.

5.5. Diyarbakır Amerikan Hastanesi

Diyarbakır şehri ilk olarak 1850 yılında Bord'un Anadolu topraklarındaki teşkilatlanma şemasına dâhil olmuştur. Ancak burası Harput şubesine bağlı bir dış şube olarak değerlendirilmiş ve şehirde daimi bir Bord personeli bulundurulmamıştır. Merkez şube olarak tasarlanmamış olmasına rağmen Diyarbakır şehrinde bir misyon hastanesi açılmasının hikayesi ilginçtir. Burada bir hastane açılması fikri ABD'nin New York şehrinde yaşayan zengin bir Ermeni'nin bağışı ve vasiyeti üzerine gerçekleşmiştir. Aslen Diyarbakırlı olan bu kimse ölmeden önce vasiyetnamesinde bütün malvarlığını memleketi Diyarbakır'da bir hastane inşa edilmesi koşuluyla Amerikan Bord'a bırakmıştır. Bu yüklü miktardaki bağış üzerine 1905 yılında Bord

⁷⁵⁹ ABCFM Arşivi, Reel 716, No: 531.

⁷⁶⁰ ABCFM Arşivi, Reel 713, No: 850, Greene, *Leavening...*, s. 149.

merkezi Diyarbakır'ın bağlı olduğu Harput şubesindeki Bord misyonerlerine burada bir hastane inşası yönünde talimat vermiştir.⁷⁶¹

Merkezden gelen talimat üzerine ilk olarak Bord misyoneri George P. Knapp Diyarbakır'a geçerek etüt çalışmaları başlatmıştır. Hastane binası için satın alınacak bir arsa ve hastanenin yönetimi için bir misyoner doktor ve hemşire gerekmektedir. Knapp ve Harput'ta bulunan misyonerler bir yandan sürekli irtibat halinde kalarak buraya atanacak bir tıbbi misyoner ismi belirlemeye çalışmakta ve aynı zamanda ABD'den gelecek fon ve direktifleri beklemektedirler.⁷⁶² 1906 yazına kadar devam eden etüt çalışmaları ve tartışmalar nihayet Bord merkezinin Diyarbakır için bir tıbbi misyoner atamasıyla yeni bir istikamet kazanmıştır. Bord merkezi hastanenin yönetimi için ABD'de bulunan tıbbi misyoner Edwin St. John Ward'ı 1906 yazında görevlendirmişti. Dr. Ward, eşi ile birlikte New York'tan yola çıkarak önce Paris'e ulaştı ve burada daha sonra İstanbul'da yapılan Fransızca diploma onay sınavı için dil öğreniminde bulundu. Üç aylık bir Fransızca kursunun ardından İstanbul'a gelen Ward diploma sınavını başarıyla geçti. Buradan da Türkçe öğreniminde bulunmak ve bir anlamda tıbbi misyonerlikle ilgili staj yapmak üzere Antep'e ulaştı. Dr. Ward Antep'te bir yıl kadar kalarak burada hem dil öğrenimini tamamladı hem de tecrübeli hekim Shepard'dan tıbbi misyonerliğin inceliklerini ve şehirde çıkabilecek olası huzursuzluklar durumunda takip etmesi gereken yöntemleri öğrendi.⁷⁶³

Dr. Ward, Diyarbakır'a ulaşır ulaşmaz öncelikle buradaki Protestan kilisesi ve Protestan cemaati ile bağlantı kurdu. Nitekim planlar, misyon hastanesinin kilise ile birebir bağlantılı olarak faaliyet göstermesi üzerine kuruluydu. Dr. Ward gerçekleştirdiği bağlantılar sonucu kısa süre içerisinde ikametgâh formatında küçük çaplı bir dispanser tesis etti. Ward, 1908 ve 1909 yıllarında dispanser aracılığıyla küçük çaplı tedaviler gerçekleştirmeye ve yanında bulundurduğu bazı kimseleri

⁷⁶¹ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 637.

⁷⁶² ABCFM Arşivi, Reel 708, No: 197. Bu tarihlerde Diyarbakır'da bulunan Alman misyonu personeli bir doktorun kurulacak olan hastanede istihdam edilmesi yönünde görüşler ortaya atılmıştır. Ancak Bord merkezi ve sahadaki Bord personeli, Alman misyon örgütlenmesi mensubu bir hekimin denetiminin güç olacağı ve Bord ile aynı propaganda ve çalışma esaslarını paylaşmayacağı düşüncesini belirtmiştir. Bu çerçevede Bord merkezi, Protestanlık mezhebini paylaşıyor olsalar dahi Alman misyonerleriyle işbirliği geliştirmek istememiştir.

⁷⁶³ ABCFM Arşivi, Reel 703, No: 476.

eğiterek hastane için eleman yetiştirmeye başladı. Bu süre zarfında gerek kendisi için bir ikametgâh gerekse bir hastane binası inşası için arsa araştırmaktaydı.⁷⁶⁴ Dr. Ward'ın araştırmaları devam ederken 1909 yazında önemli bir gelişme oldu ve hali hazırda kullanmakta oldukları evin sahibi, evin mülkiyetini misyonerlere bağışladı. Bu hediye dispensar personeli için önemli bir moral kaynağı olmuştu. Aynı yıl içerisinde İngiliz hemşire Priscilla Baldwin kadroya katılmış ve Ward'ın Diyarbakır'da başlattığı düzenli tıbbi çalışmalar 1909 yazı sonrası ivme kazanarak gerçek anlamda bir klinik seviyesine yükselmişti.⁷⁶⁵ 1910 yazına gelindiğinde bir yıllık çalışma dönemi içerisinde 121 ameliyat gerçekleştirilmiş ve 1700 civarında yatılı hastaya hizmet verilmişti. Dispanserde tedavi gören hastalar etnik ve dini açıdan oldukça geniş bir yelpazeye sahipti. Etnik olarak bakıldığında hastalar Türk, Kürt, Ermeni, Süryani, Keldani, Yahudi, Rum ve Arap kökenliydi. Orantısız olarak bakıldığında hasta grupları arasında ön plana çıkan unsurlar 658 Ermeni, 293 Türk, 122 Süryani, 70 Kürt ve daha az oranlarda da diğer ırklara mensuptu. Bu hastaların temsil ettikleri dini aidiyetler de son derecede çeşitlilik göstermekteydi. Müslümanlar, Protestan, Katolik ve Gregoryen Ermeniler, Protestan, Katolik ve Yakubi Süryaniler, Keldaniler, Museviler, Rum Ortodokslar, Yezidiler ve Latin Katolikler dispanserde bir yıl içerisinde karşılaşmış olan inanç gruplarıydı.⁷⁶⁶ Bir bağış aracılığıyla Diyarbakır'a misyon hastanesinin kurulmuş olması burasının aynı zamanda bir misyon şubesi konumuna ulaşmasına da yol açmaktaydı. Hastanedeki çalışmalar derinleştikçe ve ulaşılan kitle büyüdükçe sürdürülmesi planlanan dini propaganda çalışmaları da genişletilmeliydi. Bu düşünceye paralel olarak Dr. Ward 1910 yılında Diyarbakır'ın bir dış istasyon olarak bağlı bulunduğu Harput merkezden papaz sıfatına sahip atanmış bir misyoner talep etti.⁷⁶⁷

Çalışmalar belirli bir düzen almak üzereyken sürpriz bir biçimde Dr. Ward'ın Beyrut'a transferi gündeme geldi. BORD'un Beyrut'ta bulunan Suriye Protestan Koleji, tıp fakültesinde ders vermek üzere Dr. Ward'ı transfer etmek istemişti. Diyarbakır'a gelişinin öncesinde bir süre Fransa'da ileri düzey tıp eğitimi almış olan

⁷⁶⁴ ABCFM Arşivi, Reel 711, No: 295.

⁷⁶⁵ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 221, 222.

⁷⁶⁶ ABCFM Arşivi, Reel 712, No: 224.

⁷⁶⁷ ABCFM Arşivi, Reel 717, No: 278.

Ward bu teklife sıcak baktı ve Bord merkezine nakil işleminin gerçekleştirilmesi için 1910 Mayısında başvuruda bulundu. Ward'a göre kolejde yetiştireceği öğrenciler Diyarbakır'da kalarak gerçekleştireceği sağlık çalışmalarından, misyon adına çok daha faydalı sonuçlar doğuracaktı.⁷⁶⁸ Ward'ın ailesi ile birlikte Beyrut'a gidiş tarihi olan 1911 Mayısına kadar Diyarbakır'daki düzenli tıbbi misyon çalışmaları sürdürüldü. Bu süre zarfında Ward kimi zaman civar yerleşim birimlerine turlar düzenledi. Merkezle yaptığı yazışmalarda bir an evvel buradaki çalışmalarını devralacak yeni tıbbi misyonerin atanmasının gerekliliğini vurgulamaktaydı. Ward, ayrılışından sonra yerini alacak olan hekime bölge halkıyla ilgili tecrübelerini aktarmak istiyordu.⁷⁶⁹ Ancak Dr. Ward Beyrut'a gitmeden önce Diyarbakır'a bir tıbbi misyoner atanması işlemleri gerçekleşmedi. Üstelik yeni bir misyoner atanması Ward'ın ayrılışının ikinci yılında da gerçekleşmedi ve nihayet 1913 yılında Diyarbakır misyon hastanesi için Dr. Floyd O. Smith atandı. Dr. Smith ailesiyle birlikte önce Paris'e ulaştı ve burada bir süre eğitim aldıktan sonra Beyrut üzerinden Antep'e geçti. Dr. Smith, Beyrut'ta kaldığı bir haftalık süre boyunca Diyarbakır misyon hastanesinin eski hekimi olan Dr. Ward ile görüşme imkanı buldu. Dr. Ward Diyarbakır'dan ayrılmadan önce gelecek olan yeni misyonere vermek istediği bilgi ve tavsiyeleri nihayet Dr. Smith'in Beyrut'a gelişiyle aktarma fırsatına erişmişti. Yeni hekim çok geçmeden Antep'e ulaşarak burada bir süre dil eğitiminde bulundu ve 1914 yılında Diyarbakır'daki tıbbi misyon çalışmalarına başladı.⁷⁷⁰

Dr. Smith Diyarbakır'daki çalışmalarını I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği bir dönemde başlatmıştı. Çalışmalar oldukça yavaş başlamıştı. Eğitimli bir hemşirenin bulunmayışı klinik çalışmalarını oldukça ağırlaştırmaktaydı. 1915 Mayısına gelindiğinde Sahagian'ın yapmış olduğu bağışa rağmen hala bir hastane inşa edilememişti. Esasen Dr. Smith, Diyarbakır'daki tıbbi misyonun gidişatından da memnun değildi. Bord, bir bağışa binaen Diyarbakır'da bir misyon hastanesi açmak üzere girişim başlatmıştı ancak bu girişim bir türlü sonuçlandırılmıyordu. Dr. Smith bağış miktarının burada bir hastane inşası ve personelinin maaşlarını karşılamadığını düşünüyordu. Bu hususla ilgili düşüncelerini Bord merkezine açıklıkla ifade etmiş ve

⁷⁶⁸ ABCFM Arşivi, Reel 717, No: 267, 268.

⁷⁶⁹ ABCFM Arşivi, Reel 717, No: 287.

⁷⁷⁰ ABCFM Arşivi, Reel 706, No: 383, 391.

eğer Bord buradaki girişimi ciddiyetle desteklemeyecekse bir tıbbi misyoneri teşekküllü bir hastane ve personel olmaksızın Diyarbakır'da tutmak yerine daha fazla ihtiyaç duyulan bölgelere nakledebilirdi.⁷⁷¹ Tıbbi misyon çalışmaları ile ilgili gelişmeler bu şekilde ilerlerken 1915 Haziranında Dr. Smith yetkililerce tutuklandı ve valilik emriyle Diyarbakır'dan sürüldü. Dr. Smith'in hakkındaki suçlama, valilik kayıtlarında, görülen ahval ve harekâtı üzerine hakkında icra ettirilen tahkikat neticesinde Ermenileri hükümet aleyhine teşvik ettiği ve de vilayet-i saire misyonerleri ile gizli haberleşmelerde bulunduğu ve oldukça önemli şifrelerinin elde edilmiş olduğu şeklinde geçmektedir.⁷⁷² Dr. Smith tutuklanmasının ardından önce Urfa'ya ve daha sonra oradan Beyrut'a gönderilmiştir.⁷⁷³ Burada birkaç ay boyunca hapisanede tutulmuştur. Dr. Smith hapisanede kalmış olduğu bu süreyi bir anlamda kendisine fırsat bilmiş ve buradaki mahkûmlar arasında misyonerlik çalışması yapmış ve dini propagandada bulunmuştur. Bu esnada öbür yandan şifreler ve silahlarla ilgili sorgulanmak üzere mahkemeye çıkarılmıştır. Mahkeme Dr. Smith'e Ermenilerle olan ilişkileri, silahlar ve ellerindeki şifreler ile ilgili ayrıntılı sorular sormuştur. Beyrut Amerikan konsolosunun devreye girmesi ve Suriye Valisi Cemal Paşa'dan alın izin sonucu, sorgulamasının da tamamlanmasına binaen Dr. Smith 7 Ağustos'ta *Sezar* isimli Amerikan gemisiyle Osmanlı topraklarını terk etmiştir.⁷⁷⁴

Böylece Amerikan Bord'un Diyarbakır'da 1905 yılında başlatmış olduğu ilk girişimler ve iki tıbbi misyoner Dr. Ward ve Dr. Smith'in çalışmaları ile süregelen

⁷⁷¹ **ABCFM Arşivi**, Reel 716, No: 406.

⁷⁷² **BOA**, DH. EUM. 5. Şb. 19/55, 24 R 1333 / 7 Haziran 1915. 7 Haziran 1915 tarihli bir yazışmada valilik, buradaki Amerikalı doktorun Ermeniler hesabına casusluk yapmakta olduğu ve buradaki İngiliz konsolosunun kendisine tevdi ettiği 25 Mayıs 1331 tarihli gayet mahrem vesai ve Ermeniler tarafından kendisine getirilen silah ve mühimmatı kabul ettikten sonra karısının ısrarı üzerine bunları geri iade ettiğinin, yapılan tahkikat sonrası anlaşıldığını belirtmektedir. Bu hususla ilgili olarak Dr. Smith Beyrut'tan Bord merkezine yazmış olduğu raporunda Ermenilerin silahları kendilerine Amerikalılara ait meskenlerin aranmayacağı gerçeğiyle getirmiş olduklarını ve silahların evinde 2-3 gün kaldıktan sonra bu kişileri geri çağırarak silahları alıp götürmelerini istediğini ve barut tozlarını da kanalizasyona boşaltarak imha ettiğini aktarmaktadır. Detaylar için bkz. **ABCFM Arşivi**, Reel 716, No: 410.

⁷⁷³ Dr. Smith tutuklanması ve suçlamalarla ilgili olarak Beyrut'tan Bord merkezine yazmış olduğu raporunda Ermenilerin silahları kendilerine, Amerikalılara ait meskenlerin aranmayacağı gerçeğiyle getirmiş olduklarını ve silahların evinde 2-3 gün kaldıktan sonra bu kişileri geri çağırarak silahları alıp götürmelerini istediğini ve barut tozlarını da kanalizasyona boşaltarak imha ettiğini aktarmaktadır. Detaylar için bkz. **ABCFM Arşivi**, Reel 716, No: 410.

⁷⁷⁴ **ABCFM Arşivi**, Reel 716, No: 430.

tıbbi misyon girişimleri uzun vadeli olamamıştır. Yaklaşık 10 yıllık bir süre zarfında kesintili olarak devam ettirilmeye çalışılan tıbbi misyon faaliyetleri Dr. Smith'in Ermeni meselesine doğrudan müdahil olmasından dolayı 1915 yılı savaş ortamının getirmiş olduğu olumsuzluklarla birlikte son bulmuştur. Dr. Ward ve Dr. Smith şehirde sürdürdükleri sağlık çalışmaları ile farklı etnik gruplarla temas kurma olanağı sağlamışlardır. Ancak Bord'un Diyarbakır'da gerçekleştirdiği bu tıbbi çalışmalar genel manada değerlendirildiğinde şehrin oldukça renkli bir etnik yapıya sahip sakinleri üzerinde önemli bir etki bırakmadığı söylenebilir.

ALTINCI BÖLÜM

BATI TÜRKİYE MİSYONU HASTANELERİ

6.1. Kayseri (Talas) Amerikan Hastanesi

Kayseri şehrinin Protestan misyonerlerle tanışması Bord misyonerlerinin bölgeye gelişlerinin öncesine rastlamaktadır. Kayseri'ye 1823 yılında ulaşmış olan ilk Protestan misyoner bir İngiliz misyonerlik örgütü olan *British and Foreign Bible Society* personelidir. İngiliz misyonerin haricinde, 1839 yılında İstanbul'dan sürülen iki öğretmen Kayseri'de bulunan bir manastırda bir yıl kadar Protestanlık üzerine öğretide bulunmuşlardır. 1845 yılına gelindiğinde yine İstanbul'dan sürülen bir papaz aynı manastırda Kayseri Ermeni Piskoposunun tepkisini çekecek ölçüde başarılı misyonerlik çalışmalarında bulunmuştur.⁷⁷⁵

Kayseri'ye Amerikan Bord bağlantılı ilk din adamı 1849 yılında gelmiştir. Ertesi sene İzmir'de ikamet etmekte olan Amerikan Bord misyoneri Rev. Johnston şehri keşif amaçlı olarak ziyaret etmiş ve akabinde sonraki faaliyetler için cesaret verici bir rapor hazırlamıştır. Bu tarih sonrasında bir dış istasyon boyutunda değerlendirilen faaliyetler, 16 Haziran 1854 tarihinde misyonerler J. N. Ball ve W. A. Farnsworth'un gelişiyile merkez şube boyutuna ulaşmıştır.⁷⁷⁶ Bu iki misyonerin gelişini takip eden kısa bir zaman dilimi içerisinde bir Protestan kilisesi teşkil etmek mümkün olmuş ve 2 Temmuz 1854'te Kayseri'deki ilk Protestan kilisesi kurulmuştur.

Kurulduğu tarih itibarıyla Bord'un, Ermeni Misyonu olarak adlandırmış olduğu örgütlenme şeması içerisinde yer alan Kayseri 1860'ta Merkezi Türkiye

⁷⁷⁵ A.H.İ.F.K.Ö.K., W. A. Farnsworth, Sketch of the Cesarea Station, 1890, Klasör No: BV 3160 Z 91, s. 1.

⁷⁷⁶ Aynı eser, s. 2.

Misyonu olarak yeniden taksim edilmiş olan örgütlenme sahası içerisinde yer almıştır. Kayseri merkez şubesi, 1850'li yıllarda hızlı bir gelişme göstermiş ve şehrin civarında yer alan irili ufaklı çok sayıda yerleşim merkezinde yürütülen misyon çalışmalarının merkez üssü olmuştur. 1860 yılına gelindiğinde Kayseri, Ankara, Yozgat ve Niğde gibi şehre uzak mesafede bulunan yerleşim birimlerini örgütlenme şemasına dâhil etmiştir.⁷⁷⁷ Kayseri'de tıbbi misyonerlik çalışmalarının sistemli olarak başladığı 1890 yılına dek dini çalışmalar ve eğitim-öğretim faaliyetleri Bord misyonerlerinin ana hareket alanını oluşturmuştur. Zaman içerisinde sayıları çoğalmış olan kiliselerin üye sayısı da benzer şekilde artmıştır.⁷⁷⁸ Bord'un, eğitim faaliyetleri çerçevesinde Kayseri'de açmış olduğu en yüksek düzeyli okul Talas'ta yer alan yatılı kız lisesidir.⁷⁷⁹ 1890 yılı itibarıyla Kayseri'de faaliyet gösteren dördü lise düzeyinde ve 40'ı karma okul olmak üzere, toplam 44 Amerikan Bord okulunda 2089 öğrenci bulunmaktaydı.⁷⁸⁰

Kayseri ve civarında Bord tarafından gerçekleştirilecek olan düzenli tıbbi misyon çalışmalarının öncesinde, bu saha zaman zaman örgütün gezici tıbbi misyonerleri tarafından ziyaret edilmişti. 1867 yılında şehri ziyaret edip burada bir ay boyunca tıbbi misyonerlik yapan Henry Sergeant West, örgüt merkezine Kayseri'nin tıbbi misyon açısından oldukça ciddi bir potansiyel taşıdığını bildirmişti. West, bahsi geçen dönem içerisinde Kayseri'ye yaptığı kimi kısa süreli ziyaretlerinin bile şehirdeki yoğun tıbbi talep dolayısıyla üç aya kadar uzadığını belirtmektedir.⁷⁸¹

⁷⁷⁷ Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan...*, s. 103. Kayseri'ye bağlı dış istasyonlardan Yozgat'ta 1858, Muncusun'da 1869, Sungurlu'da 1870, İncirli ve İstanöz'de 1875 yıllarında birer Protestan kilisesi tesis edildi.

⁷⁷⁸ Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan...*, s. 107. Buna göre Kayseri şubesinde 1854 yılında 1 ibadet yeri ve 1 kilise mevcutken zamanla bu sayılar 33 ibadet yeri ve 6 kiliseye dönüşmüştür. 1854 yılında Kayseri Protestan kilisesinin toplam 10 üyesi mevcutken 1890 yılında bu rakam 1081 olmuştur. 1854 yılında 40 olan ortalama Pazar cemaati sayısı 1890 yılında 4065'e yükselmiştir.

⁷⁷⁹ Frank Andrews Stone, *Academies For Anatolia*, London, 1984, s. 90-91.

⁷⁸⁰ Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan...*, s. 108. Bord'un Kayseri'ye 1886 yılında ilk tıbbi misyonerini gönderişine dek şehirde faaliyet gösteren misyoner kadrosu şu isimlerden oluşmaktaydı: Rev. J. N. Ball, Rev. J. Y. Leonard, Rev. W. H. Giles, Rev. Lyman Bartlett, A. M. Griswold, Rev. J. O. Barrows, Rev. Daniel Stover, M. E. Brewer, W. A. Farnsworth, S. A. Closson, J. L. Fowle, F. E. Burrage. 1885 yılı itibarıyla toplam personel sayısı, 5'i Amerikalı ve 72'si yerli çalışan olmak üzere 77'dir.

⁷⁸¹ ABCFM Arşivi, Reel 587, No: 1053

Kayseri’de düzenli tıbbi misyon çalışmalarının başlangıcı 1886 yılında Dr. William Dodd’un şehre tıbbi misyoner olarak gelişiyle başlamıştır. Bu bölgedeki tıbbi misyonun kurucusu olan Dr. Dodd’un yaşam hikayesi aslında oldukça ilgi çekicidir. Dodd’un tıbbi misyonerliği bir meslek olarak seçmesinin nedenleri onun geçmiş yaşantısında aranabilir. Aynı zamanda bir misyoner çocuğu olan Dodd, Merzifon’da faaliyet sürdüren babasını henüz dört yaşında iken bir kolera salgını yüzünden kaybetmişti. Babasının kaybının ardından Annesi onu alarak New Jersey’e dönmüştü. 1881 yılında Princeton’dan mezun olan Dodd bir süre New York’ta tıp eğitimi gördü. Buradaki eğitiminin ardından İskoç Kilisesi’ne bağlı olarak New Jersey’de kölelerin yaşadığı varoşlarda misyonerlik pratiği yaptı.⁷⁸² Dodd, misyonerlik ve tıp eğitimi tamamladıktan sonra evlendi ve 1886 yılında Kayseri’ye geldi. Dodd’un Kayseri’ye ulaştığı dönemde, Farnsworth ve Fowle bölgede Bord adına faaliyet göstermekteydi.

Bir müddet dil öğrenimine koyulan Dodd, misyon yerleşkesinin 1887 yılında Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı, Kayseri’nin yaklaşık yedi kilometre doğusunda yer alan Talas’a taşınmasıyla tıbbi misyon çalışmalarını hızlandırdı. Bu dönem içerisinde hızlı bir hastane inşası mümkün olmadığı için Dodd, daha çok bölgedeki haneleri dolaşarak gezici hekimlik hizmeti veriyordu. Bu sayede bir yandan bölge halkını daha yakından tanıma fırsatına da erişmiş oluyordu. Bu yıllarda Talas ve civarındaki doktor talebi öylesine yüksekti ki Dr. Dodd’un temasa geçtiği hasta sayısı kısa sürede oldukça arttı. 1887 yılında 1200 olan hasta sayısı, 1888’de 2075 ve 1889’da 4236’ya yükseldi.⁷⁸³ Dr. Dodd’un özellikle 1890 yılında Türk nüfusun yoğun olduğu yerleşim birimlerine yaptığı tıbbi tur, onun 16 gün boyunca birlikte kaldığı Türkleri yakından tanıması için önemli bir fırsat olmuştu. Ona göre Türklere doğrudan İncil’den bahsetmek neredeyse imkânsızdı ve bunun için dolaylı yöntemlerin uygulanması gerekmekteydi.⁷⁸⁴ Öte yandan Dodd, geçen süre zarfında bölgedeki tıbbi ihtiyaçları detaylı bir biçimde teşhis etmekteydi. Bu çerçevede çok geçmeden ameliyat vakaları ve özellikle göz hastalıkları ile ilgili ihtiyacın yoğunluğunu görerek kendisini bu alanlar üzerinde geliştirmek üzere Avrupa’ya

⁷⁸² Edward Mills Dodd, *The Beloved Physician*, New York, 1931, s. 12.

⁷⁸³ ABCFM Arşivi, Reel 606, No: 25.

⁷⁸⁴ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 11.

gitmeye karar verdi. Dodd, önce dil öğrenimi için Almanya'nın Heidelberg şehrine ve daha sonra da Avrupa'nın önemli tıp merkezlerinden Viyana'ya gitti.⁷⁸⁵

Dodd, Heidelberg ve Viyana'da kaldığı zaman zarfında Bord merkeziyle ve de İstanbul'daki misyon merkeziyle yazışmalarda bulunarak Kayseri'de bir dispanser tesisi için gerekli formaliteleri tamamladı. Bir yıl süren lisansüstü tıp eğitiminin ardından 1890 yılında ailesiyle birlikte Kayseri'ye dönen Dodd, öncelikle bir dispanser inşası için kolları sıvadı. Önce Talas'ta daha sonra da Kayseri merkezde bir ev kiralayan Dodd, haftanın iki günü merkez dispanserde dört gün de Talas dispanserinde tıbbi faaliyetlere koyuldu.⁷⁸⁶

Dodd'un uzunca bir süredir satın almayı tasarladığı Talas Kız Lisesi'nin karşısında bulunan genişçe bir arsa üzerindeki ev, nihayet 1892 yılında sıkı bir pazarlık sonucu 390 pounda satın alındı. Bahsi geçen evin çok sayıda odasının bulunması burada açılan dispanserin aslında bir hastane gibi faaliyet göstermesine ön ayak olacaktı. Dodd, iki kattan oluşan binanın alt katındaki odalardan birisini perdeyle ikiye ayırarak burasını hem ameliyathane hem de tedavi odası olarak kullanılmaya başladı. Tedavi odasının karşısında yerli tarz divanların bulunduğu bir bekleme odası, onun ilerisindeki odaysa laboratuvar ve ecza odası olarak tasarlandı. Aynı katta *karanlık oda* olarak tabir edilen bir göz hastalıkları tedavi odası bulunuyordu. Binanın üst katında bulunan küçük odalar ise uzak bölgelerden gelen hasta yakınlarının yeme içme ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri mutfak olarak düşünüldü.⁷⁸⁷

Dünyanın bu bölgesinde evlerin genellikle düz tavanlı olduğunu ve bunun kısa süre içerisinde sızıntılara neden olabileceğini belirten Dodd, binanın çatısını olası sızıntıları önlemek üzere Amerika'dan getirtilen özel plastik kaplamalarla onarttırdı. Bu yöntem her ne kadar pahalıya mal olsa da bölgedeki hedefler uzun süreliydi ve buna uygun adımlar atılmalıydı. Ortaya konulan çabalar aslında çok geçmeden sonuçlarını vermeye başlamış ve bu küçük hastanenin ünü kısa sürede uzak

⁷⁸⁵ A.g.b., No. 25.

⁷⁸⁶ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 49.

⁷⁸⁷ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 64.

mesafelere kadar yayılmıştı. Örneğin 1892 yılı içerisinde hastaneyi ziyaret edenler arasında Talas'ın 300 kilometre doğu ve 150 kilometre güney istikametinde bulunan yerleşim birimlerinden hastalar bulunmaktaydı.⁷⁸⁸

Diğer yandan mütevazı şartlarda tesis edilmiş olan Talas misyon hastanesine Kayseri halkının ilgisi giderek artmaktaydı. Öyle ki Dodd, daha önce düzenli olarak yapmakta olduğu gezici hekimlik turlarını 1895 yılına gelindiğinde hastanedeki iş yükü nedeniyle artık gerçekleştiremez olmuştu.⁷⁸⁹ Yıl içerisinde civar bölgelerden ısrarlı bir biçimde gelmekte olan doktor talepleri Talas misyon hastanesinin, Bord merkezinden özellikle gezici hekimlik çalışmalarının aksamaması için ilave bir doktor talebinde bulunmasına yol açmıştı. İkinci bir doktor, Dodd'un kimi zaman ülke dışına çıktığı dönemlerde hastane çalışmalarının aksamadan sürdürülmesi için önemliydi.⁷⁹⁰

Dodd bir taraftan Talas misyon hastanesini genişletmekle meşgul olurken aynı zamanda kendisini de hekimlik konusunda ilerletmekten geri kalmıyordu. Nitekim Dodd, daha önceleri Viyana'da almış olduğu tıp eğitimine ek olarak New York'ta bulunan bazı ileri düzeydeki hastanelerde jinekoloji ve genel cerrahi alanlarında uygulamalı eğitim görmek üzere Bord merkezinden 1896 yılında 200 dolarlık bir bütçe talep etti ve bu istek merkez tarafından kısa sürede onaylandı.⁷⁹¹ Bütçe talebinin çabucak onaylanmasında Dodd'un Kayseri'de gerçekleştirdiği yoğun tıbbi çalışmaların örgüt merkezine sunulan raporlarda ayrıntılı olarak yer almasının etkisi büyüktü.

⁷⁸⁸ **ABCFM Arşivi**, Reel 609, No: 65. Kayseri ve civarındaki tıbbi misyon çalışmalarını disiplinli bir biçimde ilerletmek ve genişletmek isteyen Dodd 1894 yılında güney istikametinde bir yolculuk yaparak Adana, Talas, Antep, Şam ve Beyrut'ta bulunan tıbbi kurumları incelemeye gitti. Dodd turu boyunca Beyrut'taki Alman hastanesi, Şam'da bulunan Edinburgh Tıbbi Misyon Örgütü dispanseri, Antep'te Bord'a ait Azariah Smith Hastanesi ve Tarsus'taki devlet hastanesini ziyaret etmiştir. Dodd, ziyaretleri boyunca özellikle hasta bakımı ve hastanelerin yönetimi konularında gözlemlerde bulunmuştur. **ABCFM Arşivi**, Reel 609, No: 110.

⁷⁸⁹ Hastane bünyesinde Kayseri merkezde sürdürülen yoğun çalışmalara ek olarak dış istasyonlara düzenlenen tıbbi turlar oldukça verimli geçmekteydi. Dodd ve 1895 yılında misyona katılan Post her fırsatta Yozgat, Niğde, Nevşehir ve Aksaray gibi uzak mesafede bulunan bölgelere düzenliyordu. Tıbbi turlar gerek hastanenin gerekse Cumhuriyet yıllarında Talas Nute Kliniği'nin faaliyette olduğu dönemlerde önemini daima korumuştur. Ancak bilindiği üzere bu turlara kliniğin kapanmasından önceki son dönemde resmi yetkililerce yasaklama getirildiğinden yukarıda bahsetmiştik. **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 124.

⁷⁹⁰ **ABCFM Arşivi**, Reel 609, No: 125.

⁷⁹¹ **ABCFM Arşivi**, Reel 609, No: 165, 168.

1886 yılından beri Kayseri şubesinde sürdürülen tıbbi misyon çalışmaları artık on yılı tamamlamıştı ki Dodd, alt katı dispanser olarak kullanılacak olan büyük Talas misyon hastanesi düşüncesini Bord merkezine açıkladı.⁷⁹² Hastanenin kuruluşu için gerekli olan rakam oldukça yüksekti. Fakat Dodd bunun için de gerekli planları yapmıştı. O, sadece bu büyük hastanenin yapımıyla ilgili Bord merkezinin resmi onayını elde etmek istiyordu. Dodd, hastanenin yapımı için gerekli yüksek orandaki meblağı ABD’de sahip olduğu geniş çevre aracılığıyla bir araya getirmeyi düşünüyordu. 1897 yılında New York’tan Kayseri’ye dönen Dodd hastane inşaa çalışmalarını hızlandırdı. Diğer yandan hastane faaliyetleri için gerekli izinleri sağlamak üzere Babıâli nezdindeki uzun bürokratik sürecin ilk adımlarını atmaya başladı.⁷⁹³

Yeni hastanenin inşası için sarf edilen enerji, devam etmekte olan tıbbi misyon çalışmalarını hiç de aksatmıyordu. Aksine Dodd, Viyana ve New York’ta kazanmış olduğu yeni tecrübelerle oldukça çeşitli tedavilere ve başarılı ameliyatlara imza atıyordu. Talas misyonunun küçük hastanesinde mütevazı şartlar içerisinde 1898 yılında gerçekleştirilmiş olan ameliyatlarda aslında sürdürülen faaliyetin hiçte mütevazı olmadığını gözler önüne seriyor. Dodd’un yıl içerisinde uyguladığı çok sayıdaki ameliyat arasında tümör ameliyatları ve göz ameliyatları ile fitik ve böbrek gibi çeşitli dâhiliye operasyonları yer almaktadır.⁷⁹⁴

Öte yandan Dodd, daha önceleri diğer misyon hastanelerine yapmış olduğu ziyaretler esnasında, kullanışlı ve uzun ömürlü bir hastane binasının sahip olması gereken özellikleri kafasında tasarlamış ve nihayet uygulamaya koymuştu. Hasta koşullarındaki pencereler azami düzeyde ışık sağlamak üzere tasarlanmış, ameliyat odası için gölgelik eklenmiş, merdivenler hastaların rahatça taşınabilmesi için geniş tutulmuş, yönetici odaları binanın en uygun yerine oturtulmuştu. Üstelik bina planı

⁷⁹² ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 184, 185, 186.

⁷⁹³ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 230.

⁷⁹⁴ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 238. Dr. Dodd 1898 yılında toplam 284 ameliyat gerçekleştirmiştir. Bu müdahalelerin çoğunluğu, tümör, göz ve dahiliye ameliyatlarından oluşmaktadır. Ancak çeşitlilik açısından değerlendirildiğinde eklem bölgesi ameliyatları, fitik ameliyatları ve plastik cerrahi müdahalelerinde dahi bulunulduğu görülmektedir. Ayrıca Dodd, 1898 yılında gerçekleştirilen bu ameliyatlarda toplam iki ölüm vakası rapor etmiştir.

da ilerdeki olası eklemelere uygun bir biçimde düşünülmüştü.⁷⁹⁵ Yeni hastanenin inşası uzun süren uğraşlar sonucu 1900 yılında büyük oranda tamamlanmıştı. Binanın yapımında açık gri renkli kefek taşı kullanılmış, kat aralıkları ve pencere kenarlarında ise süsleyici şerit olarak kırmızı renkli taşlar düşünülmüştü. Üç kat ve bir de bodrumdan oluşan bina Talas'ın batıya yani Kayseri şehrinin bulunduğu düz ve geniş ovaya hakim bir noktada yer alan misyon yerleşkesi üzerinde inşa edilmişti. Binanın konumlandırıldığı mevki oldukça havadardı ve hastane yaklaşık yedi kilometre ötede bulunan Kayseri şehir merkezinden dahi görülebiliyordu.⁷⁹⁶

Binanın 1900 yılı itibarıyla tamamlanan bölümü 7172 dolara mal olmuştu. Dodd, tamamlanması gereken üçüncü kat, koğuşlar ve binanın ince işleri için gerekli bütçeyi temin etmek üzere ABD'deki yardımseverlere yeniden çağrıda bulundu. Nitekim binanın mevcut halinin tamamlanmasında kullanılan bütçenin büyük bölümü Dodd'un hem akrabaları hem de Princeton'dan varlıklı okul arkadaşlarınca karşılanmıştı.⁷⁹⁷

Bütün bu çalışmaların yanı sıra, 1900 yılı içerisinde toplam 376 ameliyat gerçekleştirilmiş, 7829 hasta tedavi edilmiş ve 749 ev ziyaretinde bulunulmuştu. Dodd, yeni hastanenin ilk hastasının bir Müslüman olmasından oldukça gurur duymuş ve Müslüman hastaların artık Mesih'i daha çok duyacaklarını heyecanla merkeze rapor etmişti.⁷⁹⁸ Ayrıca bu ilk yılda yeni gelen hastaların yarısı Müslümanlardan oluşmaktaydı.⁷⁹⁹ Yani bölgedeki Müslüman halk artık Talas misyon hastanesine ve Talas'taki tıbbi misyon çalışmalarına giderek ısınmaya başlıyordu. Ancak sürdürülen bütün bu hummalı çalışmalara rağmen yeni hastane için henüz resmi bir tanınma sağlanmış değildi. Aslında Dodd, bütün bu inşa faaliyetlerini bir "ev" inşası olarak yürütmeyi başarmış ve kısa süre içerisinde bu yeni "ev", tıbbi misyon merkezi olmuştu.⁸⁰⁰

⁷⁹⁵ Dodd, *The Beloved...*, s. 31.

⁷⁹⁶ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 20.

⁷⁹⁷ Aynı Yer.

⁷⁹⁸ ABCFM Arşivi, Reel 620, No: 16.

⁷⁹⁹ ABCFM Arşivi, Reel 620, No: 11.

⁸⁰⁰ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 21.

Yoğun bir kişisel çaba ile ortaya konulmuş olan Talas misyon hastanesinin, Dodd'un yakın çevresi tarafından finanse edildiğinden daha önce bahsetmiştik. Aslında bu durum Talas misyon hastanesinin Bord'un Anadolu'da açtığı diğer hastanelerden farklı bir statüye kavuşmasına yol açacaktı. Dodd misyon merkezine, Talas misyon hastanesi için New York'taki yakın çevresinden oluşacak olan bir yönetim kurulu teşkil etme fikrini aktarmış ve bu durumun hastanenin Bord'la ve misyonerlik faaliyetleriyle olan bağlantısı arasında hiçbir değişiklik yaratmayacağı hususunu da vurgulamıştı.⁸⁰¹ Hastanenin statüsüne tamamen açıklık getirmek isteyen Dodd, hastanenin üzerinde bulunduğu Bord'a ait arsa ile daha önce kendisinin satın almış olduğu küçük hastanenin arsasının Board'la değiş tokuş edilmesi işini de halletmişti.⁸⁰²

Talas misyon hastanesi için Dodd'un, Bord merkezine tavsiyede bulunduğu New York merkezli bir yönetici heyeti oluşturulması meselesi de hızlı bir biçimde çözüldü ve James M. Speers'in önderliğinde dokuz üyeden oluşan kurul hastanenin adını *Amerikan Hristiyan Hastanesi* olarak belirledi. Kurul yılda bir defa, Ekim aylarının ilk salı günü toplanacaktı. Ayrıca kurulun on bir maddeden oluşan oldukça özenli bir de tüzüğü bulunmaktaydı. Tüzüğün yedinci maddesine göre hastanenin bütün idari sorumluluğu hastane müdürüne aitti ve bütün hastane personeli de müdüre tabi idi. Kurulun başlıca görevleri arasında yurt içi ve yurtdışından hastane için yardım toplanması, toplanacak yardımların idaresi ve hastane için gerekli alım satım işlerinin düzenlenmesi bulunmaktaydı.⁸⁰³

Kuruluş aşamasından itibaren Kayseri misyon hastanesinde işler oldukça uyumlu bir biçimde devam etmekteydi. Ancak oluşturulan bu kurul ve Talas misyon hastanesinin kazandığı özerk statü hastane ile Kayseri misyon şubesi arasındaki uyumun da bozulmasına yol açacaktır. Bu uyumsuzluk 1905 yılı sonrası yerini hastane, şube ve Bord merkezi üçgeni arasında uzun süren yazışmalara yol açacak olan bir krize bıraktı. Amerikalı misyoner hemşire Cole'un 1905 yılında görevinden

⁸⁰¹ ABCFM Arşivi, Reel 620, No: 18.

⁸⁰² ABCFM Arşivi, Reel 620, No: 22.

⁸⁰³ ABCFM Arşivi, Reel 616, No: 595, 598.

istifa etmesi, Dodd ve ekibinin 1911 yılında hastaneyi terk ederek Konya'ya taşınmalarına yol açacak gelişmeleri fitilleyen kıvılcım oldu.

Hemşire Cole, kendisinin bir Bord misyoneri olarak Kayseri şubesine tabi olduğunu iddia etmiş ve hastane müdürü Dodd'un kendisi üzerinde kararlar veremeyeceğini istifasında bildirmişti.⁸⁰⁴ Bu durum hastane ve şube arasındaki organik bağın yeniden gözden geçirilmesine yol açtı. Dodd, bir taraftan durumla ilgili olarak New York'ta bulunan hastane kuruluşuyla diğer taraftan Bord merkezi ile yazışmalarda bulunuyordu. Dodd, hastanenin özerkliğinden ödün vermek istemiyordu.⁸⁰⁵ Öte yandan hemşire Cole'ün istifasından 1909 yılına dek süren yazışma ve değerlendirmeler sonucu Batı Türkiye Misyon merkezi, hastane için hem hastane hem şube personelinden oluşan bir kurul belirlenmesini önerdi.⁸⁰⁶ Bord sekreteri James Barton da misyon hastanesinin şubenin bir parçası olduğunu ve dolayısıyla şubeye tabi olduğunu net bir dille belirtti.⁸⁰⁷

Bütün bu gelişmeler sonucu 1910 yılında Dr. Dodd, Dr. Post ve hemşire Cushman Konya'ya taşınma kararı aldılar. Aynı yıl içerisinde Kayseri şubesi de Bord merkezinden ya Merzifon şubesinde görevli Dr. Marden ya da Diyarbakır' da bulunan Dr. Ward'ın uzun süreli bir doktor atanana kadar Talas'ta görevlendirilmesini talep etti.⁸⁰⁸ Ertesi yıl Nisan ayında Dodd, hastane ve dispanser bünyesinde bulunan malzemeleri ikiye bölerek yarısını alıp Konya'ya götürdü. Bord merkezi sorunu Merzifon şubesinde görevli tıbbi misyonerlerden birini Talas'a atayarak sorunu çözebileceğini düşünüyordu. Ancak yeni bir hastane binası inşa edip tıbbi misyon çalışmalarını daha da genişletmeyi planlamakta olan Merzifon şubesi bu isteğe pek de sıcak bakmıyordu.⁸⁰⁹ Bord merkeziyle gerçekleşen uzun soluklu

⁸⁰⁴ ABCFM Arşivi, Reel 616, No: 600.

⁸⁰⁵ ABCFM Arşivi, Reel 616, No: 552. Ancak aslında sorun, hastanenin özerkliği meselesine ek olarak bazı ideolojik farklılıklara da dayanıyordu. Şöyle ki bazı personel arasında mevcut dini öğretilerin farklı açıdan yorumlanması şeklinde tanımlanabilecek *yeni yaşam* olarak adlandırılan bir fikir akımı yayılmıştı. Hastane personeli de şubeden farklı olarak *yeni yaşam* düşüncesini benimsemişti.

⁸⁰⁶ ABCFM Arşivi, Reel 616, No: 706

⁸⁰⁷ ABCFM Arşivi, Reel 616, No: 693.

⁸⁰⁸ ABCFM Arşivi, Reel 616, No: 1165.

⁸⁰⁹ ABCFM Arşivi, Reel 636, No: 121.

yazışmalar sonucu Merzifon şubesi buradaki misyon hastanesinin ikinci doktoru A. R. Hoover'ı Talas'a kalıcı tıbbi misyoner olarak gönderdi.⁸¹⁰

Ancak bu süre zarfında Talas misyon hastanesinde tam bir kaos hakimdi. Bir yandan şehirde kolera ve tifo salgınları baş gösterirken diğer yandan hastane malzeme yetersizliği dolayısıyla hiçbir iş göremez haldeydi. Ayrıca altı aydan fazlaca bir süredir el sürülmeyen mevcut hastane malzemeleri de artık kullanılamaz hale gelmişti. Hoover, durumun bu kadar vahim olduğundan ancak Kayseri'ye ulaştığında haberdar olmuştu.⁸¹¹

Bütün bu belirsizlik ve karmaşanın ardından İstanbul şubesi tarafından gönderilen çeşitli tıbbi teçhizat ile Londra'dan getirtilen dispanser malzemeleri sayesinde hastane, 1 Eylül 1911'de yeniden açılabilirdi. Kadro baştan sona yenilenmiş ve hastane artık tamamen Bord'un yasaları çerçevesinde şubenin emri altında işletilmeye başlamıştı. Üstelik hastanenin daha önce 40 olan yatak kapasitesi 70'e çıkarılmıştı. Bütün bu gayretlerin karşılığı olarak 1912 yılı rakamları oldukça umut vericiydi. Bu yıl tam 785 ameliyat, 616 yataklı tedavi ve 3832 muayene gerçekleşmişti.⁸¹² Balkan savaşları dolayısıyla fiyatların oldukça yükselmesi Kayseri şubesini ekonomik yönden etkilemişti ancak takip eden 1913 ve 1914 yıllarında da faaliyetler yoğun biçimde sürdürüldü. 1913 yılında toplam hasta sayısında önceki yıla oranla az bir düşüş görülmüştü. Ancak 1914 yılı yine faaliyetlerin ve hasta sayısının alışlageldiği üzere artarak devam ettiği bir yıl oldu.⁸¹³

1916 yılına gelindiğinde Talas misyon hastanesi, sıra dışı zamanlar geçireceği bir sürece girdi. Hastane 8 Mayıs Pazar günü jandarmalarca kuşatılmış ve hükümet tarafından gönderilen bir komisyon eşliğinde hem hastane binasına hem de misyon yerleşkesinde bulunan diğer binalara el konulmuştu. Üstelik hastanedeki hiçbir malzemenin çıkarılmasına izin verilmemişti. Giderek ağırlaşan savaş şartlarındaki olağanüstü hal ve yaralı askerlerin tedavisi için misyon binalarına el konulacaktı. Nitekim devir işlemlerinin ardından kısa süre içerisinde hastane yaralı askerlerle

⁸¹⁰ ABCFM Arşivi, Reel 616, No: 1186.

⁸¹¹ ABCFM Arşivi, Reel 616, No: 1214.

⁸¹² Alden R. Hoover, *Medical Missionary Work at Cesarea*, 1912, s. 5.

⁸¹³ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 221.

doldu.⁸¹⁴ Öte yandan hastane personeli, misyoner evlerine de el konulmuş olduğu için hastaneye ait bitişikteki bahçede bulunan bağ evinde konaklamaya başladı.⁸¹⁵ Aynı dönem içerisinde Bord'a ait Kayseri şehir merkezinde bulunan bir anaokulu da yine hastane olarak kullanılmak üzere teslim alınmıştı. Savaş yıllarında bir taraftan fiyatlar son derece yükselirken diğer taraftan istenilen bazı ürünler elde nakit olsa dahi bulunamıyordu. Kayseri şubesinde savaşın başlamasından beri oldukça yavaşlamış olan misyon faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelmişti.⁸¹⁶ 1915 yılında gerçekleşen tehcirin ardından, uzayan savaş yılları ve karmaşa ortamı Kayseri ve civarındaki gayrimüslim nüfusun istikrarlı bir biçimde azalmasına yol açıyordu. 19. yüzyılın ortalarından bu yana şehirde bulunmalarının esas nedeni olarak düşünülen gayrimüslim halkın ellerinden kayıp gittiğini gören Kayseri şubesinden sorumlu misyoner Henry K. Wingate 1919 Eylülünde mevcut duruma kesin çözümün ancak ve ancak ülkenin acil bir biçimde tamamen işgali ile gerçekleşebileceğini söylüyordu.⁸¹⁷

Finans kaynakları bakımından değerlendirildiğinde, Kayseri şubesinde sürdürülen yoğun tıbbi faaliyetlerin ekonomik yükü önemli oranda hastalardan alınan ücret ve yardımlar üzerinden karşılanıyordu. Çalışan ücretleri ve sıra dışı bazı giderler ise Amerika'dan gelen fonlarla karşılanıyordu. Dodd, yerli halk tarafından yapılan bağışları yine de oldukça az buluyor ve hatta yerli halkın cimri olduğunu düşünüyordu.⁸¹⁸ Talas misyon hastanesinin bütçe düzenlemesine bakıldığında, başlıca gelir kalemlerinin ameliyat ücretleri, muayene ücretleri, yardımcı asistan geliri, eczane geliri ve hastalar kurulundan geldiği görülmektedir. Gider kalemleri ise yiyecek harcamaları, yakıt ve aydınlatma, ameliyat malzeme ve gereçleri, eczane, yardımcı doktor maaşı, hizmetler ve çeşitli masraflar başlığı altında değerlendirilmektedir. Gider kalemine ek olarak yine hastane tadilatları, mobilya ve

⁸¹⁴ ABCFM Arşivi, Reel 632, No: 408.

⁸¹⁵ ABCFM Arşivi, Reel 632, No: 409.

⁸¹⁶ ABCFM Arşivi, Reel 636, No: 1336, 1337. Ayrıca hastaneye el konulmadan önceki döneme ait olan 1915 yılı raporuna ulaşamamıştır. Bu durumun muhtemel sebepleri arasında hastanenin yıl içinde kayda değer bir faaliyet sergilememiş olması ya da bu yıla ait bir faaliyet raporunun merkeze gönderilmemiş olmasıdır.

⁸¹⁷ ABCFM Arşivi, Reel 636, No: 1398.

⁸¹⁸ William S. Dodd, "The Hospital in Cesarea", *100th Anniversary of the Haystack Prayer of the ABCFM*, Boston, 1907, s. 151

araç gereç masrafları gibi düzensiz bir takım harcamalar da eklenmektedir.⁸¹⁹ Talas hastanesinin gelir gider dengesi arasında genellikle önemli bir uçurum söz konusu değildir. 1905 yılı bütçesine bakıldığında 3190 dolar olan gelire karşılık 3480 dolar tedavi gideri kaydedilmiştir.⁸²⁰ Yine 1906 yılında, 3000 dolar gelir, 3400 dolar gider söz konusuydu.⁸²¹ Belirtmek gerekir ki hastane gideri arasında misyoner maaşları ve çeşitli düzensiz harcamalar, bahsi geçen gider hanesine dahil değildir. Dolayısıyla hastane normal şartlar altında hastalara sunmuş olduğu tedavi masraflarını yerel kaynaklar üzerinde telafi eder durumdadır.

Dodd'un hastaneyi Bord'a devretmesinin ardından hastane gelir gider kalemlerinde köklü değişiklikler söz konusu olmuştur. Dodd döneminde düzenli hastane giderleri yine mevcut hastane gelirleriyle karşılanmaktaydı. Personel maaşları ise Bord tarafından ödeniyordu. Ancak 1911 yılında hastanenin bütünüyle Bord'a devredilmiş olmasıyla gelir gider kalemleri bir bütün içerisinde hesaplanmaya başladı. Buna göre 1913 yılı bütçe tablosuna bakıldığında başlıca gelir ve gider kalemleri şu şekilde sıralanmıştır.⁸²²

Gelir Kalemleri

Hastane ve dispanserden sağlanan gelir	186248 kuruş
Bord merkezinden gelen ödenek	46818 kuruş
Misyonerlerden alınan kira	2781 kuruş
Muhtelif	1943 kuruş
Toplam	237790 kuruş

Gider Kalemleri

Yardımcı doktor maaşı	7141 kuruş
Eczacıların maaşları	8983 kuruş
Hemşire ve diğer çalışan maaşları	25167 kuruş
Temizlik ve bakım giderleri	32579 kuruş
Koğuşlar için gerekli malzeme	5412 kuruş

⁸¹⁹ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 21.

⁸²⁰ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 36

⁸²¹ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 107.

⁸²² ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 241.

Yakıt-ısıtma giderleri	19347 kuruş
İlaç ve ameliyat gereçleri	52237 kuruş
Hastane gereçleri	26698 kuruş
Tadilat-tamirat	6348 kuruş
Muhtelif gider	7397 kuruş
Toplam	191309 kuruş

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere dört başlıkta toplanmış olan 1913 yılı hastane gelirleri, birçok kalemden oluşan hastane giderlerini rahatlıkla karşılayabilir durumdadır. Yıl içerisinde 191.309 kuruş gidere karşılık 237.790 kuruş gelir elde edilmiş ve ertesini yıl için 46.481 kuruş artı bakiye sağlanmıştır.

Talas misyon hastanesinde gerek Dodd'un döneminde gerekse ondan sonraki süreçte oldukça farklı türden hastalıklar tedavi edilmekteydi. Örneğin Dodd'un 1898 yılında tedavi ettiği hastalıklar arasında çeşitli tümör tedavileri, kemik ve eklem hastalıkları, çeşitli göz hastalıkları, böbrek taşı tedavisi, karın ameliyatları, fitik ameliyatları ve çeşitli iç hastalıkları bulunmaktaydı.⁸²³ Dodd'un Talas'tan ayrılışının ardından Kayseri'ye transfer edilen Hoover de benzer şekilde çok sayıda hastalığa tedavi uygulamıştı. 1912 yılında gerçekleştirilen toplam 787 ameliyat arasında oldukça çeşitli türden müdahale söz konusuydu.⁸²⁴

Kayseri misyon hastanesi bünyesinde gerçekleştirilen tıbbi misyon çalışmaları sonucu etnik ve dini aidiyet gözetilmeksizin hemen her kesimden hasta kabul edildiği görülmektedir. Bölgedeki nüfus dengesiyle ilgili olarak misyoner Farnsworth, Kayseri şubesinin dış istasyonlarıyla birlikte kapsadığı saha içerisinde toplam 2.3 milyonluk bir nüfusun bulunduğunu ve bunun 2 milyonunun Türk, kalanının Ermeni ve Rum olduğunu aktarmaktadır.⁸²⁵ Bu nüfus dengesinin aksine her ne kadar hasta kabul konusunda ayrımcılık yapılmamışsa da yatılı olarak tedavi

⁸²³ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 238.

⁸²⁴ Hoover, *Medical Missionary...*, s. 10, 11. Gerçekleştirilen başlıca ameliyatlardan bazıları şu alanlar üzerindedir: Ampütasyon 24, Silahlı yaralama 28, İdrar yolları 22, Kemik ve eklem 64, Apse 66, Tümör 45, Jinekoloji 65, Genel Cerrahi 151, Karın bölgesi 91, Kulak, burun, boğaz ve göz 169, Fitik 52.

⁸²⁵ A.H.İ.F.K.Ö.K., W. A. Farnsworth, Sketch of the Cesarea Station, 1890, Klasör No: BV 3160 Z 91, s. 1.

edilen hasta oranlarına bakıldığında Müslüman hastaların oranı gayri Müslimlere kıyasla genellikle yüzde 25-30 civarında kalmıştır. 1905 yılında 342 yatılı hastanın 95'i, 1906 yılında 560 yatılı hastanın 132'si Müslüman'dı.⁸²⁶ Ancak zaman içerisinde bölgede yaşayan bazı Ermeni ve Rumların Amerika'ya göçmeleri Müslüman hasta sayısının geçmişe oranla artış göstermesine yol açtı. 1913 yılında hastaneye yatılı kabul edilen 633 hasta arasında Bord misyonerlerinin sınıflandırmasına göre 394 Ermeni, 52 Rum, 164 Türk, 7 Çerkez, 7 Avşar, 4 Kürt ve 3 Türkmen bulunuyordu.⁸²⁷ Ancak belirtmek gerekir ki dini ve etnik kökenle ilgili bu rakamlar yalnızca Talas misyon hastanesinde yatılı olarak tedavi gören hastalara ilişkin oranlardır. Yani dispanserde ve gezici turlarla muayene edilen hastaların dini ve etnik kökenleri hakkında net bir veri sunulmamıştır.

Talas misyon hastanesinin çalışanları değerlendirildiğinde, bölgede tıbbi misyon çalışmalarının başladığı dönemden itibaren Dodd'un denetimi altında faaliyet gösteren bir yerli personel kadrosu bulunmaktadır. Dodd, önemli derecede görev üstlenen yerli çalışanların yetiştirilmesi işini oldukça ciddiye almıştır. Örneğin çalışmaları ve gezici turları esnasından kendisine yardımcı olmak üzere Krikor Tekyan isimli bir Ermeni genci kendisine asistan olarak yetiştirmeye başlamış ve kısa süre sonra Tekyan'ı eczacılık eğitimi almak üzere bir süreliğine Beyrut'a göndermiştir.⁸²⁸ Benzer biçimde hastanede çalışmış olan çok sayıda hemşire de bölge insanı arasından seçilmişti. Öte yandan Talas misyon hastanesinde görev yapacak olan ilk Amerikalı hemşire Emma D. Cushman 1899 yılında ekibe katılmıştı. Hemşire Cushman çalışmalara çok iyi uyum sağlamış ve ertesini yıl merkez tarafından misyoner olarak atanmıştı.⁸²⁹ Daha sonraları göreve katılan diğer Amerikalı hemşireler ise Bayan Hoffman, Bayan Cole, Bayan North ve Bayan Matheson'du.⁸³⁰

1904 yılında hastane kadrosuna bir diğer tıbbi misyoner Wilfred M. Post katılmıştır.⁸³¹ Hastane kadrosu, Dodd'un 1911 yılında Konya'ya taşınması sonrası

⁸²⁶ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 107.

⁸²⁷ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 113.

⁸²⁸ ABCFM Arşivi, Reel 609, No: 8.

⁸²⁹ ABCFM Arşivi, Reel 620, No: 16.

⁸³⁰ Dodd, *The Hospital in...*, s. 34, 35.

⁸³¹ ABCFM Arşivi, Reel 616, No: 591.

tamamen yeni isimlerden oluşmuştur. Doktor Hoover'le birlikte çalışan isimler arasında denetmen olarak Theda B. Phelps, yardımcı doktor olarak G. K. Gulbenk, anestezi uzmanı olarak Haig Haratunian ve baş hemşire olarak Melpomene Serinidou öne çıkmaktaydı. Bu isimlere ek olarak, çok sayıda hemşire ve yardımcı eleman hastanede görev almıştır.⁸³²

Son olarak, şehrin genel sağlık ihtiyaçları hususundaki konumu değerlendirildiğinde hastanenin halkın bilinçlendirilmesine yönelik halk sağlığı hizmetleri ve özellikle salgın hastalıkların ortaya çıktığı dönemlerde aktif bir rol oynadığı görülmektedir. Talas misyon hastanesi personeli, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında sık sık rastlanan tifo ve kolera salgınları esnasında karantina önlemlerinin alınması ve salgın hastalığa yakalanmış olan hastaların tedavi edilmesi gibi hizmetlerde yerel yetkililerle işbirliği içerisinde olmuşlardır. Ayrıca Dr. Hoover şehirdeki hijyen koşullarının artırılması ve halkın bilinçlendirilmesi yoluyla mevcut salgınların önlenmesi hususunda çalışmalarda bulunmuştur.⁸³³

6.2. Merzifon Amerikan Hastanesi

Merzifon, Bord misyonerlerince Anadolu'da en erken ziyaret edilen merkezler arasındadır. Anadolu'yu 1830'ların başlarında baştan sona kat eden Eli Smith ve Harrison G. O. Dwight bu dönemde Merzifon'a da ulaşmış ve bölgenin nüfus ve coğrafi yapısı hakkında bilgi toplamışlardır.⁸³⁴ Yine bir diğer Bord misyoneri Thomas P. Johnson, 1835 yılında Merzifon'a ulaşmış ve burada bir süre faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak Bord'un Merzifon'daki düzenli misyonerlik çalışmaları 1851 yılında başladı. Merzifon şubesi 1860 yılı taksimine göre Batı

⁸³² Hoover, *Medical Missionary...*, s. 1.

⁸³³ **ABCFM Arşivi**, Reel 628, No: 204. Hoover her seferinde ansızın ortaya çıkan salgın hastalıklarla mücadele etmek yerine halkın bilinçlendirilerek salgınların önceden önleminin alınması gerektiğini sık sık Bord merkezine bildiriyordu. Hoover'e göre şehirdeki salgın hastalıkların başlıca nedeni et ihtiyacını karşılamak için kesilen hayvan kalıntılarının sokaklarda bırakılmasıydı. Nitekim şehrin ticari hayatında oldukça önemli bir yere sahip olan pastırma üretimi için Kayseri'de çok sayıda büyükbaş hayvan kesilmekteydi.

⁸³⁴ Smith, *Researches of the...*, s. 89.

Türkiye Misyonu sınırları içerisinde yer almış ve bu şema içerisinde uzun yıllar boyunca faaliyet göstermiştir.⁸³⁵

Bir misyon örgütlenmesi oluşturmak üzere Merzifon'a gönderilen ilk misyonerler bölgeye 1852 yılında ulaşan Sutphen ve Bliss'tir. Sutphen'in aynı yıl hayatını kaybetmesi üzerine örgütlenme görevini misyoner Bliss tek başına üstlenmiştir. Bliss'in Merzifon'daki ilk yıllarının pek de verimli geçtiği söylenemez. Bliss, bu dönemde daha çok bölgeyi tanıma faaliyetleri ve ikametgâh sorunlarıyla meşgul olmuştur. Bliss'in 1856 yılında İstanbul'a transfer edilmesiyle birlikte Merzifon şubesi gerçek anlamda çalışmaların başlatılacağı 1860 yılına dek yakın civardaki şubelerin denetimine bırakılmış ve nihayet bu yıl misyoner Julius Y. Leonard ve eşi şehre ulaşarak düzenli çalışmalara başlamışlardır.⁸³⁶ Misyoner Leonard'ın gelişini takip eden dönem içerisinde şehirdeki dini çalışmalar ve eğitim faaliyetleri oldukça yaygınlaşmıştır. 1880'li yıllara gelindiğindeyse artık Merzifon'daki misyon çalışmaları Bord'a ait beş Protestan kilisesi ve içerisinde Merzifon Anadolu Kolejinin de yer aldığı çok sayıda eğitim kurumuyla kapsamlı bir biçimde sürdürülecekti.⁸³⁷

Merzifon'daki tıbbi misyon faaliyetlerinin başlangıcı, şubenin kuruluş tarihine nazaran epeyce geç bir döneme rastlar. Misyon personeli, şubede görevli bir doktorun yer almadığı yıllarda tedavi görmek üzere daha çok yerli doktorlara başvurmak zorundaydı. İstasyon tarafından maaşı ödenmek üzere 1890 yılında göreve başlayan ilk yerli personel Ermeni kökenli oldukça başarılı bir doktordu. Yerli doktor bu yıllarda daha çok misyon personeli ve misyona ait eğitim kurumlarının sağlık bakımını üstlenmekte ve gerektiği durumda bazı yoksul hastaları muayene etmekteydi.⁸³⁸ Yerli doktorun haricinde, misyoner Leonard'ın eşi ve

⁸³⁵ **ABCFM Arşivi**, Reel 522, No: 17, 26. 1860 yılına kadar gerçekleştirilen Merzifon'daki ilk dönem misyon çalışmaları daha çok şube şemasının belirlenmesi ve faaliyet alanlarının kararlaştırılması yönünde olmuştur. Merzifon bu süreç içerisinde bir dönem Tokat ve Yozgat şubelerine bağlı bir dış istasyon olarak değerlendirilmiş ve 1860 sonrası çalışmalar artık ileriye dönük olarak, merkez şube boyutunda sürdürülmüştür. Merzifon'da 1851 yılında yalnızca 1 yerli personel ile başlatılmış olan misyonerlik girişimleri 1910 yılında toplam 96 personele sahip bir örgütlenme boyutuna gelmişti.

⁸³⁶ Alan, *Merzifon Amerikan Koleji...*, s. 33.

⁸³⁷ Merzifon şubesinin 1890'lı yıllardaki personel oranı ile eğitim ve dini çalışmalar sonucu ulaşılan kesimle ilgili ayrıntılar için bkz. **ABCFM Arşivi**, Reel 596, No: 263, 348., Reel 607, No: 338.

⁸³⁸ **ABCFM Arşivi**, Reel 628, No: 373.

Bayan Tracy uzunca bir süre sağlık görevlisi olarak, personelin ihtiyacını gidermeye çalıştı. Ancak gerçek anlamda tıbbi hizmet verilebilmesi için iyi eğitilmiş bir misyoner hekimin şehirde bulunması şarttı. Nitekim Merzifon şubesi, dönem dönem şehirdeki tıbbi ihtiyacın ileri boyutlarda olduğunu vurgulayarak örgüt merkezinden Merzifon için bir hekim görevlendirilmesini talep ediyordu.⁸³⁹ 1880'li yıllarda artık misyonun sahip olduğu eğitim tesislerinin ve dini kurumların sayısı oldukça artmıştı. Bu artış personel sayısını da doğru orantılı olarak etkiledi. Ancak şubeye ait düzenli bir tıp kuruluşunun tesisi 1895 yılına kadar gerçekleşemedi. Merzifon'u ziyaret eden İngiliz yardımsever Randall Harris'in yapmış olduğu katkıyla iyi eğitilmiş bir İngiliz hemşire Merzifon'a ulaştı.⁸⁴⁰ Çalışmalara Ocak 1897'de başlayan Hemşire Taylor başlangıçta ev ziyaretlerinde bulunarak sağlık hizmeti vermişti. Gezici surette gerçekleştirilen sağlık çalışmaları çok geçmeden kiralanan bir evin dispansere dönüştürülmesiyle sabit bir nokta üzerinden bölge halkına sunulmaya başladı.⁸⁴¹

Hemşire Taylor'un başlatmış olduğu düzenli çalışmaları takiben aynı yıl içerisinde Dr. Thomas S. Carrington, Bord tarafından Merzifon'da görevlendirildi.⁸⁴² 1897 sonbaharında Merzifon'a ulaşan Dr. Carrington hızlı bir biçimde çalışmaya koyulmuş ve ilk iş olarak daha önce yalnızca ayakta tedavi sunabilen dispansere sekiz yatak ekleyerek yatılı hasta kabulüne başlamıştı. Dispanserin mutfağı da ameliyathaneye çevrilmiş ve bu şartlar altında ilk sene 90 ameliyat gerçekleştirilmiştir.⁸⁴³ Bu ilk yılki mevcut şartlar, çok sayıda hastaya kısıtlı imkânlarla cevap verilmesini gerektirmişti. Ayrıca Carrington'un ikameti için elverişli bir mesken de henüz sağlanamamıştı.⁸⁴⁴ Mevcut imkânsızlıklara rağmen bölge halkının hastaneyi hızlı bir biçimde benimsemesi misyonerler adına sevindirici bir gelişme oldu. Öte yandan Carrington Merzifon'a ulaşır ulaşmaz yeni bir hastane

⁸³⁹ **ABCFM Arşivi**, Reel 587, No: 1070, Reel 605, No: 25.

⁸⁴⁰ George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, Çev. Cem Tarık Yüksel, İstanbul 1995, s. 167.

⁸⁴¹ **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, The New Anatolia Hospital, Marsovan, 1911, Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 1.

⁸⁴² Charles K. Tracy, "Marsovan-The Medical Work", *The Missionary Herald*, Cilt 94, Boston, 1898, s. 63.

⁸⁴³ **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, Thomas Carrington, Medical Work in Turkey, New York 1908, Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 6.

⁸⁴⁴ Bütün bunlara ek olarak Carrington'un yurtdışından getirtmekte olduğu önemli orandaki tıbbi malzemeye Samsun gümrüğünde görevlilerce el konulmuştur. Ancak bu durum sene sonuna doğru olumlu yönde çözüme kavuşturuldu ve malzemeler Merzifon'a ulaştırıldı **ABCFM Arşivi**, Reel 615, No: 148, 699.

inşasına başladı. Büyük hastanenin inşası, sağlık hizmetlerinin dispanserde sunulmakta olduğu üçüncü sene aşamalı olarak tamamlandı. Hastanenin merkez binası 1898 yılında tamamlandı ve hızlı bir biçimde hizmete açıldı. Binanın mobilya ve gereçlerinin birçoğu daha önce Bayan Tomayan tarafından açılan küçük hastanenin feshedilerek misyon hastanesine transferi sayesinde edinildi. Hastane kısa süre içerisinde tamamlanan ek yapılarla birlikte misyon yerleşkesinin içinde yer alan üç ayrı binadan oluşmaktaydı. Bu binalar, 40 yataklı bir koğuş, çeşitli özel koğuşlar, oldukça modern bir ameliyathane, karantina binası ve dispanseri içermektedir. Hastanenin kuruluşu ve tam teşekküllü bir hale gelmesiyle eş zamanlı olarak tıbbi çalışmalar da oldukça yoğunlaştırıldı. 1903 yılına gelindiğinde hastane personeli bir cerrah, bir yardımcı cerrah, bir yerli doktor, iki İngiliz ve üç Amerikan hemşireden oluşuyordu.⁸⁴⁵ Yabancı çalışanlara ek olarak yerli halktan da personel yetiştirmeye gayret edildi. Hastane çalışmalarının düzenli bir hal almaya başladığı bu yıllarda Carrington, yardımcı sağlık personeli ihtiyacının ne denli büyük olduğunu fark etmişti. Hastaların bakımı ve halkın genel hijyen konusunda bilgilendirilmesi gibi hususlarda hemşireler oldukça önemli derecede rol oynamaktaydılar. Bu durum karşısında Carrington hastane bünyesinde açmış olduğu hemşirelik eğitimi birimiyle kısa sürede çok sayıda hemşire yetiştirdi.⁸⁴⁶

Hastane ve tıbbi turlar çerçevesinde ulaşılan hasta sayısı bu dönemde çoğu zaman yıllık 5 binin üzerinde gerçekleşti. Benzer şekilde ameliyat gören hasta sayısı da düzenli olarak arttı. Sağlık hizmetlerinden yararlanan kesim değerlendirildiğinde, öncelikle hem Merzifon'daki hem de civar bölgelerdeki şubelere ait misyon personeli ve Bord'a ait eğitim kurumlarındaki öğrenciler halihazırda hastaneden sabit olarak yararlanan grubu oluşturuyordu. Bu kesime ek olarak öncelikle Merzifon'da yaşayan bölge halkı ve akabinde civar köy ve uzak illerden gelen hastalar bulunmaktaydı. Hastalar etnik ve dini köken bakımından yoğun olarak Rum, Ermeni

⁸⁴⁵ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 188.

⁸⁴⁶ A.H.İ.F.K.Ö.K., Thomas Carrington, Medical Work in Turkey, New York 1908, Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 9.

ve Türk yani bir diğere deyişle Ortodoks, Gregoryen ve Müslümandı. Ayrıca bir kısım Kürt ve Kafkas kökenli hasta da tıbbi hizmet görenler arasındaydı.⁸⁴⁷

Dr. Carrington, 1904 yılı itibarıyla Merzifon'da toplam yedi yıl hizmet vermiş olması nedeniyle, Bord'un bu süre sonunda misyonerlerine tanıdığı bir yıllık tatil için ülkesine döndü. Ancak Carrington tatil sonrasında Merzifon yerine, bir misyon hastanesi tesis etmek üzere İstanbul'da görevlendirildi. Bu esnada Merzifon hastanesinin kontrolü ise daha önceleri İstanbul'daki Robert Koleji'nin sağlık sorumlusu olan Dr. Ottley'e geçti. Ottley her ne kadar geçici görevle Merzifon'a transfer edilmiş olsa da şehre ve hastanedeki çalışmalara kısa süre içerisinde uyum sağladı. 1905 yılındaki tıbbi misyon çalışmaları doktor değişikliğine rağmen herhangi bir aksaklık olmadan devam ettirildi.⁸⁴⁸ Ottley'in geçici görevinin sona ermesiyle şehre uzun süreli olarak atanacak olan tıbbi misyoner J.K. Marden'di. Marden çalışmaları 1905-6 çalışma yılının başında Ottley'den devralarak Merzifon'daki görevine başladı.⁸⁴⁹ Bu dönemde artık oldukça yoğunlaşmış olan tıbbi faaliyetlere paralel olarak personel sayısı da epeyce artmıştı. Dr. Marden'in denetimindeki çalışmalar, yerli doktorlar ve çok sayıda hemşire ile desteklenirken 1906 yılında kadroya Dr. Hoover katıldı. Hoover, İstanbul'da yapılan Fransızca ruhsat imtihanı için bir süre dil öğreniminde bulunmak üzere ilk olarak Fransa'ya gelmiş ve daha sonra buradan İstanbul'a geçerek çalışma ruhsatı alıp, 1906 Aralık ayında Merzifon'a ulaşmıştı.⁸⁵⁰

Çalışan kadrosunun zenginleşmeye başladığı bu yıllarda hastanedeki hasta profilinde değişimler gözlemlenmekteydi. Her ne kadar ayakta tedavi gören hastaların etnik ve dini kökenleri hakkında net bilgiler bulunmasa da hastanede yatarak tedavi gören hastalarla ilgili detaylı bilgiler göz önünde bulundurulduğunda daha önce hastanenin kuruluş yıllarında hastaneye yoğun olarak başvuran Rum asıllı hastaların yerini Ermeni kökenli hastalar almıştır. İlk dönemlerde orantısız olarak yatılı hastaların yarısına yakını Rum kökenliken ilerleyen yıllarda bu oran değişti.

⁸⁴⁷ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 190

⁸⁴⁸ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 214.

⁸⁴⁹ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 237.

⁸⁵⁰ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 252.

Örneğin 1906 yılında hastanede yatılı olarak tedavi gören toplam 429 hastanın 273'ü Ermeni, 93'ü Türk, 55'i Rum, 3'ü Kürt ve 1'i Amerikalıydı.⁸⁵¹ Ancak Bord misyonerlerinin din ve ırk ayrımı yapmaksızın hasta kabulünde buldukları düşünüldüğünde bu orantısız çeşitliliğin dispensere kabul edilen hastaların etnik kökenlerine de yansımaları kaçınılmazdır.

Hastanede uygulanan yıllık cerrahi işlem sayısı zaman içerisinde son derece artış göstermişti. Örneğin 1910 yılında toplam 753 ameliyat gerçekleştirilmiştir. Bu rakam Bord'un diğer hastanelerinin birçoğunda ulaşamamış bir seviyedir. Uygulanan cerrahi işlemler değerlendirildiğinde oldukça farklı türden müdahaleler dikkat çekmektedir. Göz hastalıkları, çeşitli tümörler, jinekolojik vakalar, fitık, ampütasyon, silah yaralanmaları ve ağız ve çene cerrahisi ameliyathanede gerçekleştirilen çok sayıdaki müdahaleden bazılarıdır.⁸⁵² Bu müdahalelerin birçoğu son derece başarılı sonuçlar vermiştir. Öyle ki Merzifon misyon hastanesinde gerçekleştirilen başarılı ameliyatlardan bazıları ABD'de bulunan önemli akademik dergilerde yayınlanmıştır.⁸⁵³

Merzifon misyon hastanesinin çalışma planı değerlendirildiğinde faaliyetler ameliyathane, klinik, şehir turları, bölgesel turlar ve tıbbi eğitim şeklindeydi. Hastanede sabahları kulak, burun, boğaz ve göz rahatsızlıkları için klinik hasta kabulleri gerçekleştirilmekteydi. Hafta içerisinde iki sabah, yoksul hastalara ayrılmaktadır. Bu hastaların kimi normal muayene ücretinin yarısını ödemekte kimileri ise ücretsiz tedavi edilmekteydi. Haftada iki, üç ve bazen beş sabah ameliyatlara ayrılmaktaydı. Öğle sonları ise genel dispanser kabulleri, konsültasyonlar ve şehir ziyaretlerinde bulunulmaktaydı. Tıbbi çalışmalara ek olarak dini seremoniler de düzenli olarak her gün gerçekleştirilmekteydi.⁸⁵⁴

⁸⁵¹ **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 266. Bu yıllarda Merzifon merkezde sürdürülen çalışmaların yanında civar illere de tıbbi turlar düzenlendi. Bu turlar esnasında bir yandan tedavi talep eden hastalara müşahede edilirken diğer yandan fırsat oldukça şehir halkını daha çok hijyen ve hasta bakımı konularında bilinçlendirmek üzere halka açık seminerler düzenlendi. Bu dönemde başlıca ziyaret edilen yerleşim birimleri arasında Sungurlu, İskilip, Kastamonu, Yozgat, Amasya ve Hacıköy bulunmaktadır.

⁸⁵² **ABCFM Arşivi**, Reel 628, No: 330.

⁸⁵³ **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 277.

⁸⁵⁴ **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 287.

Hastane bütçesi yoğunlukla ülke içerisinde ve ABD'den gelen bağışlar, hastane ücretleri ve Bord ödeneğinden müteşekkildir. Anadolu Koleji personeli Prof. Tomayan'ın karısının İngiltere'de toplamış olduğu önemli miktardaki fon hastane için kayda değer bir gelir kaynağı olmuştur.⁸⁵⁵ Hastanenin mali durumu şehirde çoğu zaman baş gösteren kıtlık ve kuraklığa rağmen çoğu zaman oldukça dengeli bir çizgi izlemiştir. Mevcut ilaç giderleri, tadilat masrafları ve maaş ödemeleri çoğu zaman hastane gelirleriyle karşılanabilmiş hatta kimi dönemlerde ertesi yıl için artı bakiye kaydedilmiştir.

Merzifon misyon hastanesi, 1910'lu yıllara gelindiğinde gerek merkezde gerekse civar illerde oldukça saygın bir konuma ulaştı. Ayrıca tıbbi çalışmalar resmi boyutta da takdir toplamaya başlamıştı. Ameliyathane bu dönemde çoğu zaman belediye doktorları tarafından da ihtiyaç durumunda kullanılmaktaydı. Yine Merzifon'da görevli yüksek ya da düşük rütbeli birçok devlet görevlisi sıklıkla misyon hastanesinin hem tedavi hem de ameliyat imkanlarından yararlanmaktaydı.⁸⁵⁶

Öte yandan tarihsel süreç içerisindeki gelişmelere dönüldüğünde, Merzifon misyon hastanesinde 1911 yılı oldukça çalkantılı bir sürece şahit oldu. Talas misyon hastanesinde ortaya çıkan bir takım beklenmedik gelişmeler Merzifon misyon hastanesini doğrudan etkiledi. Şöyle ki misyon personeli arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden Talas'taki misyon hastanesinin Konya'ya taşınmasıyla buradaki hastane binası tamamen atıl bir hal aldı. Bord merkezi Talas hastanesine kısa süre içerisinde bir çözüm bulmak adına Dr. Marden'i Talas'a transfer etmek istedi. Ancak ne Dr. Marden ne de Merzifon'daki diğer Bord misyonerleri bu transfere olumlu baktı.⁸⁵⁷ Dr. Marden, Merzifon'da kişisel gayretleriyle Anadolu'daki en verimli hastanelerden birini tesis etmişti. Ayrıca Dr. Marden, bölge halkı arasında iyi bir itibar edinmişti. İstasyon sekreteri Charles Tracy, Marden'in hastanedeki fonksiyonunu son derece önemli buluyor ve o olmaksızın Merzifon misyon hastanesinin neredeyse işlevsiz hale geleceğini düşünüyordu.⁸⁵⁸ Üstelik bu dönemde hastaneye olan talebin

⁸⁵⁵ **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, The New Anatolia Hospital, Marsovan, 1911, Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 9.

⁸⁵⁶ **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 297.

⁸⁵⁷ **ABCFM Arşivi**, Reel 636, No: 119.

⁸⁵⁸ **ABCFM Arşivi**, Reel 636, No: 111.

yoğunluğundan dolayı yeni bir bina inşasına dahi başlanmıştı. Bu duruma çözüm olarak Bord merkeziyle gerçekleştirilen uzun soluklu yazışmaların sonunda Dr. Marden'in yerine Dr. Hoover'in Talas hastanesine transferi kararlaştırıldı.

1911 yılında Hoover'in transferinin ardından boşalan görevi yerli doktor Donikyan aldı. Bu önemli değişikliğe rağmen tıbbi çalışmalar 1910'lu yıllara son derece yoğun ve başarılı bir biçimde girdi. Öyle ki bu süre zarfında ulaşılan yatılı hasta ve ameliyat sayıları, Bord'un Osmanlı topraklarında bulunan hiçbir hastanesinin daha önce erişemediği rakamlara çıktı. Bu yıllardaki toplam ameliyat sayısı 1909 yılında 667 ve 1910 yılında 756 şeklinde gerçekleşmekteydi.⁸⁵⁹ Bu rakamlar ilerleyen yıllarda artarak devam etti. 1913 yılında hastanede gerçekleştirilen bir yıllık toplam ameliyat sayısı 900'e yakındı.⁸⁶⁰ Benzer biçimde gerek dispanserde ayakta tedavi gören ve gerekse hastane koşullarında yatılı tedavi alan hasta sayıları da azımsanmayacak oranlardaydı. 1910'a kadar ortalama 3 bin yeni hasta Merzifon tıbbi misyonuyla tanışırken 1910'lu yıllarda bu ortalama hasta ziyaretleri de dahil olmak üzere 5 bin dolaylarına yükseldi.⁸⁶¹

Rakamlardan da anlaşılacağı gibi 1910'lu yılların başlarında sağlık hizmetlerine olan ilginin sürekli olarak artması, mevcut hastane binalarını yetersiz kılmıştı. Misyon yerleşkesinin içerisinde yer alan hastane binaları hem hastalar hem de onları ziyarete gelen hasta yakınları ile dolup taşmakta ve yerleşke içerisindeki diğer misyon kuruluşlarının işlerliğini kısıtlamaktaydı. Epeyce bir süredir bu durumun farkında olan Dr. Marden ve diğer misyon personeli nihayet 1910 yılında yerleşke dışarısında büyükçe bir hastane binası için somut bir adım atmayı başardı.⁸⁶² İngiliz mimar Childs'a çizdirilen özenli bir hastane planının ardından gerekli resmi izinlerin de sağlanmasıyla 1911 baharında hastanenin inşasına başlandı. Bunun için gerekli maddi kaynağın önemli bir kısmı da daha önce olduğu üzere İngiltere ve ABD'de bulunan bazı varlıklı hayırseverlerden sağlandı. Hastane inşasının kısa

⁸⁵⁹ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 295., Reel 628, No: 330.

⁸⁶⁰ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 444.

⁸⁶¹ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 396.

⁸⁶² A.H.İ.F.K.Ö.K., The New Anatolia Hospital, Marsovan, 1911, Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 6.

sürede tamamlanması için aynı anda 100 işçi istihdam edildi. İnşaat çalışmaları aşamalı olarak sürdürülmekteydi ve önemli bir kısmı 1912 yılında tamamlandı.⁸⁶³

Projenin tamamlanmasıyla birlikte Merzifon tıbbi misyonunun çehresi önemli bir değişim geçirdi. Yeni hastane oldukça modern bir yapıda tasarlanmıştı. Yeni plana göre hastane kompleksi üç binadan oluştu. Merkez hastane binası, *Towle Memoryal Binası* olarak adlandırılmıştı. Oldukça geniş olan bu bina mimari açıdan da son derece özenli olarak tasarlandı. Yangın geçirmeyen malzeme ile inşa edilen binanın duvarları özenli bir biçimde alçıyla kaplanmış, kapı ve pencere kenarlarında oymalı taşlar kullanılmıştı.⁸⁶⁴ Merkez binanın haricindeki diğer iki yapı, dispanser binası ile mutfak ve çamaşırhane olarak kullanılan birimlerden ibaretti. Dispanser binası ayakta tedavi gören hastaların tedavisi ve günlük muayeneler için tasarlandı. Bu bina iki kattan oluşmakta ve birinci katında genişçe bir bekleme salonu, konsültasyon odaları ve eczane yer almaktaydı. İkinci katı ise doktorlardan birisi için ikametgâh olarak değerlendirildi.⁸⁶⁵ Toplam dört kattan oluşan hastanenin merkez binası Merzifon'daki en yüksek yapıydı. Bina, yıllar boyunca kazanılmış olan tecrübenin bir sonucu olarak bütün ihtiyaçları karşılayacak bir biçimde düzenlenmişti. Giriş katının hemen sol tarafında hasta kabul odası, onun karşısında yani sağ tarafta doktor odası ve kütüphane yer almaktaydı. Biraz ötede ise hastane laboratuvarı ve röntgen odası bulunuyordu. Yine aynı katta iki ameliyathane ve yoğun dönemlerde kullanılmak üzere fazladan bir hasta koğuşu bulunmaktaydı. Bu koğuş aynı zamanda kış mevsimlerinde iyileşmek üzere olan hastaların ve yakınlarının hem eğitim alabilecekleri hem de eğlence amaçlı kullanabilecekleri bir yer olarak da tasarlanmıştı. Hastanenin ikinci katı tamamen erkek hastalara ayrıldı. Bu katta, hasta koğuşları, özel hasta odaları ve başhemşire odası bulunmaktaydı. Bütün odaları gün içerisinde bir biçimde direk güneş ışığı alabilecek şekilde tasarlanmış olan binanın üçüncü katı da ikinci katınkine oldukça benzer bir plana sahipti. Bu kat kadın ve çocuk hastalar için ayrıldı. Ayrıca ilaveten bir de gebelik bölümü yer alıyordu.

⁸⁶³ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 397.

⁸⁶⁴ "Anatolia Number", *The Oriental*, , July 8, 1914, Vol V., No: 27, Bible House, İstanbul, s. 262.

⁸⁶⁵ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 442.

Dördüncü kat ise hemşirelere tahsis edildi. Hastanede bütün katlarında mutfak ve banyo bölümleri mevcuttu.⁸⁶⁶

Hastanenin tam olarak hizmete açılışı 1914 yılında gerçekleşti. Ancak tam da bu süreçte savaşın patlak vermesiyle Merzifon ve dolaylarında sular ısınmaya başladı. Doğu cephesinde Rusya'ya karşı savaşılan olan 100 bin kadar asker bu dönemde Merzifon'un kuzey istikametinde, Samsun dolaylarında konuşlandırılmıştı. Üstelik kış mevsimi de yaklaşmaktaydı ve bu askerlerin tedavileri için Merzifon hastanesine ihtiyaç duyulacağı şüphesizdi. Nitekim hastaneye Temmuz ayında iki hafta süreyle askeri yetkililerce el konuldu. Bu sürenin ardından yetkililer, artık hastanenin savaş boyunca Kızılhaç'ın denetimi altında faaliyet sürdüreceğini belirttiler. Ayrıca hastanede görev yapmakta olan Ermeni asıllı iki yerli doktor da ordu hizmetine alındı.⁸⁶⁷

Savaşın başlamasının ardından 1914 yılı sonlarına doğru belirli oranlarda hasta askerin tedavisi gerçekleştirildi. Ancak kış mevsimiyle birlikte 1915 yılının ilk aylarında hastaneye çok sayıda yaralı ve hasta asker sevki yapıldı. Bu dönemde hastane Kızıl Haç'ın kontrolü altında bulunmasına rağmen yönetimden halen Dr. Marden sorumluydu.⁸⁶⁸ Kızıl Haç işbirliğiyle geçen 1915 yılının ardından Mayıs 1916'da yetkililer hastane ve kolej binasına el koydular. El koyma gerekçesi, Rusya ile doğu cephesinde devam etmekte olan mücadeleden dolayı cepheye yakın illerdeki bütün olanakların ordunun hizmetine tahsis edilmesiydi.⁸⁶⁹ Bu tarihten sonra hastane yaklaşık üç yıl boyunca askeri yetkililerin hizmetinde kaldı. Ancak savaşın sona ermesini müteakiben 1919 Martında İngilizlerin Merzifon'u işgaliyle şehirdeki dengeler değişmiş oldu. Artık hükümet binalarında İngiliz bayrağı, misyon binalarında da Amerikan bayrağı dalgalanıyordu. Bu süreç içerisinde Bord'a ait konut, kolej ve hastane yeniden Bord misyonerlerine devredildi. Hastanenin

⁸⁶⁶ **Aynı yer.** Bina kurulduğu dönemlerde son derece ileri bir teknik olan kalorifer sistemi ile ısıtılıyordu. Üstelik hastaların katlar arasında transferi için bir asansör dahi bulunuyordu. Merkez binanın haricindeki mutfak ve çamaşırhane olarak kullanılan yapı da oldukça modern gereçlerle donatılmıştı. Çamaşırlar için buharlı yıkama ve kurutma makinesi, sıcak su ihtiyacı için 10 beygir gücünde bir su ısıtma motoru ve elektrik üreten dinamo bu araçlardan bazılarıydı. **ABCFM Arşivi**, Reel 628, No: 443.

⁸⁶⁷ **ABCFM Arşivi**, Reel 636, No: 703.

⁸⁶⁸ **ABCFM Arşivi**, Reel 636, No: 731.

⁸⁶⁹ **ABCFM Arşivi**, Reel 638, No: 768.

devralınmasının hemen ardından doktorlar ve hemşireler, yardımcı görevlilerle birlikte detaylı bir bina temizliği yapıp yeniden faaliyete koyuldular.⁸⁷⁰ Bu yıllarda Merzifon şubesi yeniden toparlanmaya çalışmaktaydı. Savaşın getirdiği yıkım bölge halkını her yönden etkilemişti. Hızla başlatılan hastane çalışmalarını, 1919 sonbaharında eğitim faaliyetleri izledi. Bu süre zarfındaki bütün çalışmalar ABD'den yıl içerisinde gelmiş olan ve yine Bord misyonerlerince tesis edilmiş olan *Yakın Doğu Yardım Cemiyeti (Near East Relief)* çatısı altında gerçekleştirilmekteydi.⁸⁷¹

6.3. Sivas Amerikan Hastanesi

Sivas, Bord misyonerlerince ilk olarak 1850'li yılların başında faaliyet sahasına dâhil edilmiştir. 1850-55 yılları arasında Sivas şehri, Arapgir'de⁸⁷² konumlanan Amerikan misyonerlerince düzenli olarak ziyaret edilmekteydi. Sivas, 1855 tarihinde coğrafi konumu itibarıyla kapsamakta olduğu sahanın önemine binaen merkez şube olarak değerlendirilmeye başladı. Konum itibarıyla Batı Türkiye Misyonu şeması içerisinde yer alan Sivas şubesi coğrafi olarak Bord'un Merzifon, Kayseri, Harput ve Trabzon şubelerinin oluşturduğu daire içerisinde yer alan sahada faaliyet göstermekteydi. Bord misyonerleri Sivas şubesinin kapsadığı faaliyet alanında 750 bin kişilik bir Osmanlı nüfusunun yer aldığını aktarmaktadır. Bu nüfusun etnik ve dini dağılımı, onda dokuzu Müslüman-Türk ve içerisinde birkaç bin Rum dâhil olmak üzere onda biri Ermeni nüfus şeklinde aktarılmaktadır. Bahsi geçen 750 bin kişilik nüfusun önemli bir oranı küçük köy ve kasabalarda yaşamaktadır. Buna karşılık 1900'lü yılların başında Sivas şehir merkezinde ikamet etmekte olan nüfus ise 60 bin dolaylarındadır.⁸⁷³

Köy ve kasaba türünden küçük yerleşim birimlerinde neredeyse hiçbir sağlık hizmetinin bulunmadığı Sivas'ta ilk tıbbi misyon çalışmalarının başlangıcı burada bir şube oluşturulduğu döneme kadar uzanmaktadır. Bord merkezi, 1850'li yıllarda

⁸⁷⁰ "News from Marsovan-Turkey", *The Outlook*, Volume 123, September-December 1919, The Outlook Company, New York, s. 33.

⁸⁷¹ **ABCFM Arşivi**, Reel 629, No: 1049

⁸⁷² Arapgir Livası, 19. yüzyıl boyunca Harput Eyaleti'ne bağlı bir yerleşim birimidir. Arapgir, Malatya şehrinin kuzeyinde yer almaktadır ve günümüzde idari olarak Malatya'ya bağlı bir ilçedir.

⁸⁷³ **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 375.

Anadolu sahasında sayıları artmaya başlayan misyon personelinin sağlık sorunlarına çözüm üretmek için misyon sahasına daha fazla tıbbi misyoner göndermeyi kararlaştırmıştır. Bu çerçevede şehre ulaşan ilk tıbbi misyoner, önce Yale üniversitesinde ve daha sonra da New York'ta tıp eğitimi görmüş Henry Sergeant West'tir.⁸⁷⁴ Dr. West Sivas'a 1859 yılında karısı ile birlikte birkaç haftalık bir İstanbul ziyaretinin ardından ulaşmıştır. West, Sivas'ta ikamet edecek olmasına rağmen aynı zamanda Tokat ve Kayseri'de bulunan misyon personelinin de sağlık hizmetlerinden sorumluydu.⁸⁷⁵

Dr. West, Anadolu'da düzenli faaliyet gösteren ilk tıbbi misyonerlerden birisiydi. West, Sivas'a ulaştığı andan itibaren yoğun bir tempo ile başladığı çalışmalarında yalnızca misyon personelinin sağlık ihtiyaçlarına cevap vermekle kalmamış aynı zamanda hem civar bölgelere düzenlediği turlarla hem de şehir halkına sağlık hizmeti sunmuştur. Ayrıca Dr. West, bütün bu rutin tıbbi çalışmalarla yetinmemiş ve Sivas'ta kendi imkânları çerçevesinde faaliyete açtığı tıp okulunda çok sayıda doktor yetiştirmiştir. West'in öğrencilerinin birçoğu ilerleyen dönemlerde Osmanlı topraklarındaki birçok misyon hastanesinde uzun yıllar boyunca görev almışlardır.⁸⁷⁶ Dr. West, Sivas'ta geçirmiş olduğu 17 yılın ardından 1876 yılında yakalandığı tifo hastalığı sonucu hayatını kaybetmiştir. West'in ölümünü takip eden süreçte Sivas'ta İsviçreli Dr. Zateskey ve Bord personeli Dr. Davis görev yapmıştır.⁸⁷⁷ Ancak bu iki doktora rağmen West'in ölümünü takip eden dönem içerisinde Sivas'taki tıbbi misyon çalışmaları epeyce bir süre düzensiz bir boyutta gerçekleşti.

Dr. Charles E. Clark'ın 1903 yılında şehre ulaşmasıyla, Sivas'ta yeniden düzenli tıbbi misyon çalışmaları başladı. Türkçe bilmeyen Clark şehre ulaşır ulaşmaz ilk olarak dil öğrenimine koyuldu. Takip eden aylarda şehrin merkezi noktasında hastane olarak kullanılmak üzere dört odası ve iki geniş salonu bulunan bir ev

⁸⁷⁴ Kerr, *Medical Missions at Home and Abroad...*, s. 32.

⁸⁷⁵ Niles, *Henry Sergeant...*, s. 9.

⁸⁷⁶ Greene, *Leavening...*, s. 147. Dr West'in Sivas'ta faaliyete açtığı bu tıp okulu 5 yıllık bir eğitim gerektiriyordu. Öğrencilerin tamamına yakını genç Ermenilerden oluşmaktaydı. West'in öğrencileri Harput, Sivas, Tokat, Kayseri, Merzifon ve Antep gibi Bord'un önemli misyon hastanelerinde görev almışlardır.

⁸⁷⁷ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 356.

kiralandı. Gerekli ekipmanların kısa sürede sağlanmasıyla faaliyete geçen dispanser o dönemde şehirde bir tifo salgının patlak vermesiyle yoğun bir çalışma temposuna girmişti.⁸⁷⁸ Sivas tıbbi misyon çalışmaları 1905 yılı içerisinde kendisi de bir misyoner çocuğu olan Sivas Amerikan Konsolosu Dr. Milo A. Jewet tarafından desteklenmişti. Jewet, ABD dış işleri örgütü personeli sıfatının yanında, yıl içerisinde misyon hastanesindeki gerek muayene gerekse ameliyatlara esnasında hastane personeline destek oldu. Jewet'in eşi de hastane bünyesinde hemşire eğitimi işini yüklenmişti. Sivas bölgesinde Bord tarafından sürdürülen tıbbi çalışmalara bir diğer destek de İsviçreli misyonerlerden geldi. İsviçreli misyonerler, kendilerine ait şehirdeki yetimhaneden hastaneye transfer olan hemşire Catherine Stuckey'in maaşını ödeme sözü verdiler. Hemşire Stuckey, İsviçre'de uzun yıllar boyunca büyük hastanelerde çalışarak tecrübe edinmiş ve Sivas'ta kaldığı sürece Ermeniceye hakim bir hale gelmiş olmasından dolayı hastane çalışmaları için önemli bir kazanım olmuştu.⁸⁷⁹

Dr. Clark bütün bu çalışmaları Babıâlinin onayını almadan yani ruhsatsız olarak sürdürmekteydi. Gerek Babıâlinin durumdan rahatsızlığı gerekse mevcut hastane binasının şartlarının yetersizliği Clark'ı bir çözüm arayışına itti. Çözüm olarak Bord'a ait misyon binalarından çok sayıda odası bulunan *The Partridge Mission House* isimli yapının hastane olarak değerlendirilmesi kararlaştırıldı. Bu sayede hem elverişli bir binaya kavuşulmuş olacak hem de bu binanın mevcut misyoner yerleşkesi içerisinde olması ve ikametgâh ruhsatına sahip olması dolayısıyla çalışmalar daha az dikkat çekici bir biçimde, ruhsatsız olarak sürdürülecekti.⁸⁸⁰ Binanın alt katı Dr. Clark'ın ikametgâhı olarak tertip edildi. Üst katlarda ise oldukça kullanışlı toplam 10 oda bulunmaktaydı. Böylece hastane hizmetleri için tahsis edilmiş olan bu bölüm içerisinde kadın ve erkek hastalar için odalar, ameliyathane, eczane, muayene odası ve hemşire odası yer almaktaydı.

⁸⁷⁸ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 357.

⁸⁷⁹ ABCFM Arşivi, Reel 618, No: 358.

⁸⁸⁰ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 569.

Hastane 10 yataklı olarak düşünölmüş ve binanın bitişindeki oda ise çamaşırhane olarak değerlendirilmişti.⁸⁸¹

Sivas misyon hastanesi gelir kaynakları açısından değerlendirildiğinde, Dr. Clark ve ekibinin, Dr. West sonrası dönemde şehirdeki sağlık hizmetlerini yeniden canlandırılmaya çalıştıkları süreçte çalışmalar için gerekli başlıca finans kaynağını yurtdişından gelen bağışlar ve tedavilerden elde edilen gelirler oluşturdu. Hastanenin 1906 yılı bütçesi değerlendirildiğinde yıllık 200 lira olan hastane gelirinin yaklaşık 60 lirası ABD, İsviçre ve Sivas'taki yardımseverlerden toplanan bağışlar, 75 lirası tedavi ve ameliyatlardan elde edilen gelir, 35 lirası ilaç satışı ve 10 lirası Kızıl Haç fonundan gelmekteydi. Giderlere bakıldığında ise en büyük kalem, kullanılan tıbbi malzeme, ilaçlar ve araç gereç başlıkları altında 145 liraya ulaşmaktaydı. Ek olarak eczacı ve diğer görevlilerin maaşları ile kira giderleri de 45 lirayı bulmaktaydı.⁸⁸² Öte yandan bu bütçe içerisinde Dr. Clark'ın, *Davenport Iowa Kiliseleri Cemiyeti* (*Davenport Association of Churches of Iowa*) ve hemşire Stuckey'in *İsviçre Ermeni Yardım Kurulu* (*Swiss Committee of Armenian Relief*) tarafından ödenen maaşları yer almamaktadır. Ayrıca hastanenin yataklarından birinin yıllık gideri Birmingham'lı Bayan Harris tarafından karşılanmıştır.⁸⁸³ önemli bir kısmı ülke dışından temin edilen bağışların hastane gelirlerine orantısı genellikle toplam gelirin yarısının altında kalmıştır. Bağış yoluyla elde edilen gelirler çoğu zaman toplam gelirin yüzde 20'si ile yüzde 60'ı arasında değişiklik gösteren bir orandır.⁸⁸⁴ Hastane gelirleri içerisinde önemli bir yeri olan hastalardan toplanılan ücretler hususunda, Bord'un diğer hastanelerinde olduğu gibi Sivas misyon hastanesinde de esnek bir uygulamanın söz konusu olduğu görülmektedir. Maddi durumu yeterli olan hastalardan muayene ve ilaç ücretleri tamamen tahsil edilirken yoksul hastalardan ise ödeyebildikleri kadarı tahsil edildi.

⁸⁸¹ **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 367. Hastanenin açılışını takiben 1905 yılı içerisinde Antep'te ikamet eden Bord'un meşhur tıbbi misyoneri Dr. F. D. Shepard çalışmalara destek vermek üzere iki ay süreliğine eşi ile birlikte Sivas'a geldi. Shepard bu süre içerisinde civar bölgelerden kendisinin şehirde olduğunu duyup gelen çok sayıda hastayla ilgilendi ve 200'n üzerinde ameliyat gerçekleştirdi. Shepard'ın bu ziyareti Sivas'ta yeniden canlanmaya başlayan tıbbi çalışmaların ve hastanenin tanıtımı için de önemli bir girişim olmuştu. **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 374.

⁸⁸² **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 372.

⁸⁸³ **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 375.

⁸⁸⁴ **ABCFM Arşivi**, Reel 629, No: 204.

Amerikan misyon hastanesi, Sivas'ta rakipsiz değildi. Şehirde hali hazırda faaliyet gösteren bir devlet hastanesi ile Ermenilere ait bir hastane bulunmaktaydı. Devlet hastanesi henüz çok yeniydi ve 1904 senesinde açılmıştı. Dr. Clark devlet hastanesiyle ilgili olarak, iyi niyetli bir girişim olduğunu belirtmekte ancak teknik olanakların ve gerçekleştirilen cerrahi müdahalelerin yetersizliğini vurgulamaktaydı. Ermeni hastanesi ise yaklaşık 15 yıl kadar önce 1893 yılında bir grup genç Ermeni'nin girişimleri sonucu kurulmuştu. Bord misyonerlerine göre Ermeni hastanesinin yıllık yatılı hasta ve gerçekleştirilen ameliyat sayıları azımsanamayacak orandaydı.⁸⁸⁵

Öte yandan bu gelişmelerle eş zamanlı olarak çalışan sayısı da artmaya devam etti. Amerika'dan gelen tecrübeli hemşire Lillian F. Cole ile eğitilmiş bir eczacı kadroya katıldı. 1909 yılına gelindiğinde hastanenin yatak kapasitesi artırıldı ve hastanede tedavi gören yatılı hasta sayısı da buna paralel olarak yükseldi. Hastanenin açıldığı yıllarda 1200 dolaylarında olan toplam tedavisi sayısı beş yıl içerisinde 2 binin üzerine çıktı.⁸⁸⁶ Hastaneye başvuran bu hastaların etnik kökenleriyle ilgili veriler yıllara göre değişkenlik gösterebilmekteydi. Ancak örnek olarak 1909 yılı oranları değerlendirmeye tabi tutulduğunda hastanede yatılı surette tedavi gören 182 hastanın 128'i Ermeni, 40'ı Türk, 8'i Rum, 3'ü Amerikan, 2'si Kürt ve 1'i Çerkez'dir.⁸⁸⁷ 1909 yılına ait bu rakamsal tablo Sivas misyon hastanesinde tedavi gören hastaların etnik aidiyetleri hususunda genelleştirilebilir. Şöyle ki bu oranlar ilerleyen dönemlerde küçük çaplı iniş çıkışlar göstermiş olsa da esas itibarıyla çoğunluk Ermeniler ve takiben ikinci sırada yer alan Türk hastalardan oluşmuştur. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Bord misyonerleri, Sivas misyon hastanesinin hizmet sunduğu kesimin, sokaktaki bir dilenciden varlıklı bir devlet memuruna

⁸⁸⁵ **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 375, 422. Sivas'taki tıbbi misyon çalışmaları takip eden yıllarda da genişleyerek devam etti. Çalışmalardan ve hastaneye olan talepten yalnızca Dr. Clark değil aynı zamanda Bord'un Sivas şubesi sorumlusu Ernest C. Partridge de memnundu ve bu memnuniyeti merkeze yazdığı raporlarında belirtiyordu. Partridge misyon hastanesinin ve geniş çaplı sağlık çalışmalarının şehirde sürdürülen diğer misyonerlik faaliyetlerine de önemli bir ivme ve hareketlilik getirdiğini vurguluyordu. **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 420.

⁸⁸⁶ **ABCFM Arşivi**, Reel 618, No: 427.

⁸⁸⁷ Aynı yer.

kadar, her türlü sosyo-ekonomik, dini ve etnik aidiyete mensup bireylerden müteşekkil olduğunu ifade etmektedirler.⁸⁸⁸

Mevcut hastane çalışmaları için 1910'lu yılların başlarında nihayet Babıâliden bir ruhsat edinilebilmişti. Böylece hastanenin adı, Sivas'a ilk ulaşan ve uzun yıllar hizmet eden Dr. West'in anısına *West Memorial Hastanesi* olarak belirlendi. Ruhsat alımını takip eden dönemde sağlık hizmetlerinde gelinen nokta ve hastaneye olan talep yeniden yapılanma ve modernizasyon ihtiyacını ortaya çıkardı. Hastane binasına ek bir klinik ve dispanser, çocuk hastalıkları için ek bir klinik, modern bir ameliyathane ve çok sayıdaki verem hastalarının tedavisi için ek bir binaya halihazırda ihtiyaç duyulmaktaydı.⁸⁸⁹ Nitekim bu yıllardaki hasta sayısı da geçmişe oranla oldukça artmıştı. Hastanenin açılış dönemlerinde görülen yıllık ortalama 2 bin hasta sayısı 1910'lu yılların başında yatılı ve dispanser hastaların toplamı değerlendirildiğinde 5 binin üzerine çıkmaktaydı. Benzer biçimde personel kadrosu da oldukça genişlemiş, mevcut Amerikalı çalışanlara ek olarak beş yerli hemşire ile iki yerli doktor kadroya dahil edilmişti.⁸⁹⁰

I. Dünya Savaşı yılları Anadolu'da diğer bütün misyon hastanelerini olduğu gibi Sivas misyon hastanesini de oldukça çalkantılı bir döneme soktu. Savaşın hemen arifesindeki çalışmalar değerlendirildiğinde Sivas hastanesi açılışını takip eden yaklaşık 10 yıllık bir sürenin sonunda adeta altın günlerini yaşıyordu. Hastane gerek fiziki koşulları gerekse çalışan kadrosu açısından oldukça verimli bir pozisyondaydı. 1914 yılı Ağustosunda bir önceki döneme ait bir yıllık faaliyet raporuna göre hastane 921 yatılı hasta kabul etmiş ve buna ek olarak dispanserde 3186 ayakta tedavi gerçekleştirilmişti.⁸⁹¹ Tıbbi turlar da dahil olmak üzere bu yılki toplam tedavi sayısı 12.800 olmuştu.⁸⁹² Öte yandan Dr. Clark savaşın başlangıcını takip eden süreçte

⁸⁸⁸ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 570.

⁸⁸⁹ Aynı yer.

⁸⁹⁰ ABCFM Arşivi, Reel 628, No: 602.

⁸⁹¹ Sivas misyon hastanesinde uygulanan tedavi ve ameliyatlara değerlendirildiğinde, gerçekleştirilen oldukça çeşitli türden müdahale dikkat çekicidir. Başlangıçta oldukça mütevazı şartlarda inşa edilen ameliyathane Anadolu'daki diğer köklü birçok misyon hastanesinde uygulanan ameliyatlardan neredeyse tamamını başarıyla gerçekleştirmiştir. Raporlara sıklıkla yansıyan tedavi alanları değerlendirildiğinde göz hastalıkları başta olmak üzere, tifo, tifüs, kolera, ve verem gibi oldukça yaygın salgın hastalıklar en sık rastlanılanlar arasındadır.

⁸⁹² ABCFM Arşivi, Reel 629, No: 297.

Sivas'ta bulunan 10. Ordu Komutanlığı ve Sivas valiliğinin talepleri doğrultusunda hasta ve yaralı askerlerin tedavileri gerçekleştirildi. Ancak belirtmek gerekir ki, Sivas misyon hastanesi diğer birçok misyon hastanesi gibi savaş yıllarında yoğun bir askeri hasta talebiyle karşılaşmadı. Bunun en önemli nedeni şehirde bulunan devlet hastanesinin çoğunlukla askeri ihtiyaçları karşılıyor olmasıydı.

Öte yandan takip eden dönem Sivas misyon hastanesine parlak günler vaat etmedi. 3 Mayıs 1916 tarihinde Sivas Garnizon Komutanı, Dr. Clark'ı bizzat ziyaret ederek hükümetin hastane binası dahil olmak üzere misyon binalarına ihtiyaç duyduğunu belirtti ve kendilerine İstanbul'a geçmelerini tavsiye etti. Clark ve diğer Bord misyonerleri şehirde kalma taraftarıydılar ve bunun için öncelikle vali ile bir görüşmede bulundular. Ancak bu görüşmeden olumlu bir sonuç alınamadı. İkinci bir girişim olarak Clark ve arkadaşları ordu komutanıyla bir görüşmede bulundular. Komutan, Sivas'ın savaş sahası içerisinde yer alması dolayısıyla kendilerinin daha güvenli bir bölgeye transfer olmaları gerektiğinden bahisle Sivas'ta kalamayacakları cevabını verdi. Ancak Bord personelinden Bayan Fowle ve Grafham'ın yetimhane işleriyle ilgilenmeleri için Sivas'ta kalmalarına izin verildi. Diğer taraftan oluşturulan bir komite vasıtasıyla kolej binalarında yer alan Bord'a ait malzemelerin değer tespiti gerçekleştirildi. Teslim alınan malzemelerin değerine binaen misyon sekreterine onaylı bir belge verildi. Dr. Clark da hastane binasına ait malzemelerin bir listesini oluşturdu. Eczanedeki malzemeler ise askeri eczacı tarafından sayılarak teslim alındı. Aslında bütün bu devir teslim işlemleri son derece hızlı gelişmişti. İşlemler yetkililerin şehirden ayrılmaları gerektiği yönündeki emri takiben birkaç gün içerisinde gerçekleşti. Hatta hastanedeki mevcut malzemelerin tamamına ait listenin son halini alıp, imzalanması işi şehirde kalan Bayan Grafham ve Fowle'ye havale edilmişti.⁸⁹³ Böylece Sivas misyon hastanesi savaşın geri kalan döneminde yerel görevlilerin yetkisi altında faaliyet göstermek üzere Bord'un denetiminden çıkmış oldu.

Sivas'taki misyon binalarına 1916 yılında el konulduğundan Cumhuriyetin ilanına dek geçen sürede şehirdeki misyon faaliyetlerinin yeniden canlandırılmasıyla

⁸⁹³ ABCFM Arşivi, Reel 630, No: 618.

ilgili önemli hiçbir gelişme sağlanamadı. Clark ve arkadaşlarının 1916 yılında şehirden çıkarıldığından beri yetimhaneye ilgilenmek üzere Sivas'ta görevli iki çalışandan birisi olan Bayan Grafham 1921 yılında hayatını kaybetti.⁸⁹⁴ Şehirde kısıtlı boyutlardaki eğitim ve yetimhane işleriyle meşgul olan son Bord çalışanı ise 1923 yılında Sivas'ı terk etti. Savaşla birlikte başlayan belirsizlikler dönemi Sivas şubenin bir süre daha askıda beklemesine neden oldu. Bu süreç zarfında Bord'un Sivas'taki yerleşkesinin korunması için bir avukat tayin edildi. Sivas'taki yerel yöneticiler misyon hastanesinin atıl bir durumda beklemekte olduğunun farkına vararak bu binayı kamu hizmeti için kullanmak istediler. 1924 yılında Sıhhiye Müdürlüğü Sivas misyon hastanesinin Bord'dan satın alınması için bir girişimde bulundu.⁸⁹⁵ Bord yetkilileri ilk etapta hastanenin satış suretiyle tamamen devlet yetkililerine bırakılmasına sıcak bakmadılar. Bunun yerine 1925 yılında oldukça iyi durumda olan misyona ait iki okul binası beş yıl süreliğine Sağlık Bakanlığınca hastane olarak kullanılmak üzere kiralandı.⁸⁹⁶ Bord, ilerleyen yıllarda bu binaların mülkiyetini tamamen devlete bıraktı. Böylece Bord'un Sivas'ta yürütmekte olduğu misyonerlik faaliyetleri sona ermiş oldu.

6.4. İstanbul'da Bir Misyon Hastanesi Girişimi

İstanbul, Amerikan Bord'un en eski şubesi olmasına rağmen burada bir misyon hastanesi girişimi oldukça geç dönemlere rastlar. Bunda şüphesiz payitahtta ruhsatsız bir sağlık kuruluşu idare etmenin sakıncaları önem sahibidir. Ayrıca İstanbul'daki genel sağlık hizmetleri taşraya oranla oldukça gelişmiş durumdadır ve doğrudan bir misyon hastanesi ihtiyacı epeyce süre ortaya çıkmamıştır. Dr. Thomas S. Carrington 1897 yılında görev yeri Merzifon'a henüz ulaşmadan önce İstanbul'da geçirdiği zaman dilimi içerisinde burasının bir misyon hastanesi inşası için son derece olumlu şartlara sahip olduğunu düşünmüştü.⁸⁹⁷ Ancak Carrington bu düşünceleri aklının bir köşesinde tutarak Merzifon'a gitmiş ve 1897 yılından 1905 yılına kadar Merzifon misyon hastanesinde görev almıştır. Görev süresi boyunca burada önemli işler

⁸⁹⁴ "Miss Mary Grafham Dead", *New York Times*, 30 Ağustos 1921.

⁸⁹⁵ BOA, HR. İM. 106/23, 17 Haziran 1924.

⁸⁹⁶ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V.15., No: 291, Statement for Ambassador Grew 1928.

⁸⁹⁷ ABCFM Arşivi, Reel 624, No: 202.

başaran Dr. Carrington zaman zaman İstanbul'da açılmasını tahayyül ettiği misyon hastanesi için girişimlerde bulunmaktan da geri kalmamıştır. Dr. Carrington'un bu hususla ilgili ilk ciddi girişimi, Bord'un Osmanlı topraklarındaki misyonlarının mali sorumlusu olan W.W. Peet'i İstanbul'da bir hastanenin gerekliliğine ikna etmek oldu. Peet, 1902 yılında Bord merkezine yazdığı detaylı bir raporla İstanbul'da açılacak bir misyon hastanesi için şartların oldukça müsait olduğunu ve bu hastanenin doktorun maaşı haricinde Bord'a önemli bir mali yük getirmeyeceğini aktardı.⁸⁹⁸ Ona göre hastane, başta eğitim kurumları olmak üzere diğer misyon kuruluşları gibi kapalı devre çalışmanın ötesinde şehirdeki herkese açık olacak ve ön yargıların kırılmasında önemli bir rol oynayacaktı.⁸⁹⁹

Bu ilk önemli girişimi müteakiben birkaç yıl içerisinde Dr. Carrington Merzifon'daki çalışmalarını belirli bir noktaya getirdikten sonra şartların olgunlaşmış olduğunu düşünerek 1905 yılında İstanbul'a geldi. Hastane kuruluşuyla ilgili planlar somutlaşmaya başlamıştı. İlk etapta yüksek kapasiteli büyükçe bir misyon hastanesi hayal etmiyordu. Çalışmalar, daha önce Merzifon'da edindiği tecrübe üzerine önce küçük çaplı bir dispenserin teşkili ve daha sonra aşamalı olarak genişleme yönünde olmalıydı. Bu stratejinin en önemli nedenleri öncelikle hükümetin dikkatini çekmemek ve küçük çaplı fakat mali olarak kendi kendine yetebilen bir sistem ile çalışmalara aşamalı olarak ivme kazandırmaktı.⁹⁰⁰ Dr. Carrington, bir dispenser kuruluşu ve akabinde hastane inşası için gerekli mali kaynak üzerine de hazırlıklar yapmaya başladı. New York'ta bulunan varlıklı çocukluk arkadaşları hastanenin finansmanında yardımcı olacaklardı. Dr. Carrington bu çerçevede izinler verilmesi için Bord merkezine ilk şahsi başvurusunu 1905 Martında yaptı.⁹⁰¹

Dr. Carrington, 1905 yılı sonlarında çalışmalar için gerekli mali kaynak ve izinlerin kısa sürede yoluna konulması ve sürecin hızlandırılması adına ABD'ye gitti. Burada yapmış olduğu bağlantılar sonucu hastane inşası için bir yönetim kurulu heyeti belirledi. Hastanenin yönetim kurulu toplam 12 üyeden oluşmaktaydı.

⁸⁹⁸ ABCFM Arşivi, Reel 624, No: 203.

⁸⁹⁹ ABCFM Arşivi, Reel 624, No: 201.

⁹⁰⁰ ABCFM Arşivi, Reel 619, No: 458.

⁹⁰¹ ABCFM Arşivi, Reel 619, No: 419.

Yöneticilerin sayısı ise beşti. Hastanenin müdürü, William Ives Washburn ve yönetici hekimi ise Dr. Carrington'du. 1905 yılı sonunda oluşturulmuş olan bu yönetim kurulu, hastane bünyesinde aynı zamanda bir hemşire okulunun da oluşturulması yönünde karar aldı.⁹⁰² Bu çerçevede hastanenin adı *İstanbul Amerikan Hastanesi ve Hemşire Okulu* olarak belirlendi. Hastanenin kuruluş amacı ise *yoksul Türklere ücretsiz klinik ve cerrahi hizmetler sunmak ve Türk İmparatorluğu için hemşire yetiştirmek* şeklindeydi.⁹⁰³

1906 Mayısında İstanbul'a dönen Dr. Carrington bir dispanser oluşturulması için çalışmaları süratle başlattı. Kısa süre içerisinde ev olarak kiralanan bir yapı küçük çaplı bir hastaneye dönüştürülmüştü. Ev, Eminönü'nde yer alan Bord'un merkezine oldukça yakın bir mesafedeydi. Varlıklı bir Türkten bir yıllığına kiralanan bu ev iki katlıydı ve birçok odaya sahipti. Dr. Wheat ve hemşire Van Anderson, çalışmalarda Dr. Carrington'a yardımcı olacaktı. İki aylık bir tadilat sürecinin ardından bina açılışa hazır bir hale geldi. Üstelik birçok hasta ameliyat olmak üzere bu açılışı beklemekteydi. Londra'dan ve New York'tan getirilen tıbbi teçhizatlar ve ilaçlar, ameliyatlara için hazır. Ancak bu esnada umulmadık bir olayla karşılaşıldı ve kiralanan bu bina açılışının birkaç gün öncesi büyük bir yangınla karşılaştı. 1906 Ağustosunda çıkan bu yangın, hem hastane binasının hem de içerisindeki teçhizatın ve kişisel eşyaların tamamen yok olmasıyla sonuçlandı.⁹⁰⁴

İstanbul misyon hastanesi henüz açılışını gerçekleştiremeden büyük bir felaketle karşılaşmış ve Dr. Carrington'un uğraşları bir çırpıda başladığı noktaya dönmüştü. Ancak bu olay Dr. Carrington ve arkadaşlarını pes ettirmedi. Üstelik yangında kül olan bu hastane, içerisindeki teçhizatla birlikte yangın öncesinde 6.000 dolarlık bir teminat ile sigortalatılmıştı.⁹⁰⁵ Dr. Carrington binanın yanışını aslında büyük bir fırsat olarak değerlendirmekte ve burayı sahibinden satın almayı

⁹⁰² Dr. Carrington hemşire okulunun tanıtımı ve hayırseverlerin bu projeye katkıda bulunmaları için 30 Temmuz 1905 tarihinde New York Times gazetesinde hemşire okulu projesiyle ilgili bir makale yayınlamıştır. Detayları için bkz.

<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=FA0A1EF73F5E12738DDDA90B94DF405B858CF1D3>

⁹⁰³ **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, American Medical Work in Turkey, 1905, Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 3.

⁹⁰⁴ **ABCFM Arşivi**, Reel 617, No: 611.

⁹⁰⁵ **ABCFM Arşivi**, Reel 617, No: 612.

planlamaktaydı. Binanın sahibi başlangıçta satış işine sıcak bakmıştı. Ancak daha sonra burasını Bord misyonerlerine satmaktan vazgeçti. Dr. Carrington raporunda, almış olduğu istihbarata binaen yöneticilerin, bina sahibini, evini Bord misyonerlerine satmaması yönünde uyardığını aktarmaktadır. Bu başarısız satın alma girişiminin ardından, yakınlardaki bir diğer binanın kiralanması söz konusu oldu. Dr. Carrington yanan binanın çaprazında yer alan ve sahibi Fransız olan dört katlı betonarme bir binanın iki katını hastane olarak kullanmak üzere görüşmelere başlamıştı. Sözleşmenin üç yıllık olması planlanmaktaydı. Üstelik bina sahibi istenildiğinde kendilerine bu binayı satabileceğini belirtmişti. Kiralanması planlanan bu iki katta toplam 24 oda bulunmaktaydı. 30 yatak kapasiteli bu yeni hastane aynı zamanda Dr. Carrington'un ailesi için de ikametgâh olarak kullanılacaktı.⁹⁰⁶ Ancak gelişmeler, bu binanın kiralanmasını da engelledi. Dr. Carrington bir yandan New York'ta bulunan yönetici heyetiyle görüşmeler yapıyor öte yandan hali hazırda bir misyon hastanesi tesis edilemediği için Bord merkezinden kendisinin tıbbi misyoner ödeneğinin uzatılmasını talep ediyordu. Carrington, Bord merkezinden gelecek olan mali desteğin hastane planları için oldukça önemli olduğunun farkındaydı. Bu yüzden 1906-1910 yılları arasında hareketlendirmeye çalıştığı tıbbi misyon çalışmalarını Boston'a yazmış olduğu raporlarında sürekli olarak vurgulamaktaydı. Carrington, İstanbul'da açmak istediği hastanenin bir hemşirelik okulu olarak da faaliyet göstereceğinin altını çizmekteydi. Nitekim küçük çaplı sağlık hizmetlerinin sunulmaya başlandığı 1906 yılında mesleki eğitim için iki hemşire öğrenime başladı.⁹⁰⁷

1909 yılına gelindiğinde bütün çabalara rağmen Dr. Carrington bir türlü dikiş tutturamamış ve düzenli sağlık çalışmaları başlatılamamıştı. 1909 yılı mart ayında hali hazırda hizmet sunan dispanser kapatıldı.⁹⁰⁸ 1906 yılından beri geçen süre içerisinde Dr. Carrington yardımcı hekimiyle birlikte Bord'un İstanbul şubesi bünyesinde yer alan okullardaki öğrencilerin ve misyon personelinin sağlık sorunlarıyla ilgilenmişti. Bord merkezi ile olan mali anlamdaki uyuşmazlıklar, yeni açılan hastanenin yangında yok olması ve ABD'deki çevrelerden gerekli yardımların

⁹⁰⁶ ABCFM Arşivi, Reel 617, No: 635.

⁹⁰⁷ ABCFM Arşivi, Reel 617, No: 613.

⁹⁰⁸ ABCFM Arşivi, Reel 619, No: 478.

toplanamıyor olması gibi nedenler İstanbul'da bir misyon hastanesi teşkilini güçleştirmekteydi. Dr. Carrington 1910 yılında yayınladığı bir risale ile ABD'deki hayırseverlerden hastane binası için yardım talep etti. Risalede, gerçekleştirmekte oldukları çalışmaları detaylandırarak, İstanbul halkının misyon hastanesine ve hemşirelere olan ihtiyacını anlattı.⁹⁰⁹ Ancak bu çağrılar bir biçimde karşılık bulmadı ve Dr. Carrington 1910 yılında klinik çalışmalarını tamamen kesmek zorunda kaldı. Kliniğe ait tıbbi teçhizat ve malzemelerin Bord'un İstanbul'daki merkezi *Bible House*'de depolanması kararlaştırıldı. Bu malzemelerin Merzifon'a gönderilmesi için ortaya atılan görüşler kliniğe ait bütün malzemenin İstanbul şubesine zimmetli olduğu gerçeğiyle reddedildi. Ayrıca bu dönemde Bursa'da bir misyon hastanesi açma planları söz konusu olduğundan bu malzemelerin daha sonra Bursa'da başlatılacak olan sağlık çalışmaları için kullanılacağı belirtildi.⁹¹⁰ Böylece Dr. Carrington'un 1897 yılından beri tasarlamış olduğu ve somut adımlarının 1905 yılında atıldığı İstanbul misyon hastanesi ve hemşirelik okulu projesi başarısızlıkla sonuçlandı.⁹¹¹ Takip eden süreçte İstanbul'da bir misyon hastanesi açılması fikri aradan yaklaşık altı yıl geçtikten sonra yeniden gündeme geldi. Projeye göre merkezde açılacak olan hastane Üsküdar ve Kadıköy'de de branşlara sahip olacaktı. Bu proje o yıllardaki İstanbul Amerikan konsolosu G. Bie Ravndal tarafından desteklenmekteydi. Konsolos bu hastanenin ruhsatı için bütün diplomatik kanalları zorlayacağını belirtmişti.⁹¹² Fakat bu proje de mevcut savaş ortamındaki belirsizliklerden dolayı uygulamaya konulamadı.

Dr. Carrington tarafından İstanbul'da başlatılan bu girişim savaşın son bulmasını takip eden dönemde bir biçimde hayata geçti. 1920 yılında Amiral Bristol tarafından İstanbul'da açılan Amerikan Hastanesi her ne kadar Bord'a bağlı bir misyon hastanesi olmasa da bünyesindeki hemşirelik okulu ile çok sayıda hemşire yetiştirerek Dr. Carrington'un yıllar önce tasarladığı çalışmalara bir anlamda

⁹⁰⁹ **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, Thomas Spees Carrington, American Hospital and Training School for Nurses, 1910, Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 3-5.

⁹¹⁰ **ABCFM Arşivi**, Reel 629, No: 413.

⁹¹¹ **ABCFM Arşivi**, Reel 628, No: 251-302. Dr. Carrington'un İstanbul'dan ayrılışı ile ilgili mevcut belgeler arasında net bir veri bulunmuyor olsa da İstanbul şubesine ait 1910-14 yılları arasındaki raporlarda ve aynı dönemdeki personel listesinde Dr. Carrington'un adı bulunmamaktadır.

⁹¹² **ABCFM Arşivi**, Reel 631, No: 1042.

devamlılık sağladı. İstanbul'daki Amerikan vatandaşları ve elçilik personeline sağlık hizmeti sunmayı amaçlayan hastane, cumhuriyet döneminde uzun yıllar boyunca faaliyet göstermiştir.⁹¹³

6.5. Konya Amerikan Hastanesi

Konya'da sürdürülen misyon çalışmaları Bord'un hastanelerinin bulunduğu diğer misyon sahalarından farklı bir özellik arz eder. Çünkü Konya'da, henüz burada bir misyon hastanesi açılışı öncesinde Bord personeli tarafından düzenli misyonerlik faaliyetleri başlatılmamıştır. Konya'da Bord bağlantılı ilk girişim, örgütün Osmanlı topraklarına gelişinden yaklaşık 90 yıl kadar sonra 1911 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte, halihazırda Kayseri'de tıbbi misyonerlik yapmakta olan William S. Dodd beraberinde Dr. Wilfred M. Post ve hemşire Emma D. Cushman ile Konya'ya gelerek tıbbi misyon faaliyetleri başlatmışlardır. Anadolu'daki diğer Bord hastanelerine göre oldukça geç bir dönemde faaliyete giren Konya misyon hastanesinin tarihçesi, Osmanlıların savaşlarla dolu son derece çalkantılı biçimde geçirdiği 1910'lu yılları tecrübe etme talihsizliğini yaşayan kısa ömürlü bir misyonerlik girişiminin hikayesidir.

Konya misyon hastanesi ve şehirde gerçekleştirilen tıbbi misyonerlik faaliyetlerine göz atmadan evvel hastanenin diğer Bord hastaneleriyle olan hukuki farklılığından bahsetmek gerekir. Şöyle ki Konya'da faaliyete geçecek olan bu misyon hastanesi Dodd'un daha önce Kayseri'de hizmete açtığı hastaneyle hukuki konum bakımından aynı değildir. Kayseri'deki hastane yarı bağımsız bir konumdayken Konya hastanesi artık Bord'un inisiyatifinde olmayan ve Dodd ile arkadaşları tarafından idare edilen bir kuruluştur. Öte yandan Kayseri'deki hastanenin düzenli bir finansal kaynağa sahip olması ve kurumsal bir temel üzerine oturması için 1901 yılından itibaren New York'ta faaliyet göstermek üzere Dodd'un yakın çevresinden oluşan bir kurul belirlenmişti. Önceleri Kayseri Misyon

⁹¹³ Amiral Bristol Hastanesi'yle ilgili ayrıntılar ve hastanenin tarihçesi için bkz. **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, The American Hospital and the School of Nursing in Istanbul, 1930, The American Hospital of Istanbul, 1940. Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

Hastanesi'ne kurul tarafından verilmiş olan *Amerikan Hristiyan Hastanesi* ismi kurulun yönetim hakları ve çalışma sistemi aynen devam etmek üzere *Konya Amerikan Hristiyan Hastanesi Kurulu* şeklinde değiştirildi.⁹¹⁴ Dolayısıyla Konya misyon hastanesi aslında Bord'a doğrudan bağlı olmaktan ziyade daha önce Bord çatısı altında faaliyet gösteren ve Bord personeli olan Dodd'un kendi inisiyatifinde yönetmeye başlayacağı göreceli olarak bağımsız bir statüye sahiptir. Ancak belirtmek gerekir ki verilen sağlık hizmetleri ve uygulanan misyonerlik metotlarıyla Bord'un diğer hastanelerindeki uygulamalar arasında bir farklılık yoktur.

Dodd ve beraberindeki Bord personelinin Kayseri'den Konya'ya transferi meselesinin detaylarına Kayseri misyon hastanesinin tarihçesi bölümünde değinilmişti. Dodd, kendi imkanlarıyla ve yakın çevresinden topladığı bağışlarla Talas'ta vücuda getirdiği misyon hastanesini, şehirdeki diğer Bord misyonerleriyle hastanenin yönetimi hususunda düştüğü uyuşmazlıklar yüzünden terk edip Konya'da bir hastane açmaya karar vermişti. Dodd, beraberinde hastanenin ekipmanlarını da alarak Konya'ya geldi ve hızlı bir biçimde bir hastane binası arayışına girdi. Çok geçmeden şehrin tam merkezinde tek katlı ve eski, fakat kullanışlı bir bina satın alındı. Bina hastane çalışmalarına elverişli bir hale getirilmek üzere yeniden inşa edildi. Üzerine inşa edilen ek iki katla birlikte artık hastane binası 40 yatak kapasiteyle hizmete hazır bir duruma geldi.⁹¹⁵ Takip eden iki sene içerisinde gerçekleştirilen tadilat ve eklemelerle birlikte tam teşekküllü bir sağlık kurumuna dönüşen hastanenin zemin katında ayakta hastaların tedavi edildiği klinik, genişçe bir bekleme odası, muayene odası, ameliyathane, pansuman odası, mutfak, oturma odası ve de ofisler bulunmaktaydı. Binanın sonradan eklenen ikinci katında hastaneye ait koğuşlar, ameliyathane ve mutfak bulunuyordu. Üçüncü kat ise misyoner ve hemşirelerin ikameti için kullanılmaktaydı.⁹¹⁶

Açılışını takip eden süreçte hastane yoğun bir ilgiyle karşılaştı. Bunun en önemli nedeni Dr. Dodd'un daha önce Kayseri'deki çalışmalarının ününün bu

⁹¹⁴ William Dodd, *Medical Missionary Work at Konia, Report of the American Christian Hospital for the year 1913*, 1913, s. 1.

⁹¹⁵ Edward Mills Dodd, *The Beloved Physician*, New York, 1931, s. 48.

⁹¹⁶ Dodd, *Medical Missionary...*, s. 7.

bölgeye çoktan ulaşmış olmasıydı. Öyle ki bazı kimseler şehirde yeni bir hastane kuran bu kişinin Dr. Dodd olamayacağını, yalnızca onun adını kullanarak insanları hastaneye yöneltmeye çalışan birisi olduğunu dahi düşünmekteydiler.⁹¹⁷ Bu dönemde Dodd, bir yandan misyon hastanesine olan talebin memnuniyetini yaşarken öte yandan çalışmalar, Balkan Savaşları'nın germiş olduğu siyasi havanın olumsuzluğunu derinden hissetmekteydi. Bu süreçte kısa süreli de olsa Dodd ve personeli Konya'daki misyon çalışmalarına ara verip savaş şartlarından etkilenen gerek yaralı asker ve gerekse sivillerin yardımına zaman ayırdı.⁹¹⁸ Öte yandan Balkan Savaşları sırasında ortaya çıkan göçmen sorunu ve Balkanlardan Türkiye'ye sığınan perişan durumda bir Müslüman kitle ortaya çıkmıştı. Dodd'un yardımcısı Dr. Wilfred Post Bursa'ya henüz ulaşmış olan göçmenlere yardımda bulunmak üzere 1912-13 kışında üç ay süreyle burada görev yaptı.⁹¹⁹ Benzer biçimde Konya'ya gelip yerleşen 10 bin kadar göçmenin zaruri ihtiyaçları da bölgede faaliyet gösteren *Amerikan Kızıl Haçı* ve *İngiliz Kızılay Cemiyeti* tarafından Dr. Dodd ve ekibi tarafından karşılandı.⁹²⁰

Kızıl Haç bünyesindeki faaliyetler devam ederken, hastanenin eksiklikleri de seri bir biçimde gideriliyordu. 1913 yılına gelindiğinde, hastane binasına yapılması tasarlanan eklemeler de tamamlandı. Aynı yıl içerisinde yaşanan bir diğer olumlu gelişme İngiliz Kızıl Haçı'na ait İstanbul'da geçici olarak tesis edilen hastanenin artık görevini tamamlamış olduğu için tahliyesine karar verilmesiydi. Kızıl Haç yetkilileri bu hastaneye ait araç ve gereçlerin tamamını Dodd'un hastanesine

⁹¹⁷ Mills Dodd, *The Beloved...*, s.49.

⁹¹⁸ 1912 Ekim'inde başlayan 1. Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusu önemli oranda kayıplar vermişti. Özellikle Bulgar ordusunun İstanbul yakınlarına kadar sokulmasıyla çok sayıda yaralı asker İstanbul'a getirilmişti. Bu esnada İstanbul'da faaliyette olan Amerikan Kızıl Haçı Dr. Dodd'dan ekibi ile İstanbul'a gelerek tıbbi hizmet vermeleri çağrısında bulundu. Bunun üzerine Dodd, hemşire Cushman ve hemşire Yehgsa ile birlikte İstanbul'a gelerek bir kaç hafta boyunca buradaki yaralı askerlerin tedavilerine yardımcı oldular.

⁹¹⁹ Dodd, *Medical Missionary...*, s. 4.

⁹²⁰ Hastanenin personel kadrosuna bakıldığında asıl çalışmaları Dr. Dodd ve eşi, Dr. Post ve eşi ile hemşire Cushman'ın yürüttüğü görülmektedir. Bununla birlikte dönem dönem kadroya yeni katılan isimler de söz konusu olmuştur. İngiliz hemşire Mathiesen, ve Amerikan hemşire Foote hastane çalışmalarına belirli dönemlerde destek vermişlerdir. Hastane bünyesinde görev yapan bir diğer personel ise eczaneden sorumlu Haralambos efendidir. Dışarıdan gelen personele ek olarak Dodd hastanenin hemşire ihtiyacının karşılanması meselesinde de girişimde bulunarak hastane bünyesinde bir hemşire eğitim okulu açmıştı. Hemşire adayları burada 3 yıllık bir eğitimin ardından diplomalarını almakta ve misyon çalışmalarına destek olmaktadır.

bağışladılar. Aynı yıl içerisindeki bir diğer önemli gelişme hastane için istenilen ruhsatın iki yıllık sürüncemeden sonra nihayet temmuz ayında çıkmış olmasıydı. Dodd, ruhsat itasını, önce Konya'daki yerel bir gazetenin haberi aracılığıyla öğrenmiş ve çok geçmeden haber ABD İstanbul elçisi Rockhill tarafından da onaylanmıştı.⁹²¹

Öte yandan Konya misyon hastanesinde çalışmalar eksiklerinin giderilmesi ve ruhsatname edinilmesine paralel olarak oldukça yoğunlaştı. Hastanede gerçekleştirilen tedaviler ve tıbbi turlarla ulaşılan hasta sayısı son derece şaşırtıcı oranlara çıkmıştı. 1912 yılında gerçekleştirilen 5379 toplam tedavi sayısı 1913 yılında 7724'e yükseldi. Ameliyatlarda da benzer biçimde artış oldu ve 1913 yılında toplam 344 operasyon gerçekleştirildi. Kısa süre içerisinde geline bu nokta ve yoğun talep Dodd ve diğer misyon personelini oldukça cesaretlendirmekteydi. Dodd bu tarihe kadarki 20 yıllık tıbbi misyonerlik hayatında daha önce bu oranlara hiçbir biçimde ulaşamamış olduğunu aktarmaktadır.⁹²²

Hastanede çok çeşitli türden rahatsızlıklara müdahalelerde bulunulmaktaydı. Gerçekleştirilen müdahaleler arasında göz hastalıklarıyla ilgili ameliyatlara başı çekmektedir. Yine kol ve bacak bölgesi müdahaleleri, göğüs, karın, burun-boğaz, boyun, dudak-ağız gibi başlıklar altında önemli oranlarda ameliyatlara gerçekleştirildi. Bu müdahalelere daha yakından bakıldığında çok sayıda kurşun yaralanmaları, amputasyon, sünnet, katarakt, cilt üzerinde estetik düzeltmeler, apandisit ve fitik ameliyatlara gerçekleştirilen çok sayıdaki cerrahi işlemin yalnızca birkaçıdır.⁹²³

Konya tıbbi misyonu bünyesinde ulaşılmış olan hasta profili, etnik ve dini açıdan değerlendirildiğinde önemli oranda Müslüman ve Türk nüfusunun mevcudiyeti dikkat çekmektedir. Açılışını takip eden ikinci yıl içerisinde misyon

⁹²¹ Dodd, *Medical Missionary...*, s. 13.

⁹²² Dodd, *Medical Missionary...*, s. 7.

⁹²³ Konya misyon hastanesinde 5 Ekim 1912 ve 31 Temmuz 1913 tarihleri arasında toplam 344 ameliyat gerçekleştirilmiştir. Bu ameliyatlarda göz bölgesi, toplam 53 operasyonla en fazla müdahalenin gerçekleştirildiği alan olmuştur. Takiben bacak ve diz bölgesi toplam 43 ameliyatla ikinci sırada yer almaktadır. Kol, karın, boyun ve göğüs bölgeleri de ortalama 20'şer ameliyatla 1912-13 çalışma yılında misyon hastanesinde müdahalede bulunulan diğer alanlar arasında yer almaktadır. Bu ameliyatlara ilgili detaylar için bkz. Dodd, *Medical Missionary...*, ss. 19-20.

hastanesini halihazırdaki 241 yatılı ziyaretçisi arasında en önemli oran 141 Türk, 61 Ermeni ve 20 Rum şeklinde üç unsura aittir. Bu hastalar dini aidiyet açısından ele alındığında 154 Müslüman, 53 Gregoryen, 16 Rum Ortodoks, 14 Protestan, 3 Katolik ve 1 Yahudi şeklindedir. Dispanser hastaları göz önünde bulunduğu bu rakamlar 2096 hasta üzerinden 1419 Türk, 350 Ermeni 275 Rum şeklindedir. Hastane ve dispanseri Türk, Ermeni ve Rumlara kıyasla az sayıda da olsa ziyaret eden diğer etnik gruplar arasında Çerkez, Kürt, Arnavut, Tatar, Boşnak, Arap, Süryani, Amerikan, Alman, Avusturyalı, Fransız, İspanyol ve İsveçli yer almaktadır. Görüldüğü üzere Konya’da sürdürülen tıbbi misyon çalışmaları yoğunlukla ve kolay bir biçimde iletişim kurulan gayrimüslimlerin yanı sıra önemli bir oranda Müslüman nüfusa erişme imkanı bulmuştur.⁹²⁴

Konya misyon hastanesinde fiziki meselelerin önemli oranda çözülmüş olduğu ve çalışmaların oldukça verimli bir biçimde devam ettiği süreçte geri plana itilmeyen önemli bir mesele daha vardı. Sağlık hizmetlerinin her boyutu, Dodd ve personeline aralara sıkıştırılmış misyonerlik metotlarıyla süslenmişti. Hastanede sürdürülen misyonerlik çalışmaları genel anlamda görevli bir vaiz aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Pazar ayinleri hastanede misyonerlik propagandasının yapılacağı en önemli zamanlardı. Dodd, hastalara ayin esnasında kendi dillerinde yazılı olarak verilen ilahilerin, hastalarca dikkatle okunduğunu belirtmektedir. Kadın hastalar üzerindeki propaganda işi ise Dodd’un eşine havale edilmişti. Bayan Dodd’a bu görevinde, Lusnuş adında bir kadın vaiz yardımcılık yapıyordu. Bayan Dodd yardımcısıyla birlikte çok sayıda ev ziyaretlerinde bulunuyordu. Ayrıca Konya misyon hastanesi bünyesinde gerçekleştirilen misyonerlik çalışmaları arasına yine dispanser içerisinde faaliyete geçirilen 80 talebenin katıldığı pazar okulunu da dahil etmek gerekir.⁹²⁵ Dr. Dodd hasta akrabalarının ve hastaların bolca vakit geçirdiği bekleme odasını da unutmamış ve burada kapıcı çocuğun dini risale ve kitap satması için bir masa yerleştirmişti. Yayınların birçoğu Türkçe dahil bir çok dilde mevcuttu.

⁹²⁴ ABCFM Arşivi, Reel 631, No: 46.

⁹²⁵ Dodd, *Medical Missionary...*, s. 13.

Hastanenin finansmanı konusuna bakıldığında, yurtiçi ve yurt dışından edinilen bağışlar oldukça önemli bir katkı sağlamaktaydı. Nitekim hastane binasının satın alınması aşamasında yurtdışından sağlanan 3 bin dolarlık yardım, işleri oldukça kolaylaştırmıştı. Hastanenin yıllık düzenli gelirleri ise yine ufak çaplı bağışlar ve hastalardan alınan ücretlerden oluşmaktaydı. Eczaneden elde edilen kazanç ve Bord'un tahsis ettiği küçük miktarda bir yıllık ödenek çalışmalara katkı sağlayan diğer kalemlerdi. Öte yandan bahsi geçen gelirlerin tahsis edildiği gider kalemlerine bakıldığında başlıca hemşire ve hizmetli maaşları, misyoner maaşları, ilaç alımları, civar bölgelere turlar düzenleyen misyonerlerin harcırahları, yakıt masrafları, yiyecek ve sarf malzeme giderleri ve iletişim giderleri ön plana çıkmaktadır.⁹²⁶

Öte yandan takip eden dönemde hastanenin, büyük harp zamanındaki faaliyetleri de Balkan Savaşları yıllarındaki yoğunluğu aratmadı. 1915 Ocağında hastane çok sayıda yaralı ve hasta askerle doldu. Bu askerlerin birçoğu tifüs salgını dolayısıyla hastaneye sevk edilmişti. 1915 yılı sonlarına doğru askeri hastalara ek olarak sivil başvurular da son derece artış gösterdi. Sağlık ve gıda ihtiyacının had safhada olduğu Konya'da, Dodd ve ekibi sağlık hizmetlerine ek olarak, halka günlük gıda yardımında da bulunmaya başladı. Hastanenin mali sorumlulukları diğer Bord hastanelerinin olduğu gibi Kızıl Haça ait olduğu bu dönemde hastanenin günlük 50 ücretsiz tedavi kontenjanı çoğu zaman iki katına çıkmak zorunda kalıyordu. Aynı şekilde planlanan günlük 200 kişilik yiyecek yardımı kimi zaman 600'e kadar ulaşıyordu.⁹²⁷

Dr. Dodd'un oğlu Edward Mills Dodd, tifüs hastalığının taşıyıcısı olan bitlerin bu dönemde hastane zemininde artık gözle görülebilir oranda yoğun bir biçimde

⁹²⁶ 1912-1913 çalışma yılı mali bütçesine göre Konya misyon hastanesinin toplam geliri 23.156 dolar olarak kaydedilmişti. Gelir kalemleri arasında Bord merkezinden gelen 1043 dolar, eczane kazancı 1786 dolar, yatılı hastalardan alınan ücretler 2396 dolar, ayakta tedavi gören hastalardan alınan ücretler 1893 dolar, New York'tan gelen bağışlar 6031 dolar ve Konya civarından elde edilen bağışlar 2461 dolar olarak görülmektedir. Bu gelir kalemlerinin dışında kalan bakiye ise bir önceki yılda bütçede mevcut bulunan miktardır. Gider kalemleri değerlendirildiğindeyse misyoner maaşları 3145 dolar, bina giderleri 2207 dolar, hizmetli ve hemşire maaşları 1207 dolar şeklinde ön plana çıkan harcamalardır. Konya misyon hastanesinin yıl içerisinde gerçekleşen 20 adet gider kalemi arasında ilaç ve ameliyathane giderleri, posta giderleri, sigorta ve vergi giderleri, basın yayın giderleri, dil dersleri ve seyahat masrafları gibi başlıklar yer almaktadır. Dodd, *Medical Missionary...*, s. 17.

⁹²⁷ Mills Dodd, *The Beloved...*, ss. 64-67.

bulunmakta olduğunu aktarmaktadır. Nitekim hastane bu aylarda, tifüs taşıyan hastalarla dolup taşmaktaydı. Bu şartlar altında çok geçmeden Dr. Dodd da tifüs hastalığına yakalandı. Ancak Dodd birkaç ayını yatakta geçirdikten sonra hastalığı atlatmayı başarabildi. Buna rağmen Dodd'un bu dönemdeki tek sıkıntısı sağlık sorunları değildi. 1915 sonlarına yaklaşıldığında hastane ruhsatının geçersiz olduğunu söyleyen yetkililer hastanenin kapatılmasına karar verdi. Hastanede bulunan yatak ve bazı mobilyalar da daha sonra iade edilmek üzere yetkililerce ödünç alındı.⁹²⁸ Hastalığı takiben Dodd ve eşi 10 yıldır kullanamadıkları sula izinlerini alarak şehirdeki çalışmalarını Dr. Post ve hemşire Cushman'a bırakıp 1916 baharında ülkelerine döndüler.⁹²⁹

Dodd'un Amerika'ya dönmesiyle birlikte hemşire Cushman, halihazırda kapatılmasına hükmolunmuş olan hastanenin devir teslim meselesiyle meşgul olmaktadır. Yetkililerin bir kısmı hastane binasının okul olarak değerlendirilmesini önerirken diğerleri burasının bir hastane olarak kullanımına devam edilmesini istiyordu. Cushman, Konya valisi ile yaptığı görüşmeler neticesinde valinin de binayı okul olarak değerlendirme taraftarı olduğunu öğrenmişti. Cushman, vali ile olan iyi ilişkilerine binaen hastanede bulunan bütün malzemelerin satılarak paraya çevrilmesini sağlayacak olan zamanı kazanmayı bilmişti. Cushman, Dodd'a ait şahsi malzemeler de dahil olmak üzere bina içerisindeki bütün malzemeleri 1917 Temmuzuna kadar elden çıkarmış ve boş binanın anahtarlarını valiliğe teslim etmişti.⁹³⁰ Öte yandan Dr. Post, hastane olmaksızın 1917 yılına kadar şehir halkı arasında çalışmalara devam etti. 1917 yılında ABD'nin savaşa müdahil olmasıyla Post, Osmanlı topraklarını terk edip ülkesine döndü. Ancak savaşın sona ermesiyle 1918 yılı Ekiminde hastane, *Yakın Doğu Yardım Cemiyeti (Near East Relief)* tarafından devralındı ve çalışmalar tecrübeli hemşire Cushman'ın desteğiyle yeniden

⁹²⁸ A.H.İ.F.K.Ö.K., James M. Speers, *To the Friends of American Hospital at Konia*, New York, October 10, 1919, Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 1.

⁹²⁹ Mills Dodd, *The Beloved...*, s. 71.

⁹³⁰ A.H.İ.F.K.Ö.K., Letter From Miss Cushman to Mr. Allison Dodd, President of the Board of Trustees of the American Hospital at Konia, Asia Minor. February 1, 1919., Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 2. Cushman'ın savaş yıllarındaki çalışmaları yalnızca hastane meşgalesiyle sınırlı kalmadı. Cushman, Konya'da toplanmış olan birçok milletten savaş esirinin idaresi göreviyle, yetkililerle koordinasyon içerisinde meşgul oldu. Yine Ermeni çocuklarının yer aldığı bir yetimhanenin işletilmesi sorumluluğu da ona aitti.

başladı.⁹³¹ Konya misyon hastanesinin bu süreci takip eden, Milli Mücadele ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki durumuna, ilerleyen sayfalarda misyon hastanelerinin Cumhuriyet dönemindeki faaliyetlerinin açıklandığı bölümde değinilecektir.

⁹³¹ *President of the...*, s. 3.

YEDİNCİ BÖLÜM

BORD'UN CUMHURİYET DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ VE MİSYON HASTANELERİ

7.1. Misyonların Genel Durumu

Gerek misyon hastaneleri gerekse Bord'a ait sair misyon kuruluşları 1914-1922 yılları arasında oldukça sıkıntılı günler geçirmişlerdi. Bord misyonerleri bu süreci örgütün Anadolu topraklarındaki tarihçesinde *felaket dönemi* olarak adlandırırlar.⁹³² Kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki diplomatik ilişkilerin askıya alınması ve Ankara'da yeni bir hükümet şeklinin ortaya çıkışı Bord'un bir asırdır sahip olduğu hak ve ayrıcalıkların derin bir değişime uğramasına yol açtı. Öte yandan misyon sahalarında savaş şartları ve çatışmalar sonucu ortaya çıkan gelişmeler hem Bord'un yoğun olarak ilgilendiği Ermeni ve Rum kesimin Anadolu topraklarının dışına çıkarılması hem de örgüte ait bina ve ikametgahların ciddi derecede zarar görmesiyle sonuçlandı.⁹³³ Bütün bu süreç bölgedeki politik dengesizliğe binaen Bord misyonerleri adına oldukça inişli ve çıkışlı günlere sahne oldu. Bord misyonerleri kimi zaman Batılı güçlerin Anadolu topraklarında bölgesel bazda hâkimiyet kurdukları dönemlerde umutlanırken ulusal güçlerin durumu kontrol altına aldığı zamanlarda karamsarlık yaşadılar.⁹³⁴ Bütün bu

⁹³² **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Henry Harrison Riggs, ABCFM History in Turkey 1910-1942, The Period of Disaster, s. 1.

⁹³³ Anadolu sahasında görevli olan toplam Bord misyoneri sayısı I. Dünya Savaşı öncesinde 168 iken savaş sonunda 120'ye düşmüş ve savaş şartlarından dolayı 23 misyoner hayatını kaybetmiştir. Savaş sonunda 17 şubeden 7'si daimi surette kapanmış, 13891 olan kilise üyesi sayısı 3211'e inmiştir. Aynı düşüş yerli çalışan sayısında da görülmüş ve 1914 yılında 1204 olan yerli personel sayısı savaş sonunda 324'e inmiştir.

⁹³⁴ Burada bahsi geçen çalkantılı süreç içerisinde kimi Bord personeli Osmanlı döneminde yaklaşık bir asır boyunca elde ettikleri kazanımların kaybediliyor olması ve Ermeni halkın sürgün edilmesi gibi gelişmelerden dolayı zaman zaman Babiâli karşıtı oldukça radikal tavırlar benimsediler. Bu tavır, kimi zaman ülkenin Batılı güçlerce bir an evvel işgal edilmesini ummak ya da halihazırda Anadolu'nun bazı bölgelerini işgal etmiş olan Batılı güçlerden övgüyle bahsetmek şeklinde tezahür etti. Kayseri ve

süreç nihayet milli mücadelenin sona ermesi ve Lozan antlaşmasının imzalanmasıyla yerini eskiye nazaran göreceli bir sükûnete bıraktı.

Bölgedeki Bord misyonerleri ve Boston’da bulunan örgüt merkezi 1910’lu yıllarda Anadolu coğrafyasında meydana gelmekte olan köklü değişimleri yakından takip etmekte ve bu gelişmeler karşısında yeni politikalar oluşturmaya çalışmaktaydılar. Gerek Büyük Savaş esnasında gerekse savaşın sona erdiği dönemde Bord misyonerleri hem personel sayısının ciddi oranda azalması hem de tesis ve yerleşkelerin önemli oranda zarara uğramış olmasına binaen bu saha üzerindeki misyonların geleceği konusunda karamsardılar. Hatta 1920’li yılların başlarında bu sahadaki misyonerlik faaliyetlerinin tamamen durdurulması ve bölgeden çekilme gibi seçenekler ciddi bir biçimde tartışmaya açıldı.⁹³⁵

7.1.1. Yeni Hedef Müslüman Nüfus

Bölgedeki Ermeni ve Rum nüfusunun eskiye nazaran oldukça azalması ve geriye kalanların çoğunluğunun da İstanbul’da yaşıyor olması bazı Bord misyonerlerinin artık Anadolu sahasında faaliyet göstermenin bir gerekçesi olmadığı yönünde düşünmelerine neden oldu. Ancak misyonerler için yeni bir ışık vardı. Osmanlı Devleti’nin parçalanış sürecinde misyonerlerin inceden inceye ilgi odağı haline gelen geniş bir Müslüman nüfus söz konusuydu. Bu süreçte özellikle misyon hastaneleri aracılığıyla Müslüman kesimle rahat bir biçimde iletişim kurulabilmişti. Müslüman-Türk halkın misyon okullarına olan ilgisi de ortadaydı. Üstelik yeni kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti’nin okullaşma ve tedrisat hususlarında misyonerlerin tecrübelerine ihtiyaç duyulacaktı. Bu şartlar altında Müslüman nüfus yeni hedef olarak belirlendi.⁹³⁶ Böylece Müslümanlar arası misyon çalışmalarını başlı başına bir *Müslüman Misyonu (Moslem Mission)* olarak formüle etmenin zamanı gelmişti. Bu noktada tartışılan konuların başında Müslümanlara nasıl yaklaşılabileceği ve onlara karşı ne türden bir misyonerlik metodu uygulanacağı

Antep misyon şubelerinde görevli misyonerlerin bu türden radikal tavır ve düşünceleri için bkz. **ABCFM Arşivi**, Reel 636, No: 1398, **ABCFM Arşivi**, Reel 674, No:396.

⁹³⁵ **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Henry Harrison Riggs, *ABCFM History in Turkey 1910-1942, The Period of Disaster*, s. 44.

⁹³⁶ William E. Strong, Enoch F. Bell, *Survey of the Fields 1918-1919*, Boston, 1919, s. 24.

geliyordu.⁹³⁷ Hedef yeniydi ve dolayısıyla metotların da yeniden belirlenmesi gerekiyordu. Yeni bir misyon demek daha önceki uygulamaların neredeyse tamamen değiştirilmesi anlamına geliyordu. Dil, basın-yayın, eğitim kurumları, sosyal bağlantılar, düşünce tarzı ve misyon şeması tamamen yenilenmeli ve misyon örgütlenmesi bu yeni görev için yeniden yapılandırılmalıydı.⁹³⁸ Eskisinden farklı bir misyona atılmak üzere olan Anadolu'daki Bord misyonerlerinin yeni misyonla ilgili kafaları oldukça karışık durumdaydı. Yeni misyon çerçevesinde takip edilecek hususlar detaylı bir biçimde belirlenmeliydi. Bunun için Boston merkeze çok sayıda sorular yöneltilmekteydi. Aynı şekilde örgütün merkez komitesi de yeni misyon stratejisinin belirlenmesinde Türkiye'de bulunan ve bölgeyi çok iyi tanıyan misyonerlerinin görüşlerine sık sık başvuruyordu.⁹³⁹

7.1.2. Misyon Şemasındaki Dönüşüm ve Yeniden Yapılanma

Savaş sonrası kaos döneminde Türkiye genelinde İstanbul hariç bütün şehirlerdeki Amerikan Bord kurumları bir anda atıl duruma düşmüştü. Üstelik Bord'a ait kurumlarda çalışan Ermeni ya da Rum kökenli yardımcı personel de artık mevcut değildi. Savaşın sonunda Doğu Türkiye Misyonu tamamen terk edilmişti. Anadolu'daki diğer iki misyon olan Batı Türkiye Misyonu ile Merkezi Türkiye Misyonu'nun faaliyetleri de eskiye nazaran oldukça zayıflamıştı. Türkiye'nin güneyini kapsayan Merkezi Türkiye Misyonu bu süreç içerisinde misyonerlerini ve bütçesinin önemli bir kısmını Suriye'nin güneyine sürgün edilmiş olan Ermenilere

⁹³⁷ Bu noktada belirtilmelidir ki, dünya genelinde faaliyet sürdüren Protestan, Katolik ya da Ortodoks misyonerler dönem dönem Müslümanlarla kontak kurmuşlardır. Burada söz konusu olan durum, Bord misyonerlerinin *Müslüman Misyonu*'nu yeni bir stratejik hedef olarak belirlemesidir. Bu, bir anlamda daha önce Osmanlı topraklarındaki azınlıklar üzerine olan yoğunlaşmanın artık yeni bir kitle üzerine çevrilmesidir. Müslümanlar arasında sürdürülen Hristiyan misyonerlik faaliyetleriyle ilgili olarak bkz. Saime Selenga Gökgöz, *Yevfimiy Aleksandroviç Malov: İdil- Ural'da İslam Karşısı Rus Misyon Siyaseti*, Ankara 2007.

⁹³⁸ **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Henry Harrison Riggs, ABCFM History in Turkey 1910-1942, The Period of Progressive Planning 1910 to 1925, s. 4

⁹³⁹ **ABCFM Arşivi**, 16.9.1 V. 1, 1920, Statements and Suggestions Regarding the Future work of the American Board in Turkey, s. 190. Açığa kavuşturulması gereken konular arasında başlıca: bölgede halen bulunmakta olan Ermenilerle ilgili takip edilmesi gereken usuller, bölgedeki Müslüman halka nasıl yaklaşılacağı ile ilgili metotlar, Kürtler için nasıl bir metot belirleneceği, Müslümanlar için açılacak okulların işleyiş sistemleri, din değiştiren kişiler için nasıl bir ortam sağlanacağı, yeni misyon için gerekli personelin yetiştirilmesi, Türkiye'deki Board hastanelerinin Yakın Doğu Yardım Cemiyeti'nden devralınıp yeniden faaliyete geçirilmesi, Müslüman misyonu için misyonerlerin eğitim meseleleri gibi başlıklar ön plana çıkmaktaydı.

tahsis etti. Esas itibarıyla bu bölgede 1870'den beri faaliyet sürdüren Presbyterian Bord Ermeni mültecilerin bakımını üstlenmiş ve Bord'un Merkezi Türkiye Misyonu da onlara belirli bir süre takviye kuvvet olarak yardımcı olmaya başlamıştı.⁹⁴⁰

Lozan anlaşmasının 1923 yılında imzalanması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte Suriye ve Türkiye arasında bir sınır belirlenmişti. Bu sınırın her iki yakasında da öteden beri faaliyet sürdürmüş olan Batı Türkiye Misyonu, artık ortada resmi bir hat olmasıyla birlikte yeni bir karar noktasına geldi. Kuzey Suriye ile Antep ve Adana gibi Türkiye'nin güneyinde bulunan misyon şubeleri arasında iletişim oldukça güçleşmişti. Üstelik Suriye bölgesinde esas itibarıyla yıllardan beri Presbyterian Bord faaliyet göstermekteydi. Bütün bu gelişmeler ışığında, Suriye bölgesinde Presbyteryenlerle iş birliği içinde olunması ancak Adana ve Antep gibi Merkezi Türkiye Misyonu şubelerinin Batı Türkiye Misyonuna bağlanması kararlaştırıldı. Sonuç olarak da Batı Türkiye Misyonu'nun adı 1924 Ağustosundan itibaren Türkiye Misyonu olarak değiştirildi. Böylece Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan bütün Bord örgütlenmesi artık tek bir çatı altına alındı.⁹⁴¹

Bütün bu yeniden örgütlenme girişimlerine rağmen misyonerler çalkantılı süreci bir türlü atlatamıyordu. Bord misyonerleri 1924 yılında Türk hükümetinin uygulamaya koyduğu heves kırıcı bir yasayla karşılaştılar. Bu yasaya göre okullarda ve hastanelerde hiçbir biçimde dini propaganda söz konusu olamayacaktı. Öğrenciler üzerinde dini propagandanın kesin bir dille yasaklanıyor olması Bord misyonerlerini son derece umutsuzluğa sürükledi.⁹⁴² Ancak Bord bölgedeki faaliyetlerini kolaylıkla bırakacak değildi ve her şeye rağmen bir kez daha misyonu sürdürme kararı alındı. Yeni stratejiye göre hedef kitleyle ilk temaslar okullar ve hastaneler aracılığıyla sağlanacak ve kurum dışı mekanlarda bu kesime İncil anlatılacaktı.⁹⁴³

⁹⁴⁰ **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Henry Harrison Riggs, ABCFM History in Turkey 1910-1942, Beginning Again in the Turkey Missions, s. 4.

⁹⁴¹ **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Charles Riggs, History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934, s. 72.

⁹⁴² James L. Barton, **Status and Outlook of Missionary Work in Turkey**, 1924, s. 2.

⁹⁴³ **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Henry Harrison Riggs, ABCFM History in Turkey 1910-1942, Beginning Again in the Turkey Missions, s. 16

Aslında bütün bu yeniden yapılanma çalışmaları, örgütün 1914-1922 yılları arasında almış olduğu büyük darbenin etkisinden kurtulmak üzere ortaya koyduğu çarpınışlardan başka bir şey değildi. 1920'li yıllarda, şartlar zorlanarak ısrarla devam ettirilmeye çalışılan misyonerlik faaliyetleri hiçbir zaman Osmanlı dönemindeki yoğunluğa ulaşamadı. Bunda en büyük etken, ülkenin laik bir yapıya bürünmesi ve hükümet yetkililerinin misyon faaliyetleri karşısında takındıkları olumsuz tavrıdır.⁹⁴⁴ Buna paralel olarak cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hızla gelişmekte olan Türk eğitim ve sağlık sistemi Bord açısından oldukça olumsuz sonuçlar doğurdu. Böylece bu dönem içerisinde yeniden canlandırılmaya çalışılan kurumların birçoğu başarısızlıkla karşılaştı. Merzifon'da bulunan *Anadolu Koleji* Selanik'e ve Antep'te bulunan *Merkezi Türkiye Koleji* Halep'e transfer edildi. İzmir'de bulunan *Uluslararası Kolej* bir süre sonra kapandı ve okul Beyrut'a transfer oldu. Harput, Van, Mardin ve Sivas'taki çalışmalar tamamen terk edildi. Bord'un faaliyetleri yoğun olarak İstanbul, İzmir, Kayseri, Adana ve Antep gibi belirli merkezlerle sınırlandı. 1929 yılı ekonomik buhranı ve sonrasındaki süreç Bord'un faaliyetlerini kısıtlamaya ve hatta bir kısım personelini işten çıkarmasına yol açtı.⁹⁴⁵

1920'li yılların sonundaki bu daralmanın ardından Bord'un Türkiye sınırları içerisinde misyon örgütlenmesi 1930'lu yıllarda toplam sekiz merkez şube üzerinden faaliyetlere devam etmekteydi. Ancak artık bu dönemdeki faaliyetler Ankara hükümetinin takibatları sonucu baskı altında ve kimi zaman gizlilik içerisinde yürütülmekteydi. Misyon şubelerinin bu dönemdeki son bir değerlendirmesini yapmak üzere bakıldığında, İstanbul şubesinin toplam dört kilise ve dört ibadet yeri ile misyonerlik faaliyetleri için en hareketli şehir olduğu görülmektedir. Ermenice, Rumca ve Türkçe dillerindeki ibadetler Ermeni ve Rum din adamları aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Bord'un şehirdeki eğitim faaliyetleri Üsküdar'da bulunan kız

⁹⁴⁴ Laik yapı öncelikle eğitim ve öğretimdeki birlik ve bu alan üzerindeki devlet denetiminin güçlenmesine yol açtı. Böylece Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı eğitim kurumlarının tamamında artık tek merkezden idare edilen bir eğitim müfredatı uygulandı. Bu yaklaşım, Bord'un misyon okullarındaki dini propagandanın önündeki en önemli engeli oluşturdu. Osmanlı döneminde misyoner okullarında sunulan yoğun dini içerik artık yerini daha bilimsel ve seküler bir sisteme bırakmak durumunda kaldı.

⁹⁴⁵ **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Henry Harrison Riggs, ABCFM History in Turkey 1910-1942, Beginning Again in the Turkey Missions, s. 28.

lisesi⁹⁴⁶ ve Gedik Paşa'da bulunan orta öğretim okulu aracılığıyla sürdürülmekteydi. Bu dönemde İstanbul, Osmanlı döneminde olduğu üzere Bord'un bölgedeki faaliyetlerinin koordine edildiği merkez olmaya devam etti. Devlet yetkilileriyle olan ilişkiler, basın-yayın faaliyetleri ve Bord'un Türkiye'deki bütün kurum ve kuruluşlarının idaresi bu merkez tarafından gerçekleştirilmekteydi.

İstanbul merkez örgütlenmesindeki genel durum bu şekildeyken taşra teşkilatlanmasına bakıldığında Bord personeli bulundurulmuş yerleşim birimleri arasında Adana, Gaziantep, Kayseri, Merzifon, Maraş, Mardin ve İzmir yer almaktadır. Sırasıyla değerlendirildiğinde ilk olarak 1930'lu yıllarda Adana bölgesindeki birçok misyon kuruluşunun faaliyetlerine son verilmiş olduğu görülmektedir. Burada görevli Dr. Haas, gizlilik içerisinde tıbbi misyonerlikle işgal etmekte ve Bayan Brauer da kız çocukları için bir kreşle meşgul olmaktadır. Adana şubesine bağlı Tarsus Amerikan Koleji halihazırda faaliyetlerini devam ettirmektedir. Ayrıca bu dönemde Adana'da Bord ile ilintili toplam 100 üyesi bulunan bir Ermeni kilisesi mevcuttu.⁹⁴⁷

1930'lu yıllarda Antep şubesinin en önemli kurumu, Dr. Dewey ve Dr. Dodd tarafından idare edilen misyon hastanesiydi. İstasyon bünyesinde değerlendirilmekte olan zirai faaliyetlere son verilmiş ve araç gereçler Halkevi'ne bağışlanmıştı. Böylece Halkevi üyeleriyle olumlu ilişkiler tesis edilmişti. Dini çalışmalarına yalnızca şube personeli arasında gerçekleştirilmekte ve şehir sakinlerine yönelik uygulamalarda bulunulmamaktaydı. Öte yandan 1930'lu yıllarda Kayseri şubesi, hastanenin kapanmış olmasına binaen önemli bir misyon kuruluşunun kaybını yaşıyordu. Ancak yine de hastane personeli şehirde ikamet etmeye devam ettiği için bazı özel hasta tedavileri gerçekleştirilmekteydi. Şehirdeki misyon faaliyetleri

⁹⁴⁶ Üsküdar'da bulunan kız lisesi Bord'a ait bu çalışmanın gerçekleştirildiği döneme dek faaliyetlerini sürdürebilen bir diğer kurumdur. Bu okul 2011 yılı itibarıyla *Üsküdar Amerikan Lisesi* adı altında SEV vakfına bağlı olarak eğitim faaliyetlerini devam ettirmektedir. Üsküdar Amerikan Lisesi'yle ilgili güncel bilgi için bkz. <http://www.uaa.k12.tr/> (Erişim Tarihi: 17.05.2011)

⁹⁴⁷ **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Charles Riggs, *History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934*, s. 81 Tarsus Amerikan Koleji faaliyetlerine aralıksız olarak devam eden Bord kurumları arasında yer almaktadır. Tarsus Amerikan Koleji ile ilgili güncel bilgiler için bkz. <http://www.tac.k12.tr/tr/default.aspx> (Erişim Tarihi: 17.05.2011)

Talas'taki erkek lisesi ve yetişkinlere yönelik gerçekleştirilen ev ziyaretleriyle sürdürülmekteydi.⁹⁴⁸

1920'li yılların başlarında bölgedeki Bord personelinin çoğunluğunun şehir dışı edilmesiyle sonuçlanacak olan bir dizi badire atlatan Merzifon şubesi, 1930'lu yıllarda halen bölgedeki faaliyetlerine devam etmekteydi. Misyon hastanesinin işlevini kaybetmesi ve toparlanamamasına binaen Merzifon'da görevli Dr. Clark bu yıllarda gizli de olsa özel hasta bakımı suretiyle tıbbi misyon çalışmalarını sürdürmekteydi. Misyoner Blake ve eşi, Merzifon'daki genel misyonerlik çalışmalarını üstlenmişlerdi. Blake ve eşi 1930'lu yıllarda Merzifon'da sinema gösterimlerinde bulunmakta ve bir çocuk parkı ile bir de müze işletmekteydiler.⁹⁴⁹

Bord misyonerleri Maraş'taki misyon faaliyetlerini 1934 yılına dek sürdürmeyi başarmıştı. Ancak bu yıl hükümet yetkililerinin bölgedeki Alman misyonerlik faaliyetlerine göstermiş olduğu bir tepki sonucu bölgedeki bütün misyonerlerin şehri terk etmesi emredildi. Böylece Alman misyonerleriyle birlikte Bord personeli de Maraş'ı terk etmiş ve buradaki örgütlenme sona ermiş oldu. Öte yandan Mardin şubesi, Mardin dolaylarındaki irili ufaklı yerleşim birimlerini kapsayan bir dış istasyon örgütlenmesi ile birlikte, geçmişte olduğu gibi yoğun misyonerlik faaliyetlerine devam edebilen ender şubelerden biriydi. Bu süreçte faaliyetler çoğunlukla şehirdeki Süryani nüfus üzerinde yoğunlaştırılmaktaydı.⁹⁵⁰ Son olarak İstanbul merkez hariç Anadolu'nun batısındaki yegâne Bord örgütlenmesi olan İzmir şubesi 1930'lu yıllarda yalnızca bir eğitim kurumu ile çalışmaları sürdürmekteydi. Yaklaşık 100 öğrencisi bulunan İzmir kız lisesi Türk öğretmenlerin desteğinde dört Amerikalı personel tarafından işletilmekteydi.

⁹⁴⁸ Kayseri misyonunda görevli personel misyoner Nilson, papaz Carleton, Bayan Dwight, Bayan Pohl, hemşire Eddy, Dr. Nute ve bu misyonerlerin eşleri aracılığıyla sürdürülmekteydi. Talas'ta yer alan erkek lisesinin 1933 yılı itibarıyla toplam 66 öğrencisi bulunmaktaydı. Öğrencilerin çoğunluğu yoksul ailelerden gelmekte ve yatılı olarak eğitim görmekteydiler. Bu yıllarda Kayseri'de yalnızca bir kilise bulunmakta ve az sayıdaki kilise üyesine Rum papaz tarafından dini hizmet sunulmaktaydı.

⁹⁴⁹ **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Charles Riggs, History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934, s. 82.

⁹⁵⁰ **Aynı yer.** Mardin şubesindeki dini çalışmalar Mardin merkezinde ve civar yerleşim birimlerinde halen aktif olan birkaç kilise üzerinden gerçekleştirilmekteydi.

7.2. Cumhuriyet Yönetimi ve Misyonerlik Algılaması

Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda fiilen sona ermesi ve akabinde inşa edilen cumhuriyet, devletin idari ve felsefi anlamda yeniden yapılanması demektir. Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecini yakından tecrübe etmiş olan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, yeni kurulan cumhuriyeti geçmiş tecrübelerin ışığında, içte ve dışta tam bağımsızlık sloganıyla inşa etmekteydiler. Kapitülasyonların tamamen kaldırılması, ülkedeki Osmanlı döneminden kalma Batı nüfuzunun kısıtlanması, ulus inşa etme sürecindeki laik eğitim politikaları gibi unsurlar Türkiye'deki Bord varlığını doğrudan etkiledi. Bu etkinin temelinde, kapitülasyonlar çerçevesinde Osmanlı topraklarında rahat bir biçimde faaliyet göstermiş olan Batılı kurumların tam anlamıyla kontrol altına alınması ve laik devlet yapısı gereği dini propagandanın yasak kılınması politikaları yatmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, temelde bu politika çerçevesinde dış etkilerden mümkün olduğu kadar arındırılmış, cumhuriyet ilkeleriyle uyum içerisinde yeni bir nesil oluşturmak istiyordu. Devlet mekanizmasının ve toplumun yeniden yapılanma sürecini yaşadığı bu yıllarda başta Antep misyon hastanesi olmak üzere Adana ve Kayseri'deki misyon hastaneleri faaliyetlerini cumhuriyet dönemine taşımayı başardı. Bu hastanelerin dışında, Büyük Savaş ve Milli Mücadele sürecini bir biçimde sağ salim atlattığı olmalarına rağmen Harput, Konya, Mardin ve Merzifon misyon hastaneleri Cumhuriyetin kuruluş yıllarında faaliyetlerine son vermek zorunda kaldı. Bu yıllarda birçok Bord personeli ve tıbbi misyoner, yetkililerce Türkiye'de faaliyet göstermekten men edilmişti. Benzer şekilde Bord'a ait birçok misyon kuruluşunun ruhsatları da iptal edilmişti.

Cumhuriyetin ilanını takip eden yıllarda Bord misyonerleri, ABD diplomatik temsilciliği aracılığıyla, misyonerlerin çalışma izinlerinin geri alınması ve Amerikalı hekimlerin Türkiye'de yeniden sağlık çalışmaları başlatabilmesi için sıkı bir kulis faaliyeti gerçekleştirdi.⁹⁵¹ ABD'nin yüksek komiser olarak atadığı Amiral R. Bristol görevde kaldığı 1919-1927 yılları arasında Bord misyonerleri ile yoğun bir iletişim

⁹⁵¹ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 2, No: 238.

içerisindeydi.⁹⁵² Bristol, misyon hastanelerinin yeniden canlandırılması ve bölgedeki tıbbi misyonerlerin çalışma izinlerinin temini için Türk yöneticilerle sık sık temasta bulundu.⁹⁵³ Bristol, Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılında Bord misyonerleriyle gerçekleştirdiği bir yazışmasında Türklerin bu yıllarda ciddi bir geçmiş travması yaşadıklarını ve geçmişte yabancıların sıklıkla iç işlerine müdahale etmiş olmalarına binaen artık yabancılara ait bütün kurumlara karşı olumsuz bir tavır takındıklarını bildirmişti. Bristol, misyonerlere bu durumun ancak zamanla aşılabileceğini söylemekte ve sabırlı olunması gerektiğini belirtmekteydi.⁹⁵⁴ Bristol Bord'un bölgedeki varlığını oldukça önemsemekte ve dönem dönem Bord misyonerlerinin bulunduğu şehirleri ziyaret ederek misyon kuruluşlarının durumları hakkında bilgi edinmekteydi.⁹⁵⁵ Bristol'un misyonerlere karşı göstermiş olduğu bu yakın ilgi ABD hükümetinin, Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Türkiye'deki Amerikan misyoner varlığını oldukça önemsemekte ve desteklemekte olduğunu göstermektedir.

Öte yandan Cumhuriyetin ilk yıllarında hükümet yetkililerinin yukarıda anılan içte ve dışta bağımsızlık prensibi çerçevesinde mevcut misyon hastanelerine pek de sıcak bakmadıklarını söylemek mümkündür. Bu yıllarda, hastanelerin kapatılmak istenmesi, hastanelerde faaliyet gösteren misyon personeline çalışma izni verilmemesi, hastane bünyesinde bulunan eczanelerin dışarıya ilaç sattıkları gerekçesiyle kapatılmaları ve hastaneler aleyhine propagandalarda bulunulması gibi Bord misyonerlerinin sağlık örgütlenmesi karşısı bazı girişimler söz konusu

⁹⁵² Thomas A. Bryson, "Admiral Mark L. Bristol, an Open-Door Diplomat in Turkey", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 5, No. 4. (Sep., 1974), pp. 450-467. S. 453.

⁹⁵³ Bristol, özellikle kimi yasaklı misyon personelinin Bord'a ait kurumlarda yeniden çalışabilmeleri için çeşitli bakanlıklarla görüşmeler yapmaktaydı. BOA **HR. İM. 21/212**

⁹⁵⁴ **ABCFM Arşivi**, 16.9.1. V. 2, No: 238. Bu türden değerlendirmeler diğer birçok batılı ülke diplomatlarınca da yapılmaktaydı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Amerikalı diplomatların yeni Türkiye hakkındaki görüşleri için bkz. Rifat Bali, *The First Ten Years Of The Turkish Republic Thru The Reports Of American Diplomats*, İstanbul 2009. Rifat Bali, *New Documents On Atatürk: Atatürk As Viewed Through The Eyes Of American Diplomats*, İstanbul 2007. Ayrıca cumhuriyetin kuruluş yıllarının ve Türk modernleşmesinin Batı kamuoyundaki algılanışıyla ilgili bir örnek olarak bkz. Mustafa Yılmaz, *İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiyesi*, Ankara 2002.

⁹⁵⁵ **ABCFM Arşivi**, 16.9.1. V. 2, No: 239. Amiral Bristol, yazışmalarında devamlı olarak Bord misyonerlerine ılımlı yönde tavsiyelerde bulunmakta ve bir süre daha sabırla beklemelerini söylemekteydi. Bristol'un bu yazışmalarda Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili kullanmış olduğu ton geçmiş dönemlerdeki emperyal zemin taşıyan Amerikan diplomasisine göre daha yapıcı bir niteliktedir. Bristol, Türkiye'nin bu coğrafyada örnek bir ülke haline geleceği ve Türkiye'nin modernleşme projesinin hem Orta Doğu hem de dünya barışı için önem arzettiğini belirtmekteydi.

olmuştur.⁹⁵⁶ Örneğin daha önce anılmış olan 1924 yılında Ankara'nın misyonerlik kurumları bünyesindeki dini propagandaya yasak getirişinin bir devamı niteliğinde Bord personelinin Adana'daki faaliyetleri yakından takip edilmekteydi. 1926 yılına ait bir raporda, Adana şubesinde görevli misyoner W. Nute emniyet yetkililerinin iki sivil memur aracılığıyla kendilerinin faaliyetlerini yakından takip ettiğini aktarmaktadır. Memurlar, Dr. Nute'nin daha önceden sağlık hizmetlerine getirilen yasağa uyup uymadığı ve kapatılan kreş çalışmalarını halen devam ettirip ettirmediğini takip etmektedirler. Ayrıca şehirdeki Bord personeliyle yakınlık içerisinde bulunan yerlileri de dönem dönem gözaltına alarak soruşturmaya tabi tutmuşlardır.⁹⁵⁷

Ancak Amiral Bristol'un 1920'li yıllardaki bütün bu misyon karşıtı girişimler karşısında sergilemiş olduğu soğukkanlı ve yatıştırıcı tutum, hükümet yetkililerinin zaman içerisinde daha uzlaşmacı bir tavır ortaya koymasıyla sonuçlandı. Bord misyonerleri de bu süreç zarfında Bristol'un tavsiyelerine uyarak hükümet yetkilileriyle yakın ilişkiler geliştirmiş ve hatta bazı misyon binalarını ücretsiz olarak hükümetin kullanımına sunarak jestlerde bulunmuşlardı.⁹⁵⁸ Bu noktada belirtmek gerekir ki hükümet yetkililerinin Bord misyonerlerine karşı tavırlarının yumuşamasında hâlihazırda Amerikan Senatosu'nda onay beklemekte olan Lozan Antlaşması'nın rolü bulunmaktadır. Türkiye'deki Amerikan vatandaşları ve diplomatlarıyla iyi ilişkiler kurulması Lozan'ın bir an evvel ABD tarafından onaylanmasında pozitif bir katkı sağlayabilirdi.⁹⁵⁹ Bütün bu gelişmeler ışığında 1920'li yılların ortasından itibaren Bristol birçok misyon personeline izin sağlanması konusunda başarılı sonuçlar elde etti.⁹⁶⁰ Ayrıca bu gelişmeler bağlamında 1927

⁹⁵⁶ Bu girişimlerle ilgili ayrıntılar için bkz. **BOA, HR. İM.** 97/41 12 Şubat 1924, **HR. İM.** 99-24 4 Mart 1924, **HR. İM.** 96/67 6 Şubat 1924.

⁹⁵⁷ **ABCFM Arşivi**, 16.9.1. V. 4, No: 309.

⁹⁵⁸ **ABCFM Arşivi**, 16.9.1. V. 4., No: 323, 327.

⁹⁵⁹ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy in The Middle East*, Minneapolis, 1971, s. 281-282. Benzer türden bir tavır bölgedeki Bord misyonerlerince de ortaya konulmaktaydı. Misyonerler antlaşmanın bir an evvel ABD senatosunca onaylanması ve bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin artık istikrarlı bir eksene oturmasını ümit etmekteydiler. Lozan antlaşmasının imzalanma süreciyle ilgili olarak bkz. Semih Bulut, *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)* Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

⁹⁶⁰ **BOA, HR. İM.** 160/44 29 Eylül 1925, **HR. İM.** 100/22 18 Mart 1924. Bu atamalarla ilgili olarak, Bristol'un talimatıyla İstanbul'da Amerikan elçiliğine bağlı olarak faaliyete geçen Amiral Bristol Hastanesi'nde çok sayıda misyon personelinin görev alması sağlanmıştı. Yine Türkiye topraklarında

Martında dört tıbbi misyonerin Türkiye sınırları dâhilinde sağlık hizmeti sunabileceğine dair izinler alındı. Bu kimseler Dr. Shepard, Dr. Dodd, Dr. Dewey ve Dr. Nute idi.⁹⁶¹ Böylece Bord misyonerleri rölantiye almış oldukları misyonerlik çalışmalarını oldukça titiz ve aşamalı bir biçimde yeniden canlandırmaya başladılar.

Ankara hükümeti dini propaganda söz konusu olmadığı sürece Amerikalı misyonerlerin Türkiye'deki faaliyetlerine ciddi bir muhalefet göstermedi. Ancak özellikle eğitim faaliyetleri söz konusu olduğunda öğrenciler üzerinde dini propaganda uygulanması konusunda dönem dönem oldukça sert tedbirler alındı. Bununla ilgili bir örnek olarak 1928 yılında Bord'a ait Bursa'daki *Amerikan Lisesi*'nde bazı kız öğrencilerin din değiştirme eğilimi göstermesi ve bu düşüncelerini günlüklerine not etmeleri önce velilerin sonra da hükümet yetkililerinin tepkisine yol açmıştı. Bu olay takip eden süreçte, okuldaki öğretmenlerin yargılanması ve okulun kapatılmasıyla sonuçlandı.⁹⁶² Bu olayla devlet yetkilileri Bord misyonerlerine eğitim ve sağlık kuruluşları üzerinden dini propaganda yürütülemeyeceği hususunu sert bir dille hatırlatmışlardı.

1930'lu yılların başında Bord'un yıllardır kapalı kalan şubeleri ve çok sayıdaki binası artık faaliyetlerin eski yoğunluğuna ulaşamayacağıının anlaşılmasıyla birlikte bir bir elden çıkarıldı. Çünkü bu binalar için hem vergi ve sigorta ödenmekte hem de muhafazaları için birer bekçi bulundurulmaktaydı. Böylece Bord'un Türkiye sınırları içerisindeki yatırımları belirli merkezle sınırlandı ve Van, Harput, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır ve Urfa gibi uzun yıllar faaliyet gösteren misyon şubeleri, buralardaki misyona ait taşınmazların satışıyla tamamen kapanmış oldu. Ancak hem aleni biçimde dini propagandada bulunulamayacak olması hem de birçok misyon şubesinin daimi olarak kapatılması Bord'u Türkiye'deki faaliyetlerinden caydırmadı ve yeniden yapılanma süreci 1930'lu yıllar ve sonrasında da devam etti. Fakat belirtmek gerekir ki, faaliyetler hiçbir zaman Osmanlı dönemindeki kesafete

tababet yapma iznini ilk olarak haiz olanlar arasında tıbbi misyoner Dr. Marden yer almaktaydı. Bristol, ricasını geri çevirmeyerek Dr. Marden'e tababet izni sağlayan yetkililere bir cevap yazarak şükranlarını bildirmişti.

⁹⁶¹ **Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu**, Charles Riggs, History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934, s. 77.

⁹⁶² **ABCFM Arşivi**, 16.9.1. V. 4., No: 225.

ulaşamadı. Öte yandan süreç zarfında hükümet yetkilileri kimi zaman Bord'a karşı kolaylıklar dahi tanıdı. Örneğin Amerikan misyon hastaneleri ve Amerikan kolejleri için yurtdışından getirilen araç ve teçhizatlar tamamen vergiden muaf tutuldu.⁹⁶³ Getirilen dini propaganda yasaklarıyla birlikte bu muafiyetler, cumhuriyet kadrolarının misyonerlik kurumlarını, din yayma kaygılarından uzak birer sivil toplum kuruluşu ya da vakıf olarak konumlandırma eğiliminde olduklarını göstermektedir.

7.3. Misyon Hastanelerinin Cumhuriyet Dönemindeki Faaliyetleri

7.3.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Faaliyetlerine Son Verilen Misyon Hastaneleri

Osmanlı döneminde yoğun bir biçimde faaliyet göstermiş olan misyon hastanelerinin bazıları I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde zarar görekerek kullanılamaz hale gelmiş, bazılarıysa bir biçimde mevcut yapılarını muhafaza ederek 1920'li yılları görebilmişti. Ancak 1920'li yıllara ulaşabilen bu hastaneler arasında Harput, Merzifon, Konya ve Mardin hastaneleri hem misyon çalışmalarındaki daralma hem de yerel yöneticilerin müdahaleleri sonucu faaliyetlerine son vermek zorunda kaldı. Kapatılan hastanelerin birçoğu zaman içerisinde devlet yetkililerince kiralanmış ya da satın alınmıştır. Osmanlı döneminde faaliyete giren diğer bazı misyon hastaneleriyse bu kapatılan hastanelerden daha şanslı oldular ve faaliyetlerini ilerleyen dönemlere dek devam ettirebildiler. Antep, Kayseri ve Adana'da bulunan misyon hastanelerinin ilerleyen dönemlerdeki faaliyetlerine geçmeden önce

⁹⁶³ Cumhuriyet döneminde Bord misyonerlerine uygulanan vergi muafiyetleri ilk olarak 1938 yılında Üsküdar Amerikan Koleji'nin kazanç vergisinden muaf tutulmasıyla başladı ve 1940'lı yıllarda muafiyet kapsamı oldukça genişletildi. Bu muafiyetler kimi zaman çeşitli misyon kuruluşlarının birikmiş olan vergi borçlarının silinmesinden, herhangi bir misyon hastanesi için ambulans olarak yurtdışından getirilmekte olan bir araç ya da bir Amerikan okulu için ithal edilmekte olan laboratuvar malzemesine dek oldukça geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Bu hususla ilgili örnek belgeler için bkz. **T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Fonu**, 30.10.0.0, 142.18.3., 5 Mayıs 1938, 142.18.4., 22 Ocak 1945, **Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Fonu**, 30.1.0.0, 87.547.16. 21 Mart 1946, **Bakanlar Kurulu Kararları Fonu**, 030.18.1.2. 179.41.20. 20 Temmuz 1964, 170.24.7. 8 Mayıs 1963, 167.3.1. 19 Ocak 1963, 187.45.8., 24 Temmuz 1965, 182.73.10. 25 Kasım 1964

cumhuriyetin ilk yıllarında kapatılmış olan misyon hastanelerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Harput Misyon Hastanesine ait bina 1920'li yılların başlarından itibaren uzunca bir süre işlevsiz kalmıştı. 1925 yılı başlarında bölgedeki yetkililer binanın askeri hastaların tedavisinde kullanılmak üzere Savunma Bakanlığı'na bırakılmasını teklif etmişlerdi. Amiral Bristol ve Bord yöneticilerinin olaya ılımlı yaklaşması sonucu Dr. Lorrin Shepard Elazığ'a giderek bina içerisinde Bord'a zimmetli malzemeleri teslim aldı.⁹⁶⁴ Aradan geçen üç yıllık sürenin ardından binanın statüsünü açıklığa kavuşturmak adına 1928 yılında Sağlık Bakanlığı yetkilileri, misyon görevlilerine hastane binasının bakanlığa satılması ya da kiralanması hususunda bir teklif sundular. Bu teklif İstanbul'da bulunan merkez komite tarafından değerlendirildi ve hükümete jest yapmak adına binanın ücretsiz olarak bakanlığa kiralanabileceği hususunu Boston'da bulunan merkez komiteye sordular. Hastane binasından ücret istenmemesinin altında yatan gerçek neden bu dönemde göreve başlamak için Sağlık Bakanlığı'nın iznini beklemekte olan Bord'a ait tıbbi misyonerler için gerekli çalışma onaylarının sağlanabilmesiydi. Merkez komite durumu değerlendirerek Nisan 1928'de hastane binasının bakanlığa kiralanmasına onay verdi. Ancak kira sözleşmesinde sembolik bir rakam olarak yıllık ücretin 1 lira şeklinde belirtilmesini istendi. Bu sayede binanın Bord'a ait olduğu gerçeği vurgulanmış olacaktı.⁹⁶⁵ Ancak Bord merkezi tarafından hastane binasının bakanlığın kullanımına sunulması konusundaki bütün bu olumlu yaklaşıma ek olarak, hastane binasının bahsedilen beş yıllık kira döneminin ardından Bord'a geri verilmesi noktası kesin bir dille ifade edilmişti.⁹⁶⁶ Bord bu süre içerisinde Harput'ta yeniden bir tıbbi misyon başlatamayacağını biliyordu ve hastane binasını geçici olarak hükümete ücretsiz kiralayıp hem hastane bakımlarının yapılması ve hem de sigorta ücretinin ödenmesi işini bakanlığa bırakmış oluyordu. Bunun da ötesinde

⁹⁶⁴ BOA, HR. İM. 137/24, 1 Nisan 1925.

⁹⁶⁵ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 4., No: 323, 327. Merkez komitenin üzerinde durduğu bir diğer husus hastane binasının hâlihazırda Bord merkezi tarafından sigorta ettirildiği ve kiralama süresi boyunca sigorta ücretinin bakanlık tarafından Bord'a ödenmesi konusuydu. Eğer bakanlık binayı kendisi sigorta ettirmek isteyecek olursa bu durumun da merkez komite tarafından olumlu karşılanacağı belirtilmişti.

⁹⁶⁶ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 4., No: 328.

bakanlığa yapılan böylesine bir iyi niyet gösterisiyle devlet yetkililerinin sempatisini kazanmak istemişlerdi. Bord ve bakanlık yetkilileri arasındaki sözleşme Kasım 1928'de imzalanmış ve binaya ait vergilerin üstlenilmesi de dahil olmak üzere bakanlık, Bord'un bütün taleplerini kabul etmişti.⁹⁶⁷ Bu sözleşmeyi müteakiben 1930'lu yıllara gelindiğinde Bord, Harput bölgesi için tasarlamakta olduğu yeniden örgütlenme girişimlerini hayata geçiremedi. Böylece Harput misyon hastanesi 1928 yılında devlet yetkilileriyle gerçekleştirilen sözleşme ile artık yeniden bir misyon hastanesi olarak kullanılmamak üzere el değiştirdi.

1920'li yıllarda faaliyetlerine son veren ikinci bir misyon hastanesi Bord'un Konya'da bulunan sağlık kuruluşudur. Konya Misyon Hastanesi 1921 yılına dek Cushman tarafından, 1921-24 yılları arasında ise Dr. Dodd ve eşi tarafından idare edilmişti. Hastane, savaş yıllarından 1924 yılına dek Yakın Doğu Yardım Cemiyeti bünyesinde faaliyetlerini sürdürmüştü. Ancak sivil ve asker çok sayıda hastanın tedavisiyle geçen yılların ardından 1924 senesine ulaşıldığında Yakın Doğu Yardım Cemiyeti'nin Türkiye'deki faaliyetlerini topyekûn sonlandırma kararı, Konya hastanesinde sonun başlangıcı oldu. Bord bu yıllarda bir yandan Türkiye'deki misyonlarını yeniden yapılandırmaya çalışırken diğer yandan mali güçlüklerle uğraşmaktaydı. Böylece Bord, Yakın Doğu Yardım Cemiyeti'nin ülkeden ayrılması sonucu atıl duruma düşen Konya misyon hastanesinin sorumluluğunu üstlenemedi. Üstelik yetkililerin Konya misyon hastanesi karşısında almakta olduğu sıkı önlemler hastanenin kapanmasına yol açan bir diğer önemli etken oldu. Bütün bunlara ek olarak 1924 yılında Konya'da Dr. Dodd aleyhine açılan bir davanın muhtemel bir tutukluluk cezasıyla sonuçlanabileceği öngörüsü Dodd'un hastaneyi satarak şehirden ayrılmasına yol açtı. Nitekim Dodd'un ayrılışını takip eden dönemde mahkeme Dodd'u bir aylık hapis cezasına çarptırmıştı.⁹⁶⁸ Böylece hem Dr. Dodd'un 1886 yılında Kayseri'de başlayan ve daha sonra Konya'da devam eden tıbbi misyon çalışmaları son bulmuş hem de Konya misyon hastanesinin bölgedeki faaliyetleri nihayete ermiş oldu.

⁹⁶⁷ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 4., No: 330.

⁹⁶⁸ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 4., To the Friends of the American Hospital at Konia, William S. Dodd 1924, No: 296.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında yeniden faaliyete geçmek isteyen ancak başarısız olan bir diğer sağlık örgütü Mardin’de yer alan misyon hastanesidir. Mardin şubesi bünyesindeki misyon teşkilatlanması, misyon hastanesi de dahil olmak üzere 1920 yılında Suriye bölgesinde faaliyet gösteren Presbyterian Bord’a devredilmişti.⁹⁶⁹ 1920’li yılların ilk yarısında Mardin’deki misyonerlik faaliyetleri değişen şartlara ayak uydurmak ve bölgedeki çalışmalarını ayakta tutmak üzere ihtiyatlı bir boyutta ilerledi. Bu şartlar altında misyon hastanesi, düzenli olmasa da ABD’den gelen bazı doktorların yardımıyla çalışmalarına devam etti. 1926 yılına gelindiğinde Mardin’deki misyon çalışmalarını beş yıl aradan sonra tekrar Bord’un denetimine geçti. Bu dönemde Mardin’e transfer edilen Carleton ve Nute aileleri, bölgedeki çalışmaların canlandırılması ve misyon hastanesinin Osmanlı döneminde olduğu gibi aktif bir çalışma sürecine girebilmesi için umut olmuştu. Ancak hükümet yetkililerin 1930’lu yılların başlarında Mardin ve dolaylarında sürdürülen misyonerlik faaliyetlerine sıcak bakmayışı ve bu iki ailenin bölgeden uzaklaştırılması Mardin misyon hastanesinin sonu oldu.⁹⁷⁰

Merzifon misyon hastanesi de çalışmalarını cumhuriyet dönemine taşıyamayan bir diğer sağlık kuruluşu oldu. Çalışmamızın önceki bölümlerinde değindiğimiz üzere, 1921 başlarında Merzifon şubesi bir takım çarpıcı gelişmelere sahne olmuştu. Ankara Hükümeti, Anadolu Koleji bünyesinde yer alan Pontus Kulübü’nün ayrılıkçı faaliyetler yürütmekte olduğu ve Bord misyonerlerinin de bu faaliyetleri desteklemekte olduğunu şüphesiyle 1921 Mart’ında Bord personelinin Merzifon’u terk etmesi istenmişti.⁹⁷¹ Hükümet yetkilileri, misyon yerleşkesinde yer alan yetimhanenin çalışmalarını sürdürebilmesi için örgüt personelinin yalnızca misyoner Compton ve karısı ile Donald M. Hosford’un Merzifon’da kalmasına izin verdi.⁹⁷² Bu kimselerin haricinde, hastane çalışanları da dahil olmak üzere bütün

⁹⁶⁹ A.H.İ.F.K.Ö.K., The American Board Missions in the Near East from the Annual Report of 1922, s. 28.

⁹⁷⁰ A.H.İ.F.K.Ö.K., Charles Riggs, History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934, s. 80.

⁹⁷¹ Alan, *Merzifon Amerikan Koleji...*, s. 481. Kolej, merkezden gelen emir doğrultusunda 16 Şubat 1921 tarihinde yetkililerce arandı. Kolej binasında iddia edildiği üzere Pontusçulara ait silah ve cephane bulunamamıştı ancak özellikle fikri bağlamda Bord misyonerlerinin ayrılıkçı hareketleri teşvik etmekte oldukları, ele geçirilen literatürle sabit bulunmuştu.

⁹⁷² White, *Bir Amerikan Misyonerinin...*, s. 248.

misyon personeli 22 Mart'ta şehri terk etmiştir. Böylelikle Merzifon'da faaliyet göstermesi yasaklananlar isimler arasında Dr. Marden de yer almış ve bu karar sonrası Marden'in Merzifon macerası son bulmuştur.

Bord'un Anadolu'daki en köklü ve en aktif misyon şubeleri arasında yer alan Merzifon teşkilatı, bölgedeki faaliyetlerin sona ermesi anlamına gelen 1921 yılındaki bu şok gelişmeyi kabullenmekte oldukça zorlanmıştır. Nitekim, 1922 yılında üç Bord misyoneri yeniden Merzifon'a dönmüş ve bir kız okulunu faaliyete geçirmişlerdir. Bu guruba 1925 yılında hastaneyi yeniden faaliyete geçirmek üzere Dr. Wilson Dodd katılmıştır. Ancak bu yıllarda Merzifon'daki şartlar ve siyasi hava artık eskisinden oldukça farklıdır. Aynı senenin sonunda merkezi hükümet bazı yasaklı misyonerleri eğitim faaliyetlerinde bulunmaktan bir kez daha men etmiştir.⁹⁷³ Ayrıca bu yıl kasım ayında hükümet yetkilileri Bord'a Merzifon'daki misyon binalarını hükümete satması yönünde bir teklif iletmiştir. Bu teklif Bord misyonerlerince titiz bir biçimde değerlendirmeye alınmış ve bütün olasılıklar hesaplanmıştır. Netice olarak Bord misyonerleri, konuyla ilgili bir karar vermek üzere Şubat 1926'da gerçekleştirdikleri toplantı sonucu hastane binası da dahil olmak üzere yerleşkeye ait bütün taşınmazların içerisindeki taşınır mallar ve de misyon mezarlığı hariç 220.000 dolara hükümete satışına karar vermişlerdir.⁹⁷⁴ Böylece bu karar sonrası Merzifon misyon hastanesinin bölgedeki faaliyetleri ilerleyen tarihlerde yenilenmemek üzere son bulmuştur.

7.3.2. Cumhuriyet Döneminde Faaliyetlerini Devam Ettiren Misyon Hastaneleri

7.3.2.1. Adana Amerikan Hastanesi

Adana misyon hastanesi, savaşın sona ermesi ve cumhuriyetin ilanıyla birlikte Dr. Haas'ın yönetiminde düzenli çalışmalarına yeniden başlamıştı. Ancak merkezi hükümetin hastanenin yeniden başlayan faaliyetlerinin farkına varması zaman almadı. 1923 yılı sonlarında yerel yöneticiler, merkezden gelen emirler

⁹⁷³ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 4, Memorandum Covering Merzifoun Property Question, 1926.

⁹⁷⁴ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 4, Conference Re Sale of Merzifoun Property, February 17, 1926

doğrultusunda hastanenin kapatılması gerektiği yönünde tebligatlarda bulundular. Ancak bu yaklaşım birkaç ay sonra yerini daha yumuşak bir tutuma bıraktı. Aslında Adana misyon hastanesi kurulduğu tarihten itibaren ruhsatsız olarak faaliyet göstermekteydi. Dolayısıyla hastanenin kapatılması için resmi gerekçe hazırды. Fakat hastanenin bu yıllarda ortaya koymakta olduğu başarılı hizmetler ve tedavi edilen hastaların artık neredeyse tamamının Müslümanlardan oluşuyor olması hastanenin yeni bir ruhsata kavuşmasını sağladı.⁹⁷⁵ Bu durum Dr. Haas ve arkadaşlarına daha önce hiç sahip olmadıkları güveni sağlamıştı. Bu dönemde tedavisi gerçekleştirilen hastaların aidiyetleri daha yakından değerlendirildiğinde Türk nüfusun çoğunlukta olmasına rağmen birçok etnik ve dini kökenle karşılaşılmaktadır. Örneğin 1923-24 yılı yatılı tedavi gören 311 hasta içerisinde Türklere ek olarak Ermeni, Arap, Rum, İtalyan, Yahudi, Kürt, Amerikan, Arnavut, Rus, Fransız, Avusturyalı ve Leh hastalar yer almaktadır. Dini aidiyet olarak değerlendirildiğinde yıl içerisinde Adana misyon hastanesinde ayakta tedavi gören 3 bin civarında hastanın yüzde 90'ı Müslümanlardan oluşmaktaydı.⁹⁷⁶

Cumhuriyet döneminde Anadolu'da halen faaliyet gösteren üç Bord hastanesinden biri olan Adana misyon hastanesi 1920'li yıllarda gayet başarılı bir grafik sergiledi. Bu yıllarda ortalama hasta sayısı genellikle 4 binin üzerinde ve toplam muayene ise çoğu zaman 15 bin dolaylarındaydı.⁹⁷⁷ Bu rakamlar diğer Bord hastanelerinin ulaştığı rakamların çoğu zaman üzerindeydi. Adana misyon hastanesi kuruluş yılları boyunca her kesimden hastanın ziyaretine uğramasına rağmen cumhuriyet döneminde daha çok şehirdeki orta ve düşük gelirli kimselere hizmet etmeye başladı. Bunun başlıca nedeni İstanbul ile Adana arasında düzenli bir biçimde işlemeye başlayan tren seferleriydi. Bu sayede şehirdeki varlıklı kimseler, çoğu zaman sağlık hizmetleri için kolaylıkla ulaşılacakları İstanbul'a ya da Halep'e yönelmekteydiler.⁹⁷⁸

⁹⁷⁵ ABCFM Arşivi, 16.9.1 V. 1, Report of Adana Hospital 1924, No: 2.

⁹⁷⁶ ABCFM Arşivi, 16.9.1 V. 1, Report of Adana Hospital 1924, No: 3.

⁹⁷⁷ ABCFM Arşivi, 16.9.1 V. 4, ABCFM Statistical Table, No: 166., ABCFM, **52 Weeks in the Turkish Missions of the American Board**, Souhoulet Press, İstanbul, 1925, s. 6.

⁹⁷⁸ ABCFM Arşivi, 16.9.1 V. 4, The American Hospital and Clinics Adana, No: 319

1920'li yıllar hastane kadrosunda Dr. Haas, Dr. William L. Nute ve 1924'ten beri hastanede görev yapan Türk doktor Ahmed Remzi'nin sürdürmekte olduğu düzenli çalışmalarla devam etti. Dr. Haas 1925 yılı sonrasında hastanenin modernizasyonu ile ilgili oldukça önemli adımlar attı. Hastanede kullanılan araç ve gereçler o dönemin son teknolojisi olan ürünlerdi ve ABD'de kullanımlarıyla eş zamanlı olarak Adana misyon hastanesinde de hizmete sunuluyordu. Bahsi geçen araçların birçoğu elektrik enerjisiyle çalıştığı için 1929 yılında hastaneye bir de dizel yakıtla çalışan jeneratör kurulmuştu. Bu dönemde hastanede kullanılan tıp biliminin son teknoloji ürünleri arasında ışın tedavisi cihazı, röntgen cihazı, fizik tedavi cihazları, diyatermi cihazı⁹⁷⁹ bulunuyordu.⁹⁸⁰ Öyle ki Dr. Haas ve diğer misyon mensupları bu dönemde Adana misyon hastanesinin çalışmalarından oldukça ümitliydi ve gelecek planlarını da detaylı bir sağlık merkezi üzerine yapmaktaydılar. Dr. Haas hastaneyi baştan sona yenilemek üzere oldukça detaylı bir proje hazırlamıştı. Projeye göre hastanenin baştan sona hem teçhizat hem de fiziki koşullar açısından yenilenmesi hedeflendi. Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda bulaşık makinesi ve buzdolabından, ambulans aracına kadar oldukça modern gereçler hastane bünyesine kazandırılmak istendi. Dr. Haas bu dönemde hastaneye ek olarak güneş ve su tedavileri ile hastalar için atölyelerin bulunacağı oldukça teşekküllü bir rehabilitasyon merkezi tasarladı. Üstelik bütün bunlara ek olarak şehrin kuzeyinde yer alan yüksek yaylalardaki bol oksijenli havadan yararlanmak üzere ikinci bir rehabilitasyon merkezi planlandı.⁹⁸¹

Ancak 1920'li yıllardaki olumlu gelişmelere ve modernizasyon girişimlerine rağmen takip eden dönemde Adana misyon hastanesinin çalışmaları süreklilik kazanamadı. 1934 yılına gelindiğinde Türkiye'de halihazırda faaliyette bulunan Kayseri ve Gaziantep hastaneleriyle birlikte toplam üç misyon hastanesinden ikisinin kapatılması kararlaştırılmıştı. Adana misyon hastanesi, Kayseri hastanesiyle birlikte kapatılan ikinci hastane oldu.⁹⁸² Hastanenin faaliyetlerinin 1934 yılında son

⁹⁷⁹ Elektrik akımıyla vücut dokularını harekete geçirmeye yarayan cihaz.

⁹⁸⁰ **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, Report of Adana Hospital 1929 by William L. Nute, Klasör No: Ra 990 T8 Z91, s. 1.

⁹⁸¹ **ABCFM Arşivi**, 16.9.1 V. 3, Report of Adana Hospital 1928, No: 3, 4.

⁹⁸² **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, Brief History of the Medical Work in Antep 1847-1957, Klasör No: Ra 990 T8 Z91 s. 4.

bulmasına rağmen dispanser çalışmaları epeyce bir süre devam ettirildi. Hastanenin mevcut binası ise kiraya verildi. Böylece Osmanlı döneminden itibaren çalışmalarda bulunan Adana misyon hastanesinin faaliyetleri 1930'lu yıllarda sona ermiş oldu.

Öte yandan Cumhuriyet döneminde Adana'da bir misyon hastanesi teşkiliyle ilgili ilerleyen yıllarda gerçekleştirilen başarısız ancak ciddi bir hastane inşası girişiminden bahsetmek gerekir. Bu girişim Türk-Amerikan ilişkilerinin oldukça iyi bir seviyede olduğu 1950'li yıllarda gerçekleşti. 1934 yılında kapatılmış olan Adana hastanesinin şehrin başka bir kesiminde yeniden inşası tasarlanmaktaydı.⁹⁸³ Bu yıllarda İstanbul'daki Amiral Bristol Amerikan Hastanesinin başhekimliğini yapmakta olan Lorrin Shepard, Adana'yı Ocak 1953'te ziyaret ederek detaylı bir hastane planı çıkardı. Plan içerisinde hastanenin maliyeti ve yıllık gelir-gider tablosu titiz bir biçimde hesaplandı. 1950'li yıllarda 150 bin civarında nüfusa sahip olan Adana şehri Türkiye'nin dördüncü büyük iliydi ve 200 yataklı bir askeri hastane ile 150 yataklı bir devlet hastanesi şehrin sağlık ihtiyacını karşılayan en önemli iki kurumdu. Şehirde özellikle tarımla uğraşan kesim için önemli bir sağlık hizmeti ihtiyacı olduğunu vurgulayan Shepard, şehir merkezinin üç kilometre doğusunda ana yol yakınında inşa edilecek bir hastanenin önemli derecede taleple karşılaşacağını rapor etmişti.⁹⁸⁴ Yeni misyon hastanesinin inşasının maddi açıdan desteklenmesi için ABD merkezli *Ford Vakfı'na* başvuruda bulunulmuştu.⁹⁸⁵ Ancak 1950'li yıllarda Adana'da yeni bir misyon hastanesi teşkiliyle ilgili ortaya çıkan heyecan ve girişimler şehirde Bord'a ait yeni bir sağlık kuruluşunun tesisiyle sonuçlanmadı.

7.3.2.2. Kayseri (Talas) Amerikan Hastanesi

Kayseri Misyon Hastanesi, hastane binasına I. Dünya Savaşı yıllarında el konuluşunun ardından 1924 yılında tıbbi misyon çalışmalarına yeniden başlamıştı.

⁹⁸³ A.H.İ.F.K.Ö.K., Opening of a Hospital at Adana, April 28, 1953. Klasör No: RA 990 T8 Z91, s. 1.

⁹⁸⁴ A.H.İ.F.K.Ö.K., Opening of a Hospital at Adana, April 28, 1953. Klasör No: RA 990 T8 Z91, s. 2.

⁹⁸⁵ A.H.İ.F.K.Ö.K., Opening of a Hospital at Adana, April 28, 1953. Klasör No: RA 990 T8 Z91, s. 3. Ayrıca hastane, kuruluş aşamasının ardından yine düzenli olarak Bord tarafından desteklenecekti. Dr. Shepard'ın tahmini olarak çıkarmış olduğu ayrıntılı gelir gider raporuna göre de hastane kendi giderlerini karşılayabilecekti. Bütün bu fiziki şartların belirlenmesini takiben ruhsat konusu gündeme gelmişti. Dr. Shepard ile Dr. Nute Ankara'ya gidip Sağlık Bakanı ile bir görüşmede bulunmuşlardı. Öte yandan ABD elçisi McGhee de devreye girerek Dışişleri Bakanından ruhsat için ricada bulunmuştu.

Diğer birçok sahada olduğu üzere Kayseri şubesi de savaş ve kargaşa dönemlerinden kalma sorunla uğraşmakta ve çalışmaları savaş öncesi yıllarda olduğu gibi yeniden canlı bir hale getirme niyetindeydi. Bu çerçevede Kayseri şubesi 1924 yılında toplam dokuz misyon personeli ile göreve başladı. Yıl içerisinde bir yandan genel misyonerlik faaliyetleri ve şubeyle ilgili yeniden teşkilatlanma çalışmaları sürdürülürken diğer yandan tıbbi çalışmalar da göz ardı edilmemekteydi. Faaliyetlerin yeniden başladığı 1924 yılında Kayseri misyon hastanesine 172 yatılı hasta kabul edilmiş ve 4200 genel tedavi gerçekleştirilmişti.⁹⁸⁶ 1925 yılında bu oranlar 68 yatılı ve 1300 genel tedavi şeklinde oldu. Bu yıllar misyon faaliyetlerinin yeniden yoluna oturtulmaya çalışıldığı bir dönem olduğu için tıbbi misyon çalışmaları da iniş çıkışlı bir grafik sergilemekteydi. 1927 yılına gelindiğinde toplam sekiz personeli bulunan Kayseri şubesi, tıbbi misyon çerçevesinde 211 yatılı hasta kabul etmiş ve 1984 genel tedavi uygulamıştı. Bu rakamlar 1929 yılına gelindiğinde bir miktar artış göstermiş hastanede 202'si yatılı olmak üzere toplam 2896 hasta tedavi edilmişti.⁹⁸⁷ Toplam ameliyat sayısı ise 219'du. Bu yıl yalnızca 100 ev ziyareti yapılmıştı.⁹⁸⁸

1920'li yıllar boyunca ortaya konulan bu inişli çıkışlı grafik 1930'lu yılların başında da devam etti. Ancak 1934 yılına gelindiğinde daha önce bahsetmiş olduğumuz Adana misyon hastanesinin kapatılması kararı Kayseri misyon hastanesini de kapsadı. Ancak Kayseri'deki tıbbi çalışmalar hastanenin 1934 yılında kapatılmasını müteakiben tamamen sona ermedi ve bu tarih sonrasında Kayseri şubesindeki tıbbi misyon faaliyetleri uzun yıllar boyunca artık tıbbi misyoner William L. Nute ve iki yardımcı eleman tarafından klinik boyutunda sürdürülmeye devam etti. *Talas Nute Kliniği* olarak anılan kurum aynı zamanda misyona ait erkek lisesinin de tıbbi ihtiyaçlarını karşılıyordu.⁹⁸⁹ İki katlı bir taş binada faaliyet sürdüren Talas kliniği çevresinde bulunan yaklaşık 800 köyden hasta kabul ediyordu. Klinik neredeyse bir hastane boyutunda faaliyet sürdürmekte ve ortalama yıllık hasta sayısı

⁹⁸⁶ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 4., Table of Statistics for 1924.

⁹⁸⁷ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 4., Table of Statistics for 1925, 1927.

⁹⁸⁸ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 15., Medical Work Survey for the Year 1929.

⁹⁸⁹ A.H.İ.F.K.Ö.K., Hands at Work, Talas Nute Clinic, Klasör No: Ra 990, T 8, Z91. s. 2.

7500 ila 9000 arasında değişmekteydi.⁹⁹⁰ Doktor Nute bu dönemde her yıl yaklaşık 150 köye tıbbi turlar düzenledi. Öte yandan sağlık hizmetlerinin ulaşmadığı bu köylerin sakinleri Dr. Nute'un tıbbi hizmetlerini takdirle karşıladılar.⁹⁹¹ 1934 yılında hastanenin kapatılmasının ardından bölgede sürdürülen tıbbi misyon çalışmalarının gerçek yükünü karısı ile birlikte Dr. Nute sırtlamıştı. 1949 yılında Nute merkeze yazdığı bir mektubunda Bord'un bölgeye daha fazla ağırlık vermesi gerektiğini sitemkar bir dille belirtmişti.⁹⁹²

Talas Nute Kliniği istikrarlı bir biçimde faaliyetlerini 1973 yılına kadar sürdürdü. Bu yıl son olarak Talas kliniğinde Matthew Williams, eşi Marguerita Williams ve ünlü yazar Ernest Hemingway'in kuzeni olan misyoner Isabel Hemingway görev yaptı.⁹⁹³ Son dönemlerde hükümetin gezici turları yasaklamasının ardından klinik faaliyetleri daha çok merkezde yoğunlaşmıştı. Bu süreç içerisinde tedavi edilen hastalıklar da eskiye oranla epey değişmişti. Geçmişte kolera, tifüs ve sıtma gibi çok sayıda salgın hastalıkla mücadele edilirken artık son dönemlerde yalnızca bireysel kronik hastalıklar kliniğin gündeminde olmuştu.⁹⁹⁴ Şehirdeki misyon hastanesinin 1934 yılında kapatılmasının ardından Talas kliniği faaliyetlerini 1970'li yılların sonlarına dek devam ettirdi. Ancak çalışmalar, bölgede devlet eliyle açılan modern tıp kurumlarının ve sağlık ocaklarının sayısının artması ve misyon içi motivasyon eksikliğinden dolayı daha ileri dönemlere taşınamadı ve böylece Bord'un Kayseri'deki tıbbi misyon çalışmaları neticelenmiş oldu.

7.3.2.3. Antep Amerikan Hastanesi

Uzun süren savaş ve mücadeleler 1923 yılına gelindiğinde Antep'te oldukça farklı bir tablo oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Şehirde çok az sayıda Hristiyan nüfus kalmıştı. Bord misyonerlerinin vermiş olduğu rakam bu tarihte şehirde 30 bin Müslüman'ın bulunduğu şeklindedir. 20 cemaati bulunan bir Katolik kilisesi, bir kısım Yahudi ve birkaç Protestan hastane personelinin haricinde şehir halkı tamamen

⁹⁹⁰ A.H.İ.F.K.Ö.K., The Medical Work in Talas Turkey, Klasör No: Ra 990, T 8, Z91. s. 1.

⁹⁹¹ Aynı yer.

⁹⁹² ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 15, "William Nute to Fred F. Goodsell", 27 Şubat 1949.

⁹⁹³ "American Clinic Aids in Turkey", The Tuscaloosa News - Aug 28, 1973, s. 7.

⁹⁹⁴ Aynı yer.

Müslümanlardan oluşuyordu. Nitekim hastanede tedavi gören hastaların da neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Savaş öncesi döneme bakıldığında genellikle hastaların yarısı Müslümanken 1923 yılı hasta profilinin yüzde 96'sı Müslümanlardan oluştu.⁹⁹⁵ Ancak çalışmaların devam ettirilmesine rağmen sular yine de durulmadı. Bu yıl ilk olarak Maraş'taki Alman misyoner hastanesi Doktor Kristensen'in çalışma ruhsatı olmamasından dolayı kapatıldı. Aynı tehlike Antep misyon hastanesini de bekliyordu. 1923 Ekimine gelindiğinde gerekli mercilerden sağlık hizmeti için ruhsat sağlamadığı gerekçesiyle Dr. Shepard'ın hastanede hekimlik yapması yasaklandı. Üstelik bu izin artık verilmemekteydi ve yalnızca 1914 yılı öncesinde izin sağlamış olanların ruhsatları geçerliydi. Böylelikle çözüm olarak hastane Beyrut ve Halep'te uzun süre hekimlik yapmış olan İngiliz Doktor Charles C. Piper'in gelişiyle 1924 Şubatında yeniden faaliyete başladı. Shepard bir süre Piper'in tercümanı olarak hastanede kalmaya çalışsa da yetkililer hastaneyle hiçbir türden ilişkisini onaylamadılar. Aynı şekilde Piper'in de ameliyatlarda bulunması bunun için ayrı bir izin gerekliliğinden dolayı yasaklanmıştı. Diğer yandan Doktor Hamilton uzun yıllardan beri uğraşmakta olduğu üzere kadınlar arasındaki faaliyetlerini sürdürmekteydi. Ancak onun da ilaç yazma yetkisi yoktu. Bütün bunlara ek olarak hastane eczanesinin şehre ilaç satışı da görevlilerce yasaklanmıştı.⁹⁹⁶ Üstelik Ankara'dan gelen emirler doğrultusunda kimi zaman misyon hastanesinde halen dini propaganda olup olmadığını anlamak için teftişlerde bulunuluyordu.⁹⁹⁷

Shepard gerek Gaziantep valisi ve gerekse sıhhiye müdürüyle irtibatta bulunmuş olsa da henüz pozitif bir cevap alamamıştı. Shepard ve diğer Bord tıbbi misyonerlerinin askıda kalan durumu yeniden çalışabilecekleri yönünde 1927 yılında verilecek olan özel bir emre kadar sürüncemede kalmıştı. Bu yıl Shepard İstanbul'daki Amiral Bristol Hastanesinde çalışmaya başladı ve 1957 yılında emekli oluşuna dek burada görev yaptı. Öte yandan Antep misyon hastanesindeki çalışmalar 1924 başlarından beri görevde olan İngiliz doktor Piper'in önderliğinde 1928 yılına dek devam ettirildi. Piper'le aynı dönemde Gaziantep'e ulaşan başhemşire Theda

⁹⁹⁵ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V.1, Dr. Lorrin A. Shepard's Report for the Year 1922-23.

⁹⁹⁶ ABCFM Arşivi, 16.9.1. V.4, 1924, No: 287.

⁹⁹⁷ ABCFM Arşivi, Reel 674, No: 511.

Belle Phelps ise görevinde uzun yıllar boyunca kaldı. Piper'i takiben 1929 yılına gelindiğinde görevi Amerikalı doktor A. W. Dewey devraldı. Bu süre zarfında misyon hastanesinin temel çalışma prensibi çeşitli Türk doktorları hastane yönetiminde bulundurarak yasal statü sağlamak şeklinde oldu. Örneğin 1934 yılında hastanesinin müdürlüğüne Türk doktor Abdulkadir Göksel getirilmişti. Yine Dr. Cemil Özbal da cerrah olarak hastanede görev aldı.⁹⁹⁸ Bord'a ait Kayseri ve Adana'daki diğer iki hastanesinin 1934 yılında kapatılmasıyla birlikte Antep misyon hastanesi Bord'un Türkiye'deki tek düzenli hastanesi olarak çalışmalara devam etti.⁹⁹⁹ Bu dönemde kapatılan Kayseri hastanesinin doktoru Wilson Dodd Gaziantep'e atanmış ve burada birçok cerrahi müdahalede bulunmuştur. Ancak Dodd'un eşinin 1937 yılında zatürreden dolayı ölümünün ardında Dr. Wilson çocuklarıyla birlikte ABD'ye dönmüştür. Aslında bu dönemde diğer birçok misyon personeli de hastane ortamından kaynaklanan çoğu zaman bulaşıcı hastalıklar yüzünden aynı kaderi paylaştılar. 1939 yılında hemşire Honiss ve 1942 yılında Dr. Clark yakalandıkları bulaşıcı hastalıklar yüzünden hayatlarını kaybettiler.¹⁰⁰⁰ Öte yandan hastane ve okullarda dini propagandanın yasaklandığı 1924 yılı ve sonrasında Antep misyon hastanesindeki aktif misyonerlik faaliyetleri de geri plana atıldı. Hastane artık kadrolu bir dini görevlinin hastalar arasında düzenli olarak dini propaganda yaptığı dönemleri geride bırakmış ve tıbbi çalışmaların misyonerlik boyutu daha çok birebir temas ve sohbetler üzerine oluşturulmuştu.¹⁰⁰¹ Hastanede cumhuriyet döneminde ulaşılan hasta sayısı da geçmişte olduğu gibi oldukça önemli oranlardaydı. 1950'li yıllara dek ortalama olarak yıllık tedavi edilen yatılı ve klinik hastalarının sayısı 5 bin civarında gerçekleşmiştir.¹⁰⁰² Antep misyon hastanesi Amerikan Bord tarafından Osmanlı döneminde faaliyete açılmış bölgedeki bütün misyon hastaneleri arasında bu

⁹⁹⁸ **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, The Azariah Smith Memorial Hospital, Boston 1949, Klasör No: Ra 990, T 8, Z91, s. 2.

⁹⁹⁹ **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, Brief History of the Medical Work in Gaziantep 1847-1957, Klasör No: Ra 990, T 8, Z91, s. 4.

¹⁰⁰⁰ Aynı yer.

¹⁰⁰¹ **ABCFM Arşivi**, 16.9.1. V.15, Gaziantep Medical Work, 1847-1947, No: 3.

¹⁰⁰² **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, The Azariah Smith Memorial Hospital, Boston 1949, Klasör No: Ra 990, T 8, Z91, s. 3. 1940 sonrası Antep Amerikan Hastanesi'nin çalışmaları ve personel kadrosu için bkz. **A.H.İ.F.K.Ö.K.**, American Medical Work in Turkey, 1905, Klasör No: RA 990, T 8, Z 91., Gaziantep, The Azariah Smith Memorial Hospital, Klasör No: RA 990, T 8, Z 91.

çalışmanın gerçekleştirildiği dönemde *Sağlık ve Eğitim Vakfı*'na bağlı olarak *SEV Amerikan Hastanesi* adı altında halen faaliyette bulunan tek misyon hastanesidir.¹⁰⁰³

¹⁰⁰³ SEV Amerikan Hastanesi'yle ilgili detaylı bilgi için bkz. <http://www.sevamerikanhastanesi.com/> (Erişim Tarihi: 17.05.2011)

SONUÇ

İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya ve ABD'nin başrollerini paylaştığı *Büyük Güçler* olarak tabir edilen ülkeler, 19. yüzyıl ve sonrasında Yakın Şark'ta oldukça ciddi bir rekabet içerisine girmişlerdi. Bu sahayı hâkimiyeti altında bulduran Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı sonrası yıkılışına dek büyük güçlerin hâkimiyet oyununa ev sahipliği yaptı. Çalışmamız, klasik deyişle Osmanlı Devleti'nin gücünü yitirmiş olduğu 19. ve 20. yüzyıllarda, bahsi geçen oyuna müdahil olan Amerikalı misyonerlerin Anadolu sahasındaki faaliyetlerine ışık tutmaya çalışmıştır. Amerikan Bord örgütünün tıbbi misyonları ve misyon hastaneleri üzerinden gerçekleştirdiği misyonerlik faaliyetleri mikro düzeyde ele alınarak, Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş sürecinde ABD'li bir misyon örgütünün bölgedeki mevcudiyeti ile ilgili kapsamlı bir takım sorulara cevap aranmıştır. Bu cevaplar yoğun olarak, Amerikan Bord örgütünün bölgede bulunmak adına meşruiyet kaynakları, Amerikan çıkarları ve Amerikan diplomasisi ile olan bağlantıları, merkezi hükümet ve yerel yöneticilerin misyonerlik faaliyetlerini algılamaları ve bu faaliyetlere karşı ortaya konulan ve/veya konulamayan önlem önerileri üzerine yoğunlaştı. Böylece, çalışmamızın giriş bölümünde değinilen varsayımlar, mevcut kaynaklar ışığında sınandı. Bu sınamanın sonucu olarak elde etmiş olduğumuz bulgular önce tıbbi misyonerlik olgusu ve daha sonra da misyon ve kolonyalizm çerçevesinde şu şekildedir;

Birer Amerikan *hayırseverlik* kurumu olarak ifade edilen Amerikan Bord'a ait misyon hastaneleri, faaliyete başladıkları 1870'li yılların sonlarından 1930'lara kadar geçen süreç içerisinde Orta ve Doğu Anadolu'da oldukça geniş bir kitle ile temasa geçme imkanı bulmuştur. Bu kitleler arasında bölgede yer alan gayrimüslim nüfusun neredeyse tamamı temsil edilmiş ancak Ermeniler birinci planda yer almıştır. Akabinde Rum, Süryani, Asuri ve Keldani gibi sair gayrimüslim gruplar ile bir biçimde Anadolu coğrafyasında yer alan birçok Batılı ülke vatandaşı misyon hastanelerini ziyaret etmişlerdir. Osmanlı topraklarındaki misyon örgütlenmelerinin hemen her türden gayrimüslim halk ile temasta bulunmaları Babıâli ve yerel yöneticilerce yadırganacak bir durum teşkil etmemiştir. Ancak misyon hastaneleri gayrimüslim kesime ek olarak önemli oranda Müslüman halka ulaşma imkanına

sahip olmuştur. Osmanlı döneminde çoğu zaman yüzde 30-40 oranlarında gerçekleşen Müslüman hasta sayısı, Cumhuriyet döneminde yüzde 90'lara ulaşmıştır. Bu oranlar, istatistiksel bir figür olmanın haricinde önemli bir anlam ifade eder. Şöyle ki misyonerlere ait eğitim kurumları, yetimhaneler ya da dinî kuruluşlar gibi farklı birçok misyon işletmesi, daha önce bu oranda Müslüman nüfusla temasa geçme imkanı bulamamıştır. Dolayısıyla, Babıali'nin tahammül edemeyeceği bir girişim olan Müslüman halk ile Hristiyan misyonerlerin teması, misyon hastaneleri üzerinden gerçekleşmiştir.

Tıbbi misyon faaliyetleri, diğer misyonerlik faaliyetlerinin maskelenmesi ve bir anlamda meşruiyet kazanması için bir araç olarak kullanılmıştır. Ermeni nüfus arasında Protestanlığa geçenlerin sayısının oldukça artmaya başladığı ve özellikle 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'nı takip eden süreçte Babıâli, Ermeni tebaasıyla yakınlık içerisinde bulunan ve başta eğitim kurumları aracılığıyla onlarla merkez arasında, içten içe bir duvar oluşturan Amerikalı misyonerlerden rahatsızlık duymaya başlamıştı. Bu süreçte Bord misyonerleri, misyon hastaneleri aracılığıyla sunulan hizmetler üzerinden bölgedeki hem gayrimüslim ve Müslüman halk, hem de yerel yöneticilerle oldukça olumlu ilişkiler geliştirdi. Özellikle salgın hastalıklar esnasında sunulan kitlesel hizmetler ve askeri ve idari yüksek dereceli yetkililerle bu kimselerin ailelerine sunulan sağlık hizmetleri bölge halkının ve yerel yöneticilerin hoşnutluğunu kazanmıştı. Bu sayede misyon hastaneleri, Bord misyonerlerine ait ilkökul düzeyiyle başlayıp kolej seviyelerine ulaşan geniş eğitim ağı ve çok sayıdaki diğer etkili misyonerlik kurumlarının faaliyetlerinin bölge insanı ve yetkililer tarafından hoş karşılanmasında bir etken oldu.

Misyon hastanelerinin yasal olmayan konumlarına (dönem dönem nizamnameye aykırı olarak ruhsatname edinmiş olsalar da) rağmen Anadolu'daki birçok yerleşim biriminde örgütlenebilmesi ve kalıcı olmasında bu bölgelerdeki sağlık hizmetleri açığı önemli bir faktör oldu. Sanayi devriminin gerçekleşmesi ve tıp alanında birçok devrim niteliğinde keşiflere imza atılmasının ardından, ABD'nin nitelikli tıp fakültelerinde modern tıp eğitimiyle donanan ve hatta zaman zaman bununla da yetinmeyip tıbbın çeşitli dallarında Avrupa'da ihtisas gören Bord

personeli tıbbi misyonerlerden bahsetmiştik. Babıâli'nin tıp alanında gerçekleştirdiği girişimler, 19. yüzyıl sonunda başkentte birçok hastanenin tesisine yol açsa da bu girişimler taşrada, halk sağlığı adına etkili sonuçlar doğurmamıştır. Batılı manada modern tıp bilgisiyle kuşanan Bord misyonerleri, bölgedeki modern sağlık hizmetleri açığını suiistimal ederek, Anadolu'nun ücra köşelerinde gerçekleştirdikleri köy ve kasaba ziyaretleri de dahil olmak üzere misyon hastaneleri aracılığıyla önemli bir kesime ulaşmışlardır. Antep'teki misyon hastanesine olan ilgiye binaen yetkililer, misyon hastanesinin yaklaşık çeyrek asır devam eden faaliyetlerinin ardından, yapımı yarım bırakılan belediye hastanesinin tamamlanması ve bölge halkının misyoner hastanesine muhtaç olmaması için girişimde bulunmuşlardır. Bord misyonerleri, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve sanayi devrimine ayak uyduramamasının yarattığı boşluktan etkin şekilde faydalandılar. Öte yandan çarpıcı bir biçimde Bord'un, Cumhuriyet döneminde faaliyetlerini halen devam ettiren üç misyon hastanesinden ikisi, Cumhuriyet döneminde devlet eliyle gerçekleştirilen sağlık hizmetleri ağının gelişmesine paralel olarak 1932 yılında faaliyetlerine son verme kararı almıştır. Dolayısıyla misyon hastanelerinin örgütleniş ve sürdürülebilirliklerinin altında hastanelere olan ihtiyacın yattığı söylenebilir.

Bord'un Anadolu sahasında gerçekleştirmiş olduğu geniş misyon örgütlenmesi ve birer *hayırseverlik* kurumu olarak karşımıza çıkan misyonerlik kurumlarının faaliyetleri ne derece özgecidir? Bu hususla ilgili, ilk olarak misyon hastanelerini değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda, sunulan sağlık hizmetlerinden kişinin gelirine göre ücret talep edilmesi veya çoğu zaman ücret alınmaması gibi uygulamalar söz konusuydu. Ayrıca bu hastanelerde tedavi gören çok sayıda hastanın hayatının kurtulmuş olduğu, salgın hastalıklar esnasında kitlesel ölümlerin önüne geçildiği ve savaş dönemlerinde çok sayıda askere sağlık hizmeti sunulmuş olduğu belirtilmesi gereken hususlar arasındadır. Ancak her bir misyon hastanesinin yıllık faaliyet raporlarında, *hakiki iş* ya da *dini çalışma* başlıkları altında bütün bu sağlık hizmetlerinin birer araç/vasıta olduğu ve gerçek amacın, ulaşılan kesimi Protestanlaştırmak olduğu belirtilmektedir. Ayrıca her bir misyon hastanesinin, günümüz koşullarındaki seküler sağlık kurumlarından oldukça farklı bir görünüme sahip olduğunu ve son derece güçlü bir dini aromayla kuşatıldığını belirtmek gerekir.

Çalışmamızın, misyon hastanelerinde uygulanan misyonerlik metotlarıyla ilgili bölümünde ayrıntılarıyla değinilmiş olan misyon hastanelerindeki koyu dini içerik, uygulanan dini seremoniler ve her bir hastanın birer *av* olarak algılanıyor olması, bu sağlık kuruluşların, bir terim olarak *koşulsuz yardım ve inayet* vurgusuna karşılık gelen *hayırseverlik* sıfatını tam manasıyla taşıyamayacağını göstermektedir. Hastalar aracılığıyla elde edilen verilerin ve ev ziyaretleri esnasından daha önce hiçbir misyonerin ulaşmayı başaramadığı aileye ve dolayısıyla söz konusu etnisiteye ait özel referansların, örgütün faaliyetleri için kullanılması tıbbi misyonerlik uygulamasının hayırseverlik boyutuna ciddi oranda gölge düşüren bir diğer unsurdur. Kaldı ki diplomalarını almak üzere *Hipokrat yemini*¹⁰⁰⁴ eden her bir hekim, “*fakat hayatımı, sanatımı tertemiz bir şekilde kullanacağım*” ve “*hangi eve girersem gireyim, hastaya yardım için gireceğim*” şeklinde and içmekte ve edinmiş olduğu hekimlik bilgisini koşulsuz ve şartsız olarak hastanın tedavisi dışında hiçbir amaçla kullanmayacağını beyan etmektedir. Ancak Bord misyonerleri, kendilerine şifa bulmak amacıyla gelen her bir hastanın dini inancını değiştirmeye çalışmış ve bu hastalar aracılığıyla edindikleri mahrem verileri örgütlerinin çıkarları için kullanmışlardır.

Bir hükümet dışı sivil toplum örgütü olarak anılan Amerikan Bord örgütünün ABD ile olan bağı değerlendirildiğinde, Washington ile Bord arasında doğrudan resmi bir bağlantı olduğu söylenemez. Bord, ilk etapta New England bölgesindeki yerel kiliselerin desteği ve bağışlarla misyonlarını başlatmış ve bu yardım fonu ilerleyen süreçte dünya çapındaki birçok dini kuruluşun desteğiyle büyümüştü. Ancak 19. yüzyılda ortaya çıkan gelişmeler ve anmış olduğumuz Yakın Şark'taki büyük güçlerin rekabeti, Bord misyonerleri ve bölgedeki ABD dış işleri örgütlenmesinin birbirleriyle doğal bir biçimde kaynaşmasına neden oldu. Yerel dillere hâkim, bölge halkını ve geleneklerini, bölgedeki coğrafi koşulları ve zenginlikleri çok iyi bilen Osmanlı topraklarındaki Bord misyonerleri, ABD dış işleri örgütlenmesi için son derece önemli bir öge niteliğindedi. Üstelik misyonerler, anakaradan binlerce mil uzaklıktaki bu bölgede, ABD dış işleri için önemli bir

¹⁰⁰⁴ Hipokrat yemininin orijinal tam metni için bkz. Steven H. Miles, *The Hippocratic Oath and the Ethics of Medicine*, Oxford University Press, New York 2005.

argüman ve bir müdahale aracı olarak dış politika malzemesi konumundaydı. Nitekim Amerikan diplomasisi, bölgedeki mevcudiyetini Bord misyonerleriyle ilgili meseleler üzerinden Babıâli'ye sık sık hatırlatmaktay. Bord misyonerleri ile Amerikan çıkarları arasındaki bağlantı temel düzeyde değerlendirildiğinde, misyonerler aracılığıyla ülkenin en ücra köşelerinde Amerikan yaşam tarzı temsil edilmekte, pazar arayışı içerisinde olan Amerikan sanayi ürünleri tanıtılmakta ve bu doğrultuda iki ülke arasındaki ticaret hacmi gün geçtikçe gelişmekteydi. Misyonerler, ABD'nin bölgedeki konsüler ağının teşkilinde de önemli derecede rol oynamış ve kimi zaman doğrudan konsolos olarak atanmışlardır. Amerikan çıkarları için oldukça ehemmiyet arz eden dünya genelindeki Amerikan dış işleri örgütlenmesinin konsüler ağının, Bord misyonerlerinin bölgede uzun yıllar boyunca edinmiş olduğu tecrübe üzerine tesis edildiğini söylemek yanlış olmaz. Nitekim Anadolu'nun uzak bölgelerinde Amerikan çıkarlarını muhafaza edecek ve bu bağlamdaki fırsatları değerlendirecek olan birçok konsolosluk örgütlenmesi, Bord misyonerlerinin ABD hükümetine yaptıkları doğrudan çağrılarının bir sonucu olarak tesis edilmiştir. ABD hükümeti ile Bord misyonerleri arasındaki bu organik bağ, dini olarak motive olmuş misyonerlerin dış politika ve kolonyal hedefler çerçevesinde ABD hükümeti tarafından zımnen istihdam edilmesi şeklinde tanımlanabilir.

Devlet merkezinin misyonerlik faaliyetlerini algılamasıyla ilgili olarak, Babıâli'nin süreç içerisinde ortaya koyduğu misyonerlik karşıtı tavır kronolojik zamanlama açısından ilgi çekicidir. Babıâli'nin, Osmanlı topraklarındaki misyonerlik uygulamasını, epeyce bir süre Hristiyanlık dinine ait bir takım vakıf türündeki örgütlenmelerin, yine Hristiyan tebaa arasında gerçekleştirdiği maarif faaliyetlerinden ibaret olarak gördüğü söylenebilir. Ancak Babıâli, misyonerlik faaliyetlerinin ciddiyetini ve tehditkâr yönünü, ilk olarak Ermeni tebaa arasında ortaya çıkan komitacılık ve bağımsızlık hareketlerini müteakiben fark etmeye başlamıştır. Bu fark ediş, 1880'li yıllara denk düşmektedir. Ancak bu tarih, ülkenin ücra köşelerinde kök salmış olan misyon örgütlenmelerini etkisiz hale getirebilmek için son derece geç bir dönem olmuştur. Amerikan misyonerlik faaliyetleri ekseninde değerlendirildiğinde, 19. yüzyıl sonlarında artık Bord misyonerleri ülke genelindeki örgütlenmelerini tamamlamış ve Amerikan hükümetinin desteğini tam olarak

sağlamış bir vaziyetteydiler. Dolayısıyla payitahtın misyonerlik karşıtı her bir ciddi girişimi, Amerikan donanmasının Türk sularında demirlemesiyle sonuçlanmaktaydı. 19. yüzyıl sonuna kadar Müslüman nüfus üzerinde uygulamalarda bulunma cesaretini göstermeyen Bord misyonerleri, başta Ermeniler olmak üzere Hristiyan azınlıklar arasında eğitim ve sağlık kuruluşları aracılığıyla ileri seviyedeki faaliyetlerine devam etmekteydi. Bu şartlar altında payitaht, kapitülasyonlarla koruma altına alınmış olan misyonerlik kurumlarına müdahalede bulunamadı.

Bord misyonerlerinin ülkelerinden binlerce mil uzakta, Osmanlı topraklarında gerçekleştirmiş oldukları örgütlenmenin meşru temelleri yaygın kanaatin ötesinde yalnızca kapitülasyonlarla açıklanamaz. Kapitülasyonlarla elde edilen haklar, bir anlamda yabancı uyruklu vatandaşların kendi cemaatleri içerisinde, iç işlerinde özgürce hareket edebilmelerine olanak sağlayan ana başlıklar halindeki bir dizi lütuf iken, çeşitliliği ve sayıları bakımından son derece yüksek oranlara ulaşan misyonerlik kurumları, kapitülasyonlar ve bir dizi ikili antlaşmaların tek taraflı olarak yorumlanması ve çarpıtılmasıyla vücuda gelen *türediler* şeklinde karşımıza çıkar. Başlangıçta yasal olarak yalnızca kendi cemaatleri arasında sağlık ve eğitim hizmeti sunmaya muktedir olan Bord misyonerleri, süreç içerisinde Osmanlı topraklarında mütemekkin bütün dini ve etnik kökenden kesimlere ulaşır hale gelmiştir. Bu dönüşüm, misyon hastaneleri üzerinden mikro boyutta değerlendirildiğinde, devlet merkezinin misyonerlik faaliyetlerinin ciddiyetini önceden kavrayamaması, yerel yöneticilerin keyfi tutumları, Bord misyonerlerinin azimli ve ısrarlı faaliyetleri ve son olarak Amerikan diplomasisinin bir baskı unsuru olarak ortaya çıkışı yasal olmayan misyon kurumlarının meşruiyet kazanış sürecindeki yapıtaşlarıdır.

Bord misyonerlerinin 1820 yılından itibaren Anadolu topraklarında gerçekleştirmekte oldukları örgütlenme çerçevesinde ne kadar kişinin Protestanlaştırıldığı hususu değerlendirildiğinde, Protestanlığa geçen önemli oranda bir gayrimüslim nüfusun varlığı dikkat çeker. Örgütlenmenin temelinde Ermeni ve Rum nüfus arasında misyonerlik faaliyetleri sürdürmenin amaçlandığı daha önce belirtilmişti. Müslümanlar, Osmanlı döneminde aleni bir misyonerlik hedefi değillerdi. Müslümanlara olan ilgi Osmanlı Devleti'nin çöküş yılları ve Cumhuriyet

döneminde arttı. Bu şartlar altında, misyonerlik faaliyetlerinin din değiştirme hedefi çerçevesinde Bord misyonerleri, gerçekleştirdikleri çalışmalar sonucu 1910'lu yıllarda tamamına yakını Ermenilerden oluşan kırk bin kişilik bir Protestan cemaatine sahiptiler. Bütüncül olarak Protestanlaştırılan toplam nüfusu temsil etmeyen bu rakam, yalnızca 1910'lu yıllardaki mevcut Protestan cemaatini ifade etmekte olup süreç içerisinde Protestanlaşıp hayatta olmayan veya ABD'ye göç eden gayrimüslim nüfus haricen değerlendirilmelidir.

Osmanlı döneminde temelleri atılmış olan misyonerlik kurumlarının Cumhuriyetin ilanını takip eden süreçte karşılaşmış oldukları ortam eskisine nazaran oldukça kısıtlayıcı koşullar içermektedir. Osmanlı döneminde gerek kapitülasyonlar gerekse diplomatik baskılardan dolayı misyonerlik faaliyetleri karşısında herhangi ciddi bir tedbir alınmamasının oluşturduğu kin, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında kapitülasyonların kaldırılmasının bir sonucu olarak ülkedeki misyonerlik kurumlarının faaliyetlerini doğrudan etkiledi. Bu durum, hem savaş esnasında hem de Milli Mücadele döneminde misyon örgütlenmelerinin kısıtlanmasında daha da belirginleşti. Milli Mücadele'yi gerçekleştiren kadroların aynı zamanda Cumhuriyeti de kuran önderler olduğu göz önüne alındığında, Mustafa Kemal Paşa ve kadrosunun 1920'li yıllarda da misyonerlik faaliyetlerine mesafeli davranmaya devam edişini anlamak zor olmaz. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim ve öğretimin devlet merkezli tek çatı altında toplanması ve yabancı doktorların tıbbi uygulamalarda bulunmalarının engellenmesi gibi etkenler Bord'a ait pek çok misyon kuruluşunun atıl duruma düşmesine yol açtı. Öte yandan cumhuriyet döneminde de misyonerlik faaliyetlerine tam anlamıyla son verilmedi. Bord'a ait misyon kurumları dini tonlaması azaltılmış birer vakıf ya da sivil toplum örgütü statüsünde faaliyetlerini devam ettirdi.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV BELGELERİ

A. Amerikan Bord Arşivi

Henry Harrison Riggs, **ABCFM History in Turkey 1910-1942.**(Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu)

Charles Riggs, **History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934.** (Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu)

1. ABCFM Arşivi, 16.9.1 V. 1.

Statements and Suggestions Regarding the Future work of the American Board in Turkey

1920, 1921-22, Moslem Work.

Reports on Medical Work and Needs in Aintab by Lorrin A. Shepard.

Report of Adana Hospital 1924, No: 3.

Dr. Lorrin A. Shepard's Report for the Year 1922-23.

Aintab Reports for Annual Meeting April 1923.

2. ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 2.

No: 238-239.

3. ABCFM Arşivi, 16.9.1 V. 3.

Report of Adana Hospital 1928,

4. ABCFM Arşivi, 16.9.1. V. 4.

To the Friends of the American Hospital at Konia,

Memorandum Covering Merzifoun Property Question, 1926.

Conference Re Sale of Merzifoun Property, February 17, 1926

ABCFM Statistical Table,

The American Hospital and Clinics Adana

Table of Statistics for 1924.

Table of Statistics for 1925, 1927.

5. ABCFM Arşivi, 16.9.1. V.15.

Statement for Ambassador Grew 1928.

Medical Work Survey for the Year 1929.

William Nute to Fred F. Goodsell, 27 Şubat 1949.

Gaziantep Medical Work, 1847-1947

6. ABCFM Mikrofilm Arşivi.

Reel 522, Reel 587, Reel 589, Reel 605, Reel 606, Reel 609, Reel 615, Reel 616, Reel 617, Reel 618, Reel 619, Reel 620, Reel 621, Reel 623, Reel 624, Reel 625, Reel 626, Reel 627, Reel 628, Reel 629, Reel 630, Reel 631, Reel 632, Reel 633, Reel 634, Reel 635, Reel 636, Reel 637, Reel 638, Reel 643, Reel 646, Reel 651, Reel: 652, Reel 653, Reel 655, Reel 658, Reel 659, Reel 660, Reel 661, Reel 662, Reel 663, Reel 665, Reel 666, Reel 667, Reel 668, Reel 669, Reel 671, Reel 672, Reel 673, Reel 674, Reel 683, Reel 685, Reel 692, Reel 693, Reel 694, Reel 700, Reel 701, Reel 703, Reel 704, Reel 705, Reel 706, Reel 707, Reel 708, Reel 710, Reel 711, Reel 712, Reel 713, Reel 714, Reel 716, Reel 717, Reel 718, Reel 719

B. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1- Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye 5. Şube

DH. EUM. 5. Şb. 19/55.

DH. EUM. 5. Şb. 29/21.

DH. EUM. 5. Şb. 35/45.

2- Dahiliye Nezareti İdare

DH. İD. 117/67.

DH. İD. 123/3.

3- Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî

DH. MKT. 536/39.

DH. MKT. 550/52.

DH. MKT. 551/21.

DH. MKT. 564/74.

DH. MKT. 703/7.

DH. MKT. 818/9.

DH. MKT. 1131/15.

DH. MKT. 1428/86.

DH. MKT. 1560/60.

DH. MKT. 1798/42.

DH. MKT. 1809/5.

DH. MKT. 1856/69.

DH. MKT. 2227/30.

DH. MKT. 2302/99.

4- Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı

HR. İM. 21/212 1923.

HR. İM. 96/67.

HR. İM. 97/41.

HR. İM. 99-24.

HR. İM. 100/22.

HR. İM. 106/23.

HR. İM. 137/24.

HR. İM. 160/44.

5- Hariciye Nezareti Şifre Kalemî

HR. SFR. 99/16, 100/18, 109/15.

6- Hariciye Nezareti Tercüme Odası

HR. TO. 370/67.

7- Hariciye Siyasi Kalemı

HR. SYS. 2791/35.

8- İrade-i Dahiliye

İ.DH. 1038/81678.

9- İrade-i Hariciye

İ. HR. 373.

İ. HR. 420

10-İrade Hususi

İ.HUS. 8/1310/B-36.

11-Meclis-i Vükela Mazbataları

MV. 13/8.

12-Sadaret Mektubi Kalemı Mühimme Evrakı

MKT. MHM. 657/45.

MKT. MHM. 501/64.

13-Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y.MTV. 185/33.

14-Yıldız Perakende Askeri Maruzat Evrakı (Y.PRK. ASK.)

Y.PRK. ASK. 37/52.

15-Yıldız Perakende Evrakı Umumi

Y. PRK.UM. 51/2.

Y. PRK.UM. 34/35.

Y.PRK.UM. 67/29.

16-Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Maruzatı

Y. PRK. DH. 4/24.

17-Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik Tahrirâtı

Y.PRK.EŞA.17/19.

18-Yıldız Sadaret Hususi Evrakı

Y.A.HUS. 341/124.

Y.A.HUS. 483/47

19-Yıldız Sarayı Arşivi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

Y.A. RES. 101/39.

C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

1. Bakanlar Kurulu Kararları Fonu, 030.18.1.2. 179.41..20., 170.24..7. 8 Mayıs 1963, 167.3..1., 187.45..8., , 182.73..10.
2. Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Fonu, 30..10.0.0, 142.18..3., 142.18..4.
3. Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Fonu, 30..1.0.0, 87.547..16.

D. İngiliz Ulusal Arşivleri (National Archives of The Uk)

1. FO 226/199.
2. FO 371/12314, *Turco-American Treaty of Lausanne and Chester Concession.*

3. **FO 424/1**, *Correspondence Respecting the Condition of the Protestants in Turkey 1841-1851*.
4. **FO 881/910**, *Papers Relating to the Condition of Christians in Turkey*.
5. **FO 424/27**, *Protestant Missionaries and Converts in Turkey*.

E. Andover-Harvard İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Özel Koleksiyonu

American Medical Work in Turkey, 1905, Klasör No: RA 990, T 8, Z 91.

Atkinson, H. H.; **Third Annual Report of The Annie Tracy Riggs Hospital**, 1910, Klasör No: RA 990 T8 Z91.

A Century of Service in the Fountain of Healing, Klasör No: RA 990, T 8, Z 91.

Brief History of the Medical Work in Antep 1847-1957, Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

Building a Healing Community in Gaziantep, United Church Board for World Ministries, New York 1967.

Carrington, Thomas; **Medical Work in Turkey**, New York 1908, Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

.....; **American Hospital and Training School for Nurses**, 1910, Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

Eleventh Annual Report of the Harpoot Medical Department, Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

Farnsworth, W. A.; **Sketch of the Cesarea Station**, 1890, Klasör No: BV 3160 Z91.

Gaziantep, The Azariah Smith Memorial Hospital, Klasör No: RA 990, T 8, Z 91.

Hands at Work, Talas Nute Clinic, Klasör No: Ra 990, T 8, Z91.

Hoover, Alden R.; **Medical Missionary Work at Cesarea**, 1912.

Humphrey, J.; **The American Board What It Is, How It Works**, Klasör No: 3.

Letter From Miss Cushman to Mr. Allison Dodd, President of the Board of Turstees of the American Hospital at Konia, Asia Minor. February 1, 1919., Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

Nute, William L.; **Report of Adana Hospital 1929**, Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

Opening of a Hospital at Adana, April 28, 1953. Klasör No: RA 990 T8 Z91.

Report of Van Medical Mission 1913-1914, Klasör No: RA 990, T8, Z91.

Riggs, Ernest W.; **Annie Tracy Riggs Hospital**, 1910. Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

Speers, James M.; **To the Friends of American Hospital at Konia**, New York 1919, Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

The American Board Missions in the Near East from the Annual Report of 1922 The American Hospital and the School of Nursing in Istanbul, 1930.

The American Hospital of Istanbul, 1940. Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

The Azariah Smith Memorial Hospital, Boston 1949, Klasör No: Ra 990, T 8, Z91.

The Medical Department of the Harpoot Mission Station, ABCFM, Klasör No: RA 990 T8 Z91.

The Medical Work in Talas Turkey, Klasör No: Ra 990, T 8, Z91.

The New Anatolia Hospital, Marsovan, 1911, Klasör No: Ra 990 T8 Z91.

II. TETKİK ESERLER

A-KİTAPLAR

Abcfm, *Constitution and Bylaws of the Turkey Mission*, İstanbul 1854.

Abcfm, *52 Weeks in the Turkish Missions of the American Board*, Souhoulet Press, İstanbul 1925.

Açıkses, Erdal; *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Yay., Ankara 2003.

Alan, Gülbadi; *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002.

Anderson, Rufus D.D.; *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, Congregational Publishing Society, Boston 1872.

-----; *Memorial Volume of the First Fifty Years*, Boston
1863.

-----; *Foreign Missions Their Relations and Claims*,
New York 1869.

Baker, Frances; *First Women Physicians to the Orient*, Boston 1912.

Balenton, P. Hilaire; *La France Catholique En Orient Durant Les Trois Derniers
Siecles: D'apres Des Documents Inedits*, Paris 1902.

Baldwin, Stephen L.; *Foreign Missions of the Protestant Churches*, New York
1900.

Bali, Rifat; *The First Ten Years Of The Turkish Republic Thru The Reports Of
American Diplomats*, ISIS Press, İstanbul 2009.

-----; *New Documents On Atatürk Atatürk As Viewed Through The Eyes Of
American Diplomats*, ISIS Press, İstanbul 2007.

Barlas, Uğuroğ; *Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları*, Gaziantep
1971.

Baytop, Turhan; *Antep'in Öncü Hekimleri*, SEV Yayınları, İstanbul 2003.

Bartlett, Samuel Colcord; *Historical Sketch of the Missions of the American Board
in Turkey*, ABCFM, Boston 1889.

Barton, James L.; *Status and Outlook of Missionary Work in Turkey*, 1924.

-----; *Daybreak in Turkey*, Pilgrim Press, Boston 1908.

-----; *Story of Near East Relief (1915-1930): An Interpretation*,
The Macmillan Company, New York 1930.

Bartholomew, A. A.; *Tarsus American School, 1888-1988, The Evolution of a*

- Missionary Institution in Turkey*, (Doctorate Thesis), Bryn Mawr College, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bryn Mawr 1989.
- Bonk, Jonathan J.; *The Theory and Practice of Missionary Identification*, The Edwin Melen Press, Lewiston 1920.
- Bond, Alvan; *Memoir of the Rev. Pliny Fisk*, Crocker and Brester Co. Edinburgh 1828.
- Bulut, Semih; *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- Carrington, Thomas; *American Hospital and Training School for Nurses*, New York 1908.
- Condensed Sketch of the Missions of the American Board in Asiatic Turkey*, ABCFM, Boston 1910.
- Constitution and By-laws of the Turkey Mission Including Amendments and Approved Changes and Suggestions up to July 1926*, Zellitch, Constantinople 1926.
- Corr, Donald Philip; *The Field is the World: Proclaiming, Translating and Serving by the American Board of Commissioners for Foreign Missions 1810-1840*, Pasadena 1993.
- Cummings, Emma; *Medical Missions in Theory and Practice*, The Woman's Baptist Foreign Missionary Society, Boston 1886.
- Curtis, William; *Who Woke Up Turkey*, ABCFM, Istanbul 1910.
- Dharmaraj, Jacop S.; *Colonialism and Christian Missions: Postcolonial Reflections*, Cambridge Press, Delhi 1993.

- Dodd, William; *Medical Missionary Work, Report of the American Christian Hospital at Konia, Asia Minor*, Library of Princeton Theological Seminary, 1913.
- Dwight, Harrison G. O.; *Christianity in Turkey*, James Nisbet and Co., London 1854.
- Eddy, David Brewer; *What Next In Turkey Glimpses Of The Armenian Board's Work in the Near East*, The American Board Press, Boston 1913.
- Erdoğan, Dilşen İnce; *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyani (1896)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2007.
- Erhan, Çağrı; *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge yay., Ankara 2001.
- Fensham, Florence A., Mary i. Lyman, H.B. Humphrey, *A Modern Crusade in the Turkish Empire*, Chicago 1908.
- Field, James A.; *America and the Mediterranean World 1776-1882*, Princeton University Press, Princeton 1969.
- Gordon, Leland James; *American Relations With Turkey 1830-1930: An Economic Interpretation*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1932.
- Gökgöz, Saime Selenga; *Yevfimiy Aleksandroviç Malov: İdil- Ural'da İslam Karşıtı Rus Misyon Siyaseti*, Köksav Yay., Ankara 2007.
- Grabill, Joseph L.; *Protestant Diplomacy in The Middle East*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971.
- Gracey, Annie Ryder; *Medical Work of the Woman's Foreign Missionary Society Methodist Episcopal Church*, Boston 1888.
- Greene, Joseph; *Leavening the Levant*, The Pilgrim Press, New York 1916.

Grundmann, Christoffer H.; *Sent to Heal*, University Press of America, New York 2005.

Haas, Cyril; *Eight Months Work in a Turkish Hospital 1911-1912*, ABCFM, London 1912.

Harris, Paul William; *Nothing But Christ*, Oxford University Press, New York 1999.

Hopkins, Samuel; *System of Doctrines, Contained in Divine Revelation*, Isaiah Thomas and Ebenezer T. Andrews, Boston 1792.

İncil, Matta, Bölüm IX. 35.

Hickson, James Moore; *Heal the Sick*, Methuen & Co. Ltd., London 1924.

Jackson, Phillips C.; *Protestant America and the Pagan World: The First Half Century of American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Harvard University Press, Cambridge 1969.

Jongeneel, Jan. A.B.; *Philosophy, Science and Theology of Mission in the 19th and 20th Centuries*, Cilt 2, Peter Lang Press, Frankfurt AmMain, 1997.

Kahya, Esin ve A. D. Erdemir; *Science of Medicine in the Ottoman Empire*, Hamdard Foundation, Karaçi 2003.

Kerr, J.G.; *Medical Missions at Home and Abroad*, A.L. Bancroft Press, San Francisco 1878.

-----; *Medical Missions*, Presbyterian Board of Publication, Philadelphia 1895.

Kocabaşoğlu, Uygur; *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yay., İstanbul 1989.

Lambuth, Walter Russell; *Medical Missions the Twofold Task*, Student Volunteer Movement for Foreign Missions, New York 1920.

Laurie, Thomas; *The Ely Volume: Or, the Contributions of Our Foreign Missions to Science and Human Well-Being*, ABCFM, Boston 1885.

Lowe, John; *Medical Missions, Their Place and Power* Fleming Rewel, New York 1886.

Mansoori, Ahmad; *American Missionaries in Iran 1834-1934*, Ball State University, Department of History, Phd, Indiana 1986.

Mason, John; *Three Years in Turkey-Medical Missions to the Jews*, John Snow, London 1860.

Mutlu, Şamil; *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Bilim Basın Yay., İstanbul, 2005.

Luraghi, Raimondo; *Sömürgecilik Tarihi*, Çev. Halim İnal, E Yay., İstanbul 2000.

Marshall, T. W. M.; *Christian Missions: Their Agents and Their Results*, P. J. Kennedy, New York 1901.

Mcilvane, F. H.; *Medical Missions*, Privately Printed, Pittsburgh, 1914.

Miles, Steven H.; *The Hippocratic Oath and the Ethics of Medicine*, Oxford University Press, New York 2005.

Moorshead, R. F.; *The Way of the Doctor-a Study in Medical Missions*, The Carey Press, London 1926.

-----; *The Apeal of Medical Missions*, Turnbull and Spears, Edinburgh 1913.

- Moukden, Dugald Christie; *Medical Missions*, Methodist Publishing House, Shangai 1888.
- Panzac, Daniel; *Population et Sante Dans L'empire Ottoman*, Les Editions ISIS, İstanbul 1996.
- Perry, Alan Frederick; *The American Board of Commissioners for Foreign Missions and the London Missionary Society in the Nineteenth Century: A Study of Ideas*, Washington University Graduate School of Arts and Sciences, PhD, Saint Louis 1974.
- Richter, Julius; *A History of Protestant Missions in the Near East*, Oliphant, Anderson&Ferrier, Edinburg and London 1910.
- Riggs, Alice S.; *Shepard of Aintab*, Interchurch Press, New York 1920.
- Sezer, Ayten; *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, TTK Yay., Ankara 1999.
- Shaw, Bernard; *The Men of Destiny*, Forgotten Books, E-Book 2010.
- Shaw, Douglas M.; *The Great Commission in Protestant Missionary Apologetics*, Th.D, New Orleans Babtist Theological Seminary, Theological and Historical Studies, New Orleans 1992.
- Shepard, Mary Alice; *Doctors' Care: Medical Mission in Turkey*, Redhouse Press, İstanbul 1970.
- Smith, Thomas; *The Origin and History of Missions*, S. Walker, Boston 1933.
- Stanley, Brian; *The Bible and the Flag: Protestant Missions and British Imperialism in the Nineteenth and Twentieth Centruies*, Apollos, Leicester 1990.
- Stock, Eugene; *History of the Church Missionary Society*, Church Missionary

- Society Press, London 1916.
- Stone, Frank Andrew; *Academies For Anatolia*, University Press of America, Boston 1984.
- Strickland, William Peter; *History of the Missions of the Methodist Episcopal Church*, R. P. Thompson Press, Cincinnati 1850.
- Strong, William E.; *The Story of the American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910.
- Strong, William E ve Enoch F. Bell; *Survey of the Fields 1918-1919*, ABCFM, Boston 1919.
- Şaşmaz, Musa; *İngiliz Konsolosları'nın Ermeni Katliamı İddialarındaki Etkileri 1878-1914* (TÜBİTAK-SOBAG Proje No:105K044 2008)
- Şıvgın, Hale; *19. Yüzyılda Gaziantep*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yay., Ankara 1997.
- Şimşir, Bilal; *Documents Diplomatiques Armeniennes Affaires Armeniennes*, Vol IV., TTK Yay., Ankara 1999.
- Taylor, Herbert F. L.; *A Century of Service 1841-1941*, Edinburgh Medical Missionary Society Press, Edinburgh 1941.
- Tracy, Joseph; *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, University Press, New York 1842.
- Vahapoglu, Hidayet; *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Bakanlığı yay., Ankara 1997.
- Wendel, Oliver; *The Rise of the Missionary Spirit in America*, Porcupine Press, Philadelphia 1980.

Wilkinson, John; *The Coogate Doctors: the History of the Edinburgh Medical Missionary Society*, Edinburgh Medical Missionary Society Press., Edinburgh 1991.

Yılmaz, Mustafa; *İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiyesi*, Phoenix Yay., Ankara 2002.

Yücel, İdris; *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005.

B-MAKALELER

Atkinson, Harriet H.; "Mrs Harriet H. Atkinson's Eyewitness Account of the Massacres at Harpoot", *The Armenian Review*, C. 29, Sayı: 1-113, Boston 1976.

Aydın, Erdem; "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* Sayı: 15, Ankara 2004.

Aydın, Sabahattin; "Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış" *Osmanlılarda Sağlık*, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, Cilt 1, Bioforma, İstanbul 2006.

Barton, James L.; "Moslems in Turkey", *100th Anniversary of the Haystack Prayer*, Williamstown, Mass. 1906.

Brown, Arthur J.; "Factors in the Medical Missionary Aim", *Conference on the Work of Medical Missions*, Baltimore 1926.

Bryson, Thomas A.; "Admiral Mark L. Bristol, an Open-Door Diplomat in Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, C. 5, Sayı: 4, Eylül, New York 1974.

- Daniel, Robert L.; "American Influences in the Near East before 1861", *American Quarterly*, C. 16, Sayı:1., Bahar, Maryland 1964.
- Dodd, William S.; "The Hospital in Cesarea", *100th Anniversary of the Haystack Prayer of the ABCFM*, Boston 1907.
- Doumato, Eleanor; "An Extra legible Illustration of the Christian Faith: Medicine, Medical Ethics, and Missionaries in the Arabian Gulf" *Altruism and Imperialism*, Occasional Papers 4, Columbia University, New York, 2002.
- Hardiman, David; "Introduction", *Healing Bodies Saving Souls*, Ed. David Hardiman, Rodopi B.V., New York 2006,
- Laurie, Thomas "Asahel Grant M.D." *American Heroes on Mission Fields*, Ed. H. C. Haydn, New York 1890.
- Makdisi, Ussama; "Reclaiming the Land of the Bible: Missionaries, Secularism, and Evangelical Modernity", *American Historical Review* C. 102, Sayı: 3, Haziran, Washington 1997.
- Mcd, L.; "Work at Van Turkey-in-Asia", *The American Journal of Nursing*, Wolters Kluwer Health, Inc. C. 11, Sayı 12., Eylül, New York 1911.
- Miller, James; "Introductory", *Lectures on Medical Missions*, Edinburgh Medical Missionary Society, Edinburgh 1849.
- Mills, Minnie B.; "The Work of the American Board in Athens", *Centennial of Constantinople Station-Near East Mission of ABCFM*, The Board, İstanbul 1930.
- Niles, Mary E.; "Henry Sergeant West" *American Heroes on Mission Fields*, Ed. H. C. Haydn, New York 1890.
- North, Rachel B.; "A Mission Hospital in Turkey", *The American Journal of Nursing*, Wolters Kluwer Health, Inc., C. 13, Sayı: 4., Ocak, New York

1913.

Özcan, Abdülkadir; “Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, *Osmanlılarda Sağlık*, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, Cilt 1, Bioforma, İstanbul 2006.

Post, George E.; “The Place of Medical Work in Missions”, *Foreign Missions Conference in North America*, New York, 1916.

Reed, James Eldin; “American Foreign Policy, the Politics of Missions and Josiah Strong, 1890-1900”, *Church History*, C. 41, Sayı: 2., Haziran, New York 1972.

Riggs, Charles T.; “History of Constantinople Station 1831-1931”, *Centennial of Constantinople Station-Near East Mission of ABCFM*, The Board, İstanbul 1930.

Riggs, Henry H. “Beginnings at Beirut”, *Centennial of Constantinople Station-Near East Mission of ABCFM*, The Board, İstanbul 1930.

Robert, Dana L.; “Introduction”, *Converting Colonialism*, Ed. Dana L. Robert, William B. Eerdmans Publishing Co., Cambridge 2008.

Sa'di, Lutfi M., Sarton, George; Dyck, W. T. Van; “Al-Hakîm Cornelius Van Alen Van Dyck (1818-1895)”, *Isis*, C. 27., Mayıs, Chicago 1937.

Saloutos, Theodore; “American Missionaries in Greece”, *Church History*, C. 24, Sayı: 2., Haziran, New York 1955.

Sweeney, Douglas A.; “Edwards and His Mantle: The Historiography of the New England Theology”, *The New England Quarterly*, C. 71, Sayı: 1., Mart, Cambridge 1998.

Turan, Ömer; “Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesinin Tepkisi”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Yay. Haz. Metin Hülagü ve diğerleri,

C. 3., Kayseri 2009.

Ulman, Yeşim Işıl; “Medical Modernization in the 19th Century with Special Reference to the Introduction of Roentgen Rays in Turkey”, *Perilous Modernity, History of Medicine in the Ottoman Empire and the Middle East from the 19th Century Onwards*, Ed. Anne Marie Moulin- Yeşim Işıl Ulman, ISIS Press, İstanbul 2010.

Yılmaz, Coşkun, Yılmaz, Necdet; “Osmanlı Hastane Yönetmelikleri: Vakfiyelerde Osmanlı Darüşşifaları”, *Osmanlılarda Sağlık*, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, Cilt 1, Bioforma, İstanbul 2006.

Zachs, Fruma; “Toward a Proto-Nationalist Concept of Syria? Revisiting the American Presbyterian Missionaries in the Nineteenth-Century Levant”, *Die Welt des Islams*, New Ser., C. 41, Sayı 2, Temmuz, Leiden 2001.

C-ANSİKLOPEDİLER

Encyclopedia of Missions, Descriptive, Historical, Biographical, Statistical, Ed. Edwin Munsell, Funk&Wagnalls, New York and London 1904.

D- HATIRALAR ve SEYAHATNAMELER

Barrows, John Otis; *In the Land of Ararat*, Fleming H. Revell, New York 1916.

Chambers, W. N.; *Yolculuk*, Armenian Missionary Association of America, London 1928.

Cox, Samuel S.; *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010.

Dodd, Edward Mills; *The Beloved Physician*, Privately Printed, New York 1931.

-----; *How Far to the Nearest Doctor*, Friendship Press, New York 1933.

Hamlin, Cyrus; *My Life and Times*, The Pilgrim Press, Boston 1893.

-----; *Among the Turks*, Robert Carter and Brothers, New York
1878.

Knapp, Grace H.; *The Mission at Van: In Turkey in War Time*, Privately Printed,
New Jersey 1916.

Knapp, G. H. ve Ussher, C. D.; *An American Physician in Turkey a Narrative of
Adventures in Peace and War*, Houghton Mifflin Company, Boston and
New York 1917.

Lenep, Henry Van; *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, John Murray,
London 1870.

Prime, E. D. G.; *Forty years in the Turkish Empire, or Memoirs of Rev. William
Goodell*, Robert Carter, New York 1876.

Riggs, Henry H.; *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot,
1915-1917*, Gomidas Institute, Michigan 1997.

Smith, Eli; *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H. G. O. Dwight in Armenia:
Including a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia with
a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas,
Vol.I*, Published by Crocker and Brewster, New York 1833.

Southgate, Horatio; *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and
Mesopotamia*, D. Appleton & Co., New York 1840.

White, George; *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları,
(Çev: Cem Tarık Yüksel)*, Enderun Yay., İstanbul 1995.

III. SÜRELİ YAYINLAR

A- Gazeteler

Boston Evening Transcript
 Boston Daily Globe
 Dubuque Daily Herald
 Grey River Argus
 Paterson Daily Press
 The New York Times
 The Newburgh Daily News
 The Tuscaloosa News

A- Dergiler

The Missionary Herald
 The Oriental
 The Outlook

IV. ÇEVİRİMİÇİ KAYNAKLAR

<http://www.emms.org>

[http://query.nytimes.com/mem/archive-](http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=FA0A1EF73F5E12738DDDA90B94DF405B858CF1D3)

[free/pdf?res=FA0A1EF73F5E12738DDDA90B94DF405B858CF1D3](http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=FA0A1EF73F5E12738DDDA90B94DF405B858CF1D3)

“*Report of Leslie A. Davis, American Consul Formerly at Harput*”,

http://www.gomidas.org/gida/index_and_%20documents/867.4016_index_and_documents/docs/4016.392.pdf (Erişim Tarihi: 13-02-2011)

“*Facts on His Life in Turkey*”,

<http://www.cosmades.org/articles/DrDanielThom/drdanielthom-2.htm> (Erişim Tarihi: 13-02-2011)

“*Death of Dr. Daniel Thom in Sivas*”,

<http://www.cosmades.org/articles/DrDanielThom/drdanielthom-6.htm> (Erişim Tarihi: 13-02-2011)

<http://www.uaa.k12.tr/> (Erişim Tarihi: 17.05.2011)

<http://www.tac.k12.tr/tr/default.aspx> (Erişim Tarihi: 17.05.2011)

<http://www.sevamerikanhastanesi.com/> (Erişim Tarihi: 17.05.2011)

<http://politicalgraveyard.com/geo/ZZ/TK.html> (Erişim Tarihi: 03.02.2011)

EKLER

EKLER DİZİNİ

EK-1 Amerikan Bord'un Osmanlı Topraklarındaki Örgütlenmesi

EK-2 Amerikan Bord'un Cumhuriyet Dönemindeki Örgütlenmesi

EK-3 Konya Amerikan Hastanesine ait 1912 yılı ameliyat listesi

EK-4 Antep Misyon Hastanesi- Hemşire ve Bebek Hasta

EK-5 Antep Amerikan Hastanesi Cerrahi Koğuşu

EK-6 Harput Amerikan Hastanesi

EK-7 Harput Amerikan Hastanesi Hasta Koğuşu

EK-8 Erzurum Amerikan Hastanesi

EK-9 Mardin Amerikan Hastanesi

EK-10 Merzifon Amerikan Hastanesi

EK-11 Merzifon Hastanesinin Bir Koğuşu

EK-12 Kayseri (Talas) Amerikan Hastanesi

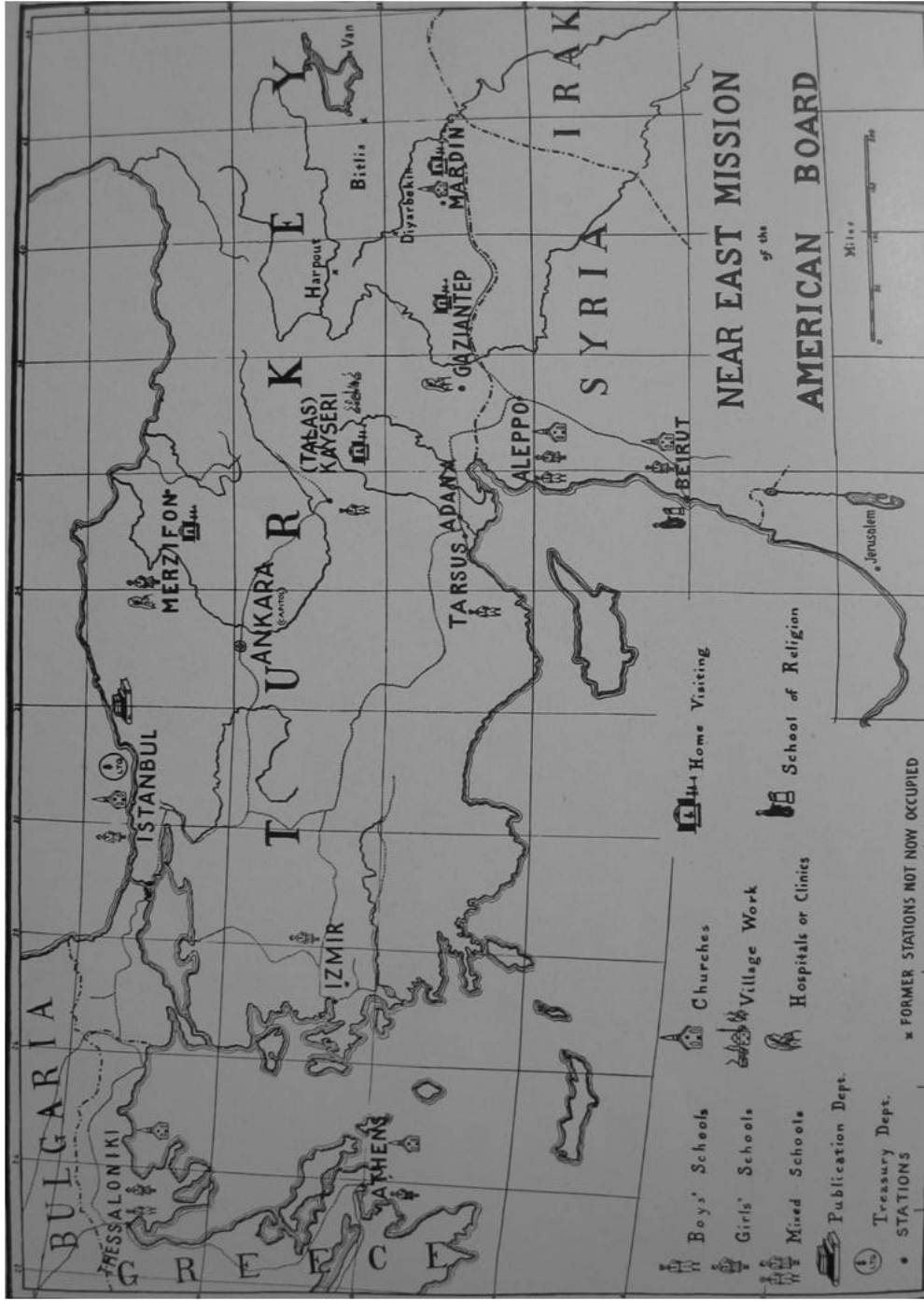
EK-13 Konya Amerikan Hastanesi

EK-14 Van Amerikan Hastanesi

EK-15 Merzifon'da doktor bekleyen hastalar

EK-16 Ambulans

EK-17 Antep Amerikan Hastanesinin kurucusu Dr. Shepard

EK-2 Amerikan Bord'un Cumhuriyet Dönemindeki Örgütlenmesi

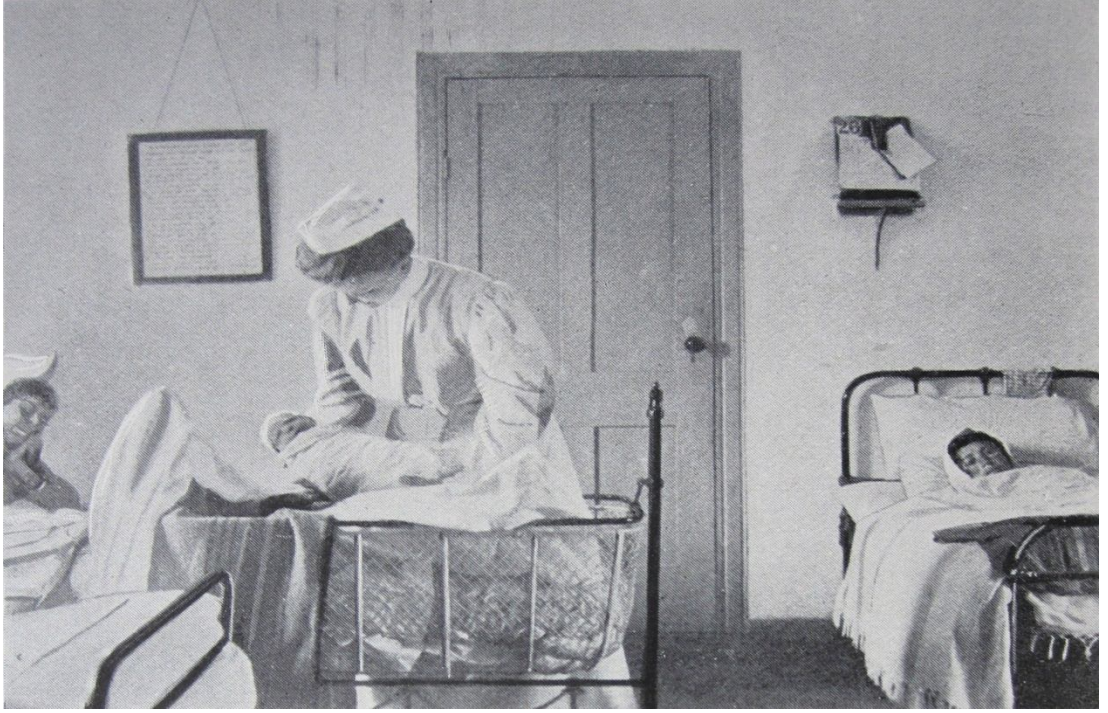
Surgical Operation List.

<i>Regional Surgery</i>		<i>Gynecological</i>	
Abdominal		Curettage	27
Appendectomy	16	Curettage and cervical repair	5
Gastro-Enterostomy, posterior	9	Adherent placenta	2
Entero-Enterostomy	1	Abortion 5 mos. foetus	1
Volvulus intestines	2	Cervical repair	1
Cholecystotomy	2	Perineomaphy	7
Ventral Hernia	6	Vesico-vaginal fistula	5
Stab wound prolapse omentum	2	Recto-vaginal fistula	1
Stab wound prolapse intestine, gangrene	1	Embryotomy	2
Appendicitis suppurative	6	Forceps delivery	1
Tubercular peritonitis	11	Pelvic abscess vaginal	10
Exploratory laparotomy	3	Pelvic abscess groin	2
Hysterectomy, complete inversion uterus	1	Condylomata vaginae	1
Hysterectomy uterine and ovarian fibroids	1		—
Hysterectomy abdominal	5	Total gynecological	65
Ventral fixation or suspension	7		
Ventral fixation and ovariectomy	1	Eye, Ear, Nose, and Throat	
Ventral fixation and appendectomy	1	Cataract	26
Ovariectomy single or double	3	Dacryocystitis	8
Resection ovary	1	Entropion single or double	40
Ovariectomy and appendectomy	5	Knapp's Operation	13
Pyosalpinx	2	Enucleation	10
Pelvic adhesions	1	Iridectomy	9
Pelvic adhesions and appendectomy	1	Soft cataract	4
Resection Fallopian tube	1	Dislocation lens	3
Dermoid cyst ovary	1	Pterygium	6
Adherent ovarian cyst	1	Ectropion	6
	—	Strabismus	4
Total abdominal	91	Retention cysts	5
		Abscess eyelid	1
Hernias		Tonsils and adenoids	12
Hernia inguinal single or double	36	Radical mastoid	5
Hernia inguinal female	3	Perforation palate	5
Hernia inguinal strangulated	1	Deviation nasal septum	3
Hernia inguinal strangulated gangrenous	1	Specific abscess septum	1
Hernia inguinal and hydrocele	1	Nasal polyp	1
Hernia inguinal and castration	1	Sarcoma of nose	1
Hernia inguinal and hernia bladder	1	Laceration ear	3
Hernia congenital	3	Caries external auditory canal	1
Hernia femoral	1	Caries middle ear	1
Hernia femoral strangulated	1	Pharyngeal abscess	1
Hernia femoral strangulated gangrenous	1		—
Hernia direct	1	Total eye, ear, nose, and throat	169
Hernia double with traumatic laceration of hernial sac	1	Calculi	
	—	Suprapubic cystotomy	10
Total hernias	52		—
		Total calculi	10

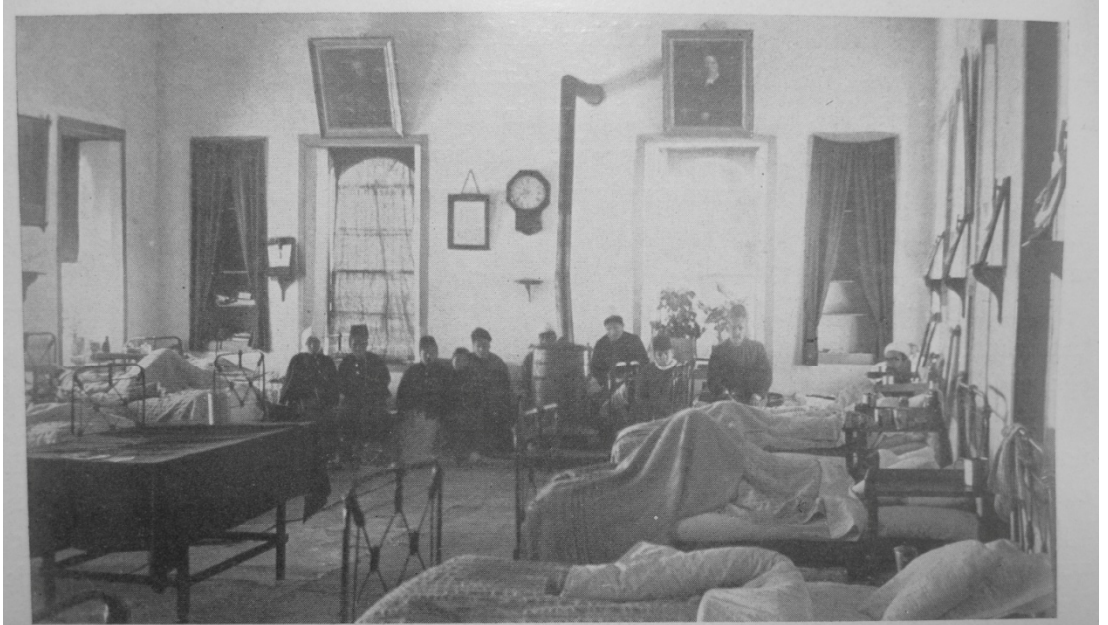
Amputations		Ileum	1
Fingers	9	Ilio-sacral joint	2
Hand	1		
Forearm	1	Total tbc. bones and joints	64
Arm	2	Tubercular Sinuses and Abscesses	
Charcot foot	1	Scalp	1
Symes foot	3	Cervical glands	20
Leg	5	Cervical and axillary	8
Thigh	2	Cervical and groin	1
Total amputation	24	Axillary glands	11
Gunshot		Thigh sinus and abscesses	13
Face, eye, and hand	1	Arm	2
Hand and wrist	1	Elbow	1
Arm and forearm	8	Groin glands	1
Scapula	1	Leg	1
Back of neck	1	Chest wall	2
Pubic bone and bladder	1	Hip	1
Arm, ligation brachial artery	1	Popliteal abscess	2
Both femurs	1	Foot	1
Thigh	5	Loin	1
Knee	3	Total tbc. sinuses and abscesses	66
Leg and foot	3	Tumors	
Groin	2	Epithelioma face	4
Total gunshot	28	Lipoma	5
Genito-Urinary		Cancer lip with or without glands	5
Urinary fistulae	4	Cancer breast and axillary glands	4
Posterior urethrotomy	3	Cancer scalp and neck	1
Internal urethrotomy	5	Cancer forehead plastic	1
Hydrocele double	1	Cancer sternum	1
Castration single or double	4	Cancer perineum	1
Hypospadias	3	Cancer bladder, supra-pubic	1
Plastic scrotum	1	Cancer nose, amputation	1
Nephrectomy	1	Cancer orbit	2
Total genito-urinary	22	Sarcoma-melano, forehead	1
Tubercular Bones and Joints		Sarcoma axilla	1
Lacrymial bone	1	Sarcoma testes	1
Superior maxillary	3	Sarcoma occiput bone	1
Inferior maxillary	1	Sarcoma thigh	1
Orbit and cranium	1	Thyroidectomy	4
Ribs, resection	5	Fibroma rectum	1
Ribs, without resection	1	Epithelioma back	1
Humerus	3	Gummata	1
Glenoid cavity	1	Fibroma forearm	1
Radio-humeral joint	1	Epulis upper jaw	1
Resection elbow joint	2	Keloid multiple	3
Resection knee joint	16	Papilloma multiple foot	1
Synovitis knee joint	4	Angioma foot	1
Hand and wrist	4	Total tumors	45
Hand and foot	1	General Surgery	
Synovitis ankle	3	Lacerated wound scalp	5
Ankle bones	7	Resection supra-orbital nerve	2
Tibia	3	Explosion laceration face	1
Femur	4	Gangrene tongue	1
		Hernia cerebri traumatic	1
		Plastic mouth	2

Noma, lip and face	5	Dissecting cellulitis leg	2
Compound fracture skull	2	Perforating ulcer heel, plastic	1
Wen of scalp	1	Compound fracture foot	1
Harelip	1	Laceration of foot	1
Empyema, vesection ribs	3	Fistula in ano	3
Thoracotomy	7	Hemorrhoids	10
Extensive specific ulcerations	31	Circumcision	7
Old dislocation shoulder	2	Fissure in ano	1
Deep infection hand	5	Fistula and repair of rectum	1
Sciatic foramen injection	2	Fistula and hemorrhoids	1
Jaw closure, arthritis	1	Peri-rectal abscess	2
Abscess neck and chest	9		—
Schede's operation Thoracoplasty	1	Total miscellaneous	151
Multiple abscesses	1		
Mammary abscesses	6	Summary	
Retention cyst umbilicus	1	Abdominal	91
Hepatic abscess	1	Hernias	52
Transplantation bone splint, spine	1	Gynecological	65
Suppurative arthritis, shoulder	1	Eye, ear, nose, and throat	169
Extensive skin grafting	1	Calculi	10
Lacerated wound abdominal wall	1	Amputations	24
Fracture acromial process, compound	1	Gun shot	28
Caries tibia	2	Genito-urinary	22
Osteomyelitis tibia	3	Tubercular bones and joints	64
Osteomyelitis fibula	1	Tubercular sinuses and abscesses	66
Deep infection forearm	1	Tumors	45
Compound fracture tibia and fibula	1	Miscellaneous	151
Simple fracture tibia and fibula	1		—
Compound fracture neck humerus	1	Total operations	787
Caries metacarpal bones	5		
Evulsion thigh (machinery)	1		
Stab wound buttocks	2		
Compound fracture thigh	1		
Resection head of femur	1		
Exostosis metatarsal bones	1		
Ulceration dorsum foot	1		
Compound fracture ankle	1		
Double club foot, tenotomy	2		

There have been eleven deaths in the hospital, two from Empyema, and one each from the following: Volvulus intestine of 5 days duration, Septicemia, Explosion of powder, Urinary fistula, Gastro-Enterostomy followed by pulmonary œdema, Stab-wound of abdomen, Strangulated hernia gangrenous, Suprapubic cystotomy, and Pyosalpinx from shock.

EK-4 Antep Amerikan Hastanesi- Hemşire ve Bebek Hasta

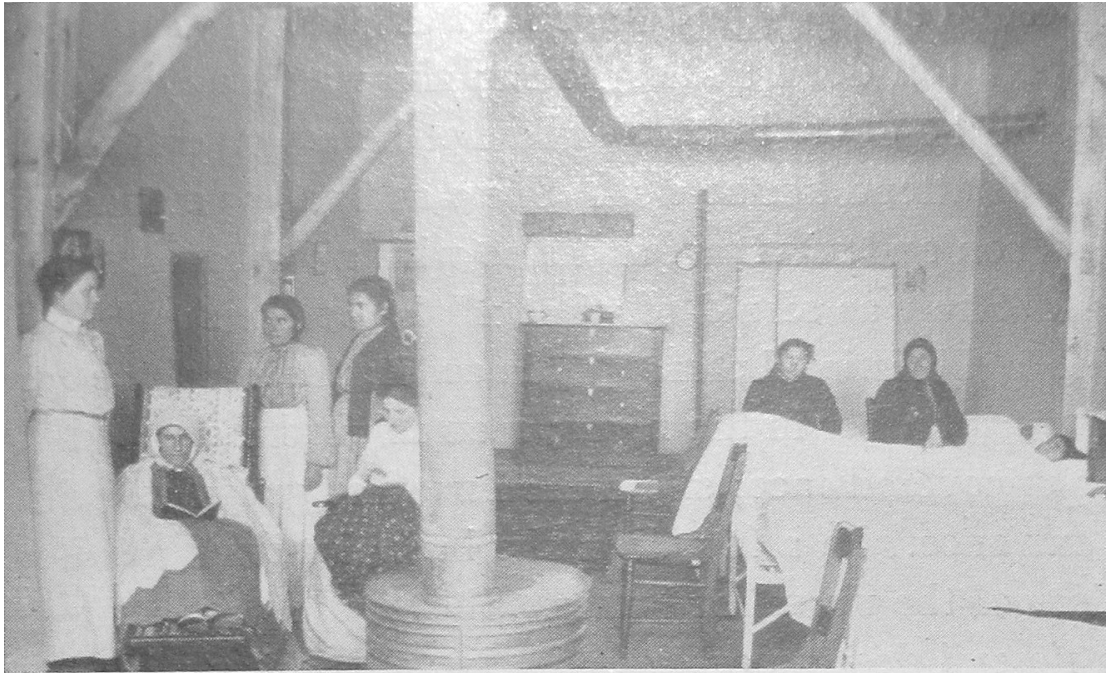

A CORNER IN THE SURGICAL WARD, AZARIAH SMITH MEMORIAL HOSPITAL,
AINTAB, CENTRAL TURKEY.

EK-5 Antep Amerikan Hastanesi Cerrahi Koğuşu

EK-6 Harput Amerikan Hastanesi

IN ONE OF THE WARDS, HARPOOT HOSPITAL.

EK-7 Harput Amerikan Hastanesi Hasta Koşuşu

THE HOSPITAL AT ERZROOM, EASTERN TURKEY.

EK-8 Erzurum Amerikan Hastanesi

A CLINIC DAY AT MARDIN HOSPITAL.

EK-9 Mardin Amerikan Hastanesi

ANATOLIA COLLEGE HOSPITAL, MARSOVAN, WESTERN TURKEY

EK-10 Merzifon Amerikan Hastanesi

IN ONE OF THE WARDS, MARSOVAN HOSPITAL.

EK-11 Merzifon Hastanesinin Bir Koşuşu

AMERICAN CHRISTIAN HOSPITAL, TALAS.

EK-12 Kayseri (Talas) Amerikan Hastanesi

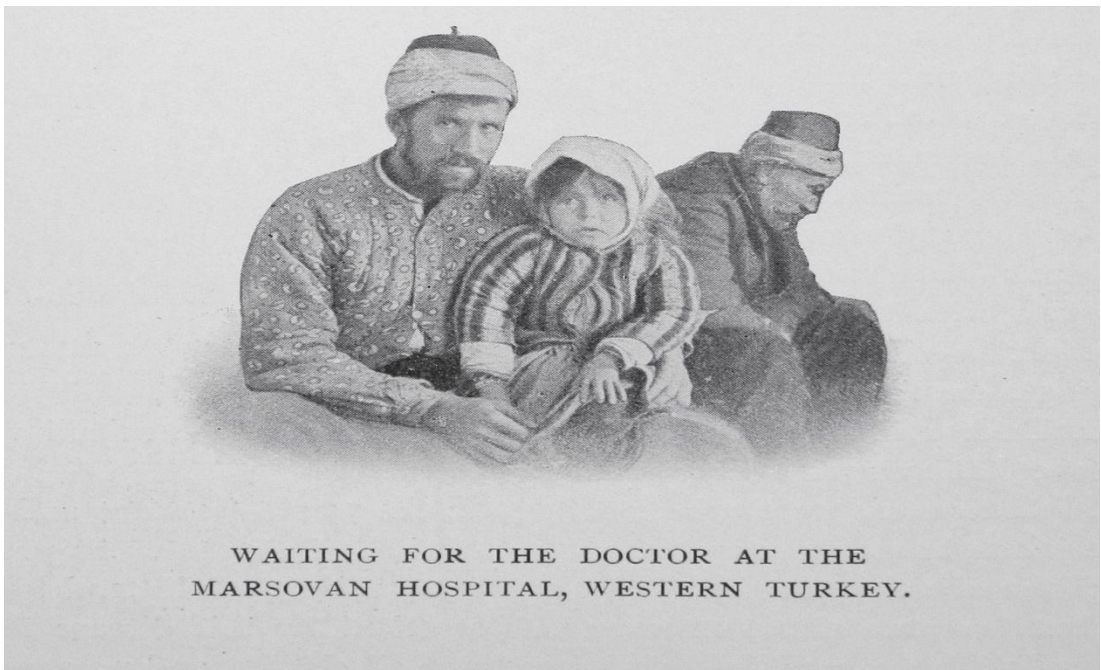
THE DISPENSARY AND PHARMACY

EK-13 Konya Amerikan Hastanesi

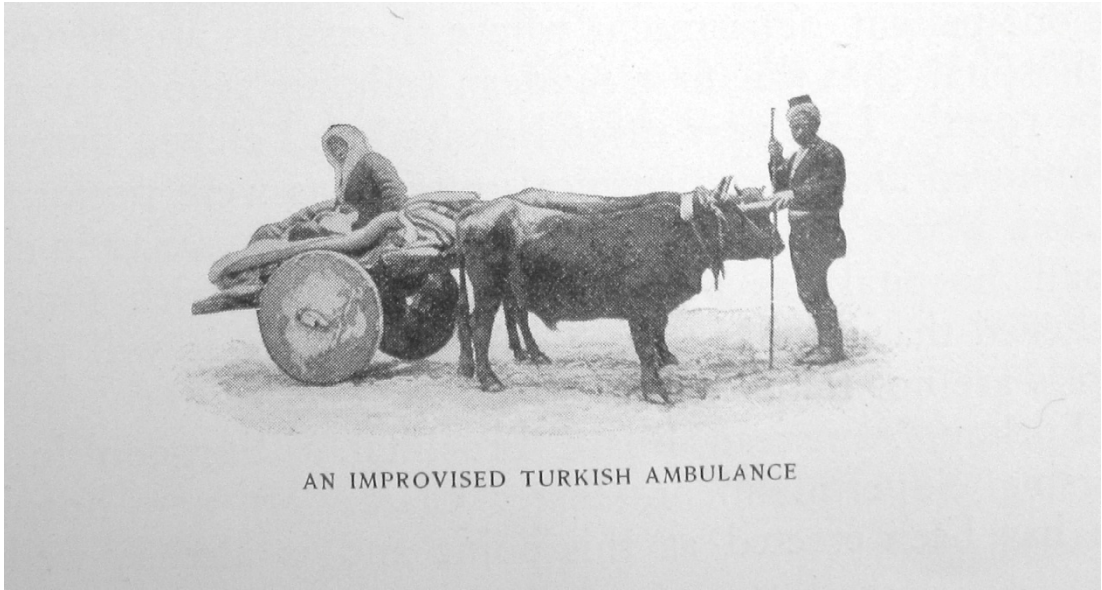
THE HOSPITAL AT VAN

EK-14 Van Amerikan Hastanesi

WAITING FOR THE DOCTOR AT THE
MARSOVAN HOSPITAL, WESTERN TURKEY.

EK-15 Merzifon'da doktor bekleyen hastalar

EK-16 Ambulans

EK-17 Antep Amerikan Hastanesinin kurucusu Dr. Shepard